



НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Наталія Ясакова

**Категорія персональності:
природа, структура та репрезентація
в українській літературній мові**

Київ
2016

УДК 811.161.2'366.56'367

ББК 81.2-2Укр

Я 80

У монографії комплексно досліджено функційно-семантичну категорію персональності, що характеризує учасників позначуваної ситуації щодо їхньої ролі в комунікативному акті. Запропоновано теоретичну модель інтерпретації персональних значень, побудовану на співвідношеннях інваріанта (поняттєвої основи персональності) і багатоступеневої системи функційних варіантів, що охоплюють вияви персональних значень у мові й мовленні. Уперше систематизовано різнорівневі засоби вираження семантики персональності в українській літературній мові, схарактеризовано морфологічну категорію особи як граматичне ядро персональності, класифіковано й потрактовано речення з огляду на персональний статус суб'єкта, виокремлено й проаналізовано семантико-прагматичні варіанти категорійних значень персональності, що реалізуються в різноманітних комунікативних ситуаціях.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

Ясакова Н.

Я 80 Категорія персональності: природа, структура та репрезентація в українській літературній мові : монографія / Наталія Ясакова. – К. : НаУКМА, 2016. – 328 с.

ISBN 978-966-2410-76-1.

Науковий редактор –

В. М. Ожоган, доктор філологічних наук, професор
(Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Рецензенти:

М. П. Бабан, доктор філологічних наук, професор
(Київський національний лінгвістичний університет);

М. В. Мірченко, доктор філологічних наук, професор
(Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки);

М. Я. Плющ, доктор філологічних наук, професор
(Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова)

Рекомендовано до друку Вченою радою

Національного університету

«Києво-Могилянська академія»

(протокол № 8 від 16 червня 2016 р.)

ISBN 978-966-2410-76-1

© Ясакова Н. Ю., 2016

© НаУКМА, 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
-----------------	---

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЄВЕ ПІДГРУНТЯ ТА РІВНІ МОВНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПЕРСОНАЛЬНОСТІ	10
1.1. Вихідні принципи дослідження категорії персональності у вимірах функційної граматики	10
1.2. Поняттєве в структурі функційно-семантичної категорії	15
1.3. Теоретичні засади систематизації персональних значень та їхніх мовних репрезентантів	20
1.4. Поняттєва основа категорії персональності у світлі філософського осмислення опозиції Я–ТИ–ВІН.....	23
1.5. Природа і структура поняттєвої основи персональності	30
1.6. Рівнева диференціація та міжрівнева взаємодія експлікаторів персональності в українській мові	40
Висновки до 1 розділу	54

РОЗДІЛ 2. МОРФОЛОГІЧНЕ ЯДРО ПЕРСОНАЛЬНОСТІ	57
2.1. Морфологічна категорія особи в новій граматичній парадигмі	57
2.2. Реалізація категорійних значень особи в іменнику	69
2.2.1. Потрактування іменникової репрезентації особових протиставлень в українському мовознавстві	69

2.2.2. Семантико-граматичні параметри диференціації іменників за особами	75
2.2.3. Реалізація категорійних значень особи в словозміні іменника	89
2.3. Вираження особових протиставлень у дієслові	97
2.3.1. Особа в системі морфологічних категорій дієслова	97
2.3.2. Синтетизм / аналітизм в експлікації особових значень дієслова	106
2.3.3. Взаємодія лексичної та граматичної семантики дієслова у вираженні особових протиставлень	111
Висновки до 2 розділу	120

РОЗДІЛ 3. СИНТАКСИЧНА КАТЕГОРІЯ

ПЕРСОНАЛЬНОСТІ	123
3.1. Функційна специфічність персональності на синтаксичному рівні	123
3.2. Ступенювання різновидів персональної семантики за рівнем означеності	130
3.3. Нейтралізація означеності / неозначеності суб'єкта в узагальнено-особових реченнях	144
3.4. Речення з граматичними показниками неозначено-особового суб'єкта	155
3.5. Неозначено-особова семантика речень із предикативами на <i>-но</i> , <i>-то</i>	167
3.5.1. Історія потрактування суб'єктної семантики та засобів її вираження в реченнях із предикативами на <i>-но</i> , <i>-то</i>	167
3.5.2. Своєрідність персонального статусу суб'єкта і засоби його репрезентації в реченнях із предикативами на <i>-но</i> , <i>-то</i>	175
3.6. Неозначено-предметний суб'єкт: семантична типологія і мовна репрезентація	186
Висновки до 3 розділу	201

РОЗДІЛ 4. МОВЛЕННЄВА РІЗНОМАНІТНІСТЬ	
ПЕРСОНАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ	205
4.1. Чинники та способи експлікації семантико-прагматичного варіювання категорійних значень персональності	205
4.2. Семантико-прагматичні варіанти категорійного значення першої особи	212
4.2.1. Взаємодія категорій персональності та числа у формуванні різновидів значення першої особи	212
4.2.2. Семантико-прагматичні параметри транспозиції у вказуванні на мовця.....	227
4.3. Мовленнєва різноманітність категорійного значення другої особи.....	241
4.3.1. Взаємодія семантики персональності та числа у формуванні семантико-прагматичних варіантів категорійного значення другої особи	241
4.3.2. Семантико-прагматичні варіанти вказування на квазіадресата.....	254
4.3.3. Транспозиція особових форм у вираженні різновидів категорійного значення другої особи.....	259
4.4. Семантико-прагматичне варіювання категорійного значення третьої особи	267
Висновки до 4 розділу	273
ВИСНОВКИ	276
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	286
ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ	318
SUMMARY	324

ПЕРЕДМОВА

Антропоцентрична спрямованість сучасної лінгвістичної науки уможливила нове бачення граматичного ладу мови, який постав у функційній єдності з лексичною системою, як наслідок і водночас інструмент своєрідної лінгвокогнітивної діяльності людини. Актуальності набули дослідження в напрямі від функції до форми, реалізовані з нових методологічних позицій. Нині багатьом граматичним працям властива виразна семантична домінанта, а вивчення мовних явищ ґрунтується на синтезі когнітивного та функційно-прагматичного підходів. Аналіз здійснюють з огляду на специфіку мисленнєвих процесів, соціальні та психологічні чинники комунікації, використовуючи здобутки інших гуманітарних наук.

Посилений інтерес до лінгвістичного втілення семантичних категорій сприяв глибшому розумінню закономірностей функціонування мовних одиниць і мови загалом, зумовив перегляд традиційних потрактувань і класифікацій. Особливу увагу науковців привернуло ідіоетнічне втілення тих універсальних категорій, що відбивають найважливіші аспекти когнітивної категоризації світу та необхідні для формування речення й тексту. Однією з них є категорія, що характеризує учасників позначуваної ситуації щодо їхньої ролі в комунікативному акті, – персональність.

Окремі аспекти мовної репрезентації семантики персональності висвітлено в численних розвідках, присвячених проблемам інтерпретації дейксису, кваліфікації займенникових слів, вивченню морфологічних категорій іменників і дієслів, аналізу синтаксичних структур, закономірностей комунікативної взаємодії. Важливі риси втілення цієї категорії в українській мові розглянуто, зокрема, в працях Н. Арват, Н. Баракатової, В. Барчука, Е. Борщ, А. Бурячка, І. Вихованця, К. Городенської, В. Дроботенко, П. Дудика, С. Єрмоленка, М. Жовтобрюха, І. Завальнюк, А. Загнітка, М. Затовканюка, О. Кितिці, П. Коваліва, О. Курило, І. Кучеренка, О. Лаврінець, І. Матвіяса, М. Мірченка, В. Ожогана,

Г. Півторака, М. Плющ, О. Потебні, В. Пугач, В. Русанівського, О. Синявського, В. Сімовича, М. Скаба, С. Смеречинського, С. Соколової, М. Сулими, М. Телеки, С. Терехової, В. Шинкарука та інших науковців. Однак в українському мовознавстві досі не потрактовано персональність як цілісний феномен. Засоби вираження стосунку до особи не розглядали як втілення відповідної поняттєвої категорії. Незважаючи на функційну спорідненість різнорівневих явищ, лінгвістичний аналіз часто здійснювали в межах однієї частини мови або синтаксичної конструкції одного структурного типу. Не було предметом усебічного вивчення й репрезентоване в мовленні багатство персональних значень, що відбиває універсальні особливості комунікації та культурні традиції українського народу.

Тривалий час мовну репрезентацію особових співвідношень досліджували у вимірах морфології. Учені не встановлювали поняттєвого підґрунтя персональності та не систематизували всіх засобів її експлікації, оскільки своє завдання вбачали у вивченні всіх властивостей певного лексико-граматичного класу слів. Так висвітлено особу в ґрунтовних працях І. Матвіяса «Синтаксис займенників в українській мові», В. Русанівського «Структура українського дієслова». Хоча спроба виокремлення такої категорії, що охоплює всі способи вираження стосунку до особи, здійснена ще в дисертації Е. Борщ 1973 року, наступні дослідження розглядають їх частково, орієнтуючись передусім на формальну специфічність мовних одиниць, або й принагідно – розв'язуючи інші проблеми.

Важливим етапом у формуванні сучасного бачення персональності стало визнання її категорійного статусу на рівні речення, засвідчене, зокрема, в працях В. Барчука, І. Вихованця, А. Загнітка, О. Леути, М. Мірченка. Проте граматисти висловлюють суперечливі погляди на природу та структуру цієї синтаксичної категорії. Персональність тлумачать через опозицію особовість / неособовість або протиставлення трьох осіб, убачають трикомпонентну або шестикомпонентну структуру, визнають її релевантність в організації будь-яких речень або лише деяких із них.

У сучасних наукових розвідках, зокрема В. Дроботенко, О. Кितिці, М. Плющ, здійснено спроби встановити поняттєвий зміст персональності, констатовано різноманітність способів її втілення в українській мові, однак і досі потрактування цієї категорії є фрагментарним і суперечливим. На часі з'ясування її природи й вироблення теоретичних засад для інтерпретації всіх виявів персональності в українській мові, адже нерозкритим залишається один зі стрижневих механізмів формування й актуалізації речення, його функціонування в різноманітних умовах комунікації.

Отже, актуальність пропонованої праці зумовлена потребою цілісного багатоаспектного вивчення категорії персональності в українській літературній мові з погляду сучасної граматичної теорії. Ґрунтовне дослідження персональності оприявнює універсальні та ідіоспецифічні риси, властиві граматичному ладові української мови, є передумовою розв'язання низки дискусійних питань, зокрема проблеми взаємодії морфологічних категорій різних частин мови, морфологічних і синтаксичних категорій, потрактування структури надкатегорії предикативності, класифікації речень, кваліфікації односкладних структур тощо.

Комплексний аналіз функційно-семантичної категорії персональності в українській літературній мові здійснено з використанням описового методу, а також методів компонентного аналізу – для з'ясування релевантних з погляду реалізації граматичного значення персональності параметрів лексичної семантики слів; дистрибутивного аналізу – для встановлення валентних характеристик дієслів-предикатів у досліджуваних конструкціях; трансформаційного аналізу – для з'ясування семантичної специфіки функційних варіантів персональності, реалізованих на рівні речення; елементів опозиційного аналізу – для парадигматичного зіставлення відмінних за особою словоформ і вивчення опозиції персональних значень у відмінковій парадигмі власне-іменника. Під час потрактування семантико-прагматичних варіантів категорійних значень персональності використано елементи дискурсу-аналізу.

Джерелами фактичного матеріалу слугували художні, наукові, публіцистичні тексти XIX–XXI ст. У дослідженні використано також деякі фольклорні тексти та записи усного мовлення. Загальний обсяг проаналізованих мовних одиниць становить близько 10 тисяч фіксацій речень, текстів та їхніх фрагментів.

Уперше в українському мовознавстві здійснено комплексний і багатоаспектний аналіз функційно-семантичної категорії персональності в українській літературній мові. У дослідженні запропоновано теоретичну модель інтерпретації властивих українській літературній мові персональних значень, побудовану на співвідношеннях інваріанта (поняттевої основи персональності) і багатоступеневої системи функційних варіантів, що охоплюють вияви персональних значень у мові й мовленні. На матеріалі української мови вперше систематизовано різнорівневі засоби експлікації семантики персональності, схарактеризовано морфологічну категорію особи як граматичне ядро персональності, репрезентоване в структурі займенникових, власне-іменників і дієслів, класифіковано й потрактовано речення з огляду на персональний статус суб'єкта,

систематизовано й проаналізовано семантико-прагматичні варіанти категорійних значень персональності, що реалізуються в різноманітних комунікативних ситуаціях.

Дослідження поглиблює уявлення про функційно-семантичні категорії загалом та категорію персональності зосібна, частинимовну взаємодію, природу й взаємозумовленість морфологічних і синтаксичних категорій, формує засади вивчення особових протиставлень у межах певних дискурсів, на матеріалі текстів різних стилів, а також сприятиме вивченню інших функційно-семантичних категорій. Положення праці збагачують синтаксичну теорію в галузі типології простих конструкцій, аналізу семантико-синтаксичної організації речення, зокрема щодо форм вираження, діапазону сполучуваності суб'єктних синтаксем різної персональної належності, доповнюють вчення про парадигму речення, а також розширюють відомості про функційний потенціал особових займенникових іменників, власне-іменників і дієслівних форм.

Матеріали дослідження можуть бути використані для створення функційно-категорійної граматики української мови, написання підручників і посібників із морфології та синтаксису української літературної мови, лінгвістичної прагматики, а також довідників із культури мовлення, мовленнєвого етикету. Запропоновані трактування семантико-прагматичних варіантів категорійних значень персональності знайдуть застосування в лексикографічній практиці.

Щира вдячність науковому редакторові – докторові філологічних наук, професорові Василю Михайловичу Ожогану (Національний університет «Києво-Могилянська академія») за зауваження і цінні поради; рецензентам – докторові філологічних наук, професорові Мирославі Петрівні Баган (Київський національний лінгвістичний університет), докторові філологічних наук, професорові Миколі Васильовичу Мірченку (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки), докторові філологічних наук, професорові Марії Яківні Плющ (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова) за уважне прочитання роботи, а також колегам з кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» за доброзичливу критику та дружню підтримку.

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЄВЕ ПІДРУНТЯ ТА РІВНІ МОВНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПЕРСОНАЛЬНОСТІ

1.1. Вихідні принципи дослідження категорії персональності у вимірах функційної граматики

З огляду на поліфонічність сучасної граматичної науки вивчення мовних явищ вимагає виваженого формування й аргументованого обґрунтування теоретичних засад дослідження з урахуванням здобутків численних наукових праць, виконаних у межах різних підходів і галузей знань. Визначення напрямку та способу лінгвістичного аналізу залежить насамперед від чіткого формулювання базових понять лінгвістичної теорії, що особливо важливо у вивченні категорії персональності, досягнення якої потребує усунення термінологічної плутанини. У сучасних лінгвістичних розвідках бачимо різне розуміння персональності, яку кваліфікують як поняттєву категорію [328, с. 101], семантичну [417, с. 5], функційно-семантичну [46, с. 48; 147, с. 103; 202], граматичну [60, с. 54], семантико-граматичну [330, с. 88], граматичну категорію дієслова [34, с. 210; 117, с. 152; 396, с. 86], комунікативно-орієнтовану синтаксичну категорію [88, с. 28; 287, с. 225]. Її розглядають як складник бінарної категорії персональності / імперсональності, реалізований у дієслові або в межах речення [34, с. 210–215; 330, с. 88; 396, с. 86; 405; 447]. Термінологічна неузгодженість спричинена не лише недостатнім вивченням власне персональності, але й відмінністю методологічних засад дослідження мовних явищ.

Теоретичним підґрунтям нашої інтерпретації персональності є лінгвістичні концепції В. фон Гумбольдта, Е. Бенвеніста, К. Бюлера, А. Вежицької, О. Єсперсена, О. Потебні; досягнення граматичної науки, засвідчені в працях О. Бондарка, Т. Булигіної, І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка, Г. Золотової, М. Калька, Н. Костусяк, І. Кучеренка, О. Леути, І. Матвіяса, О. Межова, І. Мешанінова, М. Мірченка, В. Ожогана, О. Падучевої, П. Піпера, Ф. Планка, М. Плющ, В. Русанівського, М. Скаба, Т. Слободинської, Ю. Степанова, Є. Тимченка, Б. Успенського та ін., а також здобутки світової та вітчизняної філософської думки.

Методологічною домінантою дослідження є, по-перше, визнання первинності та всеохопного характеру значення, наскрізності його реалізації на всіх мовних рівнях, окрім фонетичного, що зумовлено природою мови, її основними функціями – когнітивною та комунікативною; по-друге, розуміння лінгвістичних категорій як взаємопов'язаних мовних явищ, які засвідчують напрями й способи осягнення навколишнього світу і мають значеннєву основу. Важливим є не лише протиставлення лінгвістичних категорій, що дає змогу виокремити типи значень, способи та рівні їхньої репрезентації, а й інтегрований розгляд мовних категорій з огляду на їхню значеннєву спорідненість.

Категоризація як процес поділу універсуму на відносно прості фрагменти для його осягнення реалізується в мові в лексико-семантичній і граматичній системах [144, с. 17]. Сьогодні беззаперечним є розуміння граматичних категорій як результатів когнітивної діяльності та втілення системи найважливіших для певної мовної спільноти значень. Унаслідок когнітивної важливості граматичну семантику вважають групою привілейованих значень, що має особливий статус [326, с. 11]. Як влучно зауважила А. Вежицька, «граматика насправді є концентрованою семантикою» [78, с. 44]. Відома польсько-австралійська дослідниця розглядає граматику як складник семантики, поділяючи останню на лексичну, граматичну та ілокутивну, а метою лінгвістичного аналізу вважає досягнення інтегрованого семантичного опису природної мови [77, с. 4–5]. Пріоритетним у сучасному мовознавстві визнано напрям від значення до форми, що уможливлює виявлення способів об'єктивації мисленнєвих категорій, на противагу описові мови від форми до значення, результатом якого є конгломерат засобів, здатних у принципі виражати відмінності в значенні [14, с. 106; 292, с. 24]. Провідна роль категорії значення стала сутнісною рисою функціоналізму – панівної дослідницької парадигми сучасної граматики. Водночас об'єктом аналізу функційної

граматики виступає природна мова загалом, а не глибинні когнітивні структури, хоч когнітивні аспекти не залишають без належної уваги [505, с. 22].

Вихідний статус значення в лінгвістичному аналізі не спричиняє заперечення надбань традиційного мовознавства. Дослідження семантичних феноменів спирається на сформовані уявлення про властивості мовних одиниць як елементів мовної системи, уточнюючи їх відповідно до встановлених особливостей репрезентації значення певного зразка. Отже, закономірною є пильна увага до мовної форми – ідіоспецифічного засобу представлення результатів мовно-мисленнєвої діяльності. За словами О. Бондарка, тільки опора на форму дає змогу виявити й описати значення, властиві конкретній мові, у всій їхній складності, непередбачуваній багатоманітності, з урахуванням усіх наслідків, зумовлених їхнім граматичним характером [57, с. 25].

У вивченні мовної репрезентації семантики персональності вважаємо виправданим категорійний підхід, за якого мовні факти аналізуємо з погляду реалізації відповідної семантичної категорії. У межах цього підходу в сучасних мовознавчих працях використовують різні інтерпретаційні моделі. У функційній граматиці, теоретичні засади якої опрацював О. Бондарко, семантичні категорії розглядають як головні інваріантні ознаки (семантичні константи), що виступають у тих чи тих варіантах у мовних значеннях і функціях, виражених різноманітними засобами [52, с. 102–103]. Категорійність визнано сутнісною рисою цієї моделі функційної граматики, оскільки «вона спрямована на опис системи семантичних категорій у їхньому мовному вираженні» [49, с. 15]. Водночас основними термінами, вживаними в дослідженнях окремих семантичних категорій, є функційно-семантичне поле (ФСП), категорійна ситуація та граматична категорія, а семантична категорія згадана тільки як підґрунтя відповідного функційно-семантичного поля і категорійних ситуацій, що невіддільна від конкретних засобів певної мови. Потрактовуючи функційно-семантичне поле як угруповання мовних засобів різних рівнів, які взаємодіють унаслідок спільності семантичних функцій і виражають варіанти певної семантичної категорії, О. Бондарко констатує: «ФСП – це семантична категорія, що розглядається в єдності із засобами її вираження в певній мові» [49, с. 15]. Для аналізу функційних варіантів певної семантичної категорії, які виступають у висловлюванні, введено поняття категорійної ситуації – типової змістової структури, що ґрунтується на певній семантичній категорії і відповідному функційно-семантичному полі [49, с. 16]. Наприклад, щодо категорії персональності запропоновано

виокремлювати конкретно-особові, неозначено-особові й узагальнено-особові персональні ситуації в системі їхніх типів, підтипів, різновидів і варіантів, які виступають у мовленні [417, с. 11]. Зазначимо, що у фундаментальній колективній монографії за редакцією О. Бондарка немає вищого системного аналізу персональності на матеріалі однієї мови. У ній запропоновано загальну концепцію опрацювання персональності, встановлено дослідницькі орієнтири, що потребують уточнення й розвитку відповідно до специфічних рис певної мови.

В інших граматичних дослідженнях центральним виступає поняття семантичної категорії, а не функційно-семантичного поля, хоч семантичну категорію також розуміють як невіддільну від засобів мовної репрезентації. Аналіз семантичних категорій реалізують передусім через систему опозицій [20; 190; 486] або за допомогою польового структурування [324, с. 576; 387, с. 8]. П. Піпер називає семантичною категорією значення дуже високого ступеня загальності, яке може бути різноманітним за формою, а у вираженні не обмежене тільки синтаксичною, морфологічною, лексико-граматичною або словотвірною категорією, тільки однією лексико-семантичною групою [324, с. 576]. Підґрунтям семантичної категорії, на його думку, є категорійне значення, яке є звичайним, але не обов'язковим, частково виражене граматично і представлене у великій кількості одиниць на різних мовних рівнях. Унаслідок етномовної категоризації світу семантичні категорії різних мов є відмінними за змістом і обсягом [324, с. 576]. Вони ширші, ніж інші мовні категорії (граматичні, лексико-граматичні, словотвірні, лексико-семантичні), кожна з яких охоплена певною семантичною категорією [324, с. 578–579]. П. Піпер розглядає категорію як польову структуру, виокремлюючи семантичний та граматичний центр і периферію [324, с. 580–583]. Мовознавець згадує і поняття функційно-семантичного поля, проте майже не послуговується цим терміном під час лінгвістичного аналізу синтаксичної семантики простого речення [324, с. 580].

У межах функційної граматики поширення набув термін «функційно-семантична категорія» (ФСК), що виразно експлікує основу інтегрування мовних одиниць, наявність граматичного осердя категорії й, на відміну від терміна «семантична категорія», не вживається в інших галузях, зокрема філософії та логіці. Потребу одночасного використання у функційній граматиці термінів «категорія» та «функційно-семантичне поле» аргументує М. Всеволодова. Дослідниця підкреслює важливість осмислення змістового складника функційно-семантичного поля саме як категорії, що складається із системи опозицій. Протичлени опозицій різних

рангів, що становлять категорію, є її субкатегоріями, яким відповідають різнорівневі мікрополя у складі функційно-семантичного поля. Існування опозиційних мікрополів, на думку М. Всеволодової, доводить органічну єдність поля й категорії [103, с. 76–78]. Зокрема, семантичну категорію темпоральності вона потрактовує як опозиційну структуру, що містить на різних рівнях категорії: 1) таксису, 2) тривалості з опозицією немаркованої / маркованої незавершеності / завершеності дії та 3) повторюваності. Функційно-семантичне поле темпоральності є семантичною категорією, сформованою мікрополями, які виражені структурно організованими мовними засобами різних рівнів. Мовні засоби, що обслуговують певні мікрополя цього функційно-семантичного поля, згруповані за граматичними категоріями, кожна з яких виконує свої функції та має свою дихотомію. Саме останні категорії в межах функційно-семантичного поля М. Всеволодова пропонує вважати функційно-семантичними категоріями. На відміну від функційно-семантичного поля, що є поєднанням семантичної категорії та засобів різних мовних рівнів, функційно-семантичну категорію дослідниця розуміє як поєднання системи значень і мовних засобів одного граматичного класу [103, с. 84–85].

Ми дотримуємось іншого бачення функційно-семантичної категорії, яке утвердилось у сучасній граматиці. Визнання того, що функції принаманні не тільки мовним одиницям, а й складникам дискурсу, різноманітним параметрам комунікативного акту, інтеграція функційного підходу з когнітивною лінгвістикою сприяли розширеному розумінню функційно-семантичної категорії. Система функційно-семантичних категорій сьогодні ґрунтується не на граматичній категоризації, а на елементарному значенні та його виявах у мовній діяльності [368, с. 648]. Функційно-семантичну категорію потрактовують як сукупність відношень і систему вербальних засобів різних рівнів, які репрезентують ці значення в мовній комунікації. Це явище пов'язують із використанням у мовній діяльності композицій семантичних функцій – функційно-семантичних конструкцій. Сукупність функційно-семантичних конструкцій вважають функційно-семантичною категорією, що реалізується в мові у формі функційно-семантичного поля [387, с. 6–7].

Попри плідність і впливовість теорії функційно-семантичного поля, розвиненої школою О. Бондарка, та активність функційних досліджень, спрямованих від плану змісту до плану вираження, в українських граматичних працях поняття поля не витіснило поняття категорії. Функційно-семантичне поле переважно розуміють як спосіб реалізації функційно-семантичної категорії, аналіз якого не є вичерпним дослідженням категорії

загалом [23; 190; 387]. Вивчення багатьох явищ української мови з позицій функційного підходу виявило їхній мультикатегорійний статус, потребу виокремлення субкатегорій і провадження різноаспектного аналізу.

Отже, пріоритет семантики в сучасному вивченні мови, розуміння граматичних феноменів як особливих виявів когнітивної діяльності людини зумовили пильну увагу науковців до функційно-семантичних категорій – поєднаних на ґрунті найзагальнішого значення сукупностей відношень, що виражаються за допомогою різнорівневих мовних засобів, складників дискурсу й певних параметрів комунікативного акту. Наукова інтерпретація функційно-семантичної категорії здійснюється через систему опозицій та за допомогою польового структурування як значеннєвих феноменів, так і засобів їхньої мовної репрезентації.

1.2. Поняттєве в структурі функційно-семантичної категорії

Важливою передумовою продуктивного дослідження функційно-семантичної категорії є встановлення ролі та співвідношення її найзагальніших складників: буттєвого, онтологічного та власне лінгвістичного. Особливості ідіостічного втілення універсальних семантичних категорій з'ясовують через установлення зв'язків із закономірностями позамовної дійсності, окреслення способу концептуалізації дійсності, на якому ґрунтується відповідний мовний феномен. Чітке уявлення про мисленнєве підґрунтя категорії сприяє встановленню онтологічно вагомих рис, що є підставою для виокремлення і структурування мовної категорії.

Через відмінності в розумінні когнітивних і мовних категорій, семантичного та граматичного в мові, належність до різних напрямів лінгвістики дослідники використовують різну термінологію для позначення найзагальніших значеннєвих феноменів: «мисленнєва категорія» [152, с. 7; 197, с. 124], «логічна категорія» [315, с. 130, 158], «поняттєвий зміст граматичного сигніфікату» [5, с. 218–219], «когнітивна основа», «архісемантика» [190, с. 38], «універсальний концепт» [321, с. 59] тощо. Ті самі мовні факти кваліфікують по-різному. Наприклад, обов'язкове розрізнення мовця й адресата мовлення У. Вейнрейх називає семантичною універсалією [79, с. 177–179], а Дж. Грінберг і Ч. Ф. Хоккет – граматичною [125, с. 162; 445, с. 68].

Чи не найпоширенішим є термін «поняттєва категорія» [20, с. 32; 23, с. 50–51; 28; 55; 143, с. 9; 176, с. 7, 20; 190, с. 15; 200, с. 44; 244, с. 183; 249, с. 27–28; 321, с. 59], який запропонував О. Єсперсен у праці

«Філософія граматики». Данський лінгвіст потрактував поняттєві категорії як універсальні позамовні категорії, що не залежать від випадкових фактів природних мов, і завдання граматиста вбачав у тому, щоб у кожному конкретному випадку з'ясувати складну мережу відношень між поняттєвою і синтаксичною категоріями. О. Єсперсен констатував три рівні граматичного аналізу мовних явищ: (А) форма, (Б) функція і (В) поняття, а граматичні категорії вважав симптомами, тінями поняттєвих [156, с. 58–60].

У теорії поняттєвих категорій І. Мещанінова засвідчено їхню складну мисленнево-мовну природу. «Утілюючись у семантичному боці лексики, в синтаксичній будові речення і в морфологічному оформленні слова, поняттєві категорії залишаються тим самим серед мовних категорій, хоч і є виразниками в мові чинних норм свідомості», – зазначав учений [279, с. 238]. Зосереджуючи увагу на мовних аспектах цього феномену, І. Мещанінов відзначив поняттєве підґрунтя граматичних категорій. «Такі граматичні категорії, що отримують систему формальних ознак, вже є граматичними поняттями. Вони у формах синтаксису і морфології передають ту чи ту поняттєву категорію» [279, с. 239].

Уявлення про природу та мовне втілення поняттєвих категорій були поглиблені в працях О. Бондарка. Мисленнєве (поняттєве) і мовне значення в них постають як нетотожні, але тісно пов'язані величини. Спираючись на потрактування проблем мовного змісту в граматичних концепціях Ф. Брюно, О. Єсперсена, Л. Щерби, І. Мещанінова, В. Матезіуса, Е. Кошмідера та ґрунтовний аналіз тогочасної вітчизняної лінгвістичної літератури, О. Бондарко сформулював важливі теоретичні узагальнення щодо природи граматичного значення та співвідношення його мисленневих і власне мовних складників. «Мовний (семантичний) зміст є мисленневим (поняттєвим, значеннєвим) у своїй основі змістом», – наголошує вчений [47, с. 5], проте визнає існування й такого різновиду мовного значення, яке не має когнітивного підґрунтя, хоч і може бути дотичним до мисленневого змісту і сприяє його структуруванню. До таких значень О. Бондарко зараховує, зокрема, узгоджувальні функції категорій роду, числа і відмінка [47, с. 5]. Попри тісну єдність поняттєвого і мовного значень констатовано їхню відносну автономність, яка виразно виявляється в можливості реалізації того самого мисленневого змісту різними мовними значеннями як в одній мові, так і в різних [47, с. 6].

У концепції О. Бондарка поняттєва категорія постає як інваріант синонімічних семантичних функцій, які закріплені за певними

формальними засобами та їхніми типовими комбінаціями. Важливим є визнання не тільки глибинного семантичного рівня, але й поверхневого, який має конкретно-мовну організацію і на якому відбувається інтеграція мовних семантичних функцій [55, с. 56–64]. Отже, ідіотетичність граматики виявляється не тільки на рівні форм, але й системи значень. «Мовні семантичні функції в кожній мові утворюють певну систему. Ця система складається з багаторусних підсистем категорійних значень, полісемантичних потенціалів граматичних форм, їхніх окремих значень, значень лексико-граматичних розрядів, функційно-семантичних мікро- і макрополів тощо» [55, с. 66].

Осягнення сутності поняттєвих категорій триває й сьогодні в спеціальних наукових розвідках або під час вивчення різноманітних мовних феноменів. А. Худяков принципово важливими рисами поняттєвих категорій вважає двоспрямованість і відносно самостійний статус. На його думку, це «релевантні для мови ментальні категорії, орієнтовані, з одного боку, на логіко-граматичні категорії, а з другого – на семантичні категорії мови» [448, с. 6]. Як опосередкований універсальними законами мислення результат людського досвіду вони є основою семантичних структур мови, неодмінною передумовою функціонування мовної системи загалом [448, с. 6]. Дослідник підтримує думку О. Бондарка про те, що поняттєві категорії відносяться до семантичних як інваріанти до варіантів, і наголошує, що саме такий підхід дає змогу виявити нетотожність сфери понять і сфери семантики, а також нерозривний характер зв'язку між ними. На думку А. Худякова, поняттєві категорії є стійким когнітивним відбитком позамовного світу, пов'язані з ним тісніше, ніж семантичні категорії [448, с. 11]. Попри відсутність взаємно-однозначної відповідності між поняттєвим і семантичним, вивчення поняттєвих категорій допомагає адекватно зрозуміти та інтерпретувати факти мови та сприяє проникненню в організацію мисленнєвих механізмів людини [448, с. 12]. Учений підкреслює, що кожний рівень і аспект мови стосується поняттєвої сфери по-різному і найтісніше з нею пов'язана граматична система через наближеність до загальних законів організації мислення [448, с. 6].

Унаслідок спорідненості мисленнєвих і мовних категорій з'явилися й концепції, спрямовані на їхній синтетичний розгляд у формі одного когнітивно-семантичного поля, поняттєву основу якого становить мега-концепт. Зокрема, В. Охріменко для створення інтегративної теорії модальності як багатоаспектної категорії використовує поняття модального когнітивно-семантичного поля, що виокремлює за принципами

континуальності, ізоморфізму між мовою і світоустроєм, системності та функціональності [307, с. 89–95].

Деякі дослідники не бачать принципових відмінностей між поняттєвим і семантичним. Такий підхід реалізовано в моделі функційного синтаксису А. Мустайокі. Схематизоване, структуроване уявлення про те, що має висловити мовець, фінський дослідник позначає терміном «семантична структура» [292, с. 24]. А. Мустайокі зазначає, що лінгвіст не має прямого доступу до семантичних категорій і для їх визначення повинен використовувати непрямі методи, зокрема застосовувати як допоміжні поняття категорії дійсності та категорії різних мов. Семантичну структуру він розуміє як універсальне явище, безпосередньо пов'язане з мисленням і водночас із мовою, якою висловлюється мовець. Пояснюючи термін «семантичний рівень», А. Мустайокі вказує, що категорії цього рівня в інших працях названі поняттєвими, концептуальними, психологічними, мисленнєвими, когнітивними, онтологічними, денотативними, ідеографічними тощо [292, с. 26]. Отже, семантичне й поняттєве для А. Мустайокі є тотожними величинами.

Подібний підхід бачимо і в сучасних українських працях. М. Баган, розглядаючи категорію заперечення, яку кваліфікує як модусну поняттєву категорію релятивного типу, вважає, що об'єктом функційно-семантичних досліджень є саме поняттєві категорії, оскільки такий лінгвістичний аналіз охоплює та систематизує всі різнорівневі засоби вираження певної функції. Вивчення таких засобів, на думку М. Баган, дає відомості про загальну структуру категорії та принципи її функціонування [23, с. 51–52].

У концепції Н. Зененко взаємопов'язані граматичні категорії, що представляють структурний аспект мови, співвідносні з категоріями поняттєво-семантичного рівня, які представляють системний аспект мови, і визначаються ними. На основі взаємодії функційно-граматичних і поняттєво-семантичних категорій у структурі граматичного ладу мови утворюються комплекси функційно-семантичних полів: з предикативним акціональним ядром; із суб'єктно/об'єктним предметно/особистісним ядром тощо [176, с. 7].

М. Всеволодова вважає, що термін «поняттєві категорії» раціонально застосовувати до категорій мови загалом, а їхню реалізацію в кожній мові слідом за О. Бондарком варто називати категоріями семантичними [103, с. 76]. Тобто відмінності між поняттєвим і семантичним дослідниця пов'язує з різними завданнями лінгвістичного аналізу, а не з об'єктивними відмінностями різних сутностей.

У типологічних і порівняльних дослідженнях концепцію поняттєвих категорій активно використовують, розглядаючи поняттєве як універсальний компонент значення, що є основою для порівняння різноманітних способів його втілення в мовах різних типів [355; 398; 475]. Осмислення мовної реалізації поняттєвих категорій дало змогу зробити висновки про їхні характерні властивості та ієрархічну системність, орієнтацію на різні аспекти і рівні мови. Динамічність, максимальну абстрактність поняттєвих категорій, їхню здатність членуватись і поєднуватись у комплекси, по-різному експлікуватись визнано тим чинником, що зумовлює гнучкість мови [205, с. 43–48].

Ми послуговуємося терміном «поняттєве» для позначення найзагальніших універсальних уявлень, що є основою для творення функційно-семантичної категорії персональності. Поєднання семантичних складників, що виражені через систему різноманітних мовних засобів, розглядаємо як функційно-семантичну категорію. Поняттєве та варіантне в ній не є непроникними значеннєвими сукупностями, що нашаровуються одна на одну. Вони становлять єдність, де стрижневий, поняттєвий компонент є простішим, базовим началом, яке реалізується в похідних, зокрема ідіоспецифічних, семантичних виявах меншого ступеня абстрактності та більшої семантичної складності. Поняттєве виступає показником тих мисленнєвих процесів, які можемо спостерігати через посередництво мови. Вивчаючи семантичні явища окремої мови, треба враховувати особливості організації поняттєвого рівня, бо дослідження мови не можливе без огляду на людину – її творця та носія, сутнісні риси якого втілились у мовних фактах.

Функційно-семантична категорія реалізується в мові через систему мовних засобів, і з'ясувати особливості її внутрішнього структурування без урахування способу мовної репрезентації не можливо. Водночас з'ясовуємо континуум засобів вираження певної семантики завдяки ґрунтовному аналізу різнорівневих семантичних складників, репрезентантами яких виступають мовні одиниці. Належність мовного засобу до кола виразників досліджуваної категорії встановлюємо з огляду на семантичні показники, а систематизуємо й аналізуємо функційні варіанти (за термінологією О. Бондарка, категорійні ситуації) через співвідношення із семантичним інваріантом – поняттєвим підґрунтям. Отже, саме вивчення поняттєвої основи як семантичного інваріанта всієї сукупності значень, які охоплює категорія, є вихідним пунктом дослідження. Поняттєву основу становить комплекс ознак, які більш або менш чітко виявлені в усіх засобах мовної репрезентації персональності та

є стрижнем, що поєднує багатоманіття функційних варіантів. Для аналізу поняттєвої основи категорії персональності релевантними є не тільки власне лінгвістичні дані, а й відомості про природу людини, сутність комунікації, важливі особливості її учасників тощо, які належать до інших галузей знань, зокрема філософії та психології.

1.3. Теоретичні засади систематизації персональних значень та їхніх мовних репрезентантів

Установлення та лінгвістичний аналіз спектру похідних семантичних виявів у їхньому відношенні до поняттєвого підґрунтя персональності та засобів його мовної репрезентації здійснюємо через співвідношення інваріанта і багатоступеневої системи варіантів. Відношення інваріантності / варіативності виявляються на різних рівнях мовної системи та мовлення і є відносними, чинними тільки в межах певної системи [48, с. 8–9]. Зокрема, інваріантні значення першої, другої та третьої осіб, що є складниками відповідної морфологічної категорії, охоплює загальніше значення цієї категорії, яке водночас є варіантом семантики персональності, оскільки остання реалізується не тільки в межах морфологічної категорії особи.

Поняття варіанта пов'язане і зі значеннєвим рівнем, і з рівнем репрезентації. Функційні варіанти персональних значень реалізуються за допомогою низки мовних засобів, відмінних за різними параметрами. Зокрема, *ми* авторське в реченні може репрезентувати відповідний займенник, дієслівна форма у взаємодії з контекстом, напр.: *Добираючи ключові імена і ключові тексти, ми керувалися не тільки ідейно-естетичною зрілістю ...* (В. Герасимчук, с. 7–8); *Зобразимо цей процес на папері у вигляді так званого кінематичного графа* (М. Попович, с. 15). У безособових реченнях ця семантика представлена імпліцитно завдяки отождоженню суб'єкта речення з автором тексту, а також реалізації в межах наукового дискурсу, для якого вживання авторського *ми* є традиційним, напр.: *У монографії зроблено припущення про те, що польова модель аспектуальності може бути запозичена не тільки з теорії фізики, а й із теорії візуального сприйняття ...* (М. Калько, с. 10–11); *... У дисертації спеціально розглянуто питання про роль українського козацтва в заселенні регіону, проаналізовано особливості формування українського населення Придунайських міст* (О. Бачинська, с. 3) і под. Отже, варіантові персонального значення відповідає система варіантів його вираження.

Аналіз мовних засобів вираження персональних значень полягає не тільки в їхній систематизації з урахуванням опозиції інваріант / варіант. Продуктивним є поєднання цього підходу з теорією прототипів та польовим структуруванням мовних репрезентантів семантики персональності. Семантичному інваріантові відповідає його еталонний мовний репрезентант (прототип), який виступає центральним щодо інших мовних засобів вираження відповідного категорійного значення.

Поняття інваріанта, сутність якого виявляється в зіставленні з поняттям «варіант», з'явилося в математиці й стало підґрунтям однієї з найважливіших концепцій у цій галузі знань [340, с. 10]. У лінгвістиці аналіз варіативних відношень також виявився продуктивним, зокрема у фонетиці, лексиці, фразеології. У синтаксичній семантиці поняття інваріанта пов'язують із найпростішим представленням у мові типової ситуації (події), якому відповідає ядерна (елементарна) пропозитивна структура, що максимально однозначно репрезентує певне категорійне значення. Інваріантна структура характеризується цілковитою відповідністю між семантичними ролями компонентів ситуації та синтаксичними функціями, з одного боку, і семантичними ролями іменних компонентів та їхньою семантикою – з другого [221, с. 52–54].

Прототиповий підхід передбачає визнання еталонним мовним виразником інваріантного значення такої структури, яка найповніше і в найчистішому вигляді, без домішок інших рис, реалізує властивості, типові для членів категорії. Решта членів категорії можуть бути ранжовані за наявністю, способом експлікації характерних і додаткових властивостей прототипу [139, с. 140–145]. Зокрема, прототипом мовного втілення категорійного значення першої особи на рівні синтаксису є речення, де в семантико-синтаксичній позиції діяча і формально-синтаксичній позиції підмета виступає займенник *я*, а дієслово-предикат у формально-синтаксичній позиції присудка має форму першої особи однини, напр.: *А я все не говорю – боюся...* (Марко Вовчок, с. 70); *Я таки зроблю з неї українку!* (С. Васильченко, с. 120). Інші синтаксичні конструкції, що здатні позначати ситуацію із Я-суб'єктом, становлять єдність, члени якої більш або менш віддалені від центрального, прототипового репрезентанта, напр.: *Обережно відвертаю зачинало й нахилиюсь* (В. Винниченко, с. 212); *Я – в гарячці* (І. Калинець, 1, с. 389); *Та мені ж соромно буде і в труні в такій хаті лежати!* (А. Дімаров, с. 168); *– Ми ще побачимо, хто кого обведе круг пальця* (І. Сенченко, с. 255); *Розрізняємо три основних рівні поліфонізму мови прози: діалогізація образів у художній оповіді, внутрішня діалогічність слова, власне діалог*

(С. Библик, с. 19); *Росте Антонич, і росте трава, // і зеленіють кучеряві вільхи* (Б.-І. Антонич, с. 165).

Спробу ранжування способів мовного вираження персональних значень з позицій прототипової теорії бачимо в праці А. Худякова. Російський учений окреслив напрями аналізу категорії персональності / імперсональності в англійській мові. Через бінарність досліджуваної категорії, що виражає ступінь виокремленості свідомістю людини референта дійсності, ментальний аналог якого формалізується в структурі речення у функції підмета, інтерпретаційна модель А. Худякова передбачає існування двох протилежних за значенням прототипів, «крайніх точок, які обмежують відповідний мовленнєво-мисленнєвий континуум» [447]. Категорія персональності / імперсональності постає як «градаційна категорія, що варіюється в досить широкому діапазоні між прототиповими особовими реченнями і прототиповими безособовими реченнями» [447].

У категорії персональності є градування персональних значень за багатьма значеннєвими опозиціями, зокрема означеність / неозначеність, агенсивність / деагенсивність, що зумовлено і власною поняттєвою природою персональності, і взаємодією її з іншими поняттєвими категоріями. Наше потрактування персональності ґрунтується на врахуванні багатовекторності її змістового градування в межах кожної особи та реалізації значеннєвих протиставлень між сферами різних осіб.

Протиставлення персональності / імперсональності пов'язуємо з одностороннім градуванням персональної семантики, де інваріантним виступає конкретно-особове значення. Імперсональність розглядаємо як різновид персонального значення, який є наслідком взаємодії кількох категорій і має своєрідну реалізацію в площині кожної з трьох осіб, напр.: *Тут чоловікові зовсім біда!* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 185); *Починає благословлятися на світ* (Г. Косинка, с. 14); *У хаті важко пахло потом, печеним хлібом і ще чимось незнайомим...* (Б. Антоненко-Давидович, с. 87) – третя особа; – *Гей-гей, козаче! Чого се тебе занесло на кручу?* (П. Куліш, с. 192); *Так тебе тіпало, бідолагу, що аж підкидало на ліжку* (Г. Тютюнник, с. 417) – друга особа; *Стане мені весело й гарно; заграють і заспівають мої думки, аж у самого жижики трусяться до танців* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 97); *Мені захотілося раптом побути самому* (В. Шевчук 1986, с. 324) – перша особа. Отже, так звані безособові конструкції постають як відхилення від прототипових особових. Можливість представлення опозиції персональність / імперсональність з урахуванням змістової специфіки всіх трьох осіб зумовлена

онтологічною природою категорії персональності, де субкатегорії першої, другої і третьої особи є нерівнорядними з погляду означеності.

Отже, система функційних варіантів персональності демонструє модифікацію за різними параметрами онтологічно первинних персональних значень. Змістове градування персональності корелює з варіативністю її мовної репрезентації і може бути представлене у формі поля, де інваріантні персональні значення посідають центральну позицію. Систематизація засобів мовного вираження персональності передбачає встановлення відповідності між функційним варіантом персонального значення і засобами його репрезентації та ранжування останніх із застосуванням прототипового підходу.

1.4. Поняттєва основа семантичної категорії персональності у світлі філософського осмислення опозиції Я–ТИ–ВІН

З'ясування когнітивного підґрунтя, системи основних поняттєвих субкатегорій персональності потребує вивчення тих універсальних характеристик персональності, які виявились у філософських теоріях, встановлення кореляції мовної категорії персональності з релевантними філософськими категоріями, що є результатом осмислення фундаментальних рис людини, її сприйняття й осягнення світу та самої себе. Попри визнання взаємозв'язку проблем семантики і проблем філософсько-онтологічного характеру [427, с. 353], на здобутки філософської думки не завжди зважають у вивченні мовних категорій. Через переосмислення використовуваних категорій, функціонування власних базових понять у різних філософських напрямках залучення даних філософії до лінгвістичного аналізу наштовхується на істотні труднощі, до того ж висновки філософів часто зазнають впливу структур рідної мови, отже, не можуть претендувати на абсолютну універсальність виокремлюваних категорій і понять. Однак узагальнення досвіду осмислення поняттєвої категорії, засвідчене у філософських працях, є неодмінною передумовою дослідження мови в напрямі від функції до форми. Лінгвістичний поворот у філософії, що ґрунтувався на трансформаціях філософських уявлень про природу свідомості, співвідношення свідомості та мови і сутність мовних утворень, уплинув на парадигмальні основи філософування [350, с. 1–2], зумовивши і зміщення акцентів у мовознавчих дослідженнях, зміцнення антропоцентричних тенденцій та посилення уваги до змісту на протигау формальному підходові.

Поняттєві складники персональності співвідносяться з філософськими категоріями Я, Ти, Інший, Воно. Філософія оперує цими категоріями для осмислення сутності людини, феномену свідомості, процесу пізнання, міжособистісних стосунків, розв'язання питань етики й моралі тощо. Їхня поява не була одночасною, а осмислення здійснювалося в різних аспектах. Для встановлення поняттєвого підґрунтя персональності релевантними є насамперед стрижневі риси названих філософських категорій, які виявляються в різних концепціях і співмірні з мовним утіленням мисленнєвих феноменів. Показовими є загальні тенденції та динаміка в потрактуванні, нерівнорядний статус категорій, з-поміж яких центральне місце належить Я.

Я виступає фундаментальною категорією філософських концепцій особистості, яка виражає рефлексивно усвідомлену самототожність індивіда. Еволюція змісту цієї категорії пов'язана з розвитком історико-філософської традиції загалом, а ґрунтовне її розкриття вимагало б реконструкції останньої [288, с. 862]. Я розглядають як початок світобачення, який є змінним і постійним водночас, утілення рис, що уможливають самоідентифікацію людини у світі. «У потоці свідомості, який є нашим життям, Я утримується як щось ідентичне в мінливій множинності становлення... Я залишається на своєму місці, зв'язуючи різнокольорові нитки нашого існування», – підкреслив Е. Левінас [243, с. 54].

У знаменитому декартівському *cogito ergo sum* усвідомлення Я підтверджує існування людини взагалі. Суб'єкт Декарта – це Я, що містить тільки свідомість і не сумісне з поняттям позасвідомого, воно протиставлене всім іншим суб'єктам, усьому світові, від яких жорстко відмежоване. Монологічним процес пізнання світу бачить і Кант, який, на відміну від Декарта, вводить ідею структурованості Я [301, с. 6–9]. Істотні зміни в розумінні цього феномену відбулися з появою праць З. Фрейда, де Я постає як організація психічних процесів особистості, що має й не-свідому частину, свідомість же кваліфікована не як сутність психіки, а як її якість [441, с. 352].

Попри розвиток поглядів на структуру Я, істотні модифікації в його розумінні в різних філософських концепціях, залишилась незмінною оцінка його ролі як орієнтира в сприйнятті світу та передумови пізнання. На думку Ж.-П. Сартра, усвідомлення себе виступає єдиним модусом існування, який можливий для усвідомлення будь-чого [366, с. 28]. Для Ж. Дельоза Я втілює єдність свідомості, яка є визначальною для існування останньої [138, с. 144]. З погляду мовлення ця функція передую

всім іншим. «На рівні мовлення починає саме Я і починає абсолютно», – зазначив Ж. Дельоз у своїй праці «Логіка сенсу» [138, с. 32]. М. Мамардашвілі констатує, що природа існує у двох модусах, або не пов'язаних між собою субстанціях, – тій, що мислить, і протяжній [260, с. 15]. Сприйняття будь-чого без Я, тобто без установлення носія сприйняття, не завершене і не унікальне; «процес і речі у світі довшзначаються в точці їхнього сприйняття, в точці, де сотворено “я”, *cogito*» [260, с. 557–558].

Усвідомлення особливого зв'язку мислення й мови спричинило зростання інтересу до мовної концептуалізації мисленневих феноменів. «У кожному разі мова перебуває у найближчому сусідстві з людською сутністю» [104, с. 21], «пролити світло на мову – означає не так її, як нас самих розглянути у світлі її сутності...» [104, с. 22], – читаємо у М. Гайдеггера. Характеристики Я та інших категорій у філософських концепціях нерідко встановлюються з урахуванням лінгвістичних даних, через асоціації з явищами мови. Відсутність у певній мові займенника першої особи однини вважають яскравим свідченням нерозвиненості Я як соціокультурного феномену [288, с. 862]. Е. Гуссерль, перш ніж сформулювати власне бачення Я в його різних виявах (емпіричному, феноменологічному, психічному тощо), уважно аналізує функціонування відповідного займенника, виокремлюючи два значення. Перше пов'язане із загальною функцією слова *я* позначати мовця, друге є реалізацією одиничного уявлення і виділення предмета, якого стосується це слово [132, с. 85–86]. У філософських працях Е. Левінаса бачимо протиставлення свідомості та аморфної невизначеної імперсональності, що асоціюється з небуттям. Щоб усвідомити сутність небуття, філософ порівнює його зі значенням займенника третьої особи в безособових дієслівних формах: «бути свідомістю означає вирватися з *il* у *a*, тому що існування свідомості породжує суб'єктивність...» [243, с. 34–36].

Сутність Я деякі сучасні філософи безпосередньо пов'язують із його мовним утіленням – займенником першої особи, ім'ям мовця або дейктичними словами. «Ми не тільки “застаємо” мову, ми застаємо і наше Я, що є насамперед *лінгвістичним тілом*», «ця нульова точка відліку (яку не припиняють обговорювати Гуссерль і Мерло-Понті) – передусім граматична, а тільки потім тілесна міра для часу і простору», – підкреслює В. Подорога [336, с. 33–34].

У мові присутність мовця виразно або приховано виявляється в кожному реченні й тексті, її експлікація відбувається за участю багатьох категорій. Мовець може бути суб'єктом, адресатом дії або її об'єктом, на

його роль в описуваній ситуації, ставлення до неї може вказувати предикат, атрибутивні, адвербіальні, модальні синтаксеми тощо. Персональність є такою мовною категорією, яка спрямована на експлікацію, зокрема, відношення дії до мовця як її учасника або неучасника. Встановлення цього відношення відбувається завдяки зв'язку і взаємодії трьох осіб. Суб'єкт речення й думки збігаються, коли предикативна ознака стосується першої особи. Якщо суб'єктом речення є співрозмовник або третя особа, мовець «залишається за кадром», проте встановлення персональних відношень відбувається тільки за його участі, ми бачимо описувану реченням ситуацію очима мовця. У цьому аспекті речення не може уникнути вияву його присутності й позиції, як людина не може звільнитися від власного Я.

Засвідчена у філософських працях когнітивна унікальність Я втілювалась в особливостях функціонування відповідного займенника і дієслівних форм першої особи однини. Займенник *я* в українській мові не має співвідносної форми множини. *Ми* вказує на групу осіб, до якої належить мовець, а не на кілька *я*. Займенниковий іменник *я* першої особи однини протистоїть решті займенникових і повнозначних іменників, які номінують або вказують на об'єкти навколишнього світу, сферу не-Я. До цієї сфери зараховують навіть усю систему частин мови, яку вважають результатом структурування і пізнання довкілля [131, с. 63]. Чимало дієслівних предикатів мають у першій особі специфічне значення, якого позбавлені щодо інших осіб. Зокрема, тільки у формі першої особи однини дієслівні предикати здатні формувати перформативне висловлювання, напр.: *Бажаю вам усім бути митрополитами!* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 103); – *Проклинаю імперію, – вимовив ти з інтонаціями східного пророка* (Ю. Андрухович 2000, с. 110); *Ну, що ж, перепрошую, що надійшов так незнацька...* (Г. Пагутяк, с. 51). Лише в цій формі предикати емоційного і ментального стану є прямою констатацією, напр.: *Що вже я люблю обідати!* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 421); *Я знаю, що навіть ангел на ланцюгу став би ся чортом* (М. Яцків, с. 72); *Я боюся її матері* (В. Шевчук). Їхнє вживання у формі другої або третьої особи не є безпосереднім вираженням відчуттів і думок суб'єкта, а ґрунтується на висновках мовця про стан іншої особи.

Проблематика Я та Іншого, Я – Ти набула особливого значення у філософських працях ХХ століття, що зумовлено, зокрема, лінгвістичним поворотом. Функціонування мови потребує двосторонньої суб'єктивності, опозиції Я – Ти. Тому пильна увага до мови сприяла формуванню ідей про діалогічність людської природи. Стають актуальними й розвиваються

думки, висловлені значно раніше В. фон Гумбольдтом у праці, присвяченій вивченню двоїни. Підкресливши дуалізм мовної природи, зумовленість говоріння звертанням і відповіддю, видатний учений відзначив і діалогізм мислення: «людина прагне навіть за межами тілесної сфери і сфери сприйняття, в галузі чистої думки, до “ти”, що відповідає їй “я”; їй здається, що поняття набуває визначеності та точності тільки відбившись від чужої мисленнєвої здатності» [130, с. 399].

У філософських концепціях з’явилися ідеї інтерсуб’єктивності, діалогічної раціональності, визнання діалогу як методу пізнання. Не відмовляючись від бачення Я як засобу самоідентифікації людини у світі, чимало філософів обстоюють ідею діалогічності мислення [301, с. 10–11]. За словами Е. Левінаса, «Я володіє собою (soi), в якому не тільки відбивається, але з ким має справу як із супутником або партнером...» [243, с. 15]. Ю. Лотман вважав, що Я та Інший – два складники єдиного акту самосвідомості, неможливі один без одного, і тільки у свідомості людини, на відміну від усіх інших істот, «я» та «всі інші, крім мене» складаються в щось єдине й конфліктне водночас [254, с. 36–38].

Не випадковим є вживання *ми* на позначення мовця-діяча, який, перебуваючи на самоті, коментує свої дії, напр.: *Потіхеньку звісив [Яків] з ліжка одну ногу, другу. А ось такечки ми на твої ноги зіпнемося, сказав собі* (В. Лис 2013а, с. 235). У цьому виявляється закладена генетично соціальність людини, постійна потреба комунікації. Про діалогічний характер самосвідомості свідчить, зокрема, й можливість звертання до себе як до співрозмовника, напр.: *Часто запитую себе: навіщо тобі істина?* (Г. Тютюнник, с. 650); *Якусь мить вона [Ганка] дивилася в свої очі, а потім сказала сама собі: – І чого витріщилася, га?* (Є. Гуцало, 1, с. 194); *... Женька трохи заспокоївся і подумав, переключивши увагу на себе: «Та й ти Женько, нічого собі, добрий. Тільки що, так зараз упоперек...»* (І. Сенченко, с. 181). Проте, як слушно вказав Е. Левінас, Я в ролі іншого не є Інший [243, с. 76]. Внутрішній діалог не тотожний зовнішньому, людина усвідомлює, що відношення Я – Ти в такому разі є умовними. О. Потебня, розглядаючи акт самосвідомості, зауважив, що в ньому душа не розділяється на дві частини, а «переходить від однієї думки до думки про цю думку» [345, с. 119]. Під час автокомунікації Я взаємодіє із квазіспіврозмовником, водночас і саме видозмінюючись. Когнітивне розщеплення сфери Я відбиває здатність людини бути одночасно суб’єктом і об’єктом пізнання. Процеси відсторонення, об’єктивації власних переживань уможливлені природою Я, становлення якого відбувається через взаємодію з Іншим. У разі автокомунікації мова

виступає засобом і формою відчуження, що виявляється насамперед у модифікації персональної семантики.

Поняття Іншого у філософії XX століття фіксує певний досвід зустрічі Я з подібною до нього, проте іншою сутністю [256, с. 226]. Стосунки Я та Іншого осмислюються як передумова становлення і усвідомлення Я. За Ж. П. Сартром, «...я повинен отримати від іншого *визнання* мого буття» [366, с. 260], «буття-для-іншого стає неодмінною умовою мого буття для мене» [366, с. 261]. Отже, Я нерозривно пов'язане з Ти. «Якщо сказано Ти, то разом з цим сказано Я пари Я – Ти» [64, с. 6], «через Ти людина стає Я» [64, с. 21]. – наголошував М. Бубер, аналізуючи «основні слова», які виступають як словесні пари Я – Ти, Я – Воно. Один із найвідоміших філософів-діалогістів зазначив, що Я людини має подвійну природу, бо «Я основного слова Я – Ти інше, ніж Я основного слова Я – Воно» [64, с. 6]. Я людини, за М. Бубером, перебуває в центрі двох опозицій, є суб'єктом спілкування, основою якого виступає взаємність (опозиція Я – Ти), і суб'єктом пізнання, якому властивий односпрямований характер (опозиція Я – Воно). Суб'єкт, наділений свідомістю, описує, розчленовує і класифікує світ Воно, якого стосуються просторово-часові відношення. Натомість Ти «не знає системи координат», реалізується в часі інакше, перебуваючи тільки в межах «замкнутої в собі події», не може бути об'єктом свідомого пізнання, класифікації й опису. Проте настільки відмінні сфери Ти і Воно для філософа не є взаємонепроникними: «окреме Ти приречене, після завершення події-відношення, перетворитися у Воно», «окреме Воно може, через входження до події-відношення, перетворитися на Ти» [64, с. 23–24]. Суголосні думки висловлює Ю. Габермас. Він зазначає, що формування в людини «комплексної системи перспектив» має два джерела: 1) перспективу спостерігача, яка формується під час сприйняття і маніпуляцій з навколишнім фізичним середовищем, і 2) взаємно співвіднесені перспективи стосунків Я – Ти, які дитина засвоює в процесі спілкування. «Повноцінна система перспектив мовця», на думку філософа, постає внаслідок «уведення перспективи спостерігача до сфери інтеракції та поєднання її з перспективами Я – Ти» [442, с. 208–209]. У мові субкатегорії першої, другої та третьої осіб поєднуються в семантичній категорії персональності, що постає як наслідок злиття різноспрямованих сфер: пізнавальної та комунікативної.

Важливими для формування сучасного бачення онтології персональності є думки О. Розенштока-Хюссі про роль мовлення в усвідомленні феноменів часу і простору. Філософ пов'язує формування просторових

уявлень із перебігом мовної взаємодії. «Тільки коли ми говоримо з іншими (або, що в цьому випадку те саме, з собою), ми відмежовуємо певний внутрішній простір (коло), в якому ми говоримо, від зовнішнього світу, про який ми говоримо», – зазначає вчений [358, с. 23]. Розмежування внутрішнього і зовнішнього простору, на думку О. Розенштока-Хюссі, є обов'язковою умовою життя й індивідуалізації [358, с. 57]. Таке розмежування на рівні мови й фіксує категорія персональності: співвідношення між її семантичними складниками корелює з диференціюванням простору, де центральним і початковим пунктом виступає Я.

У системі відношень Я – Ти – Світ для філософів-діалогістів первісними, визначальними виступають відношення Я – Ти, які передують будь-якій онтології, оскільки усвідомлення буття відбувається після і завдяки усвідомленню Іншого [301, с. 22]. Ідеї діалогізму були розвинені в багатьох галузях гуманітарного знання, зокрема й у мовознавстві, тій науці, що сприяла їхній появі. На думку Н. Арутюнової, концепція Іншого прямо чи опосередковано вплинула на лінгвістичні ідеї, зокрема, сприяла вивченню трьох типів явищ: 1) семіотизації особистості – її мовленнєвих і поведінкових виявів; 2) самосвідомості через діалогізацію внутрішнього світу і перетворення суб'єкта свідомості на об'єкт пізнання; 3) поляризації свого та чужого (сфери Його і сфери «іншого»). Усі ці явища й пов'язані з ними проблеми, видозмінюючись у контексті різних теорій, визначили низку напрямів і понять сучасної лінгвістики, лінгвістичної філософії, теорії тексту, семіотики та біосеміотики, когнітивних наук [16, с. 41–42].

Важливість і специфічність взаємодії першої та другої осіб позначились на загальному потрактуванні особових відношень. Третю особу, зокрема, вважають позбавленою власне особової семантики [36, с. 285; 471, с. 103], такою, що перебуває на периферії поля персональності [417, с. 6, 20]. Сегментацію категорії особи на першу, другу та третю називають непропорційною, оскільки третя особа не має властивості шифтера і є виявом подальшої субкласифікації. Очевидну роздільну грань ('cut-off point') між першою/другою та третьою особами пов'язують із семантичними і дискурсно-прагматичними критеріями [493].

Активне осмислення сутності людини та соціальних взаємин у філософських працях за допомогою категорій Я, Ти, Інший, Воно засвідчує не лише концептуальну важливість персональності у формуванні самосвідомості людини, пізнанні себе, зовнішнього й внутрішнього світів, а й структурування цієї категорії на поняттєві зони, найважливіші риси останніх. Філософські категорії Я, Ти, Інший, Воно, які розглядають

у протиставленні й взаємодії, корелюють із опозицією трьох осіб, що властива мовній категорії персональності. Я постає як протиставлене Ти (Іншому) та Воно (предметному світові). Взаємозумовлене і взаємопов'язане з Ти (Іншим), Я виступає початком світосприйняття, суб'єктом пізнання, здатним у разі рефлексії стати його об'єктом, перебираючи на себе риси Воно. Концептуальний поділ на Я та не-Я, що є початком пізнання, у мові втілено, зокрема, у властивому категорії персональності протиставленні I особа – не I особа.

Досвід філософського осмислення демонструє відсутність непроникних меж, взаємодію й водночас протиставленість і нерівнорядний характер поняттєвих складників персональності. Про центральність Я свідчить важливість відповідного мисленнєвого феномену і постійні спроби його інтерпретації в різних філософських концепціях. В історії філософії спочатку виявляється опозиція Я – Воно, свідомого суб'єкта й протяжного предметного світу. Пізніше, у XX столітті, актуалізується осмислення взаємовідношень Я – Ти (Інший), що відбувається в контексті лінгвістичного повороту філософії. Протиставленість і внутрішній зв'язок, взаємозумовленість Я і Ти на рівні мови бачимо в опозиції I особа – II особа.

Персональність є однією з тих мовних категорій, у яких відбивається складна система відношень Я – Ти – Світ, осмислювана у філософії протягом усього її розвитку. Реалізація цієї категорії, що має універсальне поняттєве підґрунтя, засвідчує ідіоспецифічні риси концептуалізації фундаментальних мисленнєвих категорій.

1.5. Природа і структура поняттєвої основи персональності

Як і будь-яка семантична категорія, персональність детермінована фактами позамовної дійсності, узагальнювальною діяльністю мислення та впливом мовної категоризації, що спирається на засоби формального вираження. Її екстралінгвальним підґрунтям є об'єктивна відмінність людини від інших об'єктів навколишньої дійсності. У категорії персональності сконцентровано, на високому рівні абстрагування відбилася така сутнісна характеристика людини, як зумовлена інтелектом і соціальністю здатність до мовленнєвого спілкування, що відрізняє людей від усіх інших істот. Внутрішнє структурування персональності ґрунтується також на відмінності функцій комунікантів. Об'єкти поділені на тих, які беруть участь у спілкуванні (мовець, співрозмовник), можуть брати

участь у ньому (люди, істоти) або можуть виступати лише предметом повідомлення.

З погляду онтології персональність корелює з категорією простору. Вона пов'язана з його диференціюванням у кількох вимірах, де початковим пунктом виступає Я. Осягнення людиною навколишнього світу здійснюється через усвідомлення себе як окремого індивіда, співвіднесення себе та інших об'єктів, їхню диференціацію за різними ознаками. Персональність виявляє напрям, найістотніші моменти категоризації об'єктів світу та розрізнення внутрішнього (Я) та зовнішнього (не-Я) світів.

Особливий генетичний зв'язок особової та просторової семантики, що виявляється на глибинному поняттєвому рівні, підкреслював ще В. фон Гумбольдт. Особа і просторові відношення, на думку вченого, є одними з найпростіших, фундаментальних для сприйняття світу понять, а їхня взаємодія належить до такої сфери, де бачимо найменше відмінностей між окремими мовами [129, с. 104]. Онтологічну спорідненість особових, просторових і темпоральних відношень як складників указівного поля відзначив К. Бюлер, окресливши притаманну мові особливу систему координат, вихідним пунктом якої є три вказівні слова – *тут, зараз, я*. Німецький психолог і лінгвіст довів, що встановлення просторової локалізації учасників комунікації є обов'язковим складником останньої. «У найпростіших випадках слово “я”, як і “тут”, стимулює пошук поглядом мовця, першу фазу реакції слухача» [72, с. 88], – зазначає К. Бюлер і водночас указує на відмінність цих слів: «... чисте “тут” функціонує як *позиційний*, а чисте “я” – як *індивідуальний сигнал* відправника мовного повідомлення» [72, с. 88]. Важливим щодо встановлення універсальної об'єктивної сутності персональності в цих спостереженнях є не тільки визнання спорідненості персональної та просторової й часової семантики, а й відзначення необхідності візуального контакту для перебігу мовного спілкування та встановлення комунікативних ролей.

Співвіднесеність *я* і *ти* з просторовими та часовими показниками Е. Бенвеніст пояснює постійною та обов'язковою референцією особових займенників з актом мовлення: «*тут* і *зараз* обмежують безпосередньо дані місце і час, тотожні за положенням у просторі й часі з мовленнєвим актом, що містить *я*» [36, с. 287]. Коли немає показників безпосереднього стосунку до моменту комунікації, їх заступають терміни, які співвідносяться з «реальними» об'єктами, з «історичним» часом і місцем, що зумовлює появу такої кореляції: *я : він – тут : там – тепер тоді – сьогодні : в той день* тощо [36, с. 288].

Розвиток ідей К. Бюлера бачимо в сучасному українському мовознавстві. Вивченню системи орієнтаційних координат у мові та мовленні на матеріалі української, російської та англійської мов присвячена монографія С. Терехової [419]. За словами дослідниці, концептосфера системи координат «являє собою складну систему просторових, часових та особових указівних відношень, яка представлена в свідомості носіїв мов і оформлена під впливом ментальних, етнічних, соціальних та асоціативних факторів у сукупність просторових, часових та особових мовленнєвих координат на основі референційних (у широкому розумінні) типів» [419, с. 22]. Універсальність моделі цієї концептосфери засвідчує, зокрема, те, що в усіх аналізованих мовах просторові, часові та особові координати тісно взаємопов'язані, одні з них зумовлюють інші. Базова універсальна модель по-різному заповнюється на рівні окремих концептів / понять під впливом соціальних чинників і, відповідно, неоднаково інтерпретована одиницями різних мов [419, с. 15, 19].

У сучасних працях простір усе частіше потрактовують не як об'єктивну категорію буття, а як суб'єктивну форму розумової діяльності [342, с. 13; 360, с. 153]. Вивчення дейксису в аспекті реконструкції наївної моделі світу сприяло виникненню поняття наївної фізики простору й часу, основною рисою якої є егоцентричність [7, с. 630–631]. Передумовою формування просторових уявлень виступає свідоме сприйняття, існування перцептора. Мовна категорія персональності втілює організацію саме перцептивного, а не реального простору. Тому природно, що вихідним пунктом і головним орієнтиром у ньому виступає сам перцептор – Я.

На поняттєвому рівні Я сприймається водночас як початок, центр зовнішнього простору, і як вмістилище простору внутрішнього. Способи сприйняття зовнішнього і внутрішнього світів відмінні. Провідним для орієнтування в навколишньому просторі виступає візуальне сприйняття. «Хоч видимий простір – це ще не все, він, однак, перебуває на передньому плані просторової орієнтації», – наголошував К. Бюлер [72, с. 117]. Відносно свого тіла індивід виділяє об'єкти різного ступеня помітності та встановлює відношення між ними. Унаслідок візуального орієнтування формується ментальна структура орієнтаційного простору, де стрижневим є протиставлення центрального орієнтиру і периферійної точки, на яку індивід спрямовує свою увагу [342, с. 13]. Протиставлення Я і не-Я вважають підґрунтям головної опозиції, що організує дейктичну лексику, – опозицію ближнього (проксимального) та дальнього (екстремального) дейксису [7, с. 631]. На рівні граматики це протиставлення

корелює з властивою персональністю опозицією І особа – не І особа, яка відповідає онтологічно первісному членуванню простору.

У персональності втілюється взаємозв'язок диференціації об'єктів навколишнього світу за їхніми якісними характеристиками (здатністю мислити, говорити) і за розташуванням у просторі. Останній поділений на зони різного ступеня віддаленості від мовця: 1) зона мовця – найближчий простір, межі якого в типовій ситуації збігаються з тілесними межами; 2) зона співрозмовника – простір, який охоплює комунікативна ситуація; 3) простір, який перебуває за межами комунікативної ситуації. Належність особових співвідношень до системи просторового орієнтування доводить і властива індоєвропейським мовам генетична близькість особових і вказівних займенників, яку найчастіше ілюструють на матеріалі латини, де спеціальні вказівні займенники пов'язані з кожною з трьох осіб: *hic* – вказівний займенник, пов'язаний з першою особою, *iste* співвідносний з другою та *ille* – з третьою, оскільки вказує на віддалений від мовця або згаданий раніше об'єкт [21, с. 126; 166, с. 546; 258, с. 141; 401, с. 229; 417, с. 112].

Мовець перебуває в центрі не тільки просторових, а й часових координат. Займенник першої особи позначає Я мовця в момент мовлення, який сприймається як теперішнє, відносно якого встановлюються інші часові координати й інші Я. На думку Ю. Степанова, мовець за допомогою метафори послідовно виокремлює зі світу, визначеного координатами «я – тут – зараз», інші світи, що зумовлює встановлення універсальних співвідношень із центром Я: Я – тут – зараз; ти – біля тебе – тепер; він – там – тоді [401, с. 225, 229]. Саме перша особа (Я) має найтісніші зв'язки з просторово-часовими координатами. «Тут – зараз» розглядають навіть як субстрат першої особи, яка втілює центр цих співвідношень [428, с. 163].

У порівнянні з просторовими, часові координати не так тісно пов'язані з персональними. В українській мові вони релевантні насамперед для першої особи. Зокрема, виразна взаємодія значень першої особи та теперішнього часу властива перформативам. Особливий зв'язок персональності й темпоральності спостерігаємо й у своєрідному темпоральному розщепленні Я, коли мовець повідомляє про свої дії, стан у минулому або майбутньому, напр.: *Я повторював ту молитву, і сльози вибивалися мені на очі* (В. Шевчук 1989, с. 8); *Я, хлопчак, чув ці постріли і чую їх досі* (В. Дрозд, 1, с. 99); *Я по твоїй, колись живій, оселі // Один блукатиму крізь сонячну югу...* (М. Вінграновський, с. 251). У таких випадках суб'єкт дії формально збігається із суб'єктом мовлення, однак

останній безпосередньо пов'язаний з моментом мовлення, тобто теперішнім часом, а суб'єкт дії належить минулому або майбутньому. Отже, Я стосується одразу кількох часових планів.

Взаємозв'язок персональних і просторових координат є тіснішим, хоч вони й не мають постійної та цілковитої відповідності. Межі комунікативно-просторових зон можуть зміщуватись, а просторова картина, яка втілюється через персональні відношення, видозмінюватись. Її динамічність зумовлена не тільки характером головних складників, адже в процесі мовної комунікації постійно відбувається «перемикання» персонального коду: ролі мовця й співрозмовника виконують різні люди, актуалізуючи, отже, власний орієнтаційний простір. Комунікативно-просторові зони можуть розширюватись, накладатись одна на одну в межах того самого орієнтаційного простору. Зокрема, значне розширення й видозміна якісних характеристик властиві зоні, що окреслює межі комунікативної ситуації, у разі дистанційного спілкування за допомогою різноманітних технічних засобів, коли відсутній або обмежений візуальний і безпосередній акустичний контакт між комунікантами. Якщо в типовій комунікативній ситуації співрозмовники перебувають на незначній віддалі, можуть візуально сприймати й оцінювати умови спілкування та один одного, використовувати міміку й жести, то в дистанційному режимі навіть за використання найдосконаліших технічних засобів комунікативна ситуація має більше невизначених складників. Тому й природними є питання, спрямовані на їхнє з'ясування, напр.: *Ти зараз де? Що ти зараз робиш? Можеш говорити? До тебе хтось прийшов?*

Формування поняттєвої основи персональності пов'язане з уявленням про найпростішу, канонічну комунікативну ситуацію. Така ситуація мовленнєвого спілкування є і найдавнішою, і найчастотнішою, отже, найчіткіше зафіксованою на поняттєвому та мовному рівнях. Нормальне функціонування мови пов'язують із її використанням у живому мовленні – повноцінній мовленнєвій ситуації, якій протиставляють наративний режим, коли текст інтерпретуємо без співвідношення із ситуацією мовлення [310, с. 164]. Відповідно розрізняють первинний дейксис (діалогічний) і вторинний (наративний) [7, с. 632], або ситуативно актуалізований і ситуативно неактуалізований дейксис [417, с. 29]. Однак і нарацію можна розглядати як різновид мовлення в особливій комунікативній ситуації.

Для потрактування спектру мовленнєвих ситуацій використовуємо поняття канонічної комунікативної ситуації як інваріанта, що зазнає трансформацій під впливом різноманітних чинників і співвідноситься

з низкою варіантів, більш або менш віддалених від інваріанта. У вивченні дейктичних категорій такий підхід не є абсолютно новим. Д. Лайонз вирізняв типову ситуацію висловлювання, якій властива егоцентричність, відмінність мовця й слухача, що перебувають у тій самій просторово-часовій ситуації [238, с. 291–292]. Ю. Апресян послуговувався поняттям первинної комунікативної ситуації для аналізу втіленої в дейктичній лексиці системи просторових і часових координат наївної фізики. Учений іменував так ситуацію безпосереднього спілкування з приводу фактів реального світу [7, с. 638].

Для вивчення персональності важливим є не так протиставлення первинного й вторинного дейксису, як систематизація персональних значень, зумовлених впливом різноманітних, зокрема й прагматичних, чинників. Зіставлення різних комунікативних ситуацій, що зумовлюють появу специфічних персональних значень та їхніх варіантів, у межах і первинного, і вторинного дейксису потребує виокремлення комунікативної ситуації, співвідносної з одним, найпростішим, виявом первинного дейксису. Канонічна комунікативна ситуація є діалогом, де мовець спілкується з іншою людиною, яку сприймає візуально і яка здатна до мовленнєвої комунікації. Співрозмовники мають однаковий соціальний статус, а спілкування не розірване в часі, йому не перешкоджають зовнішні перепони. Мовні позначення комунікантів збігаються з їхніми реальними функціями в мовленнєвому спілкуванні, а межі комунікативно-просторових зон не порушено.

Межі Я-зони й Ти-зони в канонічній комунікативній ситуації збігаються з тілесними. В інших випадках обшир цих зон може не збігатися з органічним тілом, вміщуючи й інші об'єкти, напр.: *Петлюра кинув на мене все. Бій продовжувався дев'ять днів. До кінця бою у мене залишилося живими сто сімдесят п'ять чоловік і три гармати. Але я був глибоко переконаний в перемозі і переміг його...* (О. Довженко, с. 127). У першому реченні займенник *я* вказує не тільки на мовця, а й на війська, що перебувають під його командуванням. Натомість в останньому реалізується його звичне, первинне значення.

Особовий дейксис безпосередньо пов'язаний із вказуванням на тіло людини, що засвідчує й походження особових займенників у багатьох мовах світу від іменників зі значенням 'тіло' [21, с. 123]. Метонімічне перенесення особових назв на інші об'єкти, що належать особі або мають до неї стосунки, відбивають властиве архаїчній свідомості ставлення до тіла. Його межі сприймаються як відносні, залежні від соціального статусу, можуть охоплювати близьких, помешкання, територію,

їжу. Тіло (людина) виступало як універсальна модель Всесвіту, а освоєння простору здійснювалося через його зв'язок із позначенням частин тіла, що засвідчують і міфи, і мовні факти, напр.: *гірський хребет, підніжжя, узгорів'я* [428, с. 159–160].

На вживання в типовій комунікативній ситуації орієнтовані займенникові особові іменники *я, ти* у своєму прямому значенні. В усному живому мовленні вони функціонують як прямі категоризатори комунікативних ролей [454, с. 128]. Частотні зміни комунікативно-просторових зон, зміщення їхніх меж у мові втілено у вторинних функціях особових займенникових і повнозначних іменників, дієслівних форм, напр.: *Уже підходячи до поїзда, ви починаєте хвилюватись* (Г. Тютюнник, с. 603); *– Ого, синку! Брикаємо вже? – зрадів старий Сірко, бредучи через воду навпрост* (І. Багряний 19916, с. 72); *Отож грошей на дорогу мати Женьці не дала. «Тоді, – сказала, – гроші буду давати, як навчишся слухати матір і поважати її»* (І. Сенченко, с. 143); *– А як ти його не називай – однаково начальство наживається й жиріє, а простий чоловік ледве животіє* (В. Слапчук, с. 135); *Загальновідомо: найсильніше ми співчуваємо тим, на чьому місці могли опинитися самі* (Український тиждень, 29.03.2012). Їхня комунікативна помітність зумовлена яскравою відмінністю від звичної, канонічної моделі, що виявляється на морфологічному рівні.

Зміщення, накладання комунікативно-просторових зон може не мати чіткої морфологічної фіксації, реалізуючись на синтаксичному рівні. Таку модифікацію бачимо, зокрема, в разі вживання негомональних дієслів-предикатів у реченнях із Я-, Ти-суб'єктом або приписування притаманних тільки людині рис іншим суб'єктам, напр.: *– Беатріче, я пройшов таку дорогу, я весь зотлів, я весь як збитий в купу порох. Вітер дмухне – я розвіюся* (Ю. Винничук, с. 74); *С а в к а. А ти не цвірінчи там, вилупок! Розумна яка вишукалася!* (С. Васильченко, с. 254); *Параграфи присіли біля столу, // Примітки причаїлись по кутках...* (В. Симоненко, с. 163); *Запрошує гостей на обійстя калина, // вдягнувши в китиці багрові жовту плахту* (І. Калинець, 1, с. 42). Денотативні компоненти дієслівних лексем у таких випадках не узгоджені з ономасіологічним статусом імен суб'єктів.

Відхиленням від канонічної комунікативної ситуації є й приписування ролі співрозмовника відсутній або мертвій людині, тварині, предмету, явищу природи тощо, адже такий учасник діалогу не може дати повноцінної відповіді, напр.: *Ага, людське горе, ти таки ловиш мене?* (М. Коцюбинський, 2, с. 242); *– Ну, ну... вже й цілуватися лізе! Кажу це*

до сонця (Г. Косинка, с. 113); *При самій землі знайшов [Климко] кілька невикопаних притоптаних дитячими ногами куців («Он хто картопельку пік!») і, розриваючи їх палицею, приказував: А що, сховалися, га? Од мене сховастесь!* (Г. Тютюнник, с. 394); – *Не бійтеся, бабо. Я вас не кину. Онде біля двору поховаю, до корови ближче* (Люко Дашвар 2011, с. 191).

Живі істоти сприймаються як належні до периферії Ти-зони. Це засвідчує наявність кличок, апелювативних вигуків, які використовують для прикликання або відганяння свійських тварин і птахів, поганання свійських тварин, напр.: – *Гей! Цоб! Цабе! Н-н-о! На ярмарок!* (Остап Вишня, 2, с. 69); *Он хоч би гнідий коник, що помітив мене чи не периший і зафоркав з перестороги. Іду до нього: ксьов, ксьов! Цьос, цьос, цьос!* (Василь Земляк, с. 542); – *Минь, минь, минь!* – *говорила Бахурка теляті, нагодувавши його та напоївши* (Є. Гуцало, 1, с. 80). Уживання спеціальних вигуків для спілкування переважно з найближчими до людини представниками тваринного світу зумовлене усвідомленням їхньої неповноцінності як комунікантів, хоча людина може звертатися до них і звичайними реченнями, напр.: – *А чи не підеш ти, проклята, – крикнула сусіда на кішку* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 483); – *Це ти, Біланку, отому Тимофієві однеси... Покажи йому, що ти не чесний і знаєш своє діло* (І. Сенченко, с. 163); – *Так, котику, кажуть, що ви прихилиєтеся до домівки, а не до людини* (Г. Пагутяк, с. 147). Зауважимо, що нерідко такі висловлювання по суті є автокомунікацією, оскільки не розраховані на розуміння й реакцію «співрозмовника», який може й не чути мовця, напр.: *Почекали, поки сохатий десь пішов собі. Сірко промурмотів: – Вражкої мами, илясиш тут, спав би...* (І. Багрянний 1991а, с. 115); – *Ба! – скаже тоді Арсен, задерши голову до лелеки. – Ухотив, кажеш? Ну, неси, неси, погодиш своїх голопуцьків* (Г. Тютюнник, с. 550); – *Так... Востаннє, мабуть, їду з базару? – тихо запитав він коні* (Г. Косинка, с. 181).

Найвіддаленішою від початкової є зона третьої особи, яка протиставлена першій і другій, оскільки не перебуває в площині комунікації. Увага співрозмовників спрямована на об'єкт, однак він не залучений до активної комунікативної взаємодії. Предметом повідомлення можуть бути не тільки окремі об'єкти, їхні сукупності, певні ділянки простору або весь обшир, який перебуває за межами комунікативної ситуації, а й абстрактні поняття, напр.: *Грюкнули двері, клацнув замок* (А. Дімаров, с. 60); *На чорних руїнах завжди сиділо вороння* (М. Коцюбинський, 3, с. 9); *Все буюло й зеленіло...* (В. Шевчук 1986, с. 122); *У саду регочуть...*

(Є. Гуцало, 2, с. 36); *В Ольстері на вулицях горить і стріляє* (Л. Костенко 2011, с. 85); *Нечитання газет кінець кінцем обернулось Васькові на велике лихо...* (Б. Антоненко-Давидович, с. 307); *Засинює – на дощ* (Г. Тютюнник, с. 670). Найширший, практично необмежений обсяг третьої комунікативно-просторової зони є її характерною рисою. Вона є тлом комунікації, більш або менш виразно виокремлені частини якого стають дотичними до неї, ніби висвітлюються для комунікантів, не набуваючи одного з ними статусу. Онтологічну відмінність об'єктів, залучених до мовленнєвого спілкування, та об'єктів, які перебувають за його межами, відбиває властива персональності опозиція I, II особа – III особа. Ця відмінність реалізується насамперед через граматичну категорію особи іменника і дієслова, а також за допомогою категорій істот / неістот та відмінка іменника, валентності дієслова, конструктивних особливостей речення.

У персональній диференціації простору особливий феномен становить Я. Щодо зовнішнього простору воно виступає як точка відліку, центр комунікативно-просторової площини, що реалізується через значення першої особи. Водночас Я сприймається як таке, що має внутрішній простір, щодо якого набуває ознак межі, оболонки. Це, зокрема, демонструє вживання займенника *я* із прийменником *в* (*y*), який виражає просторові відношення, напр.: *В мені прокидається веселе, зле бажання помучити цього самовпевненого, важкотілесого чоловіка* (В. Винниченко, с. 54); *Слова як сонце сходили в мені* (Л. Костенко 1989, с. 14); *У мені вже не лишилося ані крихти вагань...* (В. Шкляр, с. 161). Внутрішній обсяг Я осмислюється як простір завдяки тому, що існує простір матеріального зовнішнього світу [360, с. 153]. Він має одразу два виміри – фізичний і ментальний, на які своєрідно екстраполюється сприйняття довкілля. Характерними рисами обох вимірів внутрішнього світу є їхня локалізація в межах Я й відокремленість від світу зовнішнього. «Контур мого тіла є тим кордоном, який звичайні просторові відносини не можуть перетинати, адже його частини пов'язані дуже своєрідно: вони знаходяться не поруч одне з одним, а включені одне в одне», – відзначив М. Мерло-Понті [277, с. 121]. Зорове, слухове або тактильне сприйняття внутрішнього тілесного простору або значно ускладнене, або й не можливе. Ментальний простір, розміщений у межах тілесного, є абсолютно недосяжним для безпосередньої перцепції. Внутрішня місткість Я, осмислювана через просторові уявлення, у мові постає як належна до сфери третьої особи, яка, проте, має своєрідну реалізацію, напр.:

Не їсться, не п'ється, і серце не б'ється, // І очі не бачать, не чуть голови... (Т. Шевченко, с. 582); *Ой, хочеться нюхнути тієї американської табаки!* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 547); *Щось загнuzдало Горобенків гнів і роздратування* (Б. Антоненко-Давидович, с. 76).

Часто предикатами в реченнях, що повідомляють про фізичний або психічний стан людини, виступають одноособові дієслова, які можуть мати форму тільки третьої особи. Вони стосуються тієї просторової зони, яка апіорі перебуває за межами комунікації і не досяжна для чуттєвого, зокрема візуального, сприйняття. Прикметно, що до одноособових дієслів належать і такі, що означають стан природи, напр.: *світає, смеркає, сніжить, блискає*. Вони характеризують найвіддаленішу від мовця і найскладнішу для сприйняття частину зовнішнього світу. Між внутрішнім і зовнішнім простором або модусами єдиного простору встановлюються складні та різноспрямовані відношення [360, с. 154], що відбивається, зокрема, в організації персонального плану речення, зумовленому взаємодією категорій персональності та означеності / неозначеності.

Онтологічна природа протиставлення трьох осіб спричинила подібність у способах вербалізації семантики персональності в різних мовах. У типологічних дослідженнях протиставлення першої, другої та третьої осіб уважають універсальною рисою, що уможливорює приписування тричленної системи особових займенників будь-якій мові, незалежно від того, чи є в ній спеціальні слова, вживані тільки як займенники, чи в ролі особових займенників виступають повнозначні іменники (див. зокрема [258, с. 148]). Універсальним явищем, властивим мовам різних типів, уважають і центральність у семантичному полі персональності першої особи [186, с. 541; 495, с. 130–131]. А. Загнітко, проте, зауважує, що ієрархія компонентів персональності з домінуванням першої особи над другою, другої над третьою є радше психологічною, ніж логічною: мовець намагається суб'єктивно тлумачити себе як особу-домінанта. Центральний характер першої особи не є беззаперечним для всіх мов. Зокрема, в арабській граматиці починають описувати дієслово не з першої особи, а з третьої. Те, що в одних мовах уважають ієрархічно верхинним, в інших усвідомлюють як периферійний компонент [170, с. 250]. Для німецького мовознавця Ф. Планка розбіжності в нумераціях осіб, наприклад, прийнятії у граматиках європейських мов та традиційній індійській граматиці, де перша в нашому розумінні особа має назву третьої, є свідченням довільності термінології, що не відбиває характеру відповідної категорії [501, с. 195].

Отже, поняттєву основу персональності становлять протиставлені одне одному значення першої, другої і третьої осіб, співвідносні з найпростішою, канонічною комунікативною ситуацією. Вони є мовним утіленням усвідомлення людини її сутнісної риси – здатності до мовленнєвого спілкування. На поняттєвому рівні персональності властивий вияв двох онтологічно зумовлених опозицій: І особа – не І особа та І, II особа – III особа, які відбивають глибинні особливості мисленнєвої діяльності людини щодо досягнення світу і визначення місця в ньому людини.

Персональність безпосередньо пов'язана з орієнтуванням у просторі й часі. Концептуальна важливість свідомого перцептора для формування просторових і часових уявлень зумовила специфічність семантики першої особи та її центральне місце в структурі категорії персональності. Перша й друга особи безпосередньо залучені до комунікації, натомість третя стосується цього процесу опосередковано й перебуває на периферії персональності.

Універсальна у своїй основі, персональність має неоднакову репрезентацію в різних мовах, оскільки залежить від соціальних чинників і особливостей організації певної мови. Поняттєве підґрунтя як семантичний інваріант зазнає видозмін в умовах комунікації, що втілюється на рівні організації речення й тексту.

1.6. Рівнева диференціація та міжрівнева взаємодія експлікаторів персональності в українській мові

Комплексне дослідження функційно-семантичної категорії передбачає її вивчення з погляду змісту (встановлення спектру значень і набору субкатегорій, ядерних і периферійних значень), мовної репрезентації (аналіз різних типів її вираження та засобів експлікації певного значення з розмежуванням ядерних і периферійних форм) і виявлення співвідношень між формами та значеннями. В українській мові категорія персональності інтегрує сукупність відповідних відношень і різнорівневих засобів їхньої репрезентації, що становлять ієрархічно організовану систему, стрижнем якої є граматична категорія особи.

Особливості семантичних складників, інвентар засобів мовного вираження персональності, відношення між мовними одиницями як репрезентантами цієї функційно-семантичної категорії мають ідіоспецифічний характер. Як слушно відзначила Н. Арутюнова, мови відрізняються

одна від одної не тільки тим, які значення вони обирають як граматичні, а й тим, який зі способів вираження в певній мові є пріоритетним [13, с. 210]. Багаторівневість засобів вираження певного змісту зумовлює його специфічне членування. Ґрунтуючись на універсальній поняттєвій основі, персональність постає в українській мові як своєрідна сукупність значень, виражена системою мовних засобів, специфіка яких зумовлює не лише способи репрезентації, а й структурування категорії на семантичному рівні.

У науковому аналізі функційно-семантичних категорій розрізняють морфологічний і синтаксичний рівні мовної репрезентації, беручи до уваги тісний зв'язок між цими сферами граматики, системну взаємодію їхніх одиниць [293, с. 97]. Відмінність між ними полягає не тільки в специфіці одиниць: морфологічні засоби діють у слові, а синтаксичні – у групі слів і речень. Морфології та синтаксису притаманні різні механізми в реалізації граматичної семантики, а функційні варіанти значення мають певну пріоритетність у способах і засобах мовної експлікації. Якщо їхнє вираження засобами морфології демонструє насамперед системність персональних співвідношень, то організація персональних значень у реченні, ґрунтуючись на морфологічних ресурсах мови, має комунікативну домінанту – великою мірою залежить від інтенцій мовця. Носій мови репрезентує той чи той елемент певної семантичної категорії різноманітними мовними засобами, що відповідають змісту створюваного висловлювання. Окрім того, мовець керується власними емоціями, зважає на обставини спілкування, характер адресата, інвентар тих готових зразків певного мовленнєвого акту, якими володіє, тощо.

Саме в граматичній категорії особи, що виражається в морфологічних формах іменника і дієслова та їхній взаємодії в реченні, втілюються категорійні значення персональності. Вони як ядро реалізації персональної семантики оточені множиною некатегорійних значень, що з'явилися унаслідок міжкатегорійної взаємодії, використання різнорівневих неспеціалізованих засобів для експлікації особових протиставлень. На периферії поля репрезентантів семантики персональності перебувають різноманітні одиниці, функційно співмірні з центральними компонентами, однак менш формалізовані й залежніші від контексту та прагматичних чинників.

Системну протиставленість і обов'язковість категорійних граматичних значень першої, другої та третьої осіб демонструє опозиція відповідних морфологічних форм. Спосіб реалізації категорійної семантики

персональності на морфологічному рівні залежить від лексичного значення слів та їхньої спеціалізації в реченні. Релевантними виступають і найабстрактніше значення, що характеризує всю частину мови, і належність до окремих лексичних груп. Персональна семантика в прикметниках (*мій, твій, наш, ваш, хлопчиків, лікарів*), прислівниках (*по-моєму, по-твому, по-вашому, по-дорослому*) є компонентом лексичних значень і не визначає синтаксичних властивостей цих частин мови. Онтологічне протиставлення учасників і неучасників комунікації в такому разі реалізується через антонімічні відношення лексем. Натомість в іменникові й дієслові як центральних частинах мови, що виконують головні функції в структурі синтаксичних одиниць-конструкцій, протиставлення персональних значень має виразно граматичний характер, утілюється в морфологічній категорії особи, яка своєрідно виявляється в кожній із цих частин мови. В іменнику – частині мови, що виступає засобом когнітивного впорядкування об'єктів дійсності й виконання аргументної функції в реченні, – особа постає водночас як категорія класифікаційного характеру і меншою мірою словозмінного. Іменники розподілені за особами: *я, ми* – перша особа, *ти, ви* – друга, решта зорієнтовані на вираження значення третьої особи, хоча частина з них – назви осіб – у кличному відмінку репрезентують семантику другої особи. У дієслові – частині мови, зорієнтованій на виконання предикатної функції, – категорійні значення персональності реалізуються через словозмінну граматичну категорію особи, репрезентовану парадигмою відповідних граматичних форм.

Виразною є залежність реалізації особових протиставлень від того, чи має слово певні лексико-семантичні ознаки. Для іменників важливим є розрізнення істот і неістот, осіб і неосіб, для дієслів найістотнішим у цьому аспекті виступає поділ на гомональні та негомональні. Наявність у семантичній структурі іменника семи 'істота' є передумовою реалізації значень першої чи другої осіб, а для назв неістот типовим є значення третьої особи. Характер суб'єктної семантики дієслів зумовлює можливість реалізації повної чи неповної особової парадигми. Гомональні дієслова, що позначають дію людини, мають форми всіх трьох осіб, напр.: *кохати, читати, воювати, вишивати, лагодити* тощо. Зміна персональних властивостей, яку демонструють дієслова в метафоричному вживанні, є наслідком семантичних змін у структурі їхнього лексичного значення, напр.: *Світи усім лампадою ясною, // Світи, як в темну ніч зоря...* (О. Олесь, 1, с. 245); *Вростаю у небо високе, // Де зорі – жовті джмелі...* (В. Симоненко, с. 77); *Я в ній [матері] – смеркаю і світаю* (В. Стус, с. 199).

Прикметним є те, що обидві центральні частини мови є виразниками граматичної семантики особи. Це свідчить про її важливість для осмислення ситуації дійсності та формування висловлювання про неї. Взаємодія граматичних значень персональності іменника і дієслова в реченні виявляє не тільки їхні семантичні відмінності, а й загальну взаємозалежність. «Іменник і дієслово, як два полюси магніту, притягують один одного в реченні і, поєднавшись в єдину структуру, становлять одне ціле» [223, с. 42]. Потрактування реалізації персональної семантики в центральних частинах мови, зокрема встановлення відмінностей і спільних рис, уможливило розуміння механізму формування персонального плану речення – основної одиниці комунікації.

У реченні взаємодіють одиниці нижчого рангу, представлено поняттєво-категорійний потенціал, передбачуваний когнітивною діяльністю людини, а мовні категорії реалізуються в динаміці: взаємодіють між собою, нейтралізуються або постають у нових формальних виявах [282, с. 29]. У межах речення втілюється закладена в лексичному значенні й граматичних категоріях іменника та дієслова здатність виражати персональну семантику. Узгодження категорійної персональної семантики іменника й дієслова, які виконують функції суб'єкта й предиката, засвідчує об'єктивну нерозривну пов'язаність діяча та дії як процесуальної ознаки останнього. Проте така симетричність у вербалізації персональних відношень, зокрема у встановленні персональної належності суб'єкта, властива далеко не всім реченням української мови. У семантико-синтаксичній структурі речення вказівка на персональний статус суб'єкта реалізується багатьма способами: 1) через взаємодію персональних значень суб'єктної та предикатної синтаксеми, напр.: *Ти з'являєшся, як ранок...* (О. Олесь, 1, с. 63); *Дорога в'ється під гору* (М. Яцків, с. 18); 2) за допомогою тільки предикатної синтаксеми, напр.: *А далі вже що робитимемо, так і не знаю* (Остап Вишня, 1, с. 110); *Встанеш і підеш, як переїду на той бік* (Ю. Мушкетик, с. 696); 3) за допомогою тільки суб'єктної синтаксеми, напр.: *Я тепер у джмелине тремоло заслуханий більше, ніж у власне єство* (І. Калинець, 1, с. 72); *Антонові ж хотілося, щоб прибулець спершу зрадів новому світові очима...* (Г. Пагутяк, с. 15); *Тут вулиці в сірім граніті...* (А. Малишко, 3, с. 126); 4) за допомогою адвербіальної синтаксеми: *В селі Кордишівці обкурювали корів пахучим зіллям, примовляючи заклинання...* (О. Воропай); *Обслуговували в «Півнику» швидко...* (В. Даниленко, с. 256); 5) за допомогою інтонації, вигуків, які виражають волевиявлення, напр.: – *Зняти дзвони!* (В. Барка, с. 48); – *Годі!*

Кидаймо! – промовив дід Панас (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 99); – *Геть мені з зборів!* (А. Головка, 1, с. 351); – *Льончику, сьогодні ж наша черга до череди. Гайда, гайда!* (Люко Дашвар 2011, с. 6); 6) виразниками персонального значення, переважно другоособового статусу суб'єкта, може бути низка компонентів висловлювання та його інтонація, напр.: *Скажи-бо, Степане, // Може, й справді нездужаєш?* (Т. Шевченко, с. 582); – *Паньку! Ходи сюди, будь ласка!* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 99); – *То ти, голубе, виганяєш жінку з хати та чиниш сварку, забуваючи на закон та Бога?* (М. Коцюбинський, 1, с. 45); *Холонуть зірки. Але чуїно і зірко // Лиш ти не холонь-бо, людинонько-зірко!* (І. Драч, 1, с. 258). У деяких випадках персональна кваліфікація суб'єкта не експлікована окремим компонентом семантико-синтаксичної структури речення, а зрозуміла із ситуації мовлення або контексту, напр.: [*Шевченко – меч наш і щит в одночасі.*] *Вистачило б тільки мудрості користуватися належним чином цією нержавіючою зброєю* (В. Базилевський, с. 35).

Загальний персональний план речення формується завдяки взаємодії лексичної та граматичної семантики його компонентів, взаємодії речення й контексту, під впливом різноманітних прагматичних чинників. Однак і без урахування зовнішніх факторів персональну семантику речення не можна розглядати як суму персональних значень його складників. У реченні бачимо два типи синтаксичних властивостей: одні закладені в словах та їхніх синтаксичних формах, лексико-граматичних ознаках, які тільки реалізуються в синтаксичних структурах; інші виникають у відношеннях між словами, створюються синтаксичними конструкціями [184, с. 33]. В одних випадках головним засобом вираження персональної семантики в реченні є морфологічна форма. Наприклад, форма першої особи дієслова виступає чітким показником відповідного значення: – *До хазяїна підю* – промовив Роман і пішов до дверей (С. Васильченко, с. 24); *Набираю цигарок у портсигар, замикаю шухляди стола, зазираю в гаман, чи досить грошей...* (В. Винниченко, с. 77); *Ідучи – немов траву чиюсь толочу некошену* (В. Герасим'юк, с. 69). В інших випадках морфологічна форма бере участь у вираженні певного різновиду персональної семантики, лише взаємодіючи з іншими засобами її репрезентації. Зокрема, дієслівна форма третьої особи множини є не єдиним, а одним із кількох показників неозначено-особової семантики, напр.: *Округле завжди визначають поле // Для кінських гонів і людських змагань* (М. Рильський, 2, с. 51); *Кабицею на Полтавщині називають літню надвірну піч* (І. Сенченко, с. 12); *Ночами взимку не рибалять*

(В. Шкляр, с. 71). Роль дієслівної форми множини минулого часу у вираженні персонального статусу суб'єкта неозначено-особових речень ще менша, адже вона позбавлена показників особи, напр.: *Зовсім знівели чоловіка! Зовсім з пантелику збили!* (І. Франко 2005, с. 144); *Одного дня Марка одв'язали, зняли колодку й повели до того наметового містечка* (Ю. Мушкетик, с. 312). Суб'єкта дії, позначеної інфінітивом, ідентифікуємо як другу особу завдяки інтонації, обставинам спілкування, контексту, напр.: *Ярослав показав на Ситника: – Взяти!* (П. Загребельний, с. 625); *Майстер... тоненьким голосом, що буває у дітей та у старих, закричав: – Не ви-ду-му-ва-ти дурного!* (Г. Тютюнник, с. 435); – *Стати лавою! – скомандував суб-лейтенант* (В. Кожелянко, с. 41). Отже, деякі варіанти персональної семантики пов'язані не так із функціонуванням спеціалізованої словоформи, як із загальними закономірностями організації речення.

На рівні речення персональність збагачується новими семантичними відтінками та засобами експлікації. Категорійні значення граматичних форм, реалізуючись у мовленні, набувають некатегорійних рис, тому, на думку О. Бондарка, у процесі функціонування форм «чистої категорійності» вже немає, є сплав категорійних і некатегорійних елементів у виражених семантичних комплексах [47, с. 151]. Аналіз репрезентації персональних значень у процесі комунікативної діяльності ефективний за умови глибокого розуміння внутрішньослівних механізмів її втілення, властивих центральним частинам мови, та функцій і способів представлення категорії персональності в реченні.

Своєрідність окремих різновидів персональних значень реалізується не тільки у власне семантичній, семантико-синтаксичній і формально-граматичній організації речення. Релевантною є і відповідність семантико-синтаксичних функцій синтаксем, що є носіями персональної семантики, формально-синтаксичним функціям членів речення. Наприклад, неозначено-особовим реченням часто властива асиметрія відношень між семантико-синтаксичним і формально-граматичним ярусами, пор.: *У міністерстві юстиції підготували проект постанови – Міністерство юстиції підготувало проект постанови.*

Функційний аналіз граматичних категорій передбачає поєднання системно-мовного і комунікативно-мовленнєвого підходів. Предметом лінгвістичного дослідження виступає не тільки семантичний комплекс, сформований значеннями мовних одиниць та їхніх комбінацій, а й процес і результат його взаємодії з контекстуальною, ситуативною й енциклопедичною інформацією. Граматичне значення і функцію розглядають

у зв'язку з намірами мовця, комунікативними завданнями мовно-мисленнєвої діяльності, а також як одні з актуальних елементів мовленнєвого змісту. Ці аспекти реалізації граматичного значення та функціонування граматичних форм О. Бондарко називає інтенційністю, а до найінтенційніших категорій, які відбивають актуальне в певному комунікативному акті відношення позначуваної ситуації до дійсності, зараховує, зокрема, персональність [54, с. 30].

Залежність функційних варіантів персональності від мовленнєвої ситуації найвиразніше виявляється в безпосередньому спілкуванні. У такому разі, обираючи спосіб представлення персональних співвідношень, мовець керується власними уявленнями про типові комунікативні ситуації, ставленням до змісту і форми висловлюваного, до адресата тощо. Аналіз персональної семантики речення повинен ураховувати релевантні параметри комунікативної ситуації. Спектр персональних значень і засобів їхнього вираження є наслідком пристосування мови до комунікативних потреб людини, а в конкретній мовленнєвій ситуації мовець послуговується тією мовною формою, яка відповідає його намірам і умовам конкретного комунікативного акту – актуалізує зміст висловлюваного у відомий йому спосіб. Наприклад, формування неозначено-особових речень зумовлене потребою вербалізувати дії відповідного типу суб'єктів, зокрема, й відомої, але комунікативно не важливої особи-діяча. Мовець уживає цей тип речень завдяки знанню цієї мовної форми та її функцій, якщо одна з них відповідає конкретній мовленнєвій ситуації. З одного боку, набір персональних значень і засобів їхнього вираження є системною характеристикою мови, з другого – кожен із них реалізується в динаміці, в конкретному комунікативному акті. З погляду мовця в комунікативному акті неозначено-особове речення виступає як один із варіантів позначення дій неназваної особи, пор.: *Підручник написаний; Підручник написали; Підручник написано*. Проте це ще не дає підстав, як пропонує Г. Золотова, вважати неозначено-особове речення комунікативно-стилістичним варіантом двоскладного, що повідомляє про особового суб'єкта третьої особи [180, с. 108].

Організація речення демонструє, як мовець побачив і структурував ситуацію, та є компонентом мовленнєвого акту, який підпорядкований законам розподілення значень по різних мовних одиницях – законам семантики [222, с. 103]. Виразна комунікативна зумовленість семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної організації речень, властива, зокрема, певним структурам української мови, засвідчує

розвиненість її синтаксичної системи й актуальність вивчення синтаксичних одиниць як виразників певного значення й інтенцій мовця в умовах комунікативного акту, функційно співвідносних конструкцій у дискурсі певного типу (див. зокрема [251; 508]). Хоч такі дослідження з'явилися протягом останніх років, значна кількість проблем у галузі комунікативного синтаксису ще потребує розв'язання. Не розкрито й закономірностей мовної репрезентації комунікативно зумовлених трансформацій персональної семантики.

Як актуалізаційна категорія персональність виражає стрижневі характеристики комунікативного акту – розподіл ролей його учасників. «Будь-який культурний стереотип і будь-який одиничний акт соціальної поведінки експліцитно чи імпліцитно містять як складник комунікацію» [370, с. 210]. Тому категорійні значення персональності в мовленні збагачуються такими семантичними елементами, які кваліфікують комунікантів за іншими ознаками, зокрема соціальним статусом, виражають емоції мовця, його інтенції. Учасники ситуації спілкування виступають не тільки як мовець і адресат мовлення. Вони перебувають також у певних соціальних взаєминах, які релевантні з погляду мови (батьки / діти, хазяїн / слуга, учитель / учень тощо). Ці відношення статусу, як зауважує Д. Лайонз, взаємодіють з ролями учасників комунікації, а в деяких мовах і переважають над ними [238, с. 292].

Категорія персональності засвідчує тісний зв'язок комунікативної та соціальної ситуацій. Спілкування історично розвивалось з упорядкуванням, ієрархізацією соціального життя. Сформовані вертикаль і горизонталь статусно-рольових стосунків реалізуються «в безкінечному різноманітті діалогових взаємодій і впливів» [439, с. 21]. Істотні компоненти комунікативної ситуації як складного комплексу зовнішніх умов спілкування та внутрішніх станів комунікантів, що породжують мовлення і відбиваються в ньому, реалізуються великою мірою через категорію персональності. Семантичні відмінності у вживанні займенникових іменників часто пов'язані з різноманітними соціальними стосунками мовця й адресата мовлення, що зумовлює спосіб їхньої систематизації. Наприклад, Ю. Апресян, виокремлює такі вживання *ти*: 1) *ти* близьке; 2) *ти* родинне; 3) *ти* дитяче (у спілкуванні дітей між собою або при звертанні зовсім маленьких дітей до дорослих); 4) *ти* старше; 5) *ти* нахабне; 6) *ти* панібратське; 7) *ти* позадіалогове (використовується під час звертання до будь-яких об'єктів і не передбачає діалогу) [7, с. 152]. Типова інкорпорованість соціальної інформації в персональну зумовила розгляд персональності як однієї з центральних категорій соціального

дейксису (див. зокрема [493]). Отже, відношення між учасниками позначуваної ситуації та учасниками комунікативного акту, які втілює персональність, не є прямолінійними й однозначними. Вони охоплюють актуальні для мовця характеристики комунікантів і аспекти мовленнєвої ситуації.

Репрезентацію персональних значень у мовній комунікації бачимо й у структурі тексту, який вважають мікросистемою, здатною втілювати властиві людині системні знання світу. Текст є не лише максимальною одиницею функціонування мови в комунікації, але і єдиною самостійною мовленнєвою цілісністю, у складі якої реалізуються актуально одиниці, категорії та правила мови як системи [372, с. 146]. На рівні тексту реалізація й функції персональних значень мають специфічні риси.

З одного боку, персональність виступає однією з тих категорій, які забезпечують концептуальну й структурну інтегрованість тексту, перетворення його на єдиний семантичний простір: текст не існує без встановлення персональних відношень. З другого боку, певні персональні значення в тексті виконують специфічну функцію, здатні актуалізовуватися, ставати необхідними для сприйняття його змісту, уможливлувати реалізацію таких категорійних ознак, як орієнтованість на певного адресата, інтенційність, зв'язок із дискурсом. У творчому процесі сприйняття, розуміння та інтерпретації тексту як складної мовної форми, семіотичного утворення, що викликає у свідомості людини численні асоціації та когнітивні структури [225, с. 518], персональність посідає особливе місце.

Надскладна, багат шарова природа тексту зумовлює специфічну багат функційність репрезентантів персональності. Кожному реченню властиві власні персональні характеристики, які, взаємодіючи, породжують загальний персональний план тексту, водночас семантика речення модифікується відповідно до загальної семантики тексту, екстралінгвальних умов спілкування, інтенцій та стратегій автора. Як слушно зауважив О. Бондарко, функційна спрямованість цілісного тексту – оповіді, інструкції, наказу – визначає ймовірні закономірності вибору категорійних характеристик окремих висловлювань, врешті-решт – вибору тих чи тих форм способу, часу, особи тощо. Формуються «категорійні домінанти тексту» – домінанти реальності чи імперативу, наративного часового плану чи плану абстрактного теперішнього, домінанти 1-ї чи 3-ї особи тощо [51].

З погляду реалізації семантики персональності релевантними є функційне призначення тексту, його належність до певного дискурсу та інтенції автора. Зокрема, специфіку епістолярного жанру вбачають у тому, що

він є особливою формою ведення діалогу. Характерною рисою листа вважають значну кількість у ньому «я»-речень, що розкривають зміст дій, думок і почуттів автора. Водночас текст обов'язково містить і речення з ти-суб'єктом, зокрема імперативи [63, с. 145]. Текст листа часто структурований на частини, що мають певну персональну домінанту. Наприклад, у листі Григора Тютюнника до брата, написаному 28 листопада 1958 р., я- і ти-частини виразно виокремлені. Повідомлення про предмети, дії третіх осіб є лише рідкісними вкрапленнями, панівними виступають відношення Я – Ти, напр.:

Зараз сиджу вдома. Пишу потихеньку друге оповідання. Читаю словник і збірники прислів'їв. От де мова! Пружина. Ледей відпусти – так і дас в зуби...

Що ж це ти, любий, так легко рецензував «Начинаючих»? Правда, оповідання не зовсім переконливе і образи невиразні, але ти все ж таки міг би порадити децю «корисніше» для мене. Даремно ти обійшовся самими жартами. Правда, мабуть, тобі ніколи, так ти не звертай уваги на мої нарікання. Знай своє (Г. Тютюнник, с. 735).

Своєрідні персональні домінанти властиві текстам документів з огляду на їхнє призначення і загальні особливості офіційного дискурсу. У такому разі текст є частиною соціальної комунікації автора документа та його інтерпретатора, виконавця. Персональний статус висловлювань, що становлять текст документа, і персональні домінанти документів певного зразка є стандартними, відбиваючи жорстку регламентованість комунікативних ситуацій, властиву офіційному дискурсові.

Багатьом документам притаманне домінування значення першої особи. Я-суб'єкт бачимо, зокрема, у більшості висловлювань у текстах автобіографії, заяви, пропозиції, скарги, запрошення, доручення, розписки. Така персональна віднесеність суб'єкта в цих документах зумовлена їхнім призначенням, потребою чітко ідентифікувати автора тексту. Обов'язковим елементом деяких із названих документів є перформатив: *прошу* (у заяві), *уповноважую*, *доручаю* (у дорученні), *запрошуємо* (у запрошенні), *повідомляємо*, *підтверджуємо*, *нагадуємо* (у службових листах) тощо. Форма першої особи є принциповою для творення перформативного значення, коли реалізація дії збігається з її вербалізацією, а документ виступає формою фіксування та свідченням юридичної чинності названої дії.

Для мови законодавства типовим є значення третьої особи, реалізоване здебільшого за допомогою повнозначних іменників і дієслівних форм, напр.: *Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна,*

правова держава (Конституція України); Поліція забезпечує захист прав та свобод людини незалежно від політичних переконань та партійної належності; Межі митної території України є митним кордоном України (із законів України).

Особлива інтенційність властива персональності в художньому тексті. За словами С. Єрмоленка, «проектуючись на художню площину, постаті прототипових особових референтів зазнають різних варіацій і метаморфоз» [159, с. 321]. Художньому текстові притаманне специфічне роздвоєння та протиставлення літературного (внутрішньотекстового) суб'єкта і реального автора, внутрішньотекстового адресата й адресата зовнішнього. Особовий дейксис у художньому дискурсі виявляє зв'язки не тільки з комунікативною ситуацією та її учасниками, а й із ситуацією сприйняття тексту, де категорійні значення персональності набувають особливих модифікацій. Представлення в художньому дискурсі внутрішньотекстового суб'єкта як мовця, здійснюване за допомогою першої особи теперішнього часу, є лише одним із можливих варіантів. Друга особа у внутрішньотекстовій перспективі вживається й у ситуації, яка не є комунікативною, як засіб художнього моделювання інтимно-особистої перспективи зображуваного, де її референтом можуть бути особи, близькі ліричному суб'єктові, але водночас віддалені від нього в часі чи просторі, а також будь-які об'єкти, які зазвичай не виконують функції адресата мовлення [158, с. 15–19].

Смислова актуалізація граматичних значень притаманна не всім художнім текстам. Її виразність свідчить про майстерність митця, досконале володіння мовою, коли всі рівні організації тексту взаємодіють у вираженні його змісту. Яскравим прикладом актуалізації персональних значень у художньому тексті є етюд М. Коцюбинського «Цвіт яблуні» (детальний аналіз див. [483]). Не завжди персональна семантика є концептуально важливою для сприйняття всього твору, вона може відступати на другий план, сприйматися як нейтральна, неактуалізована. Особливе значення невантаження можуть мати особові форми, які не визначають загальної персональної своєрідності тексту, проте беруть участь у вираженні специфічних, важливих для усвідомлення його змісту значень, наприклад, характеризують мовлення персонажа.

Граматичні значення особи набувають особливої актуальності в поетичних текстах, яким часто властива певна персональна тональність, пов'язана із загальним змістом твору: подання ліричного суб'єкта за допомогою форм першої особи або наскрізність граматичної семантики другої особи у вірші про кохання, уживання речень із третьособовим

суб'єктом у пейзажній ліриці тощо. Наприклад, у вірші Б. Бойчука «Перехід в осінь» виразно домінує узагальнено-особове *ти*, органічне для лірично-філософського тексту:

*Заходиш в дерево
І чуєш, як
Втихають в тобі соки
і судинами стікають
в землю.*

*Чуєш, як
Красчками жовтіють мислі
І проймаються тремтінням.*

*Вітер видуває з тебе
Реітки зелені.*

*Остання думка відривається
Від тебе і летить* (Поети «Нью-Йоркської групи», с. 87).

Категорію особи вважають фундаментом комунікативної структури ліричного тексту й одним із найактивніших чинників у формуванні його змісту. Несподівані зміни персональних значень, характерні для поетичного мовлення, пов'язують із композицією твору, виявляючи в «динаміці», «переключенні», «грі» осіб як загальні тенденції, так і індивідуально-авторську специфіку. «Перемикання» особи, як слушно зауважує Я. Гін, є поширеним у ліриці засобом увиразнення фіналу тексту, що «грає роль семантико-граматичного пуанта» [108, с. 109–115].

Для формування змісту тексту релевантним може бути й відсутність персональних показників, що породжує певну невизначеність особи-діяча, можливість переосмислити персональні значення. Зокрема, більшість речень у поезії Т. Шевченка «Самому чудно. А де ж дітись?..», написаній в Орській фортеці 1847 року, не мають прямої вказівки на персональну належність діяча:

*Самому чудно. А де ж дітись?
Що діяти і що почать?
Людей і долю проклинають
Не варт, сій-богу. Як же жити*

*На чужині на самоті?
І що робити взаперті?
Якби кайдани перегризти,
То гриз потроху б. Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
Не так залізо гартували,
Щоб перегризти. Горе нам!
Невольникам і сиротам
В степу безкраїм за Уралом (Т. Шевченко, с. 392).*

Хоч обізнаний читач розуміє, що автор повідомляє про власні почуття, відсутність граматичних показників особи розширює коло суб'єктів. Це не одна конкретна людина. Поет виразно акцентує численність тих, кого охоплюють подібні думки, коли в кінці вірша нарешті вказує на персональну належність суб'єкта: *Горе нам!* Знак оклику перериває речення, позначаючи найвище емоційне напруження і значеннєву навантаженість саме цих слів поезії. Ігнорування показників особи в перших поетичних рядках, де лексична й граматична семантика окремих елементів свідчить про одиничність суб'єкта (*Самому чудно; На чужині на самоті?... То гриз потроху б*), акцентує концептуальну важливість *ми* для розуміння поезії. Тонке використання виражальних можливостей персональності в згаданому вірші Т. Шевченка є підтвердженням спостереження В. Базилевського, яке перебуває вже в площині літературознавства й стосується загальних змістових вимірів Кобзарєвого слова: «Шевченко, пишучи про себе, пише про всіх. Сучасні поети, пишучи про всіх і все, пишуть про себе і себе» [25, с. 26].

Спектр персональних значень, властивих різноманітним текстам, створеним у межах певного дискурсу, не тільки характеризує персональність як мовну категорію, способи її мовної репрезентації та виражальні можливості, а й виявляє особливості організації відповідних типів дискурсу. Інвентар та ієрархія персональних значень, актуалізація певних персональних опозицій, властивих публіцистичним, художнім текстам певного періоду, окремих авторів свідчать про ціннісні орієнтири суспільства або особи в час створення тексту. Зокрема, для сучасної публіцистики характерною є актуалізація *ми*, що вказує на українців як націю та Україну як державу, напр.: *Ми – иляхетна нація з тисячолітньою історією і культурою* (Літературна Україна, 10.04.2014); *Ми не любимо ходити стросм... Ми, як гобіти, здолавши*

своє Зло, прагнемо повернутися додому до Шири (Український тижень, № 17–18, 2014); *Ми – не Америка, а українські доходи не американські* (Голос України, 04.06.2014); *Ми один із «найщедріших» у світі експортерів власного найбільшого багатства – співвітчизників* (Дзеркало тижня, № 18 (164), 2014).

Отже, репрезентація персональної семантики в реченні спирається на властиві українській мові внутрішньослівні й синтаксичні механізми експлікації граматичних значень. Грунтуючись на лексико-граматичних властивостях слів, персональність своєрідно реалізується в межах різних частин мови. Для формування персональних відношень у реченні найістотнішими є персональні параметри суб'єкта й предиката, тому пріоритетними експлікаторами цього значення на морфологічному рівні виступають іменник і дієслово, зорієнтовані на виконання відповідних синтаксичних функцій. З погляду реалізації персональних значень з-поміж усієї множини синтаксичних конструкцій прототиповими є структури, у яких персональний статус суб'єкта експліковано через взаємодію персональних значень суб'єктної і предикатної синтаксем. Водночас у реченні вживаються й інші способи представлення персональних значень, творяться нові відтінки цієї семантики – семантико-прагматичні варіанти категорійних значень. Релевантними для їхнього формування є параметри комунікативної ситуації, зокрема належність до дискурсу певного типу, соціальний статус комунікантів.

У тексті функції персональності є різноспрямованими. Вона є тією категорією, яка, забезпечуючи цілісність тексту, співвідносить його з актом комунікації, де текст виступає посередником, а також бере участь у породженні його змісту. Сформовані в реченнях персональні значення в тексті вступають у співвідношення, що уможливорює його структурування, увиразнення певних аспектів змісту, акцентування призначення тексту тощо. На рівні тексту постають нові виражальні можливості властивого мові спектру персональної семантики й засобів її мовної репрезентації. Характер та спосіб вираження особових значень у тексті залежать від особливостей дискурсу, в межах якого він створений, інтенцій автора, його світобачення. Репрезентантам персональності в структурі тексту властива багатофункційність, зумовлена складністю тексту як форми лінгвопсихоментальної діяльності мовця.

Висновки до 1 розділу

Грунтовне багатоаспектне вивчення категорії персональності уможливлене зміною дослідницьких орієнтирів у сучасній граматиці, де пріоритетною стала функційна парадигма, зокрема лінгвістичний аналіз у напрямі від значення (функції) до форми. Розгляд граматичних категорій як утілених у мові найважливіших наслідків мисленнєвої діяльності людини спричинило формування уявлення про функційно-семантичні категорії – інтегровані на основі найзагальнішого значення сукупності відношень, що виражаються за допомогою різнорівневих мовних засобів, складників дискурсу й певних параметрів комунікативного акту.

Поняттєву основу функційно-семантичної категорії персональності становить комплекс ознак, які виявляються в усіх засобах мовної репрезентації персональності та є первинними, вихідними щодо багатоманіття функційних варіантів. Установлення та лінгвістичний аналіз спектру похідних семантичних виявів, що є наслідком модифікації за різними параметрами онтологічно первинних персональних значень, здійснюється через співвідношення інваріанта та багатоступеневої системи варіантів з використанням теорії прототипів і польового структурування системи репрезентантів персональної семантики. Інтерпретація персональності ґрунтується на врахуванні багатовекторності її змістового градування в межах кожної особи та реалізації значеннєвих протиставлень між сферами різних осіб.

Тривале й багатоаспектне осмислення сутності людини та соціальних взаємин у філософії за допомогою категорій Я, Ти, Інший, Воно засвідчує концептуальну важливість персональності у формуванні самосвідомості людини, розмежуванні та пізнанні зовнішнього й внутрішнього світів. Досвід потрактування цих філософських категорій дає уявлення про універсальні характеристики персональності, її поняттєве структурування на протиставлені нерівнорядні складники, центральним з-поміж яких виступає Я. Онтологічні опозиції Я – Воно, Я – Ти (Інший) корелюють із властивим персональності протиставленням особових значень.

Екстралінгвальним підґрунтям персональності є відмінність людини від інших об'єктів навколишньої дійсності та відмінність функцій комунікантів. З погляду онтології персональність пов'язана з диференціюванням перцептивного простору в кількох вимірах, де початковим пунктом осягнення зовнішнього і водночас сферою існування внутрішнього простору виступає Я. Менш виразним є зв'язок персональності з орієнтуванням у часі.

Протиставлені одне одному значення першої, другої та третьої осіб, співвідносні з найпростішою, канонічною комунікативною ситуацією, є найзагальнішим значеннєвим утіленням персональних співвідношень, поняттєвим підґрунтям відповідної категорії. Концептуальна важливість свідомого перцептора для формування просторових і часових уявлень зумовила специфічність семантики першої особи та її центральне місце в структурі категорії персональності. Першу й другу особу поєднує безпосередній стосунок до комунікації, натомість третя особа дотична до цього процесу опосередковано й перебуває на периферії персональності.

В українській мові функційно-семантична категорія персональності інтегрує сукупність відповідних відношень і різнорівневих засобів їхнього вираження, що утворюють ієрархічно організовану систему, стрижнем якої є граматична категорія особи. Функційним варіантам персональності, що мають універсальне поняттєве підґрунтя, як і засобам їхньої мовної репрезентації, властива ідіоспецифічність.

Окрім ядра реалізації персональної семантики – категорійних значень, виражених формами іменника та дієслова, – в українській мові є множина некатегорійних значень, які з'явились унаслідок міжкатегорійної взаємодії, використання різнорівневих неспеціалізованих показників семантики персональності.

Репрезентація персональної семантики в реченні спирається на властиві українській мові внутрішньослівні й синтаксичні механізми експлікації граматичних значень. Спосіб реалізації категорійної семантики персональності на морфологічному рівні залежить від лексичного значення слів та їхньої спеціалізації в реченні, тому є відмінним у центральних частинах мови – іменнику та дієслові.

Найістотнішим для формування речення є персональний статус суб'єкта. Загальний персональний план речення формується завдяки взаємодії лексичної та граматичної семантики його компонентів, взаємодії речення й контексту та під впливом різноманітних прагматичних чинників. На рівні речення персональність збагачується новими значеннями та засобами мовної репрезентації.

Як актуалізаційна категорія персональність виявляє головні характеристики комунікативного акту – розподіл ролей його учасників. У мовленні функціонують семантико-прагматичні варіанти категорійних значень персональності, що кваліфікують комунікантів за низкою ознак, зокрема соціальним статусом, виражають емоції мовця, його інтенції.

Специфічні функції властиві персональності в тексті. Вона забезпечує цілісність тексту, співвідносить з актом комунікації, де текст виступає посередником, а також бере участь у породженні його змісту. Надскладна, багат шарова природа тексту зумовлює багатофункційність репрезентантів персональності. Характер та спосіб вираження особових значень у тексті залежить від його призначення, належності до певного дискурсу та інтенцій автора. Текст може мати загальну персональну належність (певну персональну тональність), персональну домінанту (семантично акцентоване персональне значення), окремі семантично й стилістично вмотивовані вживання граматичних форм особи.

Найяскравіше виражальні можливості персональності реалізуються в художньому стилі, де актуалізовані значення особи здатні виступати одним з найістотніших компонентів змісту, увиразнювати певні його аспекти, слугувати засобом структурування тексту, характеристики персонажів або особи автора.

РОЗДІЛ 2

МОРФОЛОГІЧНЕ ЯДРО ПЕРСОНАЛЬНОСТІ

2.1. Морфологічна категорія особи в новій граматичній парадигмі

Складність, різна функційна спрямованість і неоднотипність формального вираження граматичних категорій зумовили багатовимірність їхнього вивчення. Поняття граматичної категорії поширилося на найзагальніші синтаксичні значення, виразниками яких виступають ряди синтаксичних конструкцій, узагальнені значення, що виявляють організацію словотвірного рівня мови. Перед дослідниками постали нові питання щодо структури та меж граматичних категорій, ієрархії їхніх складників, відношень між категоріями різних типів.

Актуалізація в науковому осягненні граматичних явищ протиставлення формалізована / неформалізована реалізація семантики сприяла точності трактування внутрішньої структури морфологічної категорії. По-новому виявилась її специфіка на тлі інших способів вираження граматичних значень. Реалізацію граматичної семантики через систему спеціалізованих форм кваліфікували як центральну зону функційно-семантичного поля, на периферії якого розміщені різнотипні менш формалізовані одиниці, функційно співмірні з відповідною морфологічною категорією, що певною мірою залучаються до парадигматичних протиставлень [133, с. 172]. Отже, морфологічні категорії в сучасних граматичних дослідженнях постали як вияв загальнішого явища, а вираження граматичних значень у їхніх межах зазнало переосмислення на тлі периферійних зон граматичного.

На противагу уявленню, що ґрунтується на пріоритетності форми над значенням, у сучасних граматичних дослідженнях морфологічну категорію розуміють як узагальнене поняття, структуроване певною сукупністю грамем, що репрезентують окремі граматичні значення, об'єднані спільною категорійною семою та виражені системою спеціалізованих граматичних форм. З огляду на багатовимірність морфологічних категорій їхнє вивчення здійснюють за низкою параметрів: а) за ознакою семантичної або формально-граматичної домінанти їхнього змісту; б) за синтаксичною або несинтаксичною спрямованістю в граматичній системі; в) за характером морфологічного вираження (у межах того самого слова або поза межами форм того самого слова); г) за специфічністю для певної частини мови або за корелятивністю категорій у різних частинах мови; ґ) за ознакою непохідності чи похідності слів [92, с. 31]. Окрім того, перед граматистами постають питання взаємодії семантично споріднених морфологічних, синтаксичних і словотвірних категорій, зіставлення їхнього значеннєвого діапазону, механізмів експлікації значень, а також взаємодії семантично відмінних категорій різних рівнів у формуванні речення й тексту.

Безумовна перевага семантичного в розумінні сутності граматичних категорій спричинила появу таких лінгвістичних теорій, де формальне вираження не виступає обов'язковою умовою для надання певному значенню статусу граматичного. Наприклад, у концепції Б. Уорфа відкриті категорії (феноти́пи) протиставлені прихованим категоріям (крипто́типам). Останні виражені спеціальною формою чи особливою моделлю речення тільки в деяких випадках, не в усіх реченнях, де представлений член цієї категорії [433, с. 47–51]. У радянському мовознавстві ці ідеї розвинув С. Кацнельсон. На його думку, грамати́ка подібна до айсберга, більша частина якого прихована під водою, оскільки багато граматичних категорій містяться в значеннях слів і синтаксичних зв'язках слів у реченні. Прихованими категоріями вчений вважає категорійні ознаки, що не мають самостійного вираження в мові, проте виконують низку істотних функцій у її структурі. До таких функцій зараховано, зокрема, формування валентності дієслова: її зумовлюють категорійні ознаки дієслівних значень, їхня належність до певних граматичних підкласів [199, с. 82–87]. За такого підходу вивчення типів і функцій прихованих категорій є найактуальнішим завданням граматичного дослідження, оскільки відкрита (зовнішня) грамати́ка, втілена в граматичних формах певної мови, постає як явище вторинне. Вона будується на ґрунті прихованої (внутрішньої) та є її «неповним і в багатьох випадках

морфологічно ускладненим» виявом [199, с. 88–93]. Проте нагального розв'язання в такому разі потребують нові питання, зокрема про об'єктивні критерії для з'ясування відмінностей між граматичними і лексичними ознаками, встановленими під час семантичного аналізу, розмежування лексико-граматичних розрядів і граматичних категорій.

У типологічних дослідженнях важливою передумовою виокремлення прихованої категорії в певній мові вважають її відкритий характер у якійсь іншій мові. Зокрема, Б. Тошович кваліфікує як імпліцитні граматичні категорії, що не мають формального вираження, наприклад, називає такою категорію означеності / неозначеності, наголошуючи на можливості її формального вираження в інших мовах [511, с. 28]. Т. Булигіна неодмінною (і достатньою) умовою для віднесення певної семантичної категоризації до граматичних криптотипів вважає граматичний характер її опосередкованого вияву і з-поміж таких явищ називає категорію «адресат» – «узагальненоособовість» [68, с. 30]. Проблема систематизації прихованих граматичних категорій, установлення відношень між ними зумовила виокремлення галузей прихованої граматики, зокрема імпліцитної морфології (див. зокрема [395, с. 11–17]).

У разі відсутності формальних показників того чи того значення його кваліфікація як категорійного на морфологічному рівні є сумнівною. Граматичними можуть бути названі різноманітні опозиції, більш або менш важливі для функціонування мовних одиниць, які не співмірні з формально репрезентованими. Більшість українських граматистів визнають обов'язковість послідовного формального вияву граматичних значень для кваліфікації категорії як морфологічної [92, с. 29; 170, с. 12; 217, с. 31; 334, с. 199; 431, с. 108]. І. Вихованець слушно вважає переконливою двобічну концепцію граматичних категорій, оскільки їхнє трактування без опори на протиставлені один одному ряди форм може призвести до довільного визначення кількості граматичних категорій. Уведення в дефініцію граматичної категорії форм вираження її змісту уможливорює відмежування категорійних величин від інших угруповань подібного типу [98, с. 52]. Virізняючи три рівні обов'язковості вираження граматичних значень, А. Загнітко наголошує, що лише на рівні послідовного формального маркування граматичних значень установлюється система морфологічних категорій української мови. Регулярність вираження граматичного значення свідчить про високий рівень організованості його формантів. Інші рівні відбивають особливості групування різноманітних засобів як виразників певної семантики. Другий рівень охоплює обов'язкові значення, що не мають в українській мові

спеціальних репрезентантів, засоби їхнього вираження можуть міститися в контексті, наприклад, семантика часової локалізованості / нелокалізованості. Для третього рівня характерна нейтралізація граматичних значень, коли інформація про певну ознаку стає неважливою, невизначеною, наприклад, нейтралізація семантики однини у випадку, коли відповідна форма виражає значення узагальнення: *Людино! Живи чесно!* [170, с. 18–19]. Проте в системі української мови є утворення проміжного і перехідного типу з непослідовно морфологізованою семантикою, що об'єднуються в площині свого вираження: власні окремі морфологічні форми, синтаксичні позиції, лексичне значення слів. Такими А. Загнітко вважає іменникові категорії істот / неістот, особи / неособи з граматизованим ядром реалізації загального значення, які становлять перехідну площину між морфологізованою і неморфологізованою семантикою [170, с. 22].

Граматичні властивості слова нині розглядають у нерозривній єдності з лексичним значенням, як його органічне продовження, проекцію, а не окреме утворення, сутність якого може бути встановлена через зіставлення низки форм або як залишок у слові після простого віднімання лексичної частини семантики. Зокрема, автори сучасної «Теоретичної морфології української мови» відзначають взаємні впливи морфології та лексики: «морфологічні закономірності впливають на лексику та її сполуки, з одного боку, а лексичні особливості слів – на їхні морфологічні характеристики, з іншого боку» [92, с. 8]. Оскільки мова постійно змінюється, відбуваються зміни в розподілі її засобів між граматиною і словником. Висловлювані й раніше, зокрема в працях видатних мовознавців минулого, думки про нерозривність лексичного та граматичного в слові, стосунок останнього до об'єктивної дійсності знайшли свій розвиток і практичне застосування в дослідженнях сучасних науковців [170; 190; 249; 382; 387; 400].

У граматичних дослідженнях, де вихідним пунктом аналізу є значення (функція), межа між лексичним і граматичним у слові нерідко є нечіткою або й зовсім нівелюється. Мовознавці послуговуються поняттям загального значення словоформи [420, с. 20–21], цілком відкидають кореляцію лексичне / граматичне [280, с. 91–94] або вказують на відсутність чіткого розмежування цих типів значень і градаційний характер відповідного протиставлення [68, с. 18], функціонування численних перехідних явищ [326, с. 2]. У центрі уваги сучасних граматистів опинилися міжрівневі категорії, функційний вияв яких відбувається на перетині кількох ярусів мови, зокрема відмінок іменника, валентність дієслова, категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників, надкатегорії модальності, темпоральності [31; 217; 261; 399].

Змінилося бачення обсягу, змісту і способів виявлення граматичного в слові. Як слушно зазначає Г. Гельбіг, звична картина граматики і лексикону в останні десятиліття зазнала виразних змін: обсяг того, що ми називаємо граматикою, значно розширився і нині стосується внутрішньої регулярності всієї мовної системи [491, с. 2]. Семантику словоформи розглядають як результат інтеграції різнорівневих величин: значень різних морфологічних категорій, граматичних компонентів лексичного значення і семантико-синтаксичних функцій словоформи в тексті, які визначають нарощення її семантики в синтагматичному ряду. Водночас збагатилось уявлення про характер загальної частиномовної семантики, яка сприймається у світлі системності протиставлених і взаємопов'язаних парадигм як репрезентантів окремих морфологічних категорій. Взаємозв'язки останніх, виявлені не тільки в межах одного лексико-граматичного класу, а й на міжчастиномовному рівні, зумовили виокремлення комплексних граматичних категорій, що поєднують граматичні значення ядерних частин мови на рівні речення. Зокрема, такий інтегрований розгляд доцільний, на думку А. Загнітка, для відмінка іменника і валентності дієслова, які становлять цілісний реченнєвотвірний комплекс [170, с. 27–28].

Очевидною стала потреба потрактування специфіки частин мови з нових позицій, ураховуючи визначальність семантичної мотивованості, ієрархічної структури морфологічних категорій і неоднотипний характер їхньої формальної репрезентації, кореляцію та взаємодію морфологічних категорій різних частин мови в ієрархічно вищих утвореннях, їхню функційну спеціалізацію в межах контексту. Започаткований у працях І. Вихованця [97; 98] комплексний аналіз частиномовних класів слів із функційно-категорійного погляду поглиблено в наукових студіях К. Городенської [114], А. Загнітка [170], В. Ожогана [300], М. Скаба [382], Н. Костусяк [217]. Ці пошуки перебувають у контексті нового бачення мови загалом як єдиного організму, позбавленого математичної точності, чіткої структурованості складників і непроникних меж. Не випадково в сучасній граматиці лінгвістичний аналіз викликає асоціації з біологією, а не формальними науками (див., напр., [241, с. 6]). Як влучно зауважив В. Плунгян, «на зміну зручній і логічній (але багато в чому штучній) моделі структуралізму приходить хитка, нестрога, аморфна (але, очевидно, ближча до реальності) модель, орієнтована безпосередньо на людське сприйняття світу, з категоріями, що вислизують від “строгих визначень”, безперервно перетікають одна в одну» [326, с. 9].

Еволюція наукових поглядів на сутність і структуру морфологічних категорій, їхню роль у граматичній системі мови зумовила актуальність

перегляду усталених поглядів на межі та спосіб реалізації, синтаксичну перспективу морфологічної категорії особи. Остання постає як ядерна зона функційно-семантичної категорії персональності, яка охоплює різнорівневі засоби мовної репрезентації. Уперше потрактування морфологічної особи на тлі ширшого поняття персональності бачимо в праці О. Бондарка та Л. Буланіна «Російське дієслово». Дієслівні та займенникові форми особи вчені розглядають як два морфологічних ядра персональності, а решту засобів вираження семантики особи, що не становлять системи протиставлених одна одній граматичних форм, вважають синтаксичною, лексичною і контекстуальною периферією персональності [56, с. 136].

На нашу думку, морфологічна особа як ядро функційно-семантичної категорії персональності зумовлена лексичними характеристиками слова, тісно пов'язана з особою синтаксичною (персональністю) і відмінна від неї за способом вираження та ступенем формалізації граматичної семантики. Зокрема, властиве дієсловом на рівні парадигматики протиставлення персональних значень співвідноситься зі сполучувальними можливостями відповідних словоформ на синтаксичному рівні. Наприклад, гомональні дієслова мають форми всіх трьох осіб, а в реченні відповідні дієслівні предикати здатні поєднуватись із суб'єктною синтаксею будь-якої особи: *Я пишу; Ти пишеш; Він пише*. Проте персональна належність суб'єкта може й не бути виражена на формально-граматичному рівні речення, напр.: *Будь ласка, адресу* (В. Земляк, с. 576); *Чоловік сидів отак довго. Може, трохи й передрімав, і лише коли зовсім споночіло, здригнувся і скочив на ноги* (В. Шевчук 1989, с. 264). Персональність як синтаксична категорія може бути репрезентована без участі спеціалізованих морфологічних форм.

Характерною рисою морфологічної категорії особи є виразне комунікативне спрямування. Пов'язана з нею трансформаційним зв'язком синтаксична категорія персональності є одним з основних елементів актуалізації речення, встановлення відповідності між його змістом і основними параметрами комунікативної ситуації. Унаслідок взаємодії граем особи з іншими компонентами речення кожна з них реалізується як низка семантичних варіантів, що на морфологічному рівні виявляються в первинних і вторинних функціях носіїв граматичної семантики персональності. Мовні втілення граем морфологічної категорії особи зумовлені змінами на синтаксичному рівні й виступають носіями прагматичних характеристик тільки в межах ієрархічно вищої одиниці. Наприклад, *ми* авторське або *ми* філософське відповідно ідентифікуються тільки

в реченні: *...Москаль ту викопав криницю; // А як він викопав, то ми // Оце й розкажемо в пригоді...* (Т. Шевченко, с. 529); *У дослідженні проблеми специфіки тексту філософського роману ХХ ст. ми спиралися на теоретичні і методологічні напрацювання вітчизняних учених...* (В. Герасимчук, с. 80) – ми авторське; *Є два світи: один круг нас, а другий це ми...* (Б.-І. Антонич, с. 57); *Ми самотні в безмежжі* (Л. Костенко 1989, с. 307); *Нам вічно треба небом жити, // По ишю будучи в планеті!* (М. Вінграновський, с. 64) – ми філософське. Попри тісний зв'язок парадигматики і синтагматики виявів персональної семантики, кожен із них має специфічні риси.

Як слушно зазначає М. Мірченко, синтаксичний ранг категорії особи є визначальним для окреслення значущості морфологічного оформлення слова і поза реченням, однак вторинні функції особових форм є фактом незаперечним. Зокрема, значення, що виявляється в безособових конструкціях, накладає на форму третьої особи однини обмеження й появу морфологічного, лексичного і синтаксичного двійника [287, с. 229]. Словоформи як виразники семантики персональності мають особливі властивості, які не можна адекватно інтерпретувати на рівні речення, без установлення, крім синтагматичних, асоціативних зв'язків. Опозиції граматичних значень особи, що функціонують у внутрішньослівному вимірі – у межах однієї лексеми або між лексемами одного частиномовного класу – не можна описати в термінах синтаксису, хоч вони й корелюють із явищами синтаксичними. Водночас спектр персональних значень, які виявляються на рівні речення, ширший, аніж значеннєвий інвентар морфологічної категорії особи, а персональність як синтаксична категорія не завжди у своєму вираженні спирається на словоформу. Отже, закономірним є диференційований розгляд мовної репрезентації персональності: на морфологічному рівні (у межах морфологічної категорії особи) і на синтаксичному рівні (синтаксична категорія персональності). Такий підхід в інтерпретації персональності узгоджується з розвиненою в українському мовознавстві концепцією функційної граматики, що визнає розподіл граматичних категорій на морфологічні, словотвірні та синтаксичні [92, с. 29; 86, с. 4; 217, с. 29–30; 283, с. 188–197]. У функційній граматиці іншого типу, яку представлено в працях О. Бондарка та його послідовників, вивчення мовної репрезентації семантичних категорій ґрунтується насамперед на спільності семантичних функцій мовних засобів, незважаючи на семантичну специфічність морфологічних і синтаксичних категорій [57, с. 26].

Відповідно до обраного способу потрактування функційно-семантичної категорії встановлюють ієрархію її компонентів. О. Бондарко належність репрезентантів категорійної семантики до центру функційно-семантичного поля визначає з огляду на такі критерії: 1) зосередження диференційних семантичних ознак, які найповніше відбивають специфіку морфологічної категорії і поля загалом; 2) участь у виявленні максимальної кількості опозицій, властивих семантичній категорії; 3) найбільше функційне навантаження; 4) спеціалізованість для реалізації певної семантичної функції; 5) регулярність, висока частотність функціонування певного мовного засобу [58, с. 214–217]. Учений зараховує персональність до функційно-семантичних полів з предикативним ядром і відзначає центральну роль граматичних форм особи дієслова і особових прономінативів у позиції підмета [45, с. 18–26]. Центральність репрезентантів персональності за такого підходу встановлюється передусім з погляду синтаксису.

Для А. Загнітка принциповою є послідовна формалізація значення особи на рівні парадигматики. На його думку, категорія персональності ґрунтується на особових формах дієслова, які відбивають відношення дії до діяча в парадигмі. До формально мотивованого центру персональності прилягають усі інші засоби реалізації особової семантики – лексичні (прономінативи, іменники), синтаксичні і контекстуальні [170, с. 250].

На нашу думку, ієрархію складників персональності варто встановлювати з огляду на виразність вияву семантичних опозицій, властивих цій категорії, простоту / складність та ступінь формалізованості відповідного значення, обов'язковість його вираження і регулярність функціонування мовної одиниці як показника граматичного значення персональності. В українській мові як мові флексивного типу з елементами аналітизму найвиразніше й найпослідовніше реалізація граматичної семантики здійснюється в самому морфологічному слові. Тому закономірно, що ядро функційно-семантичної категорії персональності становить мовне втілення відповідних категорійних значень на морфологічному рівні.

Ядро персональності має два взаємопов'язаних частиномовних центри – іменниковий і дієслівний. Особа не належить до центральних, визначальних категорій, які найяскравіше відбивають специфіку іменника і дієслова. Виявляючи ознаки периферійності, вона слугує своєрідним містком, що забезпечує взаємодію цих частин мови на семантико-синтаксичному і формально-синтаксичному рівнях для адекватного виконання ними синтаксичних функцій. За словами І. Вихованця, у реченні називний відмінок і особові форми дієслова знаходять «спільну мову»

в результаті взаємопроникнення, спільної точки взаємодії, якою є категорія особи, наявна і у власне-іменнику (третя особа), і в займенникових іменниках (перша, друга і третя особи) [89, с. 24].

Оскільки категорія особи представлена в різних частинах мови, вона виступає як часткова і загальна. Часткові категорії особи іменника і дієслова в їхній синтаксичній взаємодії становлять загальну категорію особи. Вияв особи як спільної категорії цих різних частиномовних класів потрактовують також через поняття суперкатегорії [101, с. 271; 287, с. 230].

Інтегрований підхід, за якого реалізацію граматичного значення особи в різних частинах мови досліджують з погляду спільності семантичних функцій, виправданий у розгляді морфологічної особи як цілісного утворення на тлі периферійних показників відповідної семантики, для з'ясування синтаксичної перспективи часткових морфологічних категорій. Тісна взаємодія граматичних значень особи іменника і дієслова в структурі речення зумовлює доцільність вивчення морфологічних категорій цих частин мови в комплексі.

У морфологічній особі як граматичному ядрі персональності найчіткіше реалізується властива цій функційно-семантичній категорії на поняттєвому рівні опозиція трьох осіб. Вона виявляється в однаковому структуруванні морфологічних категорій особи іменника і дієслова, що складаються з трьох граєм: першої, другої та третьої осіб. Спільним для часткових категорій обох частин мови є змістова центральність першої особи, близькість до центру другої особи та периферійність третьої особи, що здатна вказувати на людей і предмети.

Пов'язане з периферійністю розширення функційних можливостей третьої особи своєрідно виявляється в іменнику та дієслові. В іменнику, зокрема, кількість одиниць, що виражають значення третьої особи, значно перевищує кількість репрезентантів першої та другої. Його носіями є численні власне-іменники, займенникові іменники, здатні вказувати на осіб, інших істот, конкретні предмети, абстрактні назви й поняття, до того ж виконуючи специфічну вказівно-анафоричну функцію, напр.: *Хазяїн був чоловік кремезний і норавливий. Любив він дуже і жінку, й дочку, та хотів, щоб слухали вони його, не питаючи, не озиваючись* (Марко Вовчок, с. 248); *...надвечір з-за хмар таки виглянуло сонце. Воно було велике і засоромлене* (В. Симоненко, с. 190). У дієслові граєма третьої особи також охоплює численнішу групу одиниць, ніж граєми першої та другої осіб. Форму третьої особи мають усі дієслова, для багатьох із них це єдина можлива форма в прямому значенні. Унаслідок периферійності граєма третьої особи виконує

своєрідну функцію в одноособових дієсловах (*світати, лихоманити, таланити, кортіти*): вона засвідчує характер перебігу дії – некерованість, стихійність. Найвиразніше така функція третьоособової форми виявляється в тому разі, коли та сама дія, процес, стан можуть бути представлені і як керовані, і як стихійні, незалежні від волі суб'єкта, пор.: *Я хочу солодоців – Мені кортить солодоців; У вихідні він не працює – У вихідні йому не працюється*. Спільним для іменника і дієслова є особливий зв'язок категорійних значень особи та числа. Оскільки особа іменника і дієслова має спільне поняттєве підґрунтя, уможливорюючи їхню взаємодію у формуванні висловлювання, для цих частин мови характерні тотожні риси у співвідношенні особово-числових форм.

До категорій, які взаємоперетинаються у двох основних частинах мови і в проєкції на синтаксичну систему виражають морфологічними засобами тісний зв'язок іменника та дієслова в структурі речення, крім особи, належать категорії роду і числа [98, с. 44]. Проте їхнє синтаксичне спрямування є відмінним від синтаксичного призначення особи, а функції в організації речення не співмірні. Значення числа і роду, релевантні для оформлення граматичного зв'язку форм у складі словосполучення і речення, не втілюються на синтаксичному рівні в специфічні синтаксичні категорії. Сфера їхньої синтаксичної дії обмежена, не має безпосереднього стосунку до творення й функціонування речення як комунікативної одиниці. Натомість морфологічна особа залучається до реалізації категорії нової якості – синтаксичної категорії персональності. Тому категорію особи в дієслові кваліфікують як центральну з-поміж невластивих дієслівних (див. зокрема [170, с. 257]).

Міжграмемні опозиції, властиві морфологічній категорії особи, що корелюють із параметрами комунікативного акту, відбивають потенційні можливості частин мови у висловлюванні передавати відношення між структурою зображуваної ситуації та ситуації комунікативної. Мовленнєва реалізація цих потенцій здійснюється за обов'язкового узгодження морфологічних показників особи в іменнику і дієслові. Морфологічні показники особи переважно виступають опорними пунктами для вираження персональних відношень у реченні, адже стрижневі морфологічні категорії дієслова та іменника є репрезентаторами основних реченнєвих категорій.

У реченні як багатоаспектній одиниці реалізується грамемна ієрархічна взаємодія категорійних величин. Морфологічна категорія особи не тільки залучається до реалізації категорії ієрархічно вищого рівня. Водночас у горизонтальній площині вона взаємодіє з іншими

комунікативно спрямованими (час і спосіб) та формально орієнтованими (рід, число, відмінок) категоріями. Міжкатегорійна взаємодія особи, роду і числа зумовлює появу вторинних функцій морфологічних форм особи та розширення спектру функційних варіантів персональності на синтаксичному рівні, зокрема вираження неозначено-особової семантики: *При вузлі залізниці його [хлопця] зігнали з потяга* (В. Барка, с. 237); *Так лижжі роблять: ясеніву дошку // В окріп кладуть, а потім гнуть по трошку* (Д. Павличко, с. 117).

Оскільки морфологічна категорія особи спрямована на формальне закріплення частиномовної семантики іменника та дієслова, що зорієнтовані на виконання стрижневих синтаксичних функцій у реченні, категорійні значення особи в цих виразно протиставлених лексико-граматичних класах втілюються по-різному. Класифікаційний (селективний) характер особи в іменнику та морфосинтаксичний у дієслові властиві й іншим слов'янським мовам, що пов'язують із особливістю будови слов'янського й загалом індоєвропейського речення [500, с. 18].

Диференціація іменників за характером персонального значення співвідноситься з категоризацією об'єктів навколишнього світу. Формальне вираження семантики персональності в цій частині мови реалізується через взаємодію периферійної для іменника морфологічної категорії особи з центральною іменниковою категорією, спрямованою в синтаксис, – відмінком, а також з іменниковими категоріями роду і числа. У дієсловах персональна семантика реалізується через невластиву морфологічну категорію особи, що у своєрідній взаємодії з іншими невластивими морфологічними категоріями числа і роду та власне-дієслівними категоріями часу та способу виявляє категоризацію дій і процесів через зв'язок із їхніми носіями. Попри виразну комунікативну домінанту, особа має ознаки когнітивної та формальної спрямованості, які виявляються різною мірою в іменнику і дієслові. Іменниковій особі, крім комунікативної, властива когнітивна спрямованість, натомість дієслівній – формальна. Дієслівна флексія виступає не тільки формальним показником низки граматичних значень, зокрема й значення особи, а й засобом формальної координації головних членів речення.

В іменнику і дієслові формалізованість особи виражена різною мірою. Кожна з часткових категорій має власну ієрархію засобів її мовної репрезентації, де центральними виступають ті мовні одиниці, які найпосплідовніше вербалізують особові протиставлення. Особа дієслова, що реалізується через низку протиставлених форм, є словозмінною категорією, тому з формального погляду становить центр морфологічного

втілення семантики персональності. Семантично центральною виступає особа іменника, найвиразніше представлена займенниковими одиницями. Тривала традиція виокремлення займенників як специфічної частини мови, відмінність у реалізації особових протиставлень в особових займенникових і власне-іменниках зумовили складність виокремлення та потрактування особи іменника у вимірах традиційної граматики. Питання її статусу й досі залишається не розв'язаним. Через відсутність ґрунтовної інтерпретації особи іменника не здобула сучасного потрактування і дієслівна особа, осягнення якої можливе тільки в синтаксичній перспективі, у зв'язку з однойменною категорією іменника.

Як і категорія істот / неістот, особа іменника репрезентована формами не того самого слова, а різних слів, що не мають показників категорійного значення. Лише власне-іменникам властивий вияв особових протиставлень за допомогою спеціалізованих формантів, проте він реалізується через іншу іменникову категорію – відмінок, що, зокрема, зумовило висновок А. Загнітка про те, що категорія осіб / неосіб іменників має нецілісний міжрівневий інвентар формальних засобів [170, с. 3]. Оскільки особа іменника не має власної системи форм, на відміну від таких іменникових категорій, як число, відмінок, рід, проте об'єднує протиставлені граматичні значення, що частково репрезентовані формально на морфологічному рівні та виступають компонентами синтаксичної категорії, кваліфікуємо її як категорію перехідного типу. Саме такий спосіб формальної репрезентації персональних значень іменника є чинником органічної взаємодії морфологічної категорії особи іменника і синтаксичної категорії персональності.

Отже, ядро функційно-семантичної категорії персональності становить морфологічна категорія особи, якій притаманне зосередження диференційних семантичних ознак і послідовне втілення відповідної семантики на формальному рівні. Представлена в центральних частинах мови – іменнику та дієслові – морфологічна особа має виразне комунікативне спрямування і взаємодіє з граматичною категорією ієрархічно вищого рівня – синтаксичною категорією персональності. Властиве персональності на поняттєвому рівні протиставлення трьох осіб виразно виявляється в структуруванні морфологічної категорії особи, що складається з трьох граєм: першої, другої та третьої осіб. Вона виступає як загальна категорія, що охоплює кілька частин мови, виявляючи спільне в реалізації персональних значень на морфологічному рівні, та як часткова категорія іменника й дієслова, зорієнтована на формальне закріплення їхньої частиномовної семантики.

2.2. Реалізація категорійних значень особи в іменнику

2.2.1. Потрактування іменникової репрезентації особових протиставлень в українському мовознавстві

Тривалий час українські граматисти не відзначали участі іменника в репрезентації граматичних значень особи, звертаючи особливу увагу на категорії роду, числа й відмінка, що є найвиразнішими граматичними ознаками цієї частини мови і чітко експліковані відповідними парадигмами [229, с. 288–307; 375, с. 38–66; 423, с. 7–8, 91–111].

Пізніше співіснували протилежні погляди на реалізацію граматичних значень особи в іменнику, що пов'язано з різним розумінням сутності граматичної категорії та способів її вираження в мові, природи займенникових слів. Зарахування особових займенників до іменників або розгляд їх як представників окремого лексико-граматичного класу спричинили й напрями та результати вивчення граматичних характеристик іменника, і кваліфікацію іменникових репрезентантів персонального значення. Одні мовознавці вираження особових протиставлень на рівні граматики приписують тільки займенникам і дієсловам. Інші до засобів експлікації граматичної семантики особи зараховують не тільки займенники та дієслова, а й власне-іменники. Останній підхід переважає в сучасних граматичних студіях, проте не став панівним у лінгводидактиці.

Обмеження кола виразників граматичного значення персональності тільки дієсловами й займенниками зумовлене врахуванням насамперед наявності системи співвідносних спеціалізованих форм, які експлікують особові протиставлення, і меншою мірою визнанням частиномовного статусу займенника. Справді, особова парадигма дієслова якнайточніше відповідає класичним уявленням про вираження категорійних граматичних значень: низка протиставлених одне одному однорідних граматичних значень виражена системою відповідних граматичних форм. Займенникова експлікація відношень між особами хоч і не має такого виразно граматичного характеру, також не викликає сумнівів унаслідок чіткості й послідовності вербалізації особових протиставлень. Традиційно в дієслові категорію особи потрактовували як граматичну, а в займеннику – як лексико-граматичну, виокремлюючи особливу групу особових займенників (див. зокрема [220, с. 114]). Такий підхід реалізовано в багатьох наукових працях, які розглядають специфіку вираження категорійних особових значень у межах займенників і дієслів або не приписують повнозначним іменникам граматичної категорії особи [35;

162; 263; 361]. Так, І. Матвіяс у праці «Синтаксис займенників в українській мові» обстоює думку про особливу семантико-граматичну природу займенників як окремої частини мови. Учений аналізує значення, синтаксичні й стилістичні функції особових займенників, констатує їхню подібність до іменників, проте вираження особових протиставлень вважає властивістю тільки займенників і особових дієслівних форм [264, с. 9–39].

З інших позицій граматичну категорію особи потрактував І. Кучеренко: «категорія особи в її звичайному граматичному значенні притаманна не лише дієсловам, але й іменникам» [233, с. 245]. Дієслівні форми експлікують особові протиставлення відповідно до особових характеристик суб'єкта дії, який у реченні представлений іменником, отже, останній є носієм граматичного значення особи. Найпосплідовніше категорія особи виявляється в «іменниках третього рівня (узагальнено-вказівного значення)», до яких І. Кучеренко зараховує й особові займенники. Аналізуючи їхню семантику, граматичні характеристики, мовознавець переконливо доводить безпідставність виокремлення займенника як особливої частини мови [233, с. 268–285]. Вираження особових протиставлень, на думку І. Кучеренка, властиве не тільки узагальнено-вказівним, а й іншим іменникам. Формальними показниками їхніх особових значень виступають називний і кличний відмінки, які є виразниками назв суб'єктів. Тільки ці, прямі, як вважає І. Кучеренко, відмінки експлікують значення особи: «суб'єкти, названі іменником у називному відмінку, мають значення третьої особи, а суб'єкти, названі іменником у кличному відмінку – значення другої особи» [233, с. 247]. Непрямі відмінки, у яких учений вбачає тільки об'єктну функцію, значення особи не виражають [233, с. 247].

У «Сучасній українській літературній мові» за редакцією І. Білодіда, яка побачила світ після оприлюднення праць І. Кучеренка, характеристика іменника містить і відомості про категорію особи. Автор розділу «Іменник» І. Матвіяс по-своєму інтерпретує експлікацію особових протиставлень в іменнику. Дослідник наголошує, що внаслідок своєї семантики іменники не мають форм вираження першої особи, хоча й можуть указувати на неї, коли мовець подає себе як співрозмовника або об'єкт повідомлення: «Пропадеш, *Іване!*» або «*Іван* пропав» [410, с. 73]. Називний відмінок, на думку І. Матвіяса, як носій суб'єктного значення протиставлений родовому, давальному, знахідному, орудному і місцевому відмінкам, що виражають об'єктні відношення, а за особою – кличний формі. Остання має значення другої особи на протигагу значенню третьої особи називного відмінка. Хоч І. Матвіяс

і визнає кличну форму елементом особово-відмінкової парадигми, проте не вважає окремим відмінком. Учений не приписує їй ні суб'єктного, ні об'єктного значення, звівши семантико-синтаксичні функції кличної форми тільки до конкретизування вже наявної в реченні семантики: «це морфологічна форма іменника, яка виступає у синтаксичній функції звертання, конкретизуючи значення займенника другої особи в називному відмінку» [410, с. 74]. Як бачимо, у розумінні І. Матвіяса клична форма не здатна самотійно виражати значення другої особи, а тільки супроводжує і конкретизує займенник, хоча для української мови характерне вживання кличного відмінка без займенника, напр.: *Та отямся-бо, кумо!* (І. Франко 2005, с. 101); *Жінко! Жінко! Соломи! Соломи! Соломи!..* (Остап Вишня, 2, с. 185); *Плавай, плавай, Телесику, не приставай до бережка: пливи, пливи, човнику, далі!* (В. Голобородько, с. 34). За такого підходу вираження іменником граматичних значень особи постає як несистемне й периферійне явище. Не випадково в пізнішому монографічному дослідженні іменника, аналізуючи іменникові словоформи, І. Матвіас розглядає категорії числа, відмінка і роду, не згадуючи про граматичні значення особи [263].

Подібне ігнорування здатності іменника виражати стосунок до особи бачимо і в пізніших працях українських граматистів. Спільною рисою цих розвідок є визнання частиномовного статусу займенника. Наприклад, М. Жовтобрюх виступає проти ототожнення займенників із іменниками, прикметниками чи числівниками, а даючи граматичну характеристику іменнику, називає граматичні категорії роду, числа і відмінка та лексико-граматичні розряди істоти / неістоти, власні / загальні, конкретні / абстрактні, речовинні, одиничні [162, с. 121–127]. О. Безпояско в праці «Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз)» ґрунтовно досліджує семантико- і формально-граматичну структуру категорій роду, числа і відмінка. Оскільки провідним критерієм виокремлення граматичної категорії в монографії визнано репрезентацію відповідної семантики в мові парадигматичними рядами протиставлених одна одній граматичних форм, а об'єктом лінгвістичного аналізу стали тільки повнозначні іменники, категорію особи не було зараховано до іменних граматичних категорій [35, с. 3]. Н. Озерова, аналізуючи лексичну і граматичну семантику іменника на матеріалі української та російської мов, звертає особливу увагу на семантичні категорії «істота / неістота», «особа / неособа», простежує їх взаємодію з морфологічними категоріями роду, числа, відмінка, проте також не відзначає здатності повнозначного іменника виражати особові протиставлення на рівні граматики.

Особові займенники перебувають за межами дослідження Н. Озерової як особливий лексико-граматичний клас слів [302].

Спробу розширити коло репрезентантів персональної семантики здійснено в дисертаційній праці Е. Борщ, яка інтерпретує дієслівну форму як один із засобів вираження цього значення. Дослідниця констатує, що «у східнослов'янських мовах особа мовлення знаходить вираження в лексико-граматичних значеннях особових займенників, а відношення дії до особи мовлення – в граматичних значеннях дієслів» [61, с. 20], але визнає, що семантику граматичної особи виражають не тільки ці форми. Решта експлікаторів персональної семантики, на її думку, перебувають за межами морфологічної категорії особи, стосуються лексики або синтаксичного вираження персональних значень. Іменники не вказують на три граматичні особи, проте приєднуються до займенників третьої особи і разом із ними протистоять займенникам першої та другої осіб, а в синтаксичній функції звертання виражають значення другої особи. Твердження І. Кучеренка про граматичну категорію особи в іменниках видається Е. Борщ сумнівним, оскільки вони не виражають значення першої особи, протиставлення називного і кличного як третьої та другої осіб властиве меншій частині іменників (лише назвам осіб, тварин, деяких предметів і абстрактних понять), до того ж таке протиставлення відрізняється від опозиції в системі особових займенників. Іменники-підмети та звертання, на думку дослідниці, виступають синтаксичними засобами вираження значення третьої та другої граматичної особи [60, с. 53].

Розширене розуміння граматичної категорії особи бачимо і в дисертаційній праці М. Мірченка «Категорія особи в семантико-синтаксичній структурі речення». Учений довів здатність іменникових словоформ виступати показниками синтаксичної особи в реченні, проте питання статусу особи як морфологічної категорії іменника залишилося не розв'язаним [281]. Пізніше, з'ясовуючи сутність синтаксичної категорії персональності, М. Мірченко констатував, що особа представлена в структурі дієслова та прономінатива і є шестинумеральною суперкатегорією, якій властива послідовна взаємодія з категорією числа [287, с. 230–231].

Значно поглибили розуміння граматичної природи категорії особи з огляду на її семантичне підґрунтя та представленість у структурі змісту іменника праці М. Плющ. Розглядаючи в дисертаційному дослідженні категорію відмінка в семантико-синтаксичній структурі речення, вона не тільки констатує участь відмінкової форми в позиції семантичного

суб'єкта у вираженні категорії синтаксичної особи, а й потрактовує граматичні значення особи іменника як вияв його зв'язків з іншими словами, що ґрунтуються на властивій іменнику семантичній опозиції «особа / неособа». Як зазначає М. Плющ, «значення особи, закладене в семантику іменника, по-різному реалізується в його формах, зумовлюючись їхнім функціональним спрямуванням» [331, с. 28]. Зокрема, іменник у позиції суб'єкта, виражений формою називного відмінка, має значення третьої особи, а значення другої особи втілюється в спеціалізованій граматичній формі кличного відмінка [331, с. 25–27]. У низці наступних праць М. Плющ ідеї щодо природи й мовної репрезентації граматичного значення особи на рівні морфології й синтаксису знаходять свій подальший розвиток. Мовознавець робить слушний висновок, що семантична у своїй основі категорія особи виявляє найтісніший зв'язок з поняттевою категорією персональності / імперсональності й об'єднує своєю семантикою іменники, займенники і дієслова. В іменнику та займеннику вона «має функціонально-семантичний статус, а в дієслові – статус морфологічної категорії, спрямованої в синтаксис» [328, с. 100]. Семантика категорії особи в іменнику «закріплена за лексико-граматичним розрядом людей, за морфологічними формами відмінків, немаркованими за ознакою “3-я особа” (називний і непрямі об'єктні відмінки) та маркованою формою 2-ої особи (кличний відмінок)» і «виконує сигніфікативну функцію (позначення особи – в класі власних і загальних назв людей) і синтагматичну (визначає особові форми дієслова, координовані з іменниками, особовими й особово-вказівними та іншими займенниками у ролі підмета)» [334, с. 229].

Істотний крок до утвердження нового бачення граматичної категорії особи було зроблено в праці І. Вихованця «Частини мови в семантико-граматичному аспекті». Комплексний аналіз іменникових і дієслівних граматичних категорій уможливив формулювання важливих теоретичних узагальнень, що стосуються природи й мовної репрезентації граматичної категорії особи в українській мові. І. Вихованець чітко вказує на невластивий дієслівний характер категорії особи, що морфологічно виявляється в дієслові, але формується в іменнику. Семантичних характеристик, які становлять сутність категорії особи, дієслово набуває від іменника-підмета, що зумовлює паралелізм між особовими параметрами дієслівних та іменникових словоформ, який регулює сполучувальні можливості дієслів [98, с. 104]. Отже, категорія особи за допомогою флексій реалізується в дієслові, а семантично наявна і в іменниках. До останніх учених зараховує і займенникові слова, що мають семантику предметності.

Вивчення системи морфологічних категорій як цілісного утворення з нерівнорядними взаємозв'язками, взаємозумовленостями і взаємопереходами дало змогу А. Загніткові констатувати граматичність категорії особи / неособи іменника і кваліфікувати її як напівпериферійну міжрівневу категорію перехідного типу. Належність категорії особи / неособи до системи морфологічних категорій іменника вчений мотивує наявністю словозмінних засобів вираження відповідної семантики, підпорядкованістю її компонентів реалізації частиномовного значення і нерівнорядною взаємодією з ядреними морфологічними категоріями [170, с. 7]. Взаємодію дієслівної особи та відмінка іменника А. Загнітко визнає ієрархічно найвищою ланкою протиставлення і взаємоспрямованості дієслова й іменника. Такий тип взаємодії категорійної семантики, на його думку, є підтвердженням взаємопроникнення морфологічних категорій і «засвідчує підпорядкованість зовнішньочастини мовних категоріальних функцій втворенню одиниць ієрархічно найвищого мовного рівня» [170, с. 85]. Саме взаємопроникнення відмінка іменника й особи дієслова як фундаторів предикативного зв'язку, навколо якого групуються всі інші різновиди взаємодії, А. Загнітко слушно називає ядром міжчастини мовної міжкатегорійної взаємодії. До нього прилягає взаємозумовленість на рівні особової семантики форм вокатива й імператива, що спеціалізуються на реалізації апелятивної функції мови [170, с. 89].

У новому світлі особовість іменника постала в працях М. Скаба [378; 379; 381–383]. Кличний відмінок потрактовано як виразника специфічної мовної сфери апеляції, протиставленого називному – виразникові сфери репрезентації. Комплексне вивчення засобів апеляції української мови, здійснене вченим, виявило функційну співмірність іменникових форм кличного відмінка, займенникових іменників другої особи та похідних від них займенникових прикметників як експлікаторів предметної частини апеляції [382, с. 8–11]. Було встановлено, що «всі (центральні та периферійні) репрезентанти предметної частини змісту апеляції містять у своєму значенні семи персональності (особовості) та адресатності мовлення (другоособовості), про які сигналізують як їхні лексико-семантичні і лексико-граматичні характеристики, так і власне граматичні показники (парадигматичні – специфічне закінчення, наголошування вокатива, синтагматичні – співвіднесеність цих форм із грамами-представниками предикатної частини змісту апеляції, що мають значення другої особи)» [382, с. 74].

У «Теоретичній морфології української мови» І. Вихованця та К. Городенської констатовано реалізацію особових протиставлень через

систему граматичних категорійних значень у межах двох частин мови – іменника і дієслова. Особові займенники кваліфіковано як семантичну групу займенникових іменників, у яких чітко розрізняються грами першої, другої і третьої осіб. Щодо власне-іменників категорію особи визнано такою, що «виявляється у дещо згорнутому вигляді» і передається двома грамами: грамою другої особи і грамою третьої особи. Спеціалізованою формою вираження граматичного значення другої особи названо кличний відмінок, а спеціалізованою формою вираження комунікативної функції об'єкта повідомлення (третьої особи) – називний відмінок [92, с. 98–99].

Еволюція поглядів на систему лексико-граматичних класів української мови, сутність і способи представлення граматичних значень зумовила розбіжності й зміни в трактуванні мовного вираження особових протиставлень: бачення ролі іменника в репрезентації граматичних значень персональності зазнало суттєвих змін. Експлікаторами відповідної семантики сучасні граматисти визнають і дієслівні форми, і займенникові та власне-іменники. Усвідомлення семантичної основи, системної організації, взаємодії і функційного спрямування морфологічних категорій імені та дієслова сприяло уточненню граматичних характеристик іменника й розширенню меж граматичної категорії особи, що уможливило сучасне трактування реалізації категорії персональності на морфологічному рівні.

2.2.2. Семантико-граматичні параметри диференціації іменників за особами

Семантика персональності корелює з ширшим значенням предметності, тому природно, що її мовна репрезентація здійснюється за допомогою іменника – єдиного класу слів на позначення предметів. Проте проблемною є кваліфікація рівнів і способів її вираження та, отже, встановлення статусу категорії особи в іменнику. Навіть у займенникових іменниках, де розрізнення осіб виявляється найвиразніше, граматичність категорії особи деякі мовознавці вважають сумнівною (див. зокрема [320, с. 141–142]). Реалізована водночас протиставленими формами різних слів та того самого слова особа іменника належить до непослідовно корелятивних за ознакою корелятивності / некорелятивності морфологічних форм. Вона поєднує ознаки класифікаційної та словозмінної морфологічних категорій, оскільки реалізація особових протиставлень в іменнику виявляється в кількох площинах.

Протиставлення граєм першої, другої та третьої осіб відбито передусім у розподілі іменників на три функційно відмінні групи одиниць. Граема першої особи представлена тільки двома займенниковими іменниками *я* і *ми*, другої особи – займенниковими іменниками *ти*, *ви*. До третьої групи належать решта займенникових і всі власне-іменники. Вони зорієнтовані насамперед на вираження значення третьої особи, проте реалізують цю функцію різними шляхами: займенникові іменники безпосередньо вказують на об'єкт повідомлення, власне-іменники його номінують. Хоч у формі кличного відмінка власне-іменники виражають значення другої особи, вузький лексичний діапазон цієї форми, яка в типових виявах представлена назвами осіб, та поширеність уживання власне-іменників у функції третьої особи засвідчують центральність граєми третьої особи для цих одиниць. Протиставлення за особами, притаманне власне-іменникам, репрезентоване формами того самого слова і виявляє словозмінну площину втілення морфологічної категорії особи.

Одиниці перших двох груп протиставлені одиницям третьої за низкою семантико-граматичних характеристик. Як слушно зазначає І. Вихованець, займенникові іменники *я*, *ми*, *ти*, *ви* формують центр граматичної категорії, вказуючи тільки на людей [92, с. 190]. Центральність *я* і *ти* як репрезентантів граматичного значення особи зумовлена специфікою їхньої семантики, що відсилає до акту комунікації. Подаючи актанта ситуації як індивідуальність, особистість, ці займенникові іменники не містять у своєму значенні вказівки на образ певної особистості, а відсилають до автора чи адресата мовлення як тих, хто ідентичний учаснику події [367, с. 36]. Загальне (категорійне) граматичне значення особи виступає стрижневим компонентом семантики цих іменників, хоч вони є носіями й додаткової, недейктичної інформації, зокрема можуть указувати на соціальний статус, особисті та соціальні стосунки між мовцем і адресатом мовлення.

З-поміж іменників третьої групи вирізняються прономінативні одиниці *він*, *вона*, *воно*, для яких граматичне значення третьої особи виступає основною семантичною характеристикою. Вони не виконують притаманну власне-іменникам номінативну функцію, натомість реалізують переважно анафоричну, рідко – дейктичну функції. Остання виявляється в тому разі, коли мовець безпосередньо вказує на особу, яка не є адресатом мовлення, істоту, предмет, раніше не згадувані в розмові, напр.: – *Хто тебе образив?* – *Він*. Проте й у цьому випадку займенниковий іменник третьої особи «вимагає додаткових відомостей про референта, що

містяться в попередніх знаннях співбесідників або у змісті висловлювання» [102, с. 25]. Дейктична функція передбачає встановлення безпосереднього і моментального зв'язку між референтом і його позначенням, без залучення будь-яких проміжних рівнів [453, с. 214]. Займенникові іменники *він, вона, воно* частіше не безпосередньо стосуються комунікативної ситуації, а актуалізують у її межах уже згадуваний раніше референт. Вони вказують на комунікативний статус учасника описуваної ситуації, відсилаючи водночас до іншої ситуації, де той самий референт виконував ту саму комунікативну роль і був номінований власне-іменником, напр.: *Берези, ніжні босоніжки, // Задумались про синій вечір. // Він обіцяв їм подарунки...* (А. Малишко, 1, с. 252–253); *Лиш хата стоїть собі. Ніхто в ній не живе* (В. Герасим'юк, с. 62); – *Не люблю серпня, – сумно мовила жінка, – він пахне осінню* (В. Даниленко, с. 25). Тому займенникові іменники третьої особи вважають важливим засобом організації складного речення і тексту [92, с. 191].

Оскільки займенникові іменники *я, ти, ми, ви, він, вона, воно* найбільш узагальнено виражають семантику персональності, їх об'єднують в один клас особових прономінативів. Проте функційно *він, вона, воно* протистоять займенниковим іменникам першої та другої осіб, для яких основною є дейктична функція. Виразна відмінність граматичних властивостей названих груп займенникових іменників, що відбиває властиву категорії персональності семантичну опозицію I, II особи – III особа, давно була помічена граматистами. Зокрема, Е. Бенвеніст підкреслював, що «так звані займенники “третьої особи” за своєю природою і функціями зовсім відмінні від *я* і *ти*», вони виконують функцію синтаксичної «репрезентації» – замінюють певний сегмент висловлювання або й усе висловлювання гнучкішим субститутом [36, с. 290].

Дейксис і анафору вважають полярними типами індексації, між якими розміщена низка перехідних експресивних типів, які представляють явища анадейксису [487, с. 4]. Відмінність виконуваних функцій зумовлює відмінність морфологічних параметрів займенникових іменників першої і другої осіб, які є засобами дейксису, та займенникових іменників третьої особи, що пов'язані з анафорою. Водночас семантична спорідненість особових прономінативних іменників та подібність механізмів дейксису й анафори зумовлює активну взаємодію цих одиниць, зокрема вживання займенникових іменників третьої особи для вказівки на співрозмовника або розширене потрактування займенникового іменника першої особи *ми* як такого, що стосується всіх людей без урахування їхньої участі в комунікації, напр.:

– *Я подумаю.*

– *Він ще подумас. Та ти не уявляси, що це за робота* (В. Шкляр, с. 38);

І зараз ми живемо на початку епохи третьої промислової революції, яка кардинально відрізняється від двох попередніх (Коментарі, № 29–30, 01–15.08.2014).

Займенниковим іменникам першої, другої та третьої осіб властиві різні тенденції в реалізації граматичних категорій роду і числа. *Я і ти* не мають формальних показників роду, що цілком слушно пов'язують із унікальністю й очевидністю їхніх референтів у канонічній комунікативній ситуації [453, с. 195]. Відповідне граматичне значення омонімічних форм *я і ти* виявляється синтаксично узгоджуваними або координованими словами, зокрема дієсловами-присудками в родовій формі минулого часу, ад'єктивними або субстантивними компонентами складених іменних присудків, відокремленими узгодженими постпозитивними означеннями, вираженими одиничними прикметниками або дієприкметниками, відокремленими узгодженими поширеними препозитивними означеннями, вираженими дієприкметниковими зворотами [300, с. 91], напр.: *На шлях я виїшла ранньою весною // І тихий спів несмілий заспівала...* (Леся Українка 1977, с. 17); – *Ти обіцяв мені розповісти прирчу, – нагадав Микола* (В. Шевчук 1986, с. 22); *Дивлюся, сміюся, дрібні утираю – // Я не самотній, є з ким в світі жити...* (Т. Шевченко, с. 104); *Ти схожа, як дві біди // Ні з того, ні з сього* (М. Вінграновський 1993, с. 110); *Хвалити Бога, не цураються мене, простої, мого хліба й солі* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 568); *Як Одисей, натомлений блуканням // По морю синьому, я – стомлений життям – // Приліг під тінню сокора старого* (М. Рильський, 1, с. 45). Рід *я*, рідше *ти*, встановлюємо завдяки відповідному значенню прикладки: *Я, султан Магомет Четвертий, брат сонця і місяця* <...>, наказую вам, запорозькі козаки... (В. Малик, 1, с. 354); *Я, хлопча, чув ці постріли і чую їх досі* (В. Дрозд, 1, с. 99); ...*я, київський підліток, випадково затесався зі своїм шкільним товаришем Вітькою Приτικοю на прем'єру фільму Параджанова «Тіні забутих предків»* (В. Даниленко, с. 42); ...*ти, юний каторжанин, уперше з'явився на гуляйпільських вільних вітрах...* (О. Гончар 1992, с. 199). Важливим показником родової належності *ти* виступає рід співвідносного з ним власне-іменника у функції звертання, напр.: *Так се правда, що ти любиш мене, Марусенько?* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 64); *Вітре буйний, вітре буйний! // Ти з морем говориш* (Т. Шевченко, с. 55); *А ти, Маласю, дурно сміялась* (М. Коцюбинський, 3, с. 35). Інколи значення роду виражається завдяки лексичному значенню предиката, напр.: *Не хочу я женитися...*

(Т. Шевченко, с. 468); *Але я всім вселюдно признаюся: // Я – син його, я – старців син ...* (О. Олесь, 1, с. 164); *Я – мати всіх, що згибли за свободу ...* (Д. Павличко, с. 82). Низка дієслів української мови можуть стосуватись осіб тільки жіночої або тільки чоловічої статі: *передівувати, завагітніти, показувати, парубкувати, парубочити* тощо.

Отже, за межами контексту значення роду прономінативних субстантивів першої та другої осіб не виражене. Подібна тенденція до аналізу в експлікації семантики родового протиставлення притаманна й власне-іменникам, у змісті яких провідною виступає сема 'особа' [302, с. 14–15]. Вона виявляється, зокрема, щодо субстантивів чоловічого роду, що можуть позначати осіб обох статей, іменників спільного роду (*genus commune*), невідмінюваних назв осіб на зразок *візаві, протезе* тощо, напр.: *директор повідомив – директор повідомила; страшний нечепура – страшна нечепура; мій візаві – моя візаві*.

Категорія роду в займенникових іменниках *я і ти*, що вказують тільки на людей, має семантико-граматичну природу, оскільки відповідне значення вмотивоване статтю учасника комунікації. Лише в разі персоніфікації назв тварин, предметів або явищ рід цих одиниць має формально-граматичний зміст, напр.: *А Місяць каже: я буду другий ...* (Антологія, 1, с. 341); *Мій рідний краю, // зроду ти не мав // нейтральних барв, тих прісних пуританок* (Л. Костенко 1989, с. 161); *Україно, ти моя молитва, // Ти моя розпuka вікова ...* (В. Симоненко, с. 153). Таке узгодження роду займенникових та кореферентних власне-іменників є нетиповим, периферійним явищем для першої та другої осіб.

Він, вона, воно мають формальні прикмети для розрізнення граматичних значень роду: домінантні для грамем чоловічого, жіночого і середнього роду закінчення. Проте виразне морфолого-флексійне протиставлення грамем часто має формально-граматичний зміст, адже ці займенникові іменники можуть стосуватись і неістот. До того ж, виконуючи анафоричну функцію, у реалізації граматичної семантики роду вони переважно орієнтуються на відповідні значення іменників-антецедентів, напр.: *... чернечий дзвін завжди печальний і суворий, в моїх грудях він відбивається неспокоєм і тривогою* (Ю. Мушкетик, с. 123); *Сонце вже торкнулося обрію. Воно було кругле, густо-червоне і таке в्रोцисте, що говорити з ним личило б хіба що давньогрецькою мовою* (Г. Тютюнник, с. 521); *... і писанка оранжево горить // у філіграннім сплеті ліній. // То вже вона, як дивовижний світ, // то вже дзвенить, як згусток сонця ...* (І. Калинець, 1, с. 30). Особливий зв'язок займенникових іменників третьої особи з власне-іменниками, яких вони заступають, дав

підстави кваліфікувати їхні категорії роду, числа й відмінка як синтаксичні змінні та розглядати *він, вона, воно* як форми одного слова [276, с. 205; 454, с. 114–115]. Однак ці слова не завжди повторюють рід іменника. А. Загнітко слушно відзначив спрямованість дейктичного елемента як співвідносного з іменником компонента за номінативно-репрезентативно-денотативною функцією на вираження актуалізованих ознак референта. Займенникові іменники *він, вона, воно* та займенникові прикметники, наприклад *який, яка, яке*, вчений кваліфікував як найуніверсальніші засоби вираження роду, що здатні виступати маркерами відповідного граматичного значення в межах одного речення або у співположених реченневих одиницях [170, с. 104]. Коли особова назва не відбиває розрізнення за статтю, рід займенникових іменників третьої особи має семантико-граматичний зміст, указуючи на стать референта, напр.: *Квітка добре знає, що йому вдасться і де він може програти* (М. Зеров, с. 653); *Знаючи Т. Журбу передусім як чутливого лірика, я був подивований, попри окремі невдачі, з її вміння легко, мовби побіжно виносити свій присуд дійсності* (В. Базилевський, с. 594). Хоч і нечасто, ці займенникові іменники здатні виконувати не тільки анафоричну, а й дейктичну функцію. Крім того, у тексті художнього твору, переважно ліричного, займенникові іменники *він і вона* можуть самотійно вказувати на особу. Як влучно зауважив І. Матвіяс, «у народних піснях на тему кохання та в ліричній поезії займенники *він, вона* часто вживаються для вираження особи героя чи героїні безвідносно до будь-якого іменника; ці займенники значенням своїм близькі до слів *милий, мила*» [264, с. 25]. У такому разі розрізнення грамем жіночого та чоловічого роду також має семантичне підґрунтя: вмотивоване статтю особи, напр.: *За один її цілунок // Най горю сто тисяч літ! // За любов її і ласку // Дам я небо, рай, весь світ* (І. Франко, 1, с. 165); *Сміються, плачуть солов'ї // І б'ють піснями в груди: // «Цілуй, цілуй, цілуй її, – // Знов молодість не буде!»* (О. Олесь, 1, с. 64); *У теплі дні збирання винограду // Її він стрів* (М. Рильський, 1, с. 50); *Торжествують: // Він не помилявся, // Не зміочив – // Ні разу! – // Підшош, // Проти вітру – // Жоден раз! – // Не пхався... // Але ж він нікуди і не йшов!* (В. Симоненко, с. 97). Отже, категорія роду в займенникових іменниках третьої особи *він, вона, воно*, як і у власне-іменниках, має класифікаційний характер, її грами формально розрізняються за допомогою флексій. На відміну від *я і ти*, значення роду яких мають семантичне підґрунтя, рід займенникових іменників третьої особи виконує переважно формально-граматичні, зрідка семантико-граматичні функції.

Для займенникових іменників на позначення комунікантів типовим є значення чоловічого й жіночого роду. Рідкісні випадки належності *я* до середнього роду зумовлені персоніфікацією, напр.: *Ой чого ти почорніло, // Зелене поле? // – Почорніло я од крові // За вольную волю* (Т. Шевченко, с. 461); *А сонце попливе собі на захід, // Спитає нас: – Врожай? Ну, я ж казало...* (А. Малишко, 1, с. 264); – *Я [відро] – цинкова форма. А зміст не від мене. // Підвладне я часу, підвладне потребам, // Коли ж я порожне в бутті цілоденнім, // Тоді я по вінця насипане небом* (І. Драч, 1, с. 115 «Балада про відро»); – *Здрастуй, – каже мені вухо. – Я вже виросло до розмірів гоголівського Носа* (І. Драч, 1, с. 312). Коли мовцем є людина, *я* набуває значення середнього роду лише в особливих випадках. Щодо істот семантичне вирізнення грами середнього роду пов'язане з нейтралізацією ознак статі та акцентуванням ознаки недорослості [92, с. 86], що суперечить ролі мовця як провідного, активного учасника комунікації. Дуже рідко в художньому стилі бачимо такий спосіб подання ситуації, за якого виявляється своєрідне семантичне розщеплення *я* по часовій осі, акцентовано відмінності між *я тепер* і *я в дитинстві*. У такому разі мовець зображає себе колишнього відсторонено, з позицій нинішнього, дорослого віку, напр.: *Був собі тато, була собі мама, // було собі я* (І. Драч, 1, с. 66); *Скидаю капелюх. Не впізнає. // – Це я, черешне, я, хлоп'я твоє!* (Д. Павличко, с. 56); *А я – семилітнє дитя – // Біжу ранесенько від хати до хати // Колядувати* (Д. Павличко, с. 58). І. Матвіяс, коментуючи подібні вживання *я* середнього роду в Т. Шевченка, наголошує на стилістичній вагомості граматичного значення роду в таких випадках: «...Це не стільки реальний середній рід, скільки стилістичний засіб висловлення співчуття» [264, с. 18], напр.: *Давно те діялось. Ще в школі, // Таки в учителя-дяка, // Гарненько вкраду п'ятака – // Бо я було трохи не голе, // Таке убоге – та й куплю // Паперу аркуш* (Т. Шевченко, с. 395); *Я собі звернулось, // Щеня мов під тином, – звичайне, мале, // То й перелякалось* (Т. Шевченко, с. 523).

Ти середнього роду вживається частіше, зокрема, коли адресатом мовлення є маленька дитина, тварина, напр.: – *«Спи, – мати співає, – мос немовлятко, // Уроджене в люту годину дитятко! // Не будеш ти лиха і голоду знати, // Поки ще на світі жива твоя мати»* (Леся Українка 1977, с. 68); – *Ах ти, дитинча моє!* (В. Винниченко, с. 119); – *Чудо ти моє солодке... – тато поцілував Дарусю у тім'ячко* (М. Матіос 2005, с. 21); *А зараз говорила [Наталка] до ведмежати. – Заскімлило... Ах ти ж дурненьке! Ну, йди сюди! У, дурне маля!..* (І. Багрянний, с. 58); *Літа душа, немов лоша у зливі... // Куди ж тобі, маленьке і дурне!*

(В. Герасим'юк, с. 106); в експресивному мовленні до дорослої людини, нерідко зі зменшувально-пестливими словами, напр.: *Так це ти, ти, мос кохання, визволила мене?* (Панас Мирний, 1, с. 278); *Вусате сонечко мос! // Несуть тобі три царіє со дари // скапарене озлоблення своє* (В. Стус, с. 85); у випадку персоніфікації: *Де ти? Де ти? О дитинство золоте!* (О. Олесь, 1, с. 301); *Серце! Ти не з криги? Не з заліза ти?* (М. Рильський, 1, с. 63); – *Сито, сито! Ти святу муку сієш – і в добро і недобро: на хрестини й на поминки...* (Г. Тютюнник, с. 84); *Молоденька хмаринко, // Нема в небі хатинки, // То ж куди ти, хмаринко, підеш?* (М. Вінграновський, с. 275). Отже, реалізація значення середнього роду щодо займенникових іменників першої та другої осіб вимагає особливих умов, виражає додаткову (невласне дейктичну) інформацію.

Для прономінативних субстантивів третьої особи значення середнього роду не є винятковим явищем, хоч також має певні закономірності функціонування. У його реалізації домінує формально-граматичний зміст, оскільки займенниковий іменник *воно* здебільшого вказує на субстантиви-назви істот або персоніфіковані предмети [300, с. 85], напр.: *... і було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї вогонь. Тим-то, мабуть, воно і славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!* (П. Куліш, с. 51); *Я співаю пісню морю, // І воно мені співа...* (О. Олесь, 1, с. 97). Середній рід у вказуванні на третіх осіб уживається частіше, ніж щодо комунікантів, виражаючи низку додаткових значень. Він акцентує молодий вік, соціальну неспроможність, незахищеність, виявляє співчуття або, навпаки, зневагу, напр.: *І синові за три копії // Жупанок купила. // Щоб і воно, удовине, // До школи ходило* (Т. Шевченко, с. 231); *А воно, погане, як криконе на мене: «То ви, мамо, самі винні, що вас усі товчуть, як жиди Гамана!»* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 429); *Воно так влюбилось дурне, що я вам передати не можу. Воно крутилося докола того млина вдень і вночі, а підійти боялося* (В. Шкляр, с. 107).

Протиставлення за числом є найхарактернішою рисою особових прономінативів, яка властива більшості мов. Початком формування відповідної категорії вважають розрізнення однини й множини в першій особі, де найвиразніше виявляється єдність індивіда. Воно поширилося спочатку на другу, потім на третю особу, згодом на іменники – назви осіб, назви істот і, нарешті, на всі іменники, зокрема й на назви предметів і явищ [258, с. 176]. Відмінності в реалізації граматичного значення множини, притаманні займенниковим іменникам першої, другої та третьої осіб, відзначали багато мовознавців [36, с. 267; 68, с. 326; 92, с. 188;

238, с. 293; 264, с. 18; 276, с. 206; 436, с. 18–20; 457, с. 495; 495, с. 132; 496, с. 64]. Хоча відомі й спроби потрактувати займенникові іменники *ми* і *ви* як звичайні множинні форми, співмірні з формами власне-іменників, на тій підставі, що денотати, позначені цими словами, належать, як і денотати *я* і *ти*, до класу осіб (див. зокрема [188, с. 42–43]).

У прономінативних субстантивах третьої особи, як і більшості власне-іменників, число є словозмінною категорією, що виявляється в протиставленні словоформ із однаковим лексичним, проте відмінним граматичним значенням. Опозиція співвідносних грамем однини і множини виявляється на формально-граматичному рівні відповідними флексіями. Множина займенникових іменників третьої особи здебільшого позначає відповідну кількісну характеристику однотипних об'єктів позамовної дійсності, за винятком випадків семантичної нейтралізації значення множини, коли вони заступає субстантив *pluralia tantum* або вказує на одну особу, напр.: *Двері відчинялися натужно. Щось їх з того боку затримувало* (В. Шевчук 1989, с. 136); – *Але цими Воротами можна тільки увійти, а виходять через Західні Ворота. Щоправда, кажуть, вони далеко звідси* (Г. Пагутяк, с. 14); *Вони [мати] собі зроду підсліпі вдалися...* (Панас Мирний, 1, с. 158); – *Вони [Мальва] сплять, і я раджу вам більше їх не займати...* (В. Земляк, с. 91). Подібність реалізації категорійних значень числа в займенникових іменниках третьої особи і власне-іменниках зумовлена функційною специфікою цих займенникових слів: потребою заступати іменники-антецеденти, а отже, адекватно відбивати властиві їм числові значення. Водночас протиставлення однини і множини, притаманне займенниковим субстантивам третьої особи, має й певну своєрідність, також зумовлену анафоричною функцією цих одиниць. Лексеми *він*, *вона*, *воно* мають омонімічні форми множини (*він* – *вони*, *вона* – *вони*, *воно* – *вони*). На відміну від множинних форм власне-іменників, які маніфестують розчленованість денотата на ряд різних предметів того самого класу, множина займенникових іменників третьої особи може вказувати на денотати, що характеризуються однорідністю і неоднорідністю складників. У першому випадку *вони* = *він* + *він*...; *вона* + *вона*...; *воно* + *воно*..., у другому – *вони* = *він* + *вона*; *він* + *воно*; *вона* + *воно*; *він* + *вона* + *воно* [300, с. 96], напр.: *Ось і дівчата зібралися йти на ярмарок, бо усе піджидали, щоб порідшало народу на місці; а то як у тісноті, так думали, що їх не так і розглядають* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 38); *...зненацька зловив [Роман] на собі погляд двох зелененьких, як рання весняна травичка, очей. Вони блищали й іскрилися, мовби омیتі краплями дощу* (Є. Гуцало,

2, с. 23); *Отак вони пішли кожен в свій бік і за палаткою зустрілися, ну, їй розминулися. Люся йшла як звичайно, а Пилип не звичайно, а глибоко-думно...* (І. Сенченко, с. 33).

Граматична категорія числа в третій особі ґрунтується на кількісному протиставленні об'єктів, що не мають ознак унікальності. Вони можуть бути поєднані в класи однотипних одиниць, назви яких, за деякими винятками, не мають обмежень у творенні числових форм. Щодо учасників комунікації звичайна ідея рахунку об'єктів дійсності не застосовна, адже сутність *я* і *ти* полягає в максимальній означеності, відмінності від інших осіб за функціями в комунікативному акті. *Я* і *ти* не тільки вказують на роль в акті комунікації, а й подають мовця або адресата мовлення «як індивіда, взятого в його одиничності» [367, с. 32].

Множина займенникових іменників першої та другої осіб характеризується референційною неоднорідністю [453, с. 211]. *Ми* вказує на мовця та інших учасників або неучасників комунікації. З-поміж цих осіб вирізняється мовець: він є стрижневим членом групи, завдяки якому відбувається її інтеграція та ідентифікація. Е. Бенвеніст констатував його концептуальну важливість так: наявність *я* є чинником, завдяки якому існує *ми* [36, с. 267]. Множина першої особи охоплює нерівнорядні компоненти, відмінність між якими перебуває в площині комунікації.

На думку О. Єсперсена, із визначення першої особи впливає, що вона мислиться тільки в однині. Множину *ми* він влучно називає приблизною (plural of approximation), адже *ми* означає «я + один або більше не-я», натомість у *ви* вбачає здатність реалізувати множину кількох типів: звичайну і приблизну [156, с. 220–221]. *Ви* може вказувати на кількох адресатів мовлення або адресата мовлення та інших осіб. У першому випадку граматична множина відбиває кількісний вияв однотипних об'єктів дійсності, у другому – з-поміж них вирізняється один або кілька особливих, безпосередньо охоплених комунікацією. *Я* і *ти* є стрижневими компонентами, константами в значенні *ми* і *ви*, яке можна описати так: $ми = я + x$; $ви = ти + x$, де x – змінна, що може мати декілька значень. Незважаючи на множинність та певну невизначеність учасників дії, на яких указують займенникові іменники *ми* і *ви*, комуніканти переважно не втрачають своєї унікальності. Отже, *я* – *ми*, *ти* – *ви* не можна кваліфікувати як форми однини і множини того самого слова. За способом морфологічного вираження щодо займенникових іменників першої та другої осіб число є категорією класифікаційного типу: протиставлені значення однини та множини реалізуються в різних словах.

Оскільки в українській мові інклюзивність і ексклюзивність *ми* та *ви* не виявляються на морфологічному рівні, відповідне уточнення семантики займенникових іменників здійснюється синтаксично, напр.: *Яй тепер часто згадую, як то ми з тобою на тім світі гуляли* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 124); *Нам з тобою легко так, неначе вітер нам підказує слова* (Л. Костенко, с. 132); – *Ми з сестрою дуже любимо квітки; так і копаємось тут у садку, – промовила Степанида...* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 125); *...ми з дядьком підводимося, щоб іти додому* (Г. Тютюнник, с. 250). В. Ожоган вирізняє властиві особовим займенниковим словам аналітичні форми множини, які чітко виявляють опозицію неозначена множина / означена множина. Аналітичні форми множини здебільшого вживаються для вказівки на обмежену кількість референтів (однак не більше двох). На диференційовану кількість денотатів аналітичної форми множини вказують квантори-конкретизатори незайменникового значення [300, с. 99–100], напр.: *І такі ми самотні обоє // Серед того простору здавались* (Леся Українка 1977, с. 29); *Стояли тут не раз ми вдвох з тобою і приглядались до знайомих див...* (М. Рильський, 1, с. 223); *...через десять хвилин ми втрьох поспішали до недалекого полустанка...* (Б. Антоненко-Давидович, с. 293).

Форми однини і множини прономінативних субстантивів першої та другої осіб мають широкий спектр вторинних функцій, на відміну від таких самих форм третьої особи. Семантична нейтралізація множини, властива їй займенниковим іменникам третьої особи, у субстантивів першої та другої осіб набуває особливого значення. Під впливом відповідного контексту множина часто виступає показником не кількісних, а якісних характеристик денотата. Зокрема, *ми* ідентифікує учасника позначуваної реченням ситуації як автора наукового, публіцистичного або художнього тексту, напр.: *...Ми поглянем на військові чвари, // В давній славі спогадом поринем* (Леся Українка 1977, с. 237); *Нам здається, весь секрет надзвичайного успіху першого видання книжки Аркаса лежить в напрочуд чистій і простій її мові...* (М. Зеров, с. 117); *Ми вже називали той синонімічний ряд, який Маланюк подав до свого Риму* (В. Базилевський, с. 177); *У попередньому номері газети ми повідомляли про те, що дітей Слов'янська також вивозить із міста пастор однієї з церков Петро Дудник* (Голос України, 04.06.2014). Цей самий займенниковий іменник указує на мовця як власника винятково привілейованого соціального статусу, наділеного особливою владою, напр.: *Царське право є – прощати. // Зараз з нього шнур той зняти! // Ми касуєм весь процес* (І. Франко, 1, с. 394); *Ми, мовляв, гетьман усієї України,*

даруємо... (Остап Вишня, 1, с. 46). Опозиція граматичних значень однини / множини займенникових іменників першої та другої осіб відбиває прагматичні особливості комунікативних актів, у межах яких вони вжиті, ставлення мовця до інших осіб. Наприклад, *ми*, що вказує на співрозмовника, водночас може виражати іронію або й зневагу: – *А-а, ось якої ми! Зраділа, що десятину землі чужої дали?* (Г. Косинка, с. 108); – *Еге, то ми не з усіма ласкаві, тільки з жіночою статтю!* – мовив іронічно [художник], *проте не без легкої досади* (Є. Гуцало, 2, с. 399); – *О-хо-хох, які ми скромні!* – *заквотала в трубку вона* [Белла] (В. Даниленко, с. 138). Займенниковий іменник *ви* вживають для вираження ввічливості, напр.: – *Тату! Чи ви бачите, що я достав?* – сказав Воздвиженський, показуючи йому книжку обіруч (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 164); *Якось Ви писали, шановний Опанасе Яковичу, що полтавці думають набутти у мене моє оповід[ання] «Дорогою ціною»* (М. Коцюбинський, 3, с. 282); *Я вас прохаю, Якове Васильовичу, заявіть їй просто і категорично...* (В. Винниченко, с. 38).

Так звана гіперпошання множина, яка стосується третьої особи, поширена значно менше і має стилістичні обмеження: вживається тільки в розмовному та художньому стилях, напр.: *Може, мама їсти хотіли, як я купував козики... може, вони голодні й померли, не діждавшись хліба...* (М. Коцюбинський, 1, с. 140); – *Мої мама й на кужелі прями, й на прядці,* – мовила (Є. Гуцало, 2, с. 111); *А знаєш, що про тебе батько казали?* (І. Багряний 1991б, с. 57).

У зв'язку з регулярним уживанням займенникових іменників першої та другої осіб у певних вторинних функціях деякі мовознавці висловили думку про надання таким функційним варіантам статусу окремих морфологічних одиниць і, отже, розширення переліку особових займенникових іменників. Зокрема, Т. Булигіна і О. Шмельов твердять про наявність у російській мові особливої одиниці – «ввічливого» *ви*, що має специфічні властивості, відмінні від «звичайного», «множинного» *ви* [68, с. 330–332]. Ці ж дослідники пропонують увести до системи особових займенникових іменників (у їхній кваліфікації – займенників) нульові елементи, які характеризуються своєрідними референційними і прагматичними властивостями: нульове «узагальнене» *ти* (\emptyset /*ти*) і нульовий займенник із синтаксичними властивостями третьої особи множини ($\emptyset_{\text{мн}}$), який виступає підметом у неозначено-особових реченнях [68, с. 333]. Використання поняття нульового компонента виявилось плідним для потрактування синтаксичних структур із імпліцитною суб'єктною синтаксемою, проте виокремлення нульових особових

займенникових іменників, на нашу думку, є спробою надати морфологічного статусу явищам синтаксичного рівня, що призводить до появи штучних утворень у системі морфологічних одиниць та її невиправданого розширення.

Семантико-граматичні відмінності між займенниковими іменниками першої та другої осіб та іменниками, зорієнтованими на позначення об'єктів повідомлення, виявляються також у реалізації морфологічної категорії істот / неістот. *Я, ти, ми, ви* в типових виявах указують на осіб, зрідка інших істот. Уживання цих займенникових іменників щодо неживих предметів, рослин, абстрактних понять тощо є свідченням персоніфікації, напр.: *А тепер я [нива] геть дичаю // І не бачу скруті краю, // Бо ніхто мене не оре!* (М. Старицький, с. 51); – *Рушнички ви мої повишшівані! Чи я вас не вблїли, що обдарила вами свою долю і недолю, своє щастя й безталання!* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 55); *Нема тепер уже таких річок, як ти була колись, Десно* (О. Довженко, с. 471); *Маленька річечка – мій товариш, і ми чудово розумімо одне одного* (В. Шевчук 1986, с. 243). Займенникові іменники *він, вона, воно, вони* можуть стосуватись істот і неістот. Відсутність у семантичній структурі цих прономінативних субстантивів відповідних сем зумовлена їхньою спеціалізацією. Заступаючи назви людей, інших істот, предметів, явищ, вони передусім сигналізують про кореферентність відповідних семантичних параметрів субститута й іменника-антецедента.

Грамматні транспозиції, властиві іменниковій особі, відбивають функційну співмірність виокремлених груп і відмінність притаманних їм граматичних значень особи. Під час транспозиції іменник не втрачає власних особових характеристик, набуваючи складнішого значення, залежного від контексту, умов спілкування. Наприклад, іменник *автор* позначає мовця як творця тексту. Водночас уживання цього власне-іменника замість прономінативного субстантива першої особи створює ефект відстороненості: *Як вони будуть іти по дорозі вздовж берега майбутнього моря, про що говорити, що буде хвилювати їх серця, – автор поки що не сповіщає* (О. Довженко, с. 527); *У статті автор аналізує внесок монахів-василіан у літературне життя доби бароко* (Слово і час, № 1, 2011); *Останнє запитання, яке автор цитує дослівно, поставив йому нацгвардієць...* (День, 18.06.2014). Використовуючи власне ім'я для вказівки на себе, мовець намагається об'єктивувати самооцінку, напр.: *Демид як змайструє, то навік* (Г. Тютюнник, с. 557); – *Хе-хе, де вже тім бусурманам таятися з Явтухом!* (В. Земляк, с. 55); *Дядько Петро своє діло знаєть, ти йому пальця в рот не клади!..*

(А. Дімаров, с. 83). Одиниці кожної з трьох груп мають власний спектр вторинних функцій. Такі переносні вживання іменників виразно виявляють комунікативну спрямованість іменникової категорії особи, її взаємодію з особою дієслвною у формуванні синтаксичної категорії персональності. Повноцінне потрактування вторинних функцій іменників як експлікаторів семантики персональності можливе тільки в контексті вивчення синтаксичної категорії персональності, з урахуванням прагматичних чинників, що впливають на добір мовних засобів.

Морфологічна категорія особи іменника засвідчує притаманну цій частині мови функцію співвідносити в реченні учасників описуваної ситуації з учасниками комунікації. Розподіл іменників на три особові групи має лексико-граматичну природу й відбиває їхню спеціалізацію як ідентифікаторів комунікативних ролей. У структурі іменників відсутні спеціальні форманти, що маркують їхню належність до певної особової групи. Отже, особа як класифікаційна категорія іменника має перехідний міжрівневий характер. Її центр формують займенникові субстантиви першої та другої осіб, які протиставлені іменникам, що вказують на третю особу. Онтологічно й функційно зумовленою є кількісна диспропорція центральних і периферійних одиниць: значення першої та другої осіб виражають лише декілька займенникових іменників, натомість до третьої групи належить необмежена кількість власне-іменників, що номінують осіб, інших істот, предмети, явища, які не беруть участі в мовленнєвих актах, але про які йдеться в мовленні. Виразно протиставленими є й морфологічні характеристики центральних і периферійних одиниць, що є одним із виявів на граматичному рівні опозиції I, II особи – III особа.

Граматичні значення першої, другої та третьої осіб характеризуються відмінною взаємодією з ядреними морфологічними категоріями іменника. Відповідно, особовим групам іменників властива певна функційна специфічність. Прономінативні субстантиви першої особи мають найбільші обмеження в реалізації граматичних значень роду й числа. За винятком нечисленних випадків персоніфікації та стилістично вмотивованих уживань, *я* не набуває значення середнього роду. Унаслідок унікального онтологічного статусу першої особи в її межах не реалізується звичайне протиставлення за числом. *Ти* середнього роду вживається дещо частіше, а множина *ви* припускає подвійне тлумачення: як указування на референційно однотипних і неоднотипних денотатів. На відміну від займенникових іменників першої та другої осіб, для яких характерні омонімічні форми роду, третьоособові іменники мають

формальні показники родової належності. У третій особі граматичні значення чоловічого і жіночого роду не мають привілейованого статусу. Якщо перша й друга особи – це тільки істоти, третя особова група іменників охоплює назви істот і неістот.

За способом вияву граматичних значень особи прономінативні субстантиви протистоять власне-іменникам, які встановлюють стосунок учасника описуваної реченням ситуації до комунікативного акту опосередковано, через його номінацію. Граматична семантика особи у власне-іменниках характеризується периферійністю і своєрідною прихованістю. На формально-граматичному рівні вона репрезентована протиставленими відмінковими формами.

2.2.3. Реалізація категорійних значень особи в словозміні іменника

Як словозмінна морфологічна категорія особи іменника репрезентована через кореляцію відмінкових форм власне-іменників. Послідовно семантична категорія відмінка виявляє відношення між предметами і явищами позамовної дійсності. Її змістові функції в багатьох мовах винятково різноманітні, з-поміж яких основне місце посідають суб'єктно-об'єктні, властиві всім мовам, що мають відмінок [199, с. 41–43]. У відмінковій системі втілені різнотипні синтаксичні функції іменників. Через співвідношення цих форм виражаються й інші граматичні значення, притаманні іменникові. За словами А. Вежицької, семантика відмінкового маркування охоплює, крім відмінкового значення, і певне невідмінкове, наприклад, форма знахідного відмінка слугує засобом розрізнення граєм істоти і неістоти [77, с. 25].

Закономірно, що відмінкова форма виступає засобом мовного вираження і стосунку номінованих іменником об'єктів та явищ дійсності до комунікативного акту. Взаємодіючи з однойменною категорією дієслова, морфологічна категорія особи іменника уможливує його функціонування в реченні як ієрархічно вищій одиниці, що є засобом комунікації. Когнітивно й формально спрямована категорія відмінка, зумовлена семантико-синтаксичною валентністю дієслова-предиката, яка є визначальною для іменників і найбільше з усіх його категорій пов'язаною з синтаксичною структурою мови, слугує своєрідним провідником для реалізації в реченні категорійних значень особи в іменниковому компоненті.

Семантика відмінкової форми охоплює притаманні власне-іменникові граматичні значення особи, що перебувають у різноманітних відношеннях із іншими різнорідними значеннями. Як зауважила М. Плющ, лінгвістичний зміст відмінка загалом становлять загальнокатегорійна сема, втілена в семантиці іменника (сема 'предметність' у її виявах «істота / неістота»), а також семи, спрямовані на виконання синтаксичних функцій – «особа / неособа» – і функційно-семантичних: суб'єкт, об'єкт та ін. [334, с. 41]. У структурі речення найістотнішою є належність предикативної ознаки до особи як діяча, носія стану. Важливість вираження граматичного значення особи іменника в позиції суб'єкта зумовлює реалізацію особового протиставлення в парадигматичному плані передусім між відмінками, зорієнтованими на виконання суб'єктної функції.

У системі відмінків української мови найвиразніше особове значення властиве кличному: його наявність констатована в численних мовознавчих розвідках [156, с. 211; 232, с. 119; 233, с. 247; 334, с. 42; 381, с. 64; 382, с. 83; 510, с. 271]. Кличний відмінок номінує адресата мовлення і реалізує значення другої особи в усіх притаманних йому семантико-синтаксичних функціях. Його вважають спеціалізованим засобом вираження грамеми другої особи власне-іменників [92, с. 99]. Такою функційною спрямованістю кличного зумовлений властивий йому вузький лексичний діапазон, що охоплює назви осіб. Уживання у формі кличного відмінка інших назв є виявом персоніфікації, адже в ролі адресата мовлення виступає найчастіше людина, напр.: *Вербочко густенька! Розпусти своє листячко ще густіш...* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 287); *О раю, проклят будь! // Будь проклят, буйний Риме!* (М. Рильський, 1, с. 100); *Ах, ноче зоряна! Нащо ти в сутіні ховасиш злидні?!* (А. Головка, 1, с. 17). Науковці відзначають поширення останнім часом у художніх (передусім поетичних) текстах таких вокативних форм від назв неосіб: мова має змогу творити форми кличного відмінка за допомогою спеціальних флексій, а стримувальним, гальмівним чинником виступає лише семантика конкретних іменників та мовна традиція, звичка [382, с. 88].

Кличний, який стосується апеляції (зверненості), протиставлений решті відмінків, що виконують функцію репрезентації (представлення). Існування згаданих сфер, виокремлених ще К. Бюлером [72, с. 34], впливає на формування відповідної функційної спеціалізації граматичних форм і конструкцій, зокрема й спеціалізацію іменникових форм. З огляду на апелятивну функцію вокатива Є. Курилович уважав

методологічно неправильним аналізувати його в тій самій площині, що й інші відмінки, і наголошував: «перша дихотомія, з якої ми починаємо класифікацію відмінків, відділить вокатив від інших відмінків» [228, с. 198].

Специфічність апелятивної функції кличного зумовила його розгляд за межами категорії відмінка. У концепції З. Тополінської вокатив кваліфіковано як автономну граматичну категорію, основною функцією якої є апеляція. Відзначено його взаємодію з іменними семантичними категоріями означеності й персональності: через показники вокатива відповідні значення виражені на поверхневому рівні [510, с. 270–271]. Безпідставність виведення кличного з відмінкової парадигми доводить М. Скаб, розглядаючи його як один із основних засобів вираження апеляції. Він запропонував диференційовано вивчати граматичну систему мови як дві паралельні підграматики репрезентації та апеляції з послідовним розрізненням граем та підкатегорій (відмінка, способу, особи), синтаксичних позицій та конструкцій апеляції та репрезентації [383, с. 28]. Інваріантними з погляду вираження апеляції, на думку дослідника, є спонукальні конструкції, що містять дієслово-імператив другої особи та номінацію адресата мовлення у формі кличного відмінка [383, с. 7]. Вокатив М. Скаб потрактовує як граему, у якій властива всім іменникам репрезентативність представлена у своєму специфічному вияві – апелятивності [378, с. 30].

І. Вихованець кваліфікує кличний як периферійний відмінок, що являє собою конденсат речення і продукт взаємодії із семантично спорідненою граемою категорії дієслова [97, с. 123]. Первинною семантико-синтаксичною функцією цього відмінка вчений вважає функцію адресата – потенційного суб'єкта дії, з якою корелює первинна формально-синтаксична функція підмета, напр.: *Рости, сину, великий та будь щасливий!* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 63); *Не впадай у розпач, пане Мартине* (В. Малик, 1, с. 371); – *Ану ступай сюди, шибенику!* (Г. Тютюнник, с. 30). Відповідно до вторинних функцій І. Вихованець виокремлює такі різновиди кличного: семантично складний кличний акцентованого адресата і нейтралізованого суб'єкта дії, напр.: – *Нічого тут не сталося, пане ясновельможний!* (П. Куліш, с. 59); *Я нічого не боюсь, Ганно Пилипівно!* (В. Винниченко, с. 104); – *Варко, мати кличе!* (Г. Косинка, с. 104); *Юрочко, я пішла в міністерство!* (В. Шевчук 1986, с. 130); кличний ідентифікаційний полісемантичний, що дублює відповідну семантико-синтаксичну функцію пов'язаного з ним займенникового іменника другої особи, напр.: – *Мусію, я тебе*

молю, – вимовила вона [Мар'яна], коли під'їздили до двору батькового... (Г. Косинка, с. 174); – Носишся ти, Миколо, зі своїм собором, як із писаною торбою (О. Гончар 1992, с. 23); Іваночку! Ти чуєш, доброокий? (В. Стус, с. 85); – Та не дивуюсь тобі, Ситнику, бо самому собі, видно, не віриш (П. Загребельний, с. 53); кличний однокомпонентного речення як конденсат адресатно-предикатно-суб'єктної структури [92, с. 79], напр.: – Мамо... – тільки й проказала Марійка благально (Є. Гуцало, 1, с. 464); – Ах, професоре, професоре!... – і сидів [Давид] коло Андрія, й тихо гладив його руку (І. Багряний 1991, с. 269); Хтось ледве чутно мовив: «Дитино...» І нічого більш не сказав (В. Герасим'юк, с. 212). Форма кличного завжди спрямована до адресата мовлення, незважаючи на її синтаксичне оточення. Проте у функції адресата – потенційного суб'єкта дії граматична семантика особи залучена до встановлення предикативних відношень імперативного речення. У разі дублювання семантико-синтаксичної функції займенникового іменника другої особи, реалізації функції акцентованого адресата відповідне значення кличного власне-іменника не є концептуально важливим для формування речення внаслідок нейтралізації суб'єктної функції.

Виразна специфічність кличного, притаманна йому в парадигматичному плані, зумовлена синкретизмом його семантико-синтаксичних функцій. У змісті вокатива одночасно виявляються суб'єктна і об'єктна сфери. Імперативне речення з вокативом, що виступає у своїй основній семантико-синтаксичній функції, на семантичному рівні є складним: *Дівчинко, купи книгу* ← *Я прошу дівчинку* + *Дівчинка купить книгу*. «Суб'єктом і предикатом першої конструкції виступають відповідно мовець і його вольова дія на об'єкт, тобто співбесідника, а суб'єктом і предикатом другої конструкції – співбесідник і його потенційна дія (з можливим об'єктом, адресатом, знаряддям і т. д.)» [97, с. 139]. Щодо першого предиката, який зазнає редукції, хоч стосується реальної дії, вокатив є аргументом з адресатною об'єктною функцією, щодо другого, який називає потенційну дію, – виступає суб'єктом аргументом. Отже, така важлива диференційна ознака кличного, як другоособовість, як слушно зауважує М. Скаб, зумовлена семантичними характеристиками об'єктної сфери його функціонування [381, с. 63].

Унаслідок семантико- і формально-синтаксичної співвіднесеності кличного відмінка з називним протиставлення друга особа – третя особа, притаманне відмінковій системі власне-іменників, найвиразніше виявляється між вокативом і номінативом. Опозиційність особових значень називного й кличного на тлі спорідненості їхніх синтаксичних функцій,

хоч і за дещо спрощеного розуміння останніх, констатував І. Кучеренко [232, с. 126; 233, с. 247]. Спираючись на сучасне розуміння семантико-синтаксичних функцій відмінків, можемо точніше пояснити вияв особових протиставлень у відмінковій системі. Первинні семантико-синтаксичні функції називного й кличного відмінків пов'язані зі специфікацією суб'єкта за особою. Для називного первинною є власне суб'єктна функція, для кличного – адресатно-суб'єктна. Кличний являє собою периферійний компонент суб'єктної парадигми, спеціалізований на вираженні значення другої особи. Він протиставлений називному як основному засобу вираження суб'єктності, що орієнтований на вираження граматичного значення третьої особи. Опозиція особових значень номінатива і вокатива увиразнюється протиставленістю цих відмінків як репрезентантів суб'єктного значення.

На відміну від кличного, якому внаслідок специфіки значення другої особи властива лексична обмеженість, називний вільний від таких обмежень, «лексичні значення іменників, що наповнюють форму називного, безконечно різноманітні» [97, с. 67]. Ця риса номінатива власне-іменника відбиває необмеженість, притаманну сфері третьої особи на поняттєвому рівні.

Особове значення кличного виявляється морфологічно – специфічними закінченнями – і в первинній функції синтаксично – координуванням граматичного значення другої особи власне-іменника і дієслівного предиката наказового способу другої особи. Матеріальним засобом маркування кличного виступають також наголос і особлива інтонація [382, с. 93]. Особова семантика називного не експлікована спеціальними флексіями, наголосом або інтонацією. На формально-граматичному рівні функційне спрямування називного власне-іменників на вираження значення третьої особи виявляється у суб'єктній позиції через третьоособову форму координованих із ним дієслів. З огляду на те, що називному притаманні ознаки немаркованого мовного елемента, до яких зараховують, зокрема, нульове формальне вираження, регулярність, частотність, вільну дистрибуцію, легке сприйняття і стійкість до помилок [276, с. 17], кваліфікуємо його як немаркований член опозиції, протиставлений кличному як маркованому кореляту.

Функційна спеціалізація кличного зумовила особливості репрезентації цієї грами на формально-граматичному рівні – специфічні закінчення мають лише іменники чоловічого і жіночого роду в однині. В іменниках середнього роду і множині кличний відмінок

морфологічно не вирізняється, збігаючись із називним, напр.: *Ага, людське горе, ти таки ловиш мене?* (М. Коцюбинський, 2, с. 242); *Ти чуже мені, село, – чуже, далеке і незрозуміле* (Б. Антоненко-Давидович, с. 83); *Не дивіться, хлопці, що на мені хустка!* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 59); *Спасибі вам, діточки, що побачила вас укупі хоч раз за стільки літ* (О. Довженко, с. 152). Відсутність спеціальних форм вокатива в іменників середнього роду Л. Булаховський пояснював тим, що вони охоплюють переважно назви неістот, а невелика група назв істот середнього роду «не виявила достатньої впливовості, щоб змінити в цьому відношенні загальний стан категорії» [67, с. 281]. Зазначимо, що відсутності формального вияву грами кличного в іменниках середнього роду сприяло й те, що в назвах істот граматичне значення середнього роду спрямоване на акцентування молодого віку, що не сумісний із функціями повноцінних комунікантів. Омофлексія кличного та називного нейтралізується в реченні завдяки їхній відмінній функційній спрямованості, що в усному мовленні маркується специфічною інтонацією, а в письмовій формі – розділовими знаками.

Омонімічні форми називного та кличного відмінків властиві й займенниковим іменникам, з-поміж яких в апелятивній функції здатні вживатися лише прономінативні одиниці другої особи *ти* і *ви*, напр.: – *Гей, ви!* – *гукав він* [становий Дмитренко] *з рундука на гласних.* – *Сюди йдіть!* (Панас Мирний, с. 590); *Гей, ти!* *Йди сюди!* (Є. Гуцало, 1, с. 170); *Слухай, ти!.. Не будь ідіотом!..* (І. Багряний 1991а, с. 59); – *Мой, ти,* – *звернувся один з капелюшників до Дьордія,* – *горівка в тебе моцна?* (В. Кожелянко, с. 36). Виконуючи апелятивну функцію, займенник виділяється інтонаційно, дістає логічний наголос і додаткові експресивно-оцінні відтінки [334, с. 46]. Мовець засвідчує свою соціальну вищість, зневажливе ставлення до адресата мовлення.

У граматиці апеляції М. Скаба займенникові іменники другої особи кваліфіковано як функційні еквіваленти іменникових форм кличного відмінка. На думку вченого, оскільки друга особа – це завжди (і тільки) адресат мовлення, цілком логічно вважати, що прямим відмінком (початковою формою) займенникового іменника другої особи є форма кличного відмінка, а форми називного для цієї грами взагалі не існує. М. Скаб убачає апелятивну функцію займенникових іменників другої особи практично в усіх конструкціях із ними, хоч і відзначає послаблення апеляційності в імперативних реченнях моделі *Ти дій*, у порівнянні з реченнями моделі *Ти, дій*. Як аргумент на користь такого підходу наведено випадки функціонування займенникових іменників

поруч із власне-іменниками в апеляційних комплексах двох різновидів: 1) коли іменник є ідентифікатором прономінатива другої особи в реченнях на зразок *Ти (ви), адресате, дії (діїте)!*; *Ти (ви), адресате, дієш (дієте)? Ти (ви), адресате, дієш (дієте)*, напр.: *Ви, товаришу, це не мисливець?* (Остап Вишня, 2, с. 179); – *Ти, Маню, або співай, або балакай, – кидає Василь Кібкало* (Г. Тютюнник, с. 452); 2) коли складена номінація адресата мовлення містить займенниковий іменник другої особи в поєднанні з іменником, присвійним займенником *мій (моя, моє, мої)* та прикметником (переважно), напр.: *Світе мій! // Моя ти зіронько святая! // Моя ти сило молодая! // Світи на мене, і огрій, // І оживи моє побите // Убоге серце, неукрите, // Голоднеє* (Т. Шевченко, с. 574–575). Учений вважає, що в обох підтипах форми іменників, як такі, що уточнюють займенниковий іменник або узгоджуються з ним, мусили б набувати такого ж граматичного значення. Оскільки іменники в цих випадках, безперечно, вжито у формі кличного відмінка, можна стверджувати, що з таким самим значенням у поданих контекстах функціонує і форма займенникового іменника [382, с. 69–71].

На нашу думку, займенникові іменники *ти і ви*, як і власне-іменники, мають семикомпонентну відмінкову парадигму. Унаслідок того, що основною функцією цих одиниць є вказівка на адресата мовлення, семантика другої особи властива їм у будь-якій відмінковій формі, а система відмінків не виражає особових протиставлень. Реалізована як класифікаційна, категорія особи в займенникових іменниках не виявляється на рівні словозміни.

Хоч кличний займенникових іменників *ти, ви* не протиставлений усім іншим відмінкам за особою, проте виявляє своєрідність у семантико-синтаксичній площині. Оскільки займенникові іменники не мають індивідуального й постійного лексичного значення, вони не здатні виконувати функцію акцентованого адресата і відповідно нейтралізованого суб'єкта дії, ідентифікувати адресата мовлення. Кличний займенникових іменників другої особи виступає лише у двох різновидах: 1) кличний адресата – потенційного суб'єкта дії в імперативних реченнях; 2) кличний однокомпонентного речення як конденсат адресатно-предикатно-суб'єктної структури. Формально збігаючись із називним, вокатив *ти і ви* маркується за допомогою інтонації та має обмежену сферу функціонування: вживається в розмовному мовленні.

Крім називного, формальними репрезентантами семантичного суб'єкта в його вторинних виявах здатні виступати інші відмінки.

Синтаксичну парадигму грами суб'єкта структурують давальний, орудний, знахідний, родовий, кличний і місцевий відмінки [217, с. 78]. Відмінкові форми давального, знахідного, орудного власне-іменників у реченні здатні взаємодіяти з дієслівними предикатами третьої особи, напр.: *Гарно мандрується Сироватці з січовими чумаками...* (Ю. Мушкетик, с. 677); *...на все передмістя війне запашиим духом літа* (О. Гончар 1992, с. 67); *...ноги вночі судомить...* (Б. Антоненко-Давидович, с. 288); *Нашу машину іноді заносить то вправо, то вліво...* (Г. Тютюнник, с. 115); *...у грудях аж клекотить* (Г. Квітка-Основ'яненко); *У садку вродить...* (Остап Вишня, 1, с. 196). Коли предикат не має морфологічних показників особи, власне-іменники в непрямих відмінках у суб'єктній позиції виступають показниками належності суб'єкта до третьої особи, напр.: *Каленикові везло: йшла раз у раз карта...* (М. Коцюбинський, 2, с. 207); *Огрядного пана знудило* (І. Роздобудько, с. 24); *У тамбурі було порожньо* (В. Шевчук 1986, с. 133). На периферії вираження особових протиставлень перебуває родовий відмінок, який у субстантивних словосполученнях виявляє зв'язок із називним суб'єкта (*пісня дівчини* ← *Дівчина співає*) й зрідка реалізує функцію партитивного суб'єкта, напр.: *А народу ж то, народу!* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 269); *— Ох і полуниць!* (Остап Вишня, 1, с. 124); *Тут, мабуть, меду, меду!* (І. Сенченко, с. 261). Хоча й опосередковано, непрямі відмінки, функція суб'єкта для яких є вторинною, також протиставлені за особою кличному відмінкові.

Протиставленість вокатива як виразника значення другої особи решті відмінків, що експлікують значення третьої особи, властива не лише українській мові. Т. Гелінг відзначає таке потрактування відмінкової системи ще в давньоримського мовознавця Присціана Цезарійського [488, с. 30].

Отже, у відмінковій парадигмі іменника виявляється опозиція граматичних значень другої та третьої осіб. Кличний відмінок, для якого характерна специфічна функція апеляції, виступає спеціалізованим засобом вираження семантики другої особи. Він протиставлений решті відмінків, які, стосуючись ширшої та розгалуженішої сфери репрезентації, реалізують граматичне значення третьої особи. Виражене морфологічно, за допомогою наголосу й специфічної інтонації значення другої особи в словозміні іменника виступає маркованим компонентом опозиції. Спорідненість семантико-синтаксичних функцій кличного та номінатива зумовлює часткову омофлексію та виразність протиставлення цих відмінків за особою.

2.3. Вираження особових протиставлень у дієслові

2.3.1. Особа в системі морфологічних категорій дієслова

Оскільки категорійні значення персональності експліковані в структурі дієслова спеціалізованими формантами, існування морфологічної категорії особи в цій частині мови не підлягало сумніву. Мовознавці зосереджували увагу на окремих проблемах, пов'язаних із мовною репрезентацією особових протиставлень: способах їхнього формального вираження, тісній взаємодії морфологічних категорій особи й числа, виражених тими самими службовими морфемами, потрактуванні вторинних функцій особових форм, неповноти особової парадигми [229, с. 324–325; 335; 396, с. 88–94; 410, с. 353–366]. Проте й досі дискусійними залишається чимало питань, пов'язаних, зокрема, з кваліфікацією способів представлення грамем особи в дієслівних формах, позбавлених спеціалізованих афіксів, установленням функційного діапазону особових форм, систематизацією вторинних функцій, причин і наслідків міжграмемної транспозиції тощо. Їхнє розв'язання великою мірою залежить від вирішення загальнішої проблеми – встановлення статусу морфологічної категорії особи дієслова з огляду на семантико-граматичну природу цієї частини мови.

Категорії дієслова, які постали в результаті його тривалого функціонування, є нерівнорядними щодо участі в оформленні його частиномовної специфіки, виявляють різномірні характеристики і взаємозв'язки. За словами А. Загнітка, «дієслівні категорії у своїй сукупності нерівнорядні ні структурно, ні семантично, ні функційно, ні прагматично, що зумовлено їхнім навантаженням у реченнєвій структурі та особливостями реалізації у структурі мовленнєвого акту» [169, с. 4].

Категорія особи дієслова має відображувальний, супровідний характер. Вона зорієнтована на адекватну мовну репрезентацію семантичних характеристик субстантива, що в реченні займає позицію підмета. Оскільки на поняттєвому рівні персональність пов'язана з мовним представленням одного з аспектів ширшого поняття предметності, категорійне значення особи формується в іменнику і транспонується в дієслово. На невласне-дієслівний характер категорії особи вказували дослідники багатьох мов [36, с. 289; 71, с. 186; 79, с. 178; 98, с. 104; 170, с. 250; 238, с. 297; 317, с. 152; 322, с. 31]. Зокрема, ще О. Пешковський констатував синтаксичність особи дієслова, її залежність від займенникового іменника в позиції підмета [322, с. 31]. Дж. Лайонз доводив похідність

дієслівної особи і в тих мовах, де особова форма дієслова зазвичай не супроводжується займенниковою вказівкою на суб'єкт. Наприклад, у латині *ego* (я), *tu* (ти) тощо вживаються тільки тоді, коли вони спеціально виділяються у висловлюванні або протиставляються якійсь іншій формі. «Особа (як і число) є тільки вторинною, і при цьому похідною, категорією дієслова, до того ж тільки в деяких мовах», – наголошує мовознавець [238, с. 297].

Водночас особу вважають обов'язковою характеристикою дієслова. На думку В. фон Гумбольдта, у справжній дієслівній формі найістотнішим є формальне позначення особи [129, с. 213]. За словами О. Потебні, у поняття дієслова неодмінно входить стосунок до особи, якою б не була ця остання: відомою чи ні, справжньою чи фіктивною [343, с. 91]. Бачення особи як однієї з основних категорій дієслова реалізується і в пізніших працях із морфології. В. Виноградов зауважує: «... Категорія особи слушно висувається граматистами в ряд основних синтаксичних категорій дієслова (разом з формами часу і способу)» [84, с. 373]. В. Русанівський кваліфікував особу як граматичний центр, який підпорядковує собі інші граматичні категорії особових дієслів – часу, способу і стану [362, с. 237]. Навіть визнаючи відображувальний характер особових значень дієслова, відповідну семантику кваліфікують як визначальну в його частиномовному оформленні, нівеляція якої «зумовлює посилення частиномовної трансформації дієслова і його родової диференціації, поступову втрату дієслівності (пор. віддієслівні прикметники і близькі до них форми давноминулого і минулого часу)» [170, с. 87].

Потрактування особи дієслова, з одного боку, як похідної, невластиві дієслівної, а з другого – як обов'язкової, характерної для дієслова категорії зумовлене різноспрямованістю його функціонування в реченні. Дієслово відбиває характер перебігу дій, процесів і станів та забезпечує семантико-синтаксичну цілісність речення. Його морфологічні категорії часу, способу та виду безпосередньо спрямовані на відображення позамовної дійсності, у той час як категорії особи, числа і роду – опосередковано, виявляючи зв'язок дієслова з іншими словами в реченні. Категорія особи характеризує роль суб'єкта названих дієсловом дії чи стану в комунікативному акті. Вона складається з трьох грамем: перша особа свідчить, що суб'єктом названої дієсловом дії або стану є мовець, друга – адресат мовлення, третя – об'єкт повідомлення (не мовець і не слухач).

Семантика дієслова має комплексний характер, є ієрархічно організованим утворенням. Основу денотативної структури дієслова становлять

несубстанційні (процесуальні, парадигматичні) семи [74, с. 165]. Морфологічні категорії, що ґрунтуються на них, характерні лише для дієслова, визначають його частиномовну специфічність. Однак дії, стани і процеси, які позначають дієслова, мисляться разом з тими об'єктами, які до них залучені. Крім власне процесуальної ознаки, дієслово містить у своїй структурі певну кількість субстанційних сем, його значення становить узагальнене уявлення про типову мікроситуацію, що описується за допомогою дієслова та відповідних його зв'язків і відношень [249, с. 22]. На встановлення окремих параметрів складників мікроситуацій, позначуваних дієсловом, зорієнтована й частина його морфологічних категорій. Р. Якобсон поділяє дієслівні категорії на два типи: ті, що містять вказівку на учасників описуваного факту, і ті, що не мають такої вказівки. Особу, рід і число вчений вважає категоріями першого типу, відзначаючи істотну відмінність особи від решти таких категорій. Рід і число характеризують учасників описуваної події безвідносно до ситуації мовлення, натомість особа – відповідно до участі в акті комунікації [471, с. 99–100].

Оскільки в представленні події основне місце належить суб'єктові, низка морфологічних категорій дієслова зорієнтована на встановлення його істотних характеристик. З-поміж останніх функційно найважливішою є стосунок до комунікативного акту, який виявляє категорія особи. Вона тісно пов'язана з іншою категорією суб'єктного спрямування – числом. Експлікація особових характеристик суб'єкта дії обов'язково супроводжується вираженням граматичних значень числа. Опозиція граматичних значень однини / множини в дієслові переважно корелює з відповідним протиставленням у сфері іменника, зберігаючи неспіввідносність форм, властиву першій та другій особам. Дієслово у формі першої особи множини може позначати дію, стан мовця та адресата або мовця та об'єкта повідомлення, напр.: *Ми, тату, носимо народну свиту, бо ми народовці, стаємо на бік народу; ми націонали!* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 224); *Стоїмо з Рангаром, дивимось на вогненну лаву, що лється в ковші двома потоками...* (О. Гончар 1992, с. 259) – ми = я + він; – *Тепер, – гомонів [Антін] до жінки на ніч, – і ми, Палажко, заживемо. І на кофтинку тобі буде, і на платок великий, роменський – хе-хе – спроможемось...* (Г. Тютюнник, с. 53); – *Ну, де ми тут сховасмося? І чого ми сюди забрели?* (Ю. Винничук, с. 77) – ми = я + ти. Форма другої особи множини позначає дію, стан кількох адресатів або адресата й об'єкта повідомлення, напр.: – *Чи жнете?* – *спитав Дашкович у жениців* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 190); – *Купуйте картоплю...* *піскова*

картопля... (Є. Гуцало, 2, с. 103) – ви = ти + ти; – Ви, чоловіки, цього просто не знаєте (І. Роздобудько, с. 68); Ви, українці, за нашими даними, масте таке саме право на сибірське золото, як і ми (А. Кокотюха, с. 75) – ви = ти + він.

Дієслова у формі першої та другої осіб множини, як і відповідні іменники, можуть не вказувати на множинність денотатів. Значення числа залучається до вираження певних якостей комунікантів (вищого соціального статусу, старшого віку тощо), обставин, у яких здійснюється комунікація (офіційне мовлення, відсутність близького знайомства тощо), узгоджуючись із відповідними параметрами іменникового підмета, напр.: ...Преторіанам дав указ [Нерон], // Щоб все, що хочуть, те й робили, // А ми помилуємо вас (Т. Шевченко, с. 547); Сидить, мамо, ви біля вікна (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 290); Ви тримаєте, Карачапов? (В. Винниченко, с. 18); – Юро, чи написали ви звіт? – закричала на нього Ліна Іванівна (В. Шевчук 1986, с. 104); За відотвірними ознаками ми можемо запропонувати декілька класифікацій (В. Герасимчук, с. 48). Оскільки відмінність між одніною і множиною (особливо в першій та другій особах) є не лише кількісною, а й якісною, на думку С. Соколової, варто виділяти окремі значення особи для однини і множини, тобто аналізувати не три, а шість окремих особових значень [396, с. 88]. Такі значеннєві різновиди дієслівна форма здатна експлікувати й самостійно, проте можливість уведення іменника засвідчує їхній неспецифічний характер, напр.: ...цар каже: «Почитаєм, подумаєм...» (Леся Українка 1989, с. 538); Почнемо з граматичної характеристики первинних форм маркування предикатного змісту функціональної сфери апеляції... (М. Скаб, с. 76); – Та виийте-бо хоч чарочку! (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 184); Другого дня до канцелярії зайшов начальник райвідділу Абрамов і коротко сказав мені: «Тут прийде від Шкатова одна зека, дівчина, – візьміть її до штату прибиральницею й проведіть у наказі» (Б. Антоненко-Давидович, с. 211).

У третій особі часто тільки дієслово у формі множини виступає виразником шанобливого ставлення, не узгоджуючись у числі з іменниковим підметом, напр.: Мати вийдуть з хати, то це й будуть мене лаять (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 246); Ну, матушка ключниця гніваються, а обіди ще гірші... (М. Коцюбинський, 2, с. 290); «Не ходять панянка до гімназистів», – відповіла челядка, позираючи на двері вітальні (В. Дрозд, 1, с. 522). Однак семантика множинності стосується саме суб'єкта-особи і може бути експлікована формою займенникового іменника: вони вийдуть, вони гніваються.

Взаємодія категорій особи та числа має в дієслові й своєрідні риси. Вони виявляються в разі залучення відповідних граматичних значень до формування різновидів дієслівної семантики. Кожна з трьох осіб пов'язана з певною спеціалізацією дієслівних форм. Граматична семантика першої особи має особливе значення для перформативного вживання дієслів, коли висловлювання є не описом, а реалізацією названої дії, напр.: *Ще раз благословляю вас святим хлібом перед вінцем* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 592); *Прощаю вас, лихі кати мої, прощаю вас, коли вже смерти ждуть видимої, коли вже час* (В. Стус, с. 369); – *Закликаю до порядку!* (Є. Гуцало, 2, с. 369); – *Перепрошую, – вклонився Микола Платонович* (В. Шевчук 1986, с. 319); – *Клянусь святим Богом і на іконі святій присягаюся... – кричить [Дарина]* (Люко Дашвар 2011, с. 139). Як зазначає О. Падучева, у перформативному висловлюванні саме перша особа надає дієслову відповідної функції [309, с. 137]. Хоча зміна особи позбавляє висловлювання перформативності (*Я наказую* – функціонує як реалізація дії та її опис; *Ти наказуєш*; *Він наказує* – завжди тільки опис, констатація дії), це граматичне значення виступає не єдиним її показником. З-поміж інших зазвичай називають теперішній час, однину, активний стан та специфічну лексичну семантику – перформативні дієслова поєднують значення мовлення і значення ілокутивної мети [4, с. 111; 7, с. 199; 26, с. 199; 80, с. 239; 305, с. 25; 439, с. 70; 462, с. 7]. Характерно, що такі самі дієслівні форми вживаються і як констатииви, напр.: *...Клавдія Петрівна, невідомо чого притихнувши, соромливо запрошує заходить, я щиро обіцяю неодмінно й дуже швидко зайти «як-небудь увечері»* (В. Винниченко, с. 44); – *Мама й бабуся вмерли, а тато десь воює, – брешу швидко й рішуче...* (Г. Тютюнник, с. 116). Функційна специфічність перформативів не має формальних показників на морфологічному рівні. Тому у визначенні навіть експліцитного перформативу науковці, зокрема Дж. Лайонз, не згадують перформативне дієслово [239, с. 267]. Як зауважує Ю. Апресян, перформативна формула має пріоритет перед перформативними дієсловами, адже в складі таких висловлювань можуть уживатись інші дієслівні форми або й недієслівні лексеми [7, с. 203], напр.: *Я б радила тобі йти до монастиря, що за лісом* (Г. Пагутяк, с. 123); *Хочу висловити сердечну подяку тим небайдужим людям, які постійно поповнювали ці запаси...* (Дзеркало тижня, № 7 (153), 2014); – *З приїздом! – відповідає здалеку Греков...* (О. Довженко, с. 483). Однак з-поміж різноманітних форм вираження

перформативності виокремлюються висловлювання, де ситуативні прагматичні координати *я – ти – тут – зараз* виявляються на формально-граматичному рівні – у формі дієслівного предиката [439, с. 70].

Специфічну мовну репрезентацію в дієслові має функція апеляції. Її матеріальним показником у дієслівній парадигмі виступає імператив – дієслівна форма, що виражає волевиявлення мовця щодо виконання бажаної для нього дії чи набуття бажаного для нього стану. Неодмінним компонентом семантики імператива є значення другої особи. Оскільки безпосередньо волевиявлення може бути спрямоване тільки на слухача, значення другої особи експліцитно чи імпліцитно властиве будь-якій імперативній формі. Остання має складну персональну семантику, яка, крім обов'язкового компонента – указівки на об'єкт спонування (слухача), охоплює й змінний – граматичне значення особи виконавця дії. Ним може бути не тільки слухач, а й сам мовець, особи, які не беруть участі в комунікації. Центральними в імперативній парадигмі багатьох мов є форми другої особи, які найвиразніше експлікують імперативне значення і є найчастотнішими з-поміж інших імперативних форм. Імперативну парадигму без форм другої особи вважають у принципі неможливою [446, с. 73].

В українській мові центр особової парадигми наказового способу дієслова формують друга особа однини й друга особа множини, напр.: *принеси, принесіть; виходь, виходьте; стрибай, стрибайте*. Речення з цими формами позначають ситуацію волевиявлення, де виконавцем (виконавцями) дії є той, на кого безпосередньо спрямоване спонування – слухач (слухачі), напр.: *Їж, Борисику, їж, мій ласунчику, гам, – сокотіла [Дзякунка] до онука...* (Г. Тютюнник, с. 254); – *Варко, їди полуднувать!* – *гукнула вздовж вулиці Марта...* (Г. Косинка, с. 103); – *Розберіться, дівчатка, по двоє і по маленьку тупайте* (Б. Антоненко-Давидович, с. 297); *Дайте хлопцеві слово!* – *твердо вимагає інвалід з гармошкою* (Ю. Андрухович 2006, с. 40). Найяскравішою своєрідністю українського імператива, зокрема в порівнянні з близькоспорідненою російською мовою, вважають збережені з попередніх епох спеціальні форми наказового способу першої особи множини [382, с. 130], напр.: *берімо, говорімо, пишімо, радіймо*. Речення з цими дієслівними формами передають ситуацію волевиявлення, за якої мовець спонукає співрозмовника (співрозмовників) до спільної дії, напр.: *Друзе сердечний мій, ходімо разом!* (І. Франко, 1, с. 98); – *Иди, князю, спробуймо смаженени, – зледацілим від тепла й меду голосом покликав Коснятин* (П. Загребельний, с. 225);

Тож веселімся, людоньки, на людях (Л. Костенко 1989, с. 13); – *Тікаймо в пивницю, – штурхала переляканих дітей* [Теофіла] (М. Матіос 2007, с. 153).

Аналітичні форми імператива, утворені за допомогою аналітичних морфем *хай*, *нехай* та дієслів третьої особи однини і третьої особи множини теперішнього або майбутнього часу доконаного виду, передають ситуацію волевиявлення, де мовець спонукає співрозмовника передати його волю особам, які не беруть участі в комунікації, проте є потенційними суб'єктами названих дій, процесів, станів, напр.: – *А де стара мати? Нехай роздає подарки сватам та поїзд зняряджа* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 108); *Не мені тепер, старому, // Булаву носити. // Нехай носить Наливайко // Козакам на славу, // Щоб лякались вражі ляхи // У своїй Варшаві* (Т. Шевченко, с. 463–464); – *Мабуть, я вже не встану. Брати-товариші! Коли хто вернеться додому, накажіть моїй жінці, нехай не журиться, не плаче, та нехай доводить до розуму дітей* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 483); – *Ганно, нехай Іванко завтра не йде в школу* (В. Симоненко, с. 186). К. Городенська відзначає, що в такому разі спонукання з боку мовця незначне, натомість виразним є значення бажання. Загалом синтетичним формам властивий вищий рівень апелятивності та спонукальності, ніж аналітичним [92, с. 259]. Часто аналітичні форми третьої особи вживають у випадках, коли суб'єкт дії не підлягає спонуканню з боку мовця чи його дія не є бажаною, проте мовець не проти її реалізації, напр.: *Нехай не вис самотина, // Як чорний пес за ворітьми!* (М. Рильський, 1, с. 281); ...*Наталка враз одкликала пса: – Ходім! Нехай утікає. От налякали ми його [колонка], га! Хай попадеться нам узимку, як буде багатий* (І. Багрянний 1991, с. 115); – *Хай наші мужичини-технократи ближче познайомляться, а ми, Таню, ходімо по суніці та гриби* (Є. Гуцало, 2, с. 387); – *Коли ж на бокових алеях гуляють самі міщанки та наймички, – обізвалась Степанида. – Якось ніяково туди мішається, бо всі сміялись би. – Нехай сміються! – одрубав Воздвиженський* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 125).

Хоч виразниками спонукальної модальності можуть виступати різні особові та неособові форми дієслова (інфінітиви, форми минулого часу), саме ті дієслівні форми, що мають морфологічні показники другої особи, є спеціалізованими і найчастотнішими засобами її експлікації. Водночас їх уживання в непрямих функціях, за нейтралізації значення спонукальності супроводжується зміною особової належності суб'єкта, напр.: *Зачеши ж її [Галочку] хто словом, ститай об чім-небудь, зараз зирк з-під своїх війок...* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 324); ...*Ганя візьми та*

проворно ввімкни електрику (Є. Гуцало, 2, с. 322) – Він-суб'єкт; *Харлампій (ставить на стіл чайні причандали; потім підміта) ... а ти за ними прибирай!* (М. Старицький, с. 173–174); – *Старий зачинить двері на всі засуви, а ти стій як дурна. Мені це починає набридати!* (В. Шевчук 1986, с. 431) – Я-суб'єкт.

За взаємодією з граматичною категорією особи наказовий вирізняється з-поміж інших способів дієслова, до останніх у сучасному українському мовознавстві зараховують, зокрема, умовний, спонукальний і бажальний [92, с. 256–262]. Якщо для імператива характерний особливий зв'язок зі значенням другої особи, експлікація особової семантики спеціальними формантами, то дієслівні форми решти способів не виражають особових протиставлень за допомогою закінчень, пор.: *скопай город – скопав би ти город – скопати б город*.

За спостереженнями науковців, які використовували дані різноструктурних мов, особа й число в індикативі переважно є узгоджувальними категоріями, натомість в імперативі в багатьох випадках виступають категоріями семантичними. Вибір їхніх значень зазвичай не залежить від актантного оточення імперативних форм, тим більше що такі речення часто не мають підмета [424, с. 30–31]. У формах наказового способу другої особи опозиція одинина / множина може не вказувати на квантитативні параметри суб'єктів, а свідчити про характер спонукування й взаємини комунікантів. Форма другої особи однини вживається у звертанні до кількох адресатів для вираження наказу: право мовця на керівну функцію не підлягає сумніву, а дія потребує швидкого виконання кожним із адресатів, напр.: – *Не підходь!* – крикнув він [сотник] у вікно і пустив коротку чергу понад селянські голови (Б. Антоненко-Давидович, с. 356); – *Історики, шикуйсь!* (О. Гончар 1978, с. 62); *Кость тихо наказав хлопцям: «Лягай на обніжжок...»* (Г. Косинка, с. 59); для категоричного волевиявлення, що потребує одноосібних дій кожного зі слухачів, які зацікавлені в їхньому виконанні, напр.: – *Неси її [перину], братця, на вулицю!.. Тут очі запорошисть...* (Панас Мирний, с. 254); *Товариство, перев'яжуй рани!* (О. Довженко, с. 146); – *Тікай, хлопці, бо засипались!..* (Остап Вишня, 1, с. 210); – *Стій! Лови його! Прапор! Хлопці, переймай!* – кричали переслідувачі (Я. Стельмах, с. 73). На думку В. Храковського й О. Володіна, значення однини в такому разі нейтралізується: мовець звертається не до конкретного слухача (одного чи багатьох), а до будь-кого, хто його почує й виконуватиме дію, до того ж мовцеві байдуже, скільки буде виконавців [446, с. 231]. У такому випадку виявляється взаємодія невластивих дієслівних категорій особи та числа

з центральною власне-дієслівною категорією способу для вираження модальних значень у реченні.

Граматичне значення третьої особи в дієслові пов'язане не лише з експлікацією дій різноманітних неособових суб'єктів, але й вираженням неконтрольованості дії, процесу, стану. Низка одноособових дієслів, що мають форму тільки третьої особи, називають дії особових суб'єктів, не координуючись за особою з іменником-суб'єктом, напр.: *Мені не працюється; Тобі не працюється; Йому не працюється; Мені щастить; Тобі щастить; Йому щастить*. У позначенні неконтрольованих дій, процесів, станів (*вечоріє, дощить, пишеться, працюється, талантиє, вистачас, кортить*) виявляється тісна взаємодія граматичного значення третьої особи зі значенням однини. Одноособові дієслова не мають співвідносних форм множини. Їм властива й неповна родова парадигма: такі дієслова функціонують тільки у формі середнього роду, напр.: *Йому бракувало; Їй бракувало; Йому хотілося б; Їй хотілося б*. Хоч у плані формального вираження в дієслові особа й рід несумісні, в одноособових дієсловах унаслідок подібності функційного навантаження виявляється опосередкований зв'язок значення третьої особи та середнього роду.

Протиставлення граматичних значень однини / множини в третій особі дієслова засвідчує також опозицію неозначених особових і неособових суб'єктів, що виявляється у вторинних функціях особових форм дієслова, проте не властива іменниковій особі. Значення множини пов'язане з експлікацією дій особового суб'єкта, однини – неособового, переважно предметного, пор.: *За вікном метуть – За вікном мете; Мащину трясуть – Мащину трясє; Яму засипали листям – Яму засипало листям*.

З-поміж власне-дієслівних категорій, окрім способу, особа дієслова взаємодіє з граматичною категорією часу. Форми теперішнього і майбутнього часу виражаються за допомогою особової парадигми. Форми минулого часу не мають афіксів для вираження значення особи, і в реченні з ними експлікація відношення дії до особи потребує додаткових маркерів (займенникових чи власне-іменників у позиції суб'єкта, контекстних елементів) або встановлюється з огляду на ситуативні чинники.

Невласне-дієслівний характер категорії особи не суперечить її функційній важливості. Субстанційні семи, які утворюють другий ряд семної ієрархії в семантичній структурі дієслова [74, с. 166], визначають особливості його функціонування в реченні. Синтаксично релевантні субстанційні семи, які впливають на сполучуваність дієслова з іншими

словами, є функційно найбільш істотними. Саме похідність особи зумовлює її синтаксичний потенціал. Проте місце особи з-поміж інших морфологічних категорій дієслова не може встановлюватися лише з огляду на її синтаксичну важливість, з урахуванням явищ іншого мовного рівня – реалізації синтаксичної категорії персональності. Синтаксична перспектива є важливою характеристикою дієслівної категорії, оскільки ця частина мови є визначальною у формуванні речення, однак ієрархія морфологічних категорій дієслова повинна враховувати й інші аспекти, зокрема їхню похідність / непохідність. Похідні категорії не виступають характерною ознакою дієслова, хоч мають певні особливості реалізації в межах цієї частини мови. Особа з-поміж таких категорій має особливий статус, зумовлений її комунікативним спрямуванням, важливістю в організації речення-висловлювання.

2.3.2. Синтетизм / аналітизм в експлікації особових значень дієслова

Похідність особи як морфологічної категорії дієслова, її важливість для реалізації провідної синтаксичної функції цієї частини мови, тісний зв'язок із синтаксичною категорією персональності зумовили розбіжності в тлумаченні способів представлення граматичних значень особи в дієслові. Одні мовознавці визнають існування синтетичних і аналітичних особових форм, зараховуючи до останніх поєднання займенникових іменників і дієслів, інші вважають, що дієслову не властивий аналітичний спосіб вираження особових значень.

Існування двох способів формального вираження особи в дієслівній парадигмі констатував В. Виноградов. Він кваліфікував займенникові іменники як особові префікси аналітичних дієслівних форм минулого часу або умовного способу, протиставлених синтетичним формам особи теперішнього часу і наказового способу, де особове значення експлікується закінченнями. У характерному для російської мови вживанні синтетичних форм особи із займенниковими іменниками В. Виноградов також убачав певний вплив аналітичних форм дієслова [83, с. 374–375]. На думку вченого, аналітичною категорією особи дієслова виражається особовими займенниковими префіксами і співвідносними з ними родовими і числовими закінченнями, хоч такі складені форми «ще не втратили роздільності компонентів і легко підлягають морфологічному розкладенню на частини» [83, с. 386–387].

О. Бондарко і Л. Буланін схилялися до думки, що вживання займенникових іменників із особовими формами дієслова або формами минулого часу, умовного способу не можна вважати аналітичною формою. Хоча щодо першої і другої осіб у минулому часі й умовному способі очевидний тісний зв'язок дієслова із займенниковим показником особи [56, с. 140]. Про синтаксичну самостійність займенників першої та другої осіб біля присудків, виражених особовими формами дієслів, стверджував І. Матвіяс [264, с. 10]. І. Кучеренко також не вважав особові займенники формальними показниками значення особи при дієслові. Лексичним значенням узагальнено-вказівний іменник, на думку вченого, «зв'язаний із вираженням назви суб'єкта, а граматичним – із кваліфікацією останнього щодо участі його в процесі спілкування, тобто з вираженням його граматичного значення особи» [233, с. 249].

В. Русанівський вказував, що три взаємопов'язані значення категорії способу утворюють три особові парадигми. Одна з них характерна тільки для дійсного способу, друга – для дійсного і умовного, третя – тільки для наказового способу. Друга особова парадигма, на думку вченого, утворюється не морфологічно, а синтаксично – поєднанням дієслова на **-в** (**-л-а**, **-л-о**, **-л-и**) або на нульовий суфікс з особовими займенниками, напр.: *я писав, ти писав, учень (він) писав, учениця (вона) писала, дитя (воно) писало, ми писали, ви писали, вони писали*. Аргументом на користь такої інтерпретації дієслівних форм особи В. Русанівський вважав те, що форми минулого часу та умовного способу з погляду вираження особи протистоять інфінітиву, дієприкметнику і дієприслівнику, які безпосередньо не поєднуються з особовими займенниками [410, с. 359–360].

Кваліфікацію як аналітичних форм особи поєднань аналізованого типу О. Колесников назвав сплутуванням рівнів аналітизму. Учений стверджував, що така конструкція становить поєднання двох членів речення: «...Є в цьому сполученні і компенсаційні властивості лексем типу *я, ти*, є неповнота форми минулого часу дієслова у порівнянні з іншими формами, але немає регулярності і навіть обов'язковості парадигматики особи, передбачуваності функціонування займенника, яка йшла б від дієслівної лексики у формі минулого часу» [212, с. 114].

Розглядаючи первинні і вторинні функції особових займенникових іменників, І. Вихованець доходить висновку, що ці специфічні одиниці здатні виконувати дві функції: «1) основну функцію граматикалізованих автономних коренів, що за наявності похідних від них (особових займенників) показників особи в дієсловах указують на відповідного

учасника мовленнєвого акту; 2) вторинну *функцію* наближених до аналітичних морфем напівморфем за відсутності в морфологічній структурі поєднаного з ними (особовими займенниковими іменниками) дієслова показників особи» [92, с. 195]. Водночас учений відзначає, що дієслівна аналітичність у вираженні значення особи не досягла ступеня категорійної та парадигматичної закріпленості, подібної до аналітичних форм часу (*буду писати, будеш писати...*) і способу (*написав би, написала б, написали б*). Займенникові іменники *я, ти, він (вона, воно), ми, ви, вони* в поєднанні з дієслівними формами минулого часу й умовного способу становлять не аналітичну форму, а аналітичну конструкцію, що не входить до парадигми морфологічної категорії особи дієслова, бо вказані займенникові іменники в реченні зберігають свою синтаксичну автономність [92, с. 5].

На думку А. Загнітка, за особовими займенниками слід визнати власний спектр сполучувальних потенціалів, ядром яких виступає їх поєднуваність із особовими формами дієслова. Ці одиниці не входять до парадигми морфологічної категорії дієслова, а є автономними величинами з цілком визначеними комунікативними завданнями. Форми минулого часу й умовного способу А. Загнітко називає потенційно-особовими. Вони утворюють площину потенційно аналітичних форм, належачи до множинності перехідних моделей, у яких категорійне значення особи реалізується за межами слова. За ознаками «нейтральності» та «довільності» щодо граматичного значення особи морфологічні форми минулого часу й умовного способу протиставлені водночас формам теперішнього і майбутнього часу та тим формам, у яких значення особи є семантико-синтаксичним, – інфінітиву, дієприкметнику, дієприслівнику [168, с. 28–29]. А. Загнітко констатує, що структуру категорії особи дієслова утворюють прості (синтетичні) форми, які науковець називає власне-особовими, та потенційно-особові, стосунок до особи в котрих виражено окремою лексемою, зауважуючи, що різноманітні займенники разом із морфологічною репрезентують особу синтаксичну [170, с. 253–254].

Дієслова з-поміж усіх частин мови за своїми семантичними характеристиками, граматичними категоріями найбільше пристосовані до виконання предикатної функції. Морфологічне закріплення особи в дієслові, притаманне українській мові, відбиває його здатність як предикатного знака встановлювати зв'язки з суб'єктними аргументами різної персональної належності. Однак ця риса дієслова не є універсальною. За спостереженнями І. Мещанінова, змінюваність за особами,

яка в індоєвропейських мовах є найхарактернішою рисою дієслова, у низці мов не виявлена. У деяких мовах дієслово зовсім не змінюється за особами, а в деяких змінюється кожна частина мови, що виступає присудком [278, с. 68]. Оскільки дієслівне речення – основний граматичний тип простого речення в синтаксичній системі української мови, риси, притаманні цим структурам, зокрема обов'язкова персональна кваліфікація суб'єкта, сприймаються як властивість дієслівної форми. Будь-яка дієслівна форма внаслідок семантичної специфіки дієслова загалом співвідноситься в тексті з певною суб'єктною позицією, яка пов'язана з вираженням певної комунікативної ролі. Проте тільки особові дієвідмінювані форми виражають цю віднесеність морфологічно.

Функціонування більшості граматичних категорій дієслова пов'язане з будовою синтаксичної структури речення. Унаслідок того, що семантика дієслова спрямована на змістове завершення, заповнення характерних для неї синтагматичних сем, що в структурі двоскладного речення перетинаються з парадигматичними семами іменника, аналіз морфологічних значень особи дієслова виходить за межі морфологічної системи [170, с. 86]. Синтаксична зумовленість окремих аспектів значення дієслова, взаємозв'язок парадигматичних і синтагматичних компонентів змісту спричиняють взаємопроникнення морфологічної категорії особи дієслова й синтаксичної категорії персональності. Проте встановлення особових параметрів дієслова не має перетворюватися на синтаксичний аналіз речень із дієслівними предикатами, а явища синтаксичної природи кваліфікуватися як складники морфологічної парадигми. Попри тісний семантичний взаємозв'язок дієслівної форми у функції присудка із займенниковими іменниками в ролі підмета, останні не втрачають синтаксичної автономності. Вони здатні виступати єдиними показниками персональної належності суб'єкта, співвідносяться з повнозначними іменниками як виразниками граматичної семантики третьої особи, пор.: *Я – студент; Ти – студент; Він – студент; Микола – студент.*

В українській мові не всі дієслівні форми мають морфологічні показники особи, зокрема, їх позбавлені форми минулого часу й умовного способу, незважаючи на те, що в реченні виконують функцію присудка. Цілком слушною вважаємо їхню кваліфікацію як потенційно-особових, яка відбиває функційне спрямування таких одиниць у реченні, проте засвідчує й відсутність показників особи на морфологічному рівні. Між власне-особовими та потенційно-особовими формами дієслова наявні асоціативні зв'язки, оскільки обидва типи форм спрямовані на виконання предикатної функції. Однак механізми її реалізації мають певні

відмінності: якщо особові форми дієслова здатні самостійно репрезентувати потрібні для формування речення характеристики суб'єкта, то потенційні потребують наявності суб'єктної синтаксеми. «Реальна», маркована морфологічно особовість форм теперішнього й майбутнього часу, наказового способу не співмірна з потенційною здатністю форм минулого часу й умовного способу в синтагматичці взаємодіяти з показниками особи іншого компонента структури (займенникового чи власне-іменника). Уведення останніх форм до особової парадигми дієслова означає ігнорування відмінностей у синтагматичних властивостях одиниць, призводить до невиправданого її розширення й ускладнення та, зрештою, нерозрізнення морфологічної категорії особи дієслова і синтаксичної категорії персональності. Як слушно зауважує А. Загнітко, спрямованість дієслівної лексеми на синтаксичний рівень у жодному разі не означає рівновеликості її формальних показників як експонентів окремих категорійних значень предикативним величинам, які можуть збігатися, суперечити одні одним [170, с. 302]. Потреба послідовного розмежування морфологічної категорії особи дієслова і синтаксичної категорії персональності, властивої предикативній одиниці, зумовлює неприйнятність кваліфікації поєднань займенників і дієслів як аналітичних форм і визнання тісної функційної взаємодії цих одиниць на рівні речення.

Те, що в дієслівній формі, за словами Р. Якобсона, «особа й рід взаємно виключають один одного» [471, с. 108], не звужує її функційних можливостей у реченні. У разі відсутності показників особи на морфологічному рівні провідний для формування висловлювання параметр суб'єкта – його стосунок до комунікації – виявляється за допомогою іменникового компонента. Деяка обмеженість в експлікації морфологічної особи компенсується на синтаксичному рівні. Водночас вираження значень роду у формах минулого часу та умовного способу сприяє розширенню граматичної специфікації суб'єкта на рівні речення.

Отже, особова парадигма дієслова охоплює форми теперішнього і майбутнього часу, а також форми наказового способу. З-поміж форм, що не мають морфологічних показників особи, за способом участі у вираженні синтаксичної категорії персональності вирізняються потенційно-особові – форми минулого часу та умовного способу. Вони характеризуються особливим функційним потенціалом, здатні брати участь у вираженні персональної належності суб'єкта в разі формального координування із займенниковими іменниками в позиції підмета, стосуються особової парадигми опосередковано, завдяки сполучувальним

властивостям. Решті дієслівних форм (інфінітиву, дієприкметникові, дієприслівникові) у структурі речення не властива формально-граматична координація з підметом.

2.3.3. Взаємодія лексичної та граматичної семантики дієслова у вираженні особових протиставлень

Експлікація граматичного значення особи в дієслові пов'язана з його лексичною семантикою, яка «має релятивний характер, бо в її основі лежить поняття ознаки, що імплікує певну субстанцію, предмет, якому вона належить» [249, с. 18]. Здатність взаємодіяти з певним персональним типом суб'єктів є однією з площин реалізації дієслівної валентності як категорії, що відбиває семантичну здатність дієслівних лексем поєднуватися з певними іменниковими компонентами відповідної семантичної якості, «на віртуальному рівні прогнозує структуру речення» [170, с. 345]. Особа – категорія, що виявляє синтаксичні властивості дієслова, – безпосередньо залежить від його лексико-семантичних параметрів, що загалом характерно для мовних одиниць різної частиномовної природи. Як слушно вказував М. Бірвіш, «значна частина синтаксичних властивостей лексичної одиниці може бути безпосередньо виведена з її семантичної репрезентації» [39, с. 191]. Характер функціонування слів певної частини мови, різні особливості їхньої синтагматики в різних мовах можуть бути зумовлені інкорпорованими в їхню семантику значеннями, ізоморфними семантиці граматичних категорій. До такого типу значень належать передусім субкатегорійні семи, що за ступенем абстракції поступаються загальнокатегорійній семі (частиномовному значенню слова), наприклад, значення живого / неживого, обчислюваності / необчислюваності для іменника [267, с. 30–33]. Не випадково характерною рисою сучасних досліджень дієслова є пильна увага до його категорійної семантики, тих компонентів значень дієслова, які стосуються значних угруповань цього класу слів і зумовлюють його синтаксичну поведінку [314, с. 69]. Особливості реалізації категорійних значень особи, що безпосередньо залежать від семантичної організації дієслівної лексики, засвідчують центральність цієї частини мови у формуванні речення й тісний зв'язок морфологічної категорії особи дієслова й синтаксичної категорії персональності.

Поєднання лексичного й граматичного в парадигмі завжди ґрунтується на семантичних властивостях одного й іншого [212, с. 30]. Щодо

творення особових форм дієслова релевантним є відмінний стосунок значень першої, другої та третьої осіб до поділу денотатів на осіб та не-осіб і наявність у семантичній структурі дієслова субстанційних сем, які характеризують суб'єкт названої дії за належністю до цих класів. Субстантивні семи в структурі дієслова визначають його сполучуваність із певним типом суб'єктів, належність яких до певного денотативного класу зумовлює можливість їхнього стосунку до комунікації, а отже, й набуття дієсловом значень першої, другої і третьої осіб. Семантична сумісність дієслова з певним категорійним значенням особи відбиває здатність / нездатність суб'єкта названої дії до комунікації, що безпосередньо пов'язано з його належністю до класу людей. Вона є особливим випадком референтної обмеженості – семантичної властивості предикатних слів позначати ознаку, властиву тільки певному класу об'єктів [15, с. 89], – що має формально-граматичне втілення.

Денотативно-відображувальний потенціал дієслівної лексики в аспекті з'ясування референтно-таксономічних класів імен суб'єктів і предикатів, закономірності комунікативної взаємодії функційно-відображувальних класів іменних і дієслівних лексем у висловлюванні вивчав Ф. Бацевич. Учений виокремив функційно-ономасіологічні групи дієслівних предикатів, зорієнтованих на відповідні їм у прямих значеннях референтно-відображувальні класи імен суб'єктів типу «люди», «тварини», «рослини», «артефакти», «натурфакти», «речі» («предмети»), «психофакти», «абстрактні категорії». Водночас Ф. Бацевич відзначив, що в мові наявні й денотативно незалежні (відображувально незакріплені) дієслівні предикати, наприклад, дієслова загальноекзистенційної семантики, а більшість дієслівних предикатів функційно і відображувально належать більше ніж до одного референтно-таксономічного класу імен суб'єктів [33, с. 7–19]. Можливість реалізації значень першої та другої осіб пов'язана з відбиттям у семантиці дієслова онтологічної сфери, що стосується людини. Отже, відповідні форми в прямому значенні властиві тільки гомональним дієсловом, напр.: *описую, описуєш; прошу, просиш; телефоную, телефонуєш*. Тільки вони мають повну особову парадигму і виступають прототиповими представниками цієї частини мови. Решта дієслів у прямому значенні не здатні мати граматичну семантику всіх трьох осіб, отже, не виявляють таку характерну рису дієслова, як змінюваність за особами. На думку К. Городенської, у прямому значенні вони можуть стосуватися тільки об'єкта повідомлення і, отже, мати форму третьої особи однини та множини, поділяючись на такі семантичні групи дієслів: 1) дієслова, які передають звуковий вияв

тварин, птахів та комах: *бекати*, *вити*, *муркотіти*, *дзижчати*; 2) дієслова, які відтворюють звуки довкілля, утворювані різними предметами, машинами, пристроями, приладами тощо: *густи*, *тріщати*, *цока-ти*; 3) дієслова, які означають дії, пов'язані з народженням істот: *телитися*, *жеребитися*, *пороситися*; 4) дієслова, які виражають дії, пов'язані з життям і поведінкою істот: *нести*, *жсали*, *кусатися*; 5) дієслова, що позначають процеси, які відбуваються в неживій природі, хімічні реакції, а також фізіологічні процеси: *горіти*, *жсвріти*, *брунькувати*, *гіркнути*. У метафоричному вжитку, як слушно зауважує К. Городенська, дієслова названих груп можуть мати форми першої та другої осіб, поєднуючись з іменниками, що позначають осіб, водночас дієслова повної особової парадигми можуть перетворюватися на дієслова з неповною парадигмою, здебільшого поєднуючись у такому разі з іменниками, які є назвами реалій флори і фауни [92, с. 265–267]. Напр.: *Дівчиною як була [Марта], бігас, сміється, щебече...* (Марко Вовчок, 1, с. 87); *Море плаче голосом великим, // дужі хвилі ринуть, і ридають, // і здіймаються все вгору, вгору...* (Леся Українка 1977, с. 177); *Волають гори, кровію політи...* (В. Симоненко, с. 162); *Чому ти, серце, все болиш частіш? // Пора б тобі вже бути бронзовіш, // А ти кипиш, од муки розпанахане...* (І. Драч, 1, с. 3).

За спостереженнями Л. Погиби, дієслова зі значенням бестіальних дій, властивих представникам фауни (*телитися*, *ячати*), здатні набувати форм другої особи. Тільки в третій особі, на думку дослідниці, вживаються предметні дієслова, які за значенням можна поділити на такі групи: 1) із семантикою грамінальних дій: *запилюватися*, *достигати*; 2) із семантикою натуральних дій: *акумулюватися*, *струмувати*; 3) із семантикою мембруальних дій: *ятритися* (про рану), *перетравлюватися* (про їжу); 4) із семантикою конкретних процесів, властивих предметам (їжі, одяжі): *зацукровуватися* (про мед, варення); 5) з абстрактним значенням: *тяжіти* (про думку, оточення) [335, с. 9–10]. Справді, деякі бестіальні дієслова в прямому значенні можуть мати форму другої особи, проте сфера таких уживань надто обмежена – насамперед у звертанні до свійських тварин, напр.: – *Та не гавкай хоч ти мені! Чого б то я гавкав, – жалівся дід* (О. Довженко, с. 434); *Чого це ти рохкаєш?; Не кусайся*. Поняттєво семантика другої особи пов'язана передусім із суб'єктом-людиною, отже, стосунок дієслівної форми другої особи до тварини, птаха, які не є повноправним комунікантом, вимагає модифікації первинної семантики. Хоч у художніх текстах бачимо випадки такого вживання, вони не стали фактом мовної системи, напр.:

Чорні ворони, не крячте... (О. Олесь, 1, с. 144); *Кривокрилий, круком крячу* (В. Стус, с. 238).

Уживання дієслів неповної особової парадигми в невластивих їм формах першої або другої осіб може бути виявом уособлення, тобто приписування об'єктам, явищам неживої природи людських рис, напр.: *Роси, роси, дощик, ярину...* (О. Олесь, 1, с. 283); *Цвіти, цвіти, ромашко, // В багряній далині* (А. Малишко, 2, с. 23); *Підставив [Жора] лице під небо і тихо сказав дощу: – Сісися, гад, нема на тебе астраханського вітру* (М. Вінграновський 1985, с. 79). Помітною є образність таких уживань, їх нетиповість, несистемний характер.

Властивий мисленню людини діалогізм, природна налаштованість на комунікацію виявляються в тому, що в процесі взаємодії з будь-якими об'єктами дійсності вона використовує звичні для себе моделі комунікативної поведінки, може спрямовувати мовлення не тільки до людини, а й тварини, предмета, наприклад, спіймавши книгу, що падає з полиці, сказати: «Не падай». Проте умовність такого «спілкування» цілком усвідомлюється. Хоч творення форм першої та другої осіб за допомогою спеціальних флексій можливе від будь-якого дієслова, стримувальним чинником виступає семантика конкретних слів. В умовах канонічної комунікативної ситуації функціонування негомональних дієслів у цих формах без метафоризації не можливе.

Здатність у разі метафоричного вживання змінювати орієнтацію на інший тип суб'єкта відбиває відзначений М. Болдиревим загалом нежорсткий характер дієслівної таксономії, що створює необмежені можливості функційної реалізації різних змістів. «Одне й те саме дієслово як мовний знак може бути використане для позначення (виокремлення, дискретизації) іншої ділянки змістового континууму або для вираження іншого способу пропозиціоналізації події» [42, с. 59]. У мовленні властиве дієслову категорійне значення актуалізується, виявляється у відмінних функційних варіантах, відбуваються зміни в здатності дієслівних лексем поєднуватися з іменниковими компонентами певного персонального типу.

Уживання дієслова у формі першої, другої або третьої осіб залежить не тільки від його зв'язку з такими класами імен суб'єктів, як «люди», «тварини», «рослини» тощо. На сполучуваність дієслова з певними персональними типами суб'єкта впливають також інші компоненти його семантики. Важливим у цьому аспекті є зв'язок персонального значення з просторовим. Оскільки значення першої та другої осіб асоціюється з поняттям ближнього простору, відповідні граматичні форми

не властиві дієсловам, семантика яких містить указівку на значну віддаленість суб'єкта дії, напр.: *бовваніти, видніти, виднітися, вимальовуватися, даленіти, майоріти, маячити, мріти, показуватися, стриміти*. Характерною для таких слів є форма третьої особи, що перебуває за межами комунікативного акту, отже, за межами ближнього простору. Напр.: *Геть далеко в морі кораблі видніють* (Леся Українка 1977, с. 29); *Немов копці пільми, бовваніють дерева* (І. Франко, 1, с. 249); *Гей, поля жовтіють, і синіє небо, // Плугатар у полі ледве маячить...* (М. Рильський, 1, с. 38); *...міс в хисткому саяві повного місяця старовинне подвір'я...* (В. Земляк, с. 88). Пор.: *бовваніє – бовванію, бовванієш; видніється – видніюся, виднієшся*. За деяких умов, наприклад у ситуації використання мобільного зв'язку, можливе вживання дієслів такої семантики у формі другої особи. Менш імовірною є ситуація, у якій вони матимуть форму першої особи, зокрема, коли мовець розповідає свій сон, тобто описує своєрідну реальність, позбавлену природних обмежень, уявляє, як він сприймається іншими, в оповіді, де мовець виступає об'єктом сприйняття іншої особи, напр.: *Мати виширне з вікна й побачить, як на дорозі видніюся я*. За словами О. Падучевої, дієслова такого типу описують дію чи стан суб'єкта очима зовнішнього спостерігача, який обов'язково не збігається з суб'єктом описуваної дії чи стану, і належать до особливої групи слів зі «стереоскопічною» семантикою, які породжують контексти, де виявляється протиставленість першої особи решті осіб дієслівної парадигми. О. Падучева вважає, що вони не поєднуються із суб'єктом у першій особі, вільно вживаючись у другій і третій. Семантична аномальність речень на зразок *Я стримів з вікна* зумовлена тим, що зазвичай мовець виступає зовнішнім спостерігачем, а тут мовець не може виконувати цю роль, оскільки є об'єктом описуваного стану [309, с. 141]. На нашу думку, вживання дієслів на зразок *бовваніти, виднітися* в другій особі також не є абсолютно вільним, вимагає істотного розширення типових для комунікації просторових меж. Лексико-семантичні характеристики названих дієслів суперечать їхньому функціонуванню як предикатів у реченнях із суб'єктами першої та другої осіб в умовах канонічного комунікативного акту. Саме в цих умовах спостерігачем віддаленого об'єкта є мовець, комуніканти добре бачать один одного, перебуваючи на незначній відстані один від одного. Уживання дієслів, що позначають дію, стан віддаленого суб'єкта в граматичних формах першої та другої осіб можливе лише в неканонічній комунікативній ситуації, зокрема наративі, коли «роль

спостерігача переходить до персонажа» [312, с. 5]. Сумісність лексичного значення таких дієслів із граматичними значеннями першої та другої осіб вимагає особливих умов.

До специфічного класу дієслів російської мови, що не вживаються без заперечення в першій особі, О. Падучева зараховує також такі, що виражають негативну оцінку суб'єкта дії або стану. Семантична аномалія, на її думку, виникає тоді, коли компонент з негативною оцінкою суб'єкта входить не до основного змісту лексеми, а до її конотації, напр.: **Я психую*; **Я дурю*; **Я ворчу*; **Я выпендриваюсь*. Водночас науковець визнає можливість ситуативних контекстів, де такі вислови виглядатимуть природно [309, с. 141]. В українській мові, за нашими спостереженнями, вираження негативного ставлення до власних дій у формах першої особи, не є винятковим явищем. Негативна конотація в дієслівних формах першої особи нерідко виявляється в розмовно-побутовому мовленні, вживання таких слів у художньому тексті сприяє створенню комічного ефекту, вираженню самоіронії, напр.: *Я таки й гадки не маю, та лежу собі, та усе вереду собі* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 392); *...я й пішов до колодязя, набрав відро води та й дудлю, дудлю!* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 114); *«Ой Господи! Що це я верзу парубкові про своє весілля!» – подумала вона [Нимидора]...* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 444); – *Скажусь, збожеволію, як не відберу цього поля!* (М. Коцюбинський, 1, с. 124); *Бевкну, – кажуть* [владика], – *у дзвона та й дивлюся, чи правити, чи ні...* (Остап Вишня, 1, с. 52); *Пхаюся у двері обережно, бочком...* (Г. Тютюнник, с. 30). Іронічне мовлення передбачає «несерйозність» модусу мовця, який ніби маскує своє справжнє ставлення до сказаного, виконує чужі ролі, говорить чужою мовою [69, с. 30]. У дієсловах першої особи з негативною конотацією виявлена оцінка власних дій справді може сприйматися як спосіб об'єктивації зображуваного, природнішим виглядає негативне ставлення до чужих, а не своїх дій, проте таке поєднання семантики можливе.

Аномальність уживання низки дієслів у формі першої особи теперішнього часу без заперечення або питальної інтонації викликана комунікативними чинниками. Пор.: *Він бреше – Ти брешеш – *Я брешу*; *Він натякає – Ти натякаєш – *Я натякаю*; *Він підлецується – Ти підлецуєшся – *Я підлецуюсь*. Семантична структура цих дієслів містить такі компоненти, що суперечать ілокутивній меті мовця і, отже, не допускають перформативного вживання, яке, за словами З. Вендлера, було б «ілокутивним самогубством» [80, с. 243–246]. Однак у функції

констатива форми першої особи не мають таких обмежень, оскільки реалізація дії не суперечить успішності комунікації.

Тільки в першій особі дієслова, що позначають внутрішній (фізичний, емоційний чи ментальний) стан людини, зокрема: *мерзнути*, *боятися*, *вирити*, *думати*, *кохати*, *зневажати*, *здогадуватись*, є його справжньою констатацією, оскільки в такому разі суб'єкт мовлення і суб'єкт стану збігаються. Напр.: *Я не боюся смерті, я боюся безслідно прожитого життя* (Г. Тютюнник, с. 648); ...*Я нікого так не люблю, як дідів* (В. Симоненко, с. 210); – *Як я ненавиджу цих гнилих добродіїв з козацькими вусами й заячою душею! – нервово метнувся на стільці Плужник...* (Б. Антоненко-Давидович, с. 168); – *Замерзаю!* – кричав Чепіжний крізь дощ над водою (М. Вінграновський 1985, с. 36); *Я добре усвідомлюю, що військове вирішення вимагає мужності й рішучості українських військовослужбовців* (День, 18.06.2014).

Ю. Степанов слушно зазначає, що вживання предикатів емоційного чи ментального стану щодо другої або третьої осіб пов'язане зі своєрідною метафорою. У такому разі не констатується стан людини (це може зробити тільки мовець), а робиться висновок за аналогією з особою самого мовця [406, с. 8]. У формі другої або третьої осіб суб'єкт мовлення не збігається із суб'єктом стану: мовець твердить про стан співрозмовника або третьої особи з огляду на його зовнішні вияви або слова суб'єкта стану. Речення з дієслівним предикатом внутрішнього стану в першій особі не підлягають верифікації і можуть бути тільки щирими або нещирими [394, с. 114]. У разі коли суб'єкт мовлення і суб'єкт стану – різні особи, твердження мовця може бути істинним або хибним. Тому природними є питання на зразок *Ти боїшся?*, *Ти любиш морозиво?*, – спрямовані на встановлення істинності або помилковості припущень мовця про стан, думки і вподобання співрозмовника. Подібні висловлювання щодо першої особи у власне питальному значенні не можливі: **Я передчуваю?* **Я вважаю?* **Я люблю квіти?* Аномальність подібних питань пояснюють порушенням умов успішності комунікативного акту. Умовою відвертості питання є те, що мовець не знає, чи відповідає дійсності висловлене судження. Однак саме він є носієм внутрішнього стану, отже, найкраще знає відповідь. Такі речення можуть функціонувати хіба що як «екзаменаційні» питання чи питання, які мовець адресує самому собі [309, с. 139]. До подібних випадків, коли виявляється особлива функційна сфера першої особи, належить і згадуване вище вживання дієслівних форм першої особи в перформативах.

З-поміж дієслів, що мають форми тільки третьої особи, вирізняються одиниці, де ця семантика виконує особливі функції. У дієсловах, які традиційна граматика називає безособовими (імперсональними), значення третьої особи виступає показником некерованості, стихійності дії або стану. Як зазначає В. Русанівський, імперсональні дієслова виступають тільки в інфінітиві (*щастити, морозити, світати* і под.), формах третьої особи однини теперішнього і майбутнього часу (*морозить – морозитиме, щастить – щаститиме*) або минулого часу середнього роду (*морозило, світало, щастило*). Натомість персональні дієслова виступають у чотирьох неособових утвореннях (інфінітив, дієприкметник, дієприслівник, предикативна форма на *-но, -то*), а також в особових, що утворюють низку часових, модальних і станових парадигм [34, с. 210–214].

Слушною вважаємо думку І. Вихованця про те, що назва «безособові» неадекватно відбиває семантико-граматичну природу цих дієслів, оскільки вони мають стосунок до граматичної особи й виокремлені на підставі і семантичних, і формальних відмінностей. Науковець називає дієслова на зразок *світає, працюється, морозить* одноособовими й указує, що в українській мові вони належать до трьох основних семантичних груп, які означають: 1) стан природи (*світає, смеркає, розвидняється*); 2) фізичний або психічний стан людини (*морозить, спиться, працюється, думається, бажається*); 3) оцінку міри або необхідності якої-небудь дії або стану (*вистачає, бракує, доведеться*) [98, с. 105]. К. Городенська виокремлює ще дві семантичні групи одноособових дієслів, які позначають успіх (*ведеться, везе, таланить, фортунить, щастить*) і бажання (*хочеться, kortить, бажається*). Вона вказує на семантичну відмінність дієслів неповної парадигми, що співвідносяться здебільшого з об'єктом повідомлення, й одноособових (моноособових) дієслів, що виражають стани і процеси, носієм яких є людина або все довкілля [92, с. 268]. Неповнота особової парадигми в першому випадку зумовлена характером субстантивної семантики дієслів, у другому – обмеження в реалізації граматичних форм особи пов'язані з характером дії, специфікою ситуації, яку позначає дієслово, й синтаксичною специфікою структури, яку воно прогнозує. Суб'єкт дії, яку називає одноособове дієслово, може належати до класу осіб (*лихоманити, працюється, щастить*) або неосіб (*смеркає, весніє, мрячить*). Принциповою є незалежність особової форми від його природи й несумісність дієслова в ролі предиката з аргументом-діячем, що зумовлює відсутність

у формально-граматичній структурі прогнозованого речення підмета, вираженого іменником у називному відмінку.

Отже, взаємозв'язок лексико-семантичних параметрів дієслова і властивих йому граматичних значень особи виявляється в кількох аспектах: 1) семантичній сумісності граматичних значень першої та другої осіб із дієслівною лексемою, що має суб'єктну сему 'особа', й залежності обсягу особової парадигми від наявності такої семи у структурі дієслівного значення; 2) специфічності лексичної семантики дієслів, що позначають емоційний або ментальний стан людини, у формі першої особи; 3) функційній своєрідності низки дієслів мовлення у формі першої особи теперішнього часу, що виступають як основа перформативного висловлювання; 4) аномальності вживання низки дієслів у формі першої особи теперішнього часу в перформативі, оскільки їхня семантика суперечить досягненню ілюктивної мети висловлювання; 5) аномальності вживання дієслів, що називають дію, стан віддаленого суб'єкта у формі першої особи; 6) зв'язку граматичного значення третьої особи із семантикою некерованості дії, її несумісності в дієсловах деяких семантичних груп із активним діячем, що на формально-граматичному рівні виявляється в односкладності речення, центром якого виступає одноособове дієслово.

Тісний зв'язок граматичних значень особи із субстантивним складником семантики дієслова виявляє невластиве-дієслівний характер цієї морфологічної категорії, її спрямованість у синтаксис. Лексична семантика дієслова зумовлює функціонування граматичної категорії особи, можливий обсяг і характер відношень між дією, станом та предметами, особами, які реалізують ці дії чи зазнають їх. Значення особи є граматичним показником синтаксичного потенціалу дієслова, що відповідає параметрам суб'єктної семантики дієслівної лексеми.

Низка семантичних явищ, які виявляються у взаємодії лексичної семантики дієслова з граматичним значенням першої особи, засвідчують особливий статус цього значення в структурі морфологічної категорії особи, що корелює з його поняттєвою унікальністю. Периферійність, немаркованість третьої особи в системі морфологічних значень зумовили можливість і спосіб функційної модифікації цього значення. В одноособових дієсловах виявляється вторинна функція значення третьої особи – маркувати синтаксичний потенціал дієслова з огляду на характер дії, а не характер суб'єкта.

Висновки до 2 розділу

Ядро функційно-семантичної категорії персональності становить морфологічна категорія особи, якій притаманне зосередження диференційних семантичних ознак і послідовне втілення відповідної семантики на формальному рівні. Представлена в центральних частинах мови – іменнику та дієслові – морфологічна особа має виразне комунікативне спрямування і взаємодіє з граматичною категорією ієрархічно вищого рівня – синтаксичною категорією персональності. Протиставлення трьох осіб, властиве персональності на поняттєвому рівні, виразно виявляється в структуруванні морфологічної категорії особи, що складається з трьох граєм: першої, другої та третьої осіб. Вона виступає як загальна категорія, що охоплює дві частини мови, виявляючи спільне в реалізації персональних значень на морфологічному рівні, та як часткова категорія іменника й дієслова, зорієнтована на формальне закріплення їхньої частиномовної семантики. Особа дієслова, що реалізується через низку протиставлених форм, є словозмінною категорією, тому з формального погляду становить центр морфологічного втілення семантики персональності. Семантично центральною виступає особа іменника, найвиразніше представлена займенниковими одиницями.

Іменникова особа поєднує ознаки класифікаційної та словозмінної морфологічних категорій, оскільки реалізація особових протиставлень в іменнику виявляється в кількох площинах. Протиставлення граєм першої, другої та третьої осіб відбито передусім у розподілі іменників на три функційно відмінні групи одиниць. Граема першої особи представлена займенниковими іменниками *я* і *ми*, другої особи – займенниковими іменниками *ти*, *ви*. До складу третьої групи належать решта займенникових і всі власне-іменники: займенникові іменники безпосередньо вказують на об'єкт повідомлення, власне-іменники його номінують. У структурі іменників відсутні спеціальні форманти, що маркують їхню належність до певної особової групи. Отже, особа як класифікаційна категорія іменника має перехідний міжрівневий характер. Протиставлення за особами, притаманне власне-іменникам, репрезентоване формами того самого слова і виявляє словозмінну площину втілення морфологічної категорії особи.

Центр іменникової особи формують займенникові субстантиви першої та другої осіб. Їм протиставлені іменники, що вказують на третю особу. Онтологічно й функційно зумовленою є кількісна диспропорція центральних і периферійних одиниць (значення першої та другої осіб

виражають лише декілька займенникових іменників, натомість до третьої групи належить необмежена кількість власне-іменників) та відмінність їхніх морфологічних характеристик (граматичні значення першої, другої та третьої осіб по-різному взаємодіють із ядерними морфологічними категоріями іменника). Найбільші обмеження в реалізації граматичних значень роду й числа властиві прономінативним субстантивам першої особи.

Як словозмінна морфологічна категорія особи іменника репрезентована через кореляцію відмінкових форм власне-іменників: у відмінковій парадигмі виявляється опозиція граматичних значень другої та третьої осіб. Кличний відмінок, який виконує функцію апеляції, є спеціалізованим засобом вираження семантики другої особи. Він протиставлений решті відмінків, які стосуються сфери репрезентації і мають граматичне значення третьої особи. Виражене морфологічно, за допомогою наголосу й специфічної інтонації значення другої особи в словозміні іменника виступає маркованим компонентом опозиції. Спорідненість семантико-синтаксичних функцій кличного та номінатива зумовлює часткову омофлексію та виразність протиставлення цих відмінків за особою.

Невласне-дієслівна категорія особи характеризує роль суб'єкта названої дієсловом дії чи стану в комунікативному акті: перша особа свідчить, що суб'єктом названої дієсловом дії або стану є мовець, друга – адресат мовлення, третя – об'єкт повідомлення (не мовець і не слухач). 3-поміж низки морфологічних категорій дієслова, зорієнтованих на встановлення істотних характеристик суб'єкта дії або стану, категорія особи є функційно найважливішою. Вона тісно пов'язана з іншою категорією суб'єктного спрямування – числом – та власне-дієслівними категоріями способу і часу.

Синтаксична зумовленість окремих аспектів значення дієслова, взаємозв'язок парадигматичних і синтагматичних компонентів змісту зумовлюють взаємопроникнення морфологічної категорії особи дієслова й синтаксичної категорії персональності. Попри тісний семантичний взаємозв'язок дієслівної форми у функції присудка із займенниковими іменниками в ролі підмета, останні зберігають синтаксичну автономність, не виступаючи складниками аналітичної форми. Особова парадигма дієслова охоплює форми теперішнього і майбутнього часу, а також форми наказового способу. 3-поміж форм, що не мають морфологічних показників особи, вирізняються потенційно-особові – форми минулого часу та умовного способу, здатні брати участь у вираженні персональної належності суб'єкта в разі формального координування із

займенниковими іменниками в позиції підмета, опосередковано стосуючись особової парадигми. Решті дієслівних форм (інфінітиву, дієприкметникові, дієприслівникові) у структурі речення не властива формально-граматична координація з підметом.

Невласне-дієслівний характер морфологічної категорії особи, її спрямованість у синтаксис виявляє тісний зв'язок граматичних значень особи із субстантивним складником семантики дієслова. Лексична семантика дієслова зумовлює функціонування граматичної категорії особи, обсяг і характер відношень між дією, станом та предметами, особами, які реалізують ці дії чи зазнають їх. Значення особи є граматичними показниками синтаксичного потенціалу дієслова, який відповідає параметрам закріпленої в дієслівній лексемі суб'єктної семантики.

Низка семантичних явищ, які виявляються у взаємодії лексичної семантики дієслова з граматичним значенням першої особи, засвідчують особливий статус цього значення в структурі морфологічної категорії особи, що корелює з його поняттєвою унікальністю. Периферійність, немаркованість третьої особи в системі відповідних морфологічних значень зумовили функційну модифікацію третьоособової семантики: в одноособових дієсловах вона маркує синтаксичний потенціал дієслова з огляду на характер дії.

СИНТАКСИЧНА КАТЕГОРІЯ ПЕРСОНАЛЬНОСТІ

3.1. Функційна специфічність персональності на синтаксичному рівні

Бачення функційного статусу категорії персональності, як і решти синтаксичних категорій, залежить від уявлень про природу речення та його загальну організацію, предмет і завдання синтаксису. З розвитком граматичної науки кваліфікація персональності та її складників зазнала істотних змін. Найдискусійнішим стало питання про стосунок цієї категорії до предикативності.

Увагу до особливих функцій персональних значень на синтаксичному рівні привернули праці В. Виноградова. Учений уважав категорію особи складником предикативності, який разом із категоріями модальності та часу бере участь у формуванні «загального граматичного значення стосунку основного змісту речення до дійсності». Водночас В. Виноградов визнавав існування таких структур (так званих безособових або безсуб'єктних речень), де ця категорія виявляється негативно [82, с. 268]. Подібної думки дотримувався і В. Русанівський, відзначаючи взаємодію синтаксичних і морфологічних форм у вираженні особи, яка «в широкому розумінні є однією з ознак предикативності, тобто синтаксичною категорією» [361, с. 193].

У «Курсі сучасної української літературної мови» за редакцією Л. Булаховського потрібними для творення речення названо тільки категорії часу і способу [230, с. 7]. О. Мельничук уважав термін «предикативність» невдалим і стосунок речення до дійсності називав

зовнішньо-синтаксичними відношеннями, обов'язковими типами яких є модальні і часові [275, с. 48].

Значного поширення розуміння предикативності як двокомпонентної величини, що не містить синтаксичної особи, набуло завдяки Н. Шведовій. Її погляди відбито в академічних граматиках російської мови 1970 та 1980 років, де відомий граматист була головним редактором. Предикативність Н. Шведова кваліфікує як нерозривну єдність категорій об'єктивної модальності та синтаксичного часу, що властива кожному реченню і є його граматичним значенням [121, с. 542]. Значення цих категорій виявлено в системі протиставлень – форм речення, які утворюють його граматичну парадигму [363, с. 86]. Потрактування предикативності як двокомпонентної комплексної категорії означало й обмеження парадигми речення, яка не охоплювала особових модифікацій, напр.: *Я пишу лист – Ти пишеш лист – Він (вона, воно) пише лист – Ми пишемо лист – Ви пишете лист – Вони пишуть лист.*

Таке розуміння предикативності викликало критику з боку синтаксистів, які підтримували концепцію В. Виноградова, що спонукало Н. Шведову обґрунтувати його в окремій публікації [458]. Принциповим для науковця є структурно-описовий підхід до вивчення мовних фактів, розмежування граматики й семантики і, отже, звужене розуміння власне граматичного. Прагнення вбачати синтаксичну особу в будь-якому реченні видається Н. Шведовій невиправданим, оскільки «пошуки засобів його “обов'язкового” вираження призводять до остаточного розмивання меж між факторами власне граматичними, лексико-синтаксичними і екстралінгвістичними» [458, с. 51]. Висновки дослідниці про необов'язковість особи для формування речення спираються на уявлення про суб'єкт речення як невластиву граматичну категорію, що має неоднорідні, «різнохарактерні» засоби вираження, про його необов'язковість для кожного речення. Такі речення, як *Вечоріє. Темно. Дощ іде. Грім*, Н. Шведова вважає безсуб'єктними [458, с. 52–55]. Ті численні явища, які називають «синтаксичною особою», на думку науковця, належать не мінімальній структурній схемі, а конкретному реченню, побудованому за цією схемою (або висловлюванню, що не спирається на абстрактний синтаксичний зразок побудови речення як граматичної одиниці). Тому їх потрібно вивчати або в аспекті семантичної структури речення, або в аспекті його суб'єктивно-модальних значень [458, с. 56].

У традиціях В. Виноградова розглядає предикативність та її складники С. Ільєнко, яка тлумачить предикативність як складну єдність категорій часу, модальності й особи. Останню дослідниця розуміє

розширено й називає персоналізацією. Цю категорію потрактовано як відбиток у висловлюванні позиції мовця – авторизацію, що виявляється безпосередньо (уживанням особових займенникових або дієслівних форм) або опосередковано (за допомогою модально-часових засобів). На думку С. Ільєнко, персоналізація в одному з її втілень є найважливішим складником предикативності, який цементує цей категорійний комплекс [187, с. 19–25].

Статус категорії персональності як складника предикативності послідовно обстоює Г. Золотова [184, с. 138–139; 178, с. 109–110; 181, с. 149–152; 180, с. 99; 183, с. 33]. Вона наголошує, що категорія синтаксичної особи, поряд із категоріями модальності та часу, виражає стосунк висловлювання до дійсності через ситуацію мовленнєвого спілкування, створювану співвідношенням його учасників [178, с. 109–110]. Зміст синтаксичної категорії особи полягає у встановленні стосунку суб'єкта речення до учасників комунікації: його відповідності першій, другій або третій особі. На переконання Г. Золотової, структуру речення всупереч вербоцентричним концепціям визначає не лише предикат, вона є наслідком взаємодії двох компонентів – суб'єктного й предикатного [180, с. 170]. Тому закономірним є висновок науковця про те, що кожне речення характеризується не тільки одним із модальних і одним із часових значень, але й одним із особових. У розумінні Г. Золотової синтаксична категорія особи є не тільки ширшою, ніж морфологічна категорія особи дієслова, вона перебуває над морфологічними і синтаксичними відмінностями дієслівних і недієслівних типів речень, прямих та непрямих способів позначення суб'єкта, над традиційним протиставленням особових і безособових форм [178, с. 109–110]. Виявлення категорії особи в системі речень російської мови бачиться науковцю складнішим, ніж категорій модальності і часу, зокрема внаслідок відсутності особової парадигми в деяких речень, двосуб'єктності або навіть полісуб'єктності ускладнених речень, різноманітності граматичних засобів вираження суб'єкта, проте всі ці факти підлягають упорядкуванню.

Важливою для адекватної інтерпретації персональності як синтаксичної категорії є думка Г. Золотової про її подвійну роль в організації речення. Як одна з граматичних предикативних категорій, що в окремих своїх значеннях утворює систему особових модифікацій речень певних класів, персональність належить до змінних ознак речення. Водночас вона належить і до постійних ознак як одна з категорій, що відбивають семантичний зв'язок речення з позамовною дійсністю, розчленованість / нерозчленованість явища дійсності, яке стає змістом

мовлення / думки; у ній виражається характер суб'єкта і відповідно парадигматичні можливості речення [181, с. 151–152].

О. Бондарко вважає, що предикативність не охоплює всіх аспектів стосунку змісту речення до дійсності і пропонує послуговуватися поняттям актуалізаційної функції. Реалізація певного комплексу актуалізаційних функцій обов'язкова для кожного речення, проте вияв цих функцій не обмежується реченням, зокрема, може здійснюватися в тексті. Не кожна актуалізаційна функція є предикативною, водночас та сама функція в одних випадках може бути предикативною, а в інших може не мати такого значення [53, с. 140–141]. Персональність учений кваліфікує як актуалізаційну категорію дейктичного типу, яка виявляється в будь-якому висловлюванні і може виражатися через граматичні форми особи або / та встановлюватись з огляду на контекст і зовнішні умови мовлення. Потрактування персональності О. Бондарко, на відміну від Н. Шведової, не пов'язує з обов'язковою структурно-семантичною значущістю певного засобу вираження семантики особи, а вважає передусім на функцію цієї категорії – співвідносити (з погляду мовця) позначувану ситуацію та її учасників з учасниками мовленнєвого акту, насамперед мовцем, тобто враховує її яскраво виявлену актуалізаційну природу. У цьому сенсі, на думку О. Бондарка, персональність належить до предикативних актуалізаційних категорій, як і модальність та темпоральність [417, с. 6–13].

Функційний підхід до речення як багатовимірної одиниці виявив різноманітність синтаксичних категорій. М. Мірченко обґрунтував розподіл синтаксичних категорій відповідно до трьох аспектів речення і диференціював категорійний статус предикативності як комунікативної надкатегорії і як категорії формально-синтаксичної. Категорія формально-синтаксичної предикативності, або предикативний зв'язок, формує структурну основу двоскладного простого речення та позначає синтаксичний зв'язок між головними членами речення – підметом і присудком. Як комунікативна надкатегорія предикативність охоплює підкатегорії часу, модальності та особи [286, с. 23–26]. Дослідник стверджує, що заперечення синтаксичного статусу категорії особи є неправомірним. Предикативність як сукупність категорій, які встановлюють і визначають природу речення, виявляється через відношення мовця до дійсності та, з іншого боку, через стосунок цього реченнєвого актуально-інтерпретованого змісту до дійсності. Двобічний характер предикативності якраз визначає особливості синтаксичної категорії особи. Її нейтралізація або виведення за межі предикативності не узгоджується з розумінням

модальності та її категорійного статусу. Конкретними носіями особових значень у реченні, за словами М. Мірченка, є суб'єкт, адресат і об'єкт [287, с. 230–231]. Належність категорії особи до предикативного ядра констатував А. Загнітко. Особа, на переконання науковця, повною мірою реалізує узгоджувальний потенціал формально-граматичного рівня категорії предикативного зв'язку [169, с. 12].

На думку І. Вихованця, усталену в сучасному українському мовознавстві комунікативну категорію предикативності, що складається з часу, модальності й особи, потрібно назвати надкатегорією реченнєвої актуалізації, доповнивши її ще одним складником – категорією актуального членування речення. Ці чотири комунікативні категорії речення перетворюють абстрактну схему речення на речення-висловлювання. Термін «предикативність» І. Вихованець пропонує вживати для виокремлення однієї з формально-синтаксичних категорій – предикативного зв'язку (взаємозв'язку) між підметом і присудком [88, с. 27–28]. На думку мовознавця, реальне речення-висловлення в тексті є триядерною структурою, семантико-синтаксичне ядро якої оформлене категорією предикації, формально-синтаксичне ядро – категорією предикативності (у формально-синтаксичному витлумаченні) і комунікативне ядро – надкатегорією актуалізації, що складається з чотирьох складників. Термін «предикація», на думку І. Вихованця, варто використовувати для позначення позамодального, позачасового, а також позаособового (не пов'язаного з розрізненням учасників і неучасників комунікації) поєднання субстанції з ознакою, суб'єкта з предикатом [88, с. 29].

Функційну різноспрямованість семантичної категорії персональності в реченні констатує П. Піпер. Сербський граматист зараховує персональність до антропоцентричного категорійного комплексу, який становлять реченнєві семантичні категорії, що безпосередньо чи опосередковано стосуються людини або різних аспектів її діяльності, зокрема мовлення. Крім персональності, до антропоцентричного комплексу належать діатеза (значення активного або пасивного стану), модальність, апелятивність, посесивність, соціативність та інструментальність. Категорія персональності, яка в сербській мові найвиразніше граматикалізована в дієслівній категорії особи, на думку науковця, водночас виступає як реченнєва категорія, яка у своїй реалізації поєднує і предикатне, і аргументне вираження. З одного боку, ця категорія функційно найближча до семантичних категорій темпоральності та модальності, оскільки ці три категорії, кожна по-своєму, беруть участь в актуалізації змісту пропозиції. З другого – має спільне з діатезою, тому що

в системі особи, як і в системі діатези, релевантним критерієм є активна чи пасивна роль учасника в позначуваній реченням ситуації. Окрім того, категорія персональності частково перетинається з категорією означеності / неозначеності, що виразно виявляється в реченнях узагальнено-особового і неозначено-особового значення [324, с. 592–593].

Функційна специфічність персональності в реченні виявляється в кількох взаємопов'язаних площинах. Вона виконує власне семантичну дейктичну функцію співвіднесення учасників позначуваної ситуації з учасниками акту мовлення, структурні функції координації підмета й присудка, семантико-прагматичні функції, що виявляють оцінку мовцем учасників і обставин комунікації. Вияви персональних значень корелюють із виокремленими в концепції Ю. Степанова відмінними типами референції: семантичної (деякі види означеності – неозначеності; особовість – безособовість), синтаксичної (корелативна, анафора тощо) та локаційної (орієнтація висловлювання щодо учасників мовленнєвого акту 'я', 'ти' 'він' на основі координат 'я' – 'тут' – 'зараз'). Останню дослідник називає також прагматичною, співвідносячи типи референції з членами тріади «семантика – синтактика – прагматика». Семантична референція тісно пов'язана з поняттям простору, реалізується передусім через суб'єкт речення, тому її типи виразно виявляються в разі його усунення [404, с. 87, 124–128].

Перетворення персональних значень можуть реалізовуватись і як трансформації ядерного речення, за яких змінюється його синтаксична структура, напр.: *Сусіди копають картоплю* → *Копують картоплю*; *Дівчина пошила сукню* → *Сукню пошито*; *У вікно стукнула сніжка* → *Стукнуло у вікно*; *Ти не розв'яжеш цю задачу* → *Цю задачу не розв'яжеш*; і як варіації в межах однієї структурної схеми речення, пов'язані з морфологічною парадигмою дієслова, напр.: *Я їм вареники* – *Ти їси вареники* – *Він (вона, воно) їсть вареники* – *Ми їмо вареники* – *Ви їсте вареники* – *Вони їдять вареники*.

Належність до певної особи є обов'язковою характеристикою субстанційних компонентів речення: суб'єкта, об'єкта й адресата. Персональні статуси суб'єкта та інших учасників позначуваної реченням ситуації є частинами єдиного комплексу, якому властива певна ієрархічність. Як зауважує О. Бондарко, вираження особи в об'єкті доповнює та підтримує те вираження семантики особи, яке подане в суб'єкті, характеризуючись периферійністю [417, с. 16–17]. Персональний статус суб'єкта є ієрархічно найвищим, оскільки суб'єкт належить до семантико-синтаксичного ядра речення, експліцитно або імпліцитно виявляючись у кожному

реченні. Відсутність суб'єктної синтаксеми, формально-граматичних показників персональної належності суб'єкта засвідчує не відсутність суб'єкта в семантичній структурі речення та його персональну невизначеність, а специфічність способу мовної репрезентації найважливіших суб'єктних характеристик. Належність суб'єкта до першої, другої або третьої осіб не завжди є змінною характеристикою, що вказує на його роль у певному комунікативному акті. Для низки суб'єктів персональний статус є відбиттям онтологічних властивостей їхніх денотатів, а його зміна означає зміну сутнісних властивостей самого суб'єкта. Зокрема, предметні суб'єкти належать до третьої особи, а речення з ними не мають особової парадигми, напр.: *Побіч тротуару дзюркотить вода...* (В. Винниченко, с. 19); *Ріка клекотіла, рвала камінь, нестримно мчала свої води до моря* (Ю. Мушкетик, с. 808); *Груддя на городах ніби ще більше почорніло, настовбурчилося...* (Є. Гуцало, 1, с. 551).

Протиставленість суб'єктів за особою є релевантною для систематизації речень. Персональні різновиди суб'єктів пов'язані з їхньою типологією за означеністю / неозначеністю. На рівні речення реалізуються специфічні варіанти категорійних значень персональності, зокрема неозначено-особовий, узагальнено-особовий, неозначено-предметний, що характеризують речення як одиниці мовної системи. Диференціація суб'єктів за особою, що перетинається з їхнім поділом за означеністю, потребує інтерпретації в межах ширшої проблеми взаємодії категорій персональності та означеності / неозначеності.

Як синтаксична актуалізаційна категорія персональність бере участь у встановленні співвідношення між повідомлюваним і конкретним комунікативним актом, завдяки якому речення як відображення класу ситуацій перетворюється на висловлювання. Як і категорії часу та модальності, які традиційно зараховують до складників предикативності, персональність актуалізує повідомлюване через стосунок до комунікативного акту, який виступає стрижневим орієнтиром у мовному освоєнні дійсності. Як зауважує Б. Успенський, реальність мовлення виступає первинною реальністю, що поєднує мовців і дає їм змогу співвідносити своє сприйняття дійсності, водночас мовленнєвий акт виявляється вихідним пунктом для формування уявлень про об'єктивну реальність, яка існує незалежно від індивідуального досвіду [436, с. 36]. Сутність комунікації полягає у взаємодії її учасників, інструментом якої є висловлювання. Вилучення з надкатегорії предикативності категорії персональності означало б визнання важливості моменту мовлення, оцінки повідомлюваного й ігнорування релевантності розподілу

комунікативних ролей для творення висловлювання й, отже, перебігу комунікації. Власне, сама інкорпорованість граматичного значення особи до структури дієслова – частини мови, що якнайкраще пристосована до виконання функції предиката і є стрижневим виразником предикативності, – засвідчує обов'язковість персональності для формування й функціонування речення.

Персональність виявляє референційні характеристики речення – співвіднесеність суб'єкта, об'єкта й адресата речення з певними об'єктами дійсності – та пов'язані з ними комунікативні та прагматичні аспекти його змісту. Наприклад, форма третьої особи щодо суб'єкта-мовця виступає засобом переорієнтації висловлювання з погляду мовця на погляд сторонніх для нього осіб, з чим пов'язане виникнення конотації об'єктивізації дії [417, с. 68]. У комунікативній взаємодії партнерів у процесі обміну думками й почуттями актуалізуються інтенційні, соціальні та інші комунікативні значення, ті семантичні компоненти мовних одиниць, які стосуються індивіда, який використовує мову як засіб спілкування і здійснює вибір, орієнтуючись у ситуації мовлення, соціальних ознаках адресата тощо [439, с. 8]. Природно, що ці важливі значення реалізуються через модифікацію категорійних значень персональності.

Отже, специфіка персональності як синтаксичної категорії виявляється у двох аспектах: референційно-семантичному та семантико-прагматичному. Різновиди персональних значень корелюють із видами суб'єкта за означеністю / неозначеністю, а специфічні функційні варіанти персональної семантики втілюються в реченнях різної семантико-синтаксичної структури, закріплюючись на рівні мови. У мовленні категорійні значення персональності втілюються в низці прагматичних варіантів, актуалізуючи значення, важливі для перебігу комунікації.

3.2. Ступенювання різновидів персональної семантики за рівнем означеності

У структуруванні на найзагальнішому значеннєвому рівні, формуванні й функціонуванні різновидів персональності виявляється її глибокий зв'язок з поняттєвою категорією означеності / неозначеності. Персональна кваліфікація учасників описаної реченням ситуації є одним із аспектів їхньої характеристики за означеністю. Усвідомлення особливого зв'язку персональності із семантикою означеності в граматичній

традиції виразно засвідчено в класифікації односкладних дієслівних структур, де означено-особовим протиставляють неозначено-особові, узагальнено-особові й безособові речення. Проте поділ односкладних речень за семантичними параметрами, зокрема персональним статусом суб'єкта, а не структурними особливостями, слушно кваліфікують як вияв класифікаційної непослідовності [178, с. 113]. Неозначеність особи діяча, його узагальнено-особовий характер бачимо й у двоскладному реченні, напр.: *Хтось вихопився з натовпу і прожогом побіг зупинити дзвонаря* (Б. Антоненко-Давидович, с. 127); *Сидиш, бувало, де-небудь у запічку, – про тебе всі й забули, – а ти зориш за всіма, кожне слово ловиш...* (С. Васильченко, с. 41). Взаємодія категорій персональності та означеності не обмежується односкладними структурами. Хоч наявність або відсутність у реченні синтаксеми, що безпосередньо вказує на персональну належність суб'єкта, безумовно, впливає на характер вираженого персонального значення, релевантними для творення різновидів персональних значень є й інші чинники. Мова має широкий арсенал засобів вираження різноманітних відтінків персональної семантики, поява яких зумовлена генетичною спорідненістю й активною взаємодією категорій персональності й означеності.

Семантична категорія означеності / неозначеності актуалізує та детермінує ім'я, виражає його одиничність в описуваній ситуації або належність до класу подібних йому феноменів [297, с. 349]. У контексті функційної граматики В. Гладров потрактовує означеність / неозначеність як семантичну категорію, що реалізує врахування мовцем інформованості слухача про названий іменником об'єкт дійсності, та поле, що в російській мові охоплює різнотипні формальні засоби для вираження цих відношень і не має ядра у формі морфологічної категорії. Вираження семантики означеності / неозначеності дослідник пов'язує з порядком слів і фразовою інтонацією, опозицією називного та родового, знахідного й родового відмінків, аспектуальністю, квантитативністю, функціонуванням неозначених і вказівних займенників [418, с. 241–244]. В аналізі семантичної структури речення означеність / неозначеність розглядають як специфікатор, що реалізується в трьох різновидах: 1) означений (вказує на об'єкт дійсності, знайомий і мовцю, і, як уважає мовець, слухачеві), 2) специфікований (вказує на об'єкт дійсності, який, як уважає мовець, не знайомий слухачеві), 3) неозначений (вказує на об'єкт дійсності, який не відомий ні мовцю, ні слухачеві) [292, с. 332].

В українській мові як безартиклевій семантику означеності / неозначеності виражають різнорівневі мовні засоби, реалізується складна

взаємодія іменних і дієслівних граматичних категорій у репрезентації суб'єкта як означеного, частково означеного чи неозначеного, виявляється тісний зв'язок означеності й інших семантичних категорій. За словами І. Вихованця, категорія означеності / неозначеності «розсіяна» в різних сферах мови: у займенникових іменниках (*хтось, щось, усі, кожний*); у відмінковій системі – грамемах знахідного і родового відмінків; у синтаксичній структурі мови – так званих неозначено-особових реченнях [98, с. 238]. Не маючи єдиного центру, ця категорія репрезентована і через процеси номінації, і на рівні функціонування іменника в актах комунікації. Її значення в іменнику реалізуються через предметні поняттєві категорії антропонімічності / неантропонімічності, істоти / неістоти, особи / неособи, конкретності / абстрактності тощо [465, с. 12]. На думку польської дослідниці Н. Коциби, в українській мові категорія означеності, хоч і має досить широкий спектр вираження через лексичні засоби, міцно пов'язана з кожною конкретною мовною ситуацією [497, с. 11]. Чи не єдиними формальними засобами, що містять сему означеності, мовознавець вважає вказівні та присвійні займенники [218, с. 1].

Категорія означеності / неозначеності функціонує в тісній взаємодії з іншими референційними категоріями, посідаючи «центральне місце в полі референційних значень» [418, с. 278]. Безпосередній стосунок семантики означеності / неозначеності до мовленнєвої діяльності людини, зокрема вияв у конкретних актах комунікації, та зорієнтованість на характеристику предметів (субстанцій) зумовлюють її тісну взаємодію з персональністю – актуалізаційною категорією, що характеризує об'єкти дійсності за їхнім стосунком до комунікативної ситуації.

Персональність виступає одним із засобів реалізації загальнішої категорії означеності / неозначеності. «Категорія особи є впорядкованим набором засобів маніфестації детермінативної функції іменних груп, а саме – семантики означеності», – наголошує О. Кіклевич [201, с. 183]. Кожен із трьох типів означеності референтних іменних груп учений прямо чи опосередковано пов'язує з певною персональною семантикою. Комунікативна означеність, на його думку, реалізується за допомогою третьої особи. Енциклопедична, зумовлена наявністю в мовця стійкого образу референта, виявляється за допомогою власних назв, інколи займенника *я*, що дає змогу ідентифікувати особу завдяки аудіальному контактові комунікантів. Ідентифікація в таких випадках відбувається не завдяки значенню займенника, а через упізнавання голосу співрозмовника, напр.:

Ритнули двері.

– *Хто там?*

– *Я* (М. Коцюбинський, 3, с. 98).

Емпірична (дейктична) означеність, що ґрунтується на характеристичності референта за відношенням до комунікативного акту й учасників інформаційного обміну, пов'язана із займенниками першої та другої осіб [201, с. 174–183].

Структурування поняттєвої основи категорії персональності ґрунтується на розрізненні ступенів дейктичної та комунікативної означеності референта, його локалізації в орієнтаційному просторі мовця, центром, вихідним пунктом якого виступає Я самого мовця. Я слушно визнають полюсом одиничності, яким мова постійно оперує як мірою одиничності імен, суб'єктів речень і відповідно їхніх предикатів [403, с. 88]. У процесі комунікації у висловлюванні реалізується потрібна для референції індивідуалізація об'єктів через встановлення їхнього зв'язку з конкретним мовленнєвим актом [309, с. 8–9]. Категорія персональності виступає інструментом вираження в мові означеності й одиничності об'єкта дійсності, отже, пов'язана також із указуванням на дискретність / недискретність простору.

На поняттєвому рівні поділ на особи є й ступенюванням за означеністю. Максимальний її рівень властивий першій особі, мінімальний – третій. Друга особа характеризується більшою означеністю, ніж третя, проте не має властивості першій особі граничної одиничності, унікальності. Завдяки онтологічній відмінності в означеності трьох осіб репрезентовані в мові варіанти персональних значень сприймаються як елементи наскрізної осі ступенювання за означеністю.

Через тісну продуктивну взаємодію категорій означеності й персональності, важливість реалізованих суб'єктом функцій референції та індивідуалізації, виразну протиставленість персональних значень за ступенем означеності різновиди семантики персональності розглядають у межах однієї бінарної категорії персональності / імперсональності. Ю. Степанов співвіднесення суб'єкта речення з якимось предметом у зовнішньому світі (референтом) і визначення ступеня його виділеності (окремішності) в просторі й часі пов'язує зі специфічною семантичною мовною категорією особовості / безособовості, яка має градаційний характер. Для індоєвропейських мов Ю. Степанов визначає таку градацію речень за типом суб'єкта: 1) з суб'єктом «я» (*Я розмовляю*); 2) індивідом-особою, крім «я» (*Хлопчик розмовляє*); 3) індивідом неособою

(*Камінь упав*); 4) означеною кількістю індивідів – осіб або неосіб (*Усі прийшли*; *Усі камені впали*); 5) неозначеною кількістю індивідів-осіб або неосіб (*Курчат рахують восени*; *Там щось сиплеться*); 6) означеним за просторово-часовими межами явищем внутрішнього і зовнішнього світу (*Мене нудить*; *Сьогодні зранку морозить*); 7) неозначеним за просторово-часовими межами явищем природи (*Холодно*; *Темно*; *Погано*). Для вченого важливим є розрізнення семантичної категорії особовості / безособовості та градації за означеністю / неозначеністю референції, яку розглядають теорія референції та прагматика, хоча, за словами Ю. Степанова, вони часто виступають у «склеєному» вигляді [405, с. 272–273].

Взаємозв'язок семантики персональності й означеності, їхній градаційний характер виявилися в потрактуванні дієслівних категорій. В. Русанівський констатував, що порівняно невеликій групі імперсональних дієслів, які у своєму основному значенні не співвідносні з яким-небудь конкретним виконавцем, протистоять більшість слів цієї частини мови, які є персональними, а між персональністю й імперсональністю лежить досить широка перехідна смуга, в якій можна виділити зони неозначеності й узагальненості суб'єкта. На його думку, неозначений суб'єкт в українській мові може виражатися лексично, граматично і лексико-граматично. Усунення займенникових іменників *хтось*, *щось* перетворює лексичну невизначеність у граматичну, яка в деяких випадках може «зливатися з безособовістю» [34, с. 214]. Граматична неозначеність виражається дієсловом у формі третьої особи однини теперішнього або майбутнього часу або однини минулого часу (*шарудить у лісі*, *шаруділо в лісі*), третьої особи множини теперішнього або майбутнього часу (*косять сіно*, *коситимуть сіно*), множини минулого часу (*листа написали*), предикативними формами на *-но*, *-то* (*листа написано*), рефлексивною формою дієслова в середньому роді однини минулого часу або в третій особі однини теперішнього / майбутнього часу (*поливалося регулярно*, *бралося на сміх*). Лексико-граматичним способом вираження неозначеності суб'єкта В. Русанівський вважає представлене в спонтанному мовленні доповнення «неозначено-особового дієслова, що виступає в третій особі множини теперішнього / майбутнього часу або множини минулого часу займенником *вони*, що в даному контексті не стосується жодного суб'єкта», напр.: *що вони в ньому знаходять*; *що вони там збудували* [34, с. 214–215].

Ступенювання персональних значень за рівнем означеності є обов'язковим компонентом цілісного дослідження ФСП персональності. У типології персонального дейксису О. Бондарка основним

є розрізнення конкретного та неконкретного дейксису з подальшим поділом на підтипи. Конкретний дейксис може бути власне особовим і предметним, неанафоричним і анафоричним, ситуативно актуалізованим і ситуативно неактуалізованим. Неконкретна персональна семантика, за О. Бондарком, реалізується у двох різновидах – неозначено-особовому та узагальнено-особовому [417, с. 8–9].

Проблема загального градування персональної семантики суб'єкта за рівнем означеності потребує розв'язання і для встановлення специфіки окремого різновиду персонального значення. В. Гак, аналізуючи неозначеноособовість з погляду змісту й способів вираження, застосовує запропоновану В. Виноградовим типологію особових значень дієслівних форм [83, с. 373–390] і пропонує вирізняти такі етапи процесу узагальнення й усунення особи діяча: 1) конкретно-особовий суб'єкт (з внутрішньою градацією від одиничності до множинності); 2) сукупний суб'єкт (*ми з тобою*); 3) збірний суб'єкт (*група студентів*); 4) неозначено-особовий суб'єкт (*стукать*); 5) узагальнено-особовий суб'єкт; 6) неозначено-вказівний суб'єкт (*це*); 7) усунений суб'єкт (*стучає!*); 8) безособовість (безсуб'єктність: *світає*) [105, с. 86].

Вивчаючи структуру синтаксичних категорій, М. Мірченко відзначив істотну модифікацію персональної семантики в семантико-синтаксичній структурі речення, де під впливом контексту зміщено конкретно-особове категорійне значення дієслова й реалізується диференціація особовості в напрямі постійної її втрати. Така модифікація регулюється структурно, звичайно незаміщенням позиції підмета і здійснюється в реалізації неозначено-особовості, узагальнено-особовості та одноособовості. На думку вченого, перша, друга і третя особи реалізують узагальнено-особову семантику, форма третьої – зазвичай неозначено-особову й одноособову [287, с. 232].

Розмежування типів персональних значень суб'єкта за рівнем означеності та тих видів суб'єктної семантики, що мають іншу природу, потребує чіткого розуміння опозиції особовість / безособовість. Г. Золотова запропонувала переглянути традиційне протиставлення особових речень на зразок *Він не працює* безособовим *Світає*, *Йому не працюється* за ознакою наявності / відсутності підмета в називному відмінку. Якщо означено-особовість, неозначено-особовість і узагальнено-особовість – це способи представлення суб'єкта, варіанти особового суб'єкта, то безособовість як значення мимовільності, неконтрольованості дії є характеристикою відношення між предикативною ознакою та її носієм з певного погляду, – підкреслює науковець [180, с. 120]. Назву «безособові» щодо

деяких дієслів (*нудить, смеркає*) можна виправдати відсутністю в них парадигми особи, але речення як мовно-мисленнєвий акт не може відбутися без приписування ознаки її носієві, без установлення особових співвідношень, отже, не може бути безособовим. Граматична специфіка так званих безособових речень, на думку Г. Золотової, полягає в структурно-семантичній маркованості інволютивного стану. І названий, і неназваний інволютивний суб'єкт може сприйматися як означений, неозначено-особовий або узагальнено-особовий [185].

У диференціації різних типів неозначеного суб'єкта для Г. Золотової принциповим є розрізнення особових і предметних носіїв предикативної ознаки, оскільки в російській мові для них характерна відмінна мовна репрезентація. Опозиція особовий / предметний суб'єкт виявляється в тому, що реченням із суб'єктом першого типу властива особова парадигма, натомість речення з предметним суб'єктом мають тільки одну форму третьої особи. Речення з особовим суб'єктом можуть виступати в означено-особовому, неозначено-особовому й узагальнено-особовому варіантах, а предметно-суб'єктні мають тільки варіант неозначено-предметної семантики [180, с. 119, 146]. Реалізацію вказаних варіантів Г. Золотова пов'язує з синтаксичною значущістю неназваного суб'єкта, який свідчить про «константне змістове прирошення в суб'єктних модифікаціях речення і системний зв'язок з вихідною моделлю» [179, с. 114]. Означено-особова модифікація виражає дію першої або другої особи, на які за неназваності суб'єкта вказують особові флексії дієслів. Неозначено-особова модифікація виражає дію третьої особи, людини (людей), що не беруть участі в комунікації й не названі через непотрібність або через незнання. Для неї характерна дієслівна форма третьої особи множини. Неназваність з таких самих причин предметного суб'єкта уможливорює появу неозначено-предметної модифікації, якій властива дієслівна форма третьої особи однини або однини середнього роду минулого часу, пор.: *Кто-то стучит – Стучат. Стучали. Что-то стучит. – Стучит. Стучало* [179, с. 115–116].

У сприйнятті людини референтна означеність / неозначеність пов'язана не лише з персональною належністю, а й із кількісною означеністю / неозначеністю й агенсивністю / дезагенсивністю суб'єкта, що, зокрема, демонструють і наведені градації. Найприроднішою роль суб'єкта є для чітко означеного активного діяча, яким людина вважає насамперед себе. Не випадково за здатністю виконувати функцію суб'єкта в індоєвропейському реченні іменам приписують певну ієрархію: лексеми, що позначають осіб / людей загалом / тварин / рослини /

речі / абстрактні об'єкти [404, с. 15]. У цій ієрархії, як і ступенюванні персональних типів суб'єкта за означеністю, виявляється стрижнева риса мови – орієнтування на людину: і як мовця, і як головну дійову особу світу [180, с. 5].

Я-суб'єкт є тим компонентом градаційного ряду, який поєднує максимальну референтну й кількісну означеність. Його означеність співвідноситься з активною мовленнєвою дією і є чинною для певної комунікативної ситуації. Через максимальну означеність Я-суб'єкта в реченні він не потребує відповідного маркера, хоча в монологічному тексті від першої особи займенник може супроводжуватись означеннями або прикладкою, яка називає мовця і приховано виражає другорядну предикацію [329, с. 4–5], напр.: *Доволі, що я, худий і похмурий, ледве плентався по світі* (М. Коцюбинський, 1, с. 264); *Я, стомлений, приліг на одного воза поряд зі снарядами і миттю заснув* (Б. Антоненко-Давидович, с. 327–328); *Я, козотопський сотник, та й не знаю, що мир погибає?* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 147); *Я, недостойний Семен, прочитавши Полікарповий патерик, писаний задля наставляння майбутніх поколінь, задумався був невимірно* (В. Шевчук 1989, с. 6). Такі уточнення, проте, не змінюють дейктичної означеності Я, стосуючись інших характеристик позначуваного цим словом денотата.

Дейктична означеність Я-суб'єкта не залежить від форми його мовної репрезентації: за допомогою тільки відповідного займенникового іменника, тільки особової форми дієслова або одночасного використання цих засобів, напр.: *О, я вірю, // без краю вірю в тебе, Сине Божий, // та я не вірю в себе!* (Леся Українка 1989, с. 66); *Я дививсь – і німів, і прощавсь – і прощатись не міг* (А. Малишко, 2, с. 8); *Виглядаю долю довгождану, // а не діжду – вибуду із гри* (В. Стус, с. 56). Якщо персональний статус суб'єкта виражається напівлатентно, через морфологічну форму дієслова, яка виступає носієм цілої низки граматичних значень, зокрема й семантики особи, унікальна індивідність Я-суб'єкта не акцентована, проте не підлягає сумніву.

Як належний до широкої сфери не-Я Ти-суб'єкт позбавлений онтологічної унікальності, властивій Я-суб'єктові. Проте його залученість до комунікації, що передбачає потенційну мовленнєву активність, зумовлює вищий рівень означеності в порівнянні з Він-суб'єктом. Їхній нерівнорядний статус демонструє відмінна взаємодія категорій персональності й означеності в межах другої та третьої осіб. Якщо для другої особи характерна нейтралізація референтної означеності з творенням узагальнювальної семантики, третій властивий широкий спектр

персональної семантики, пов'язаний із різними видами неозначеності. Як і першій особі, другій властива однозначність референції в кожному комунікативному акті. Незважаючи на спосіб мовного вираження, суб'єкт другої особи також не втрачає означеності. Зокрема, поширена в спонукальних реченнях відсутність на формально-граматичному рівні показника другої особи не свідчить про неозначеність їхнього суб'єкта, напр.: – *Церемоніальним маршем!.. – пролунала команда* (О. Довженко, с. 99); – *Во-оди, – промимрив по-старечому [пріор]* (М. Яцків, с. 101); – *Прикладом гада!* (Г. Косинка, с. 27); – *Мотор! – знову гукнув режисер, і це прозвучало, як «Вогонь»* (Г. Тютюнник, с. 519); – *До зброї! – скомандував Шурабура до козаків охорони...* (Б. Антоненко-Давидович, с. 356). Семантика другої особи є обов'язковим складником імперативів. Компонентом пропозиції всіх імперативних висловів є суб'єктна функція адресата мовлення. Як зауважила О. Падучева, коментуючи певну узгодженість між типом комунікативного акту й структурою пропозицій, «в ілокутивному акті спонукання (наказу, прохання) змістом пропозиції є майбутня дія Д, реалізована слухачем С або хоча б якось залежна від С» [309, с. 38].

За здатністю вказувати на неозначений суб'єкт третя особа протистоять першій і другій. Д. Лайонз, відзначивши цю особливість, так пояснив її природу: мовець і слухач присутні в складі будь-якої ситуації, тоді як інші згадані особи та предмети не тільки можуть бути відсутніми в самій ситуації висловлювання, але й залишатися неідентифікованими. Це означає, що категорія третьої особи може поєднуватися з такими іншими категоріями, як «означений» або «неозначений» і «близький» або «далекий» (категорія «близкості» визначається через вказівку на учасників ситуації) [238, с. 292].

Референтність суб'єкта третьої особи залежить від особливостей денотата, наявності чи відсутності в мовця достатньої інформації для означення суб'єкта і комунікативних намірів мовця, який обирає спосіб його вербалізації. Релевантною є реалізація таких ознак, як індивідуальний / загальний, конкретний / неконкретний, одиничний (або один, виділений із класу однорідних) / множинний чи збірний; відомий / невідомий тощо [464, с. 104]. Найвищий ступінь означеності й індивідності в цій сфері властивий особовій власній назві, напр.: *Плужник – поет протиріч* (В. Базилевський, с. 138); *Іноді професор Грушевський трохи перебільшує значення особистого фактору* (М. Зеров, с. 200); *Панас Павлович блукає по хаті й змерзло потирає руки* (В. Винниченко, с. 77); найнижчий – невербалізованому суб'єктові речень, що описують стан навколишнього середовища, напр.: *Починало вечоріть* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 436);

Вже трохи розвиднілось (М. Коцюбинський, 1, с. 123); *Задощилося...* (Г. Косинка, с. 88). Крайня референтна неозначеність є постійною властивістю таких суб'єктів і зумовлена їхньою слабкою онтологічною окресленістю, невиокремленістю із загального тла. Носій предикативної ознаки в таких реченнях у принципі не може бути вербалізований окремою синтаксею. Зважаючи на це, деякі мовознавці висловили хибну думку про наявність безсуб'єктних дієслів (див. зокрема [450, с. 43]).

Для традиційної граматики характерна різна кваліфікація семантично споріднених речень із неозначеним суб'єктом третьої особи, що зумовлено залученням до розмежування реченнєвих типів не тільки семантичного, а й морфологічного критерію, врахуванням відмінностей, що виявляються на формально-граматичному рівні. Термін «неозначено-особові» вживають щодо односкладних речень із дієслівним предикатом у формі множини теперішнього, майбутнього часу або множини минулого часу, напр.: *Са х н о Че р н я к. А вас оце отак і повезуть?!* *Па в л ю к. Отак і повезуть. І привезуть. І страять* (Л. Костенко 1989, с. 516); *У газетах пишуть про насильство, відсутність медикamentів і продовольства в районах, що потрапили під контроль бойовиків* (День, 18.06.2014). У типології двоскладних речень такі характеристики суб'єкта, як неозначеність або особовість, не використовують. Інші односкладні речення подібної семантики, головний член яких не має афіксів, що характеризували б особу суб'єкта дії чи стану, розглядають серед безособових односкладних, хоч і відзначають наявність неозначено-особової семантики [44, с. 10; 119, с. 116; 375, с. 200; 393, с. 15; 411, с. 251]. Пор.: *Йона атаковано з всіх боків...* (М. Коцюбинський, 1, с. 284); *Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі й жадання краси* (О. Гончар, с. 114); *Названо цьогорічних лауреатів премії «Благовіст»* (Літературна Україна, № 15, 10.04.2014); *Він [Відступник] бачив, як вивозилось в Германію все, що можна було вивезти* (О. Довженко, с. 573). С. Єрмоленко вбачає семантику неозначеної особи і в інших односкладних реченнях, де головний член – модальне дієслово та інфінітив, у двоскладних пасивних конструкціях, які називають діюстан, редукуючи, усуваючи суб'єкта дії, але увиразнюючи суб'єкта стану, напр.: *Треба збирати лікарські рослини; Розчинність вимірюється...; Зображення регулюється...* [160, с. 66–67].

Найширшою група неозначено-особових структур постає в концепції Г. Золотової. На її думку, неозначено-особове значення неназваної особи-агенса властиве в російській мові не тільки дієслівним реченням з неназваним підметом, а й реченням різноманітної структури з неназваним

через незнання або через непотрібність агенсом будь-якої можливої позиції. До однієї семантичної групи науковець зараховує речення, що відмінні за структурою й досить віддалені за семантичними показниками, напр.: *Лошади поданы; Послано за отцом; Здесь производится продажа дров; Шум, хохот, беготня, поклоны* (О. Пушкін); *Шаги в сенцах...* (М. Шолохов). До аналізу залучено й текстові уривки, де описано дії осіб, яких не бачить мовець, напр.: *В сенях затоптали. В сенях забубнили голоса – будто заговор. Дурашливо хохотнул чей-то тенорок. И медленно отворилась дверь* (А. Рекемчук). Г. Золотова робить висновок, що за допомогою різноманітних засобів, зокрема й метонімічного представлення особи та дії, «досягається необхідний комунікативно-стилістичний ефект неозначено-особового значення» [180, с. 108–109].

На нашу думку, зарахування речень до групи неозначено-особових можливе за умови суб'єктності особової семантики. Хоч девербативи зберігають основні семантичні характеристики вихідних дієслів, зокрема асоціюються з особовою дією, їхнє функціонування як предикатів не тотожне дієслівному. Властиве іменникам категорійне значення предметності нівелює наявну у вихідному дієслові здатність репрезентувати суб'єктно-предикатні відношення. У реченнях на зразок *Сміх; Тупит; Розмови* особова семантика є другорядною, у фокусі предикації перебуває не особовий суб'єкт і його дія, а статичне, опрідметнене зображення дії. Отже, стрижневим виступає значення предметності. Так само немає підстав зараховувати до неозначено-особових структури з дієприкметниковим предикатом, що формально-граматично узгоджується з іменником у суб'єктній позиції, напр.: *Документи оформлені; Стіни пофарбовані*. Таким реченням властивий предметний суб'єкт стану, а не особовий суб'єкт дії. Натомість речення з предикативами на *-но, -то*, хоч і в модифікованому вигляді, зберігають значення особового суб'єкта дії. Напр.: *Та се тобі якісь чари давано!* (Марко Вовчок, 1, с. 44); *В Одесі закрито дев'ять міських пляжів* (Л. Костенко, с. 219); *Світ залило густою смолою // передум, перезла, перемсти* (В. Стус, с. 151).

Не можна визнати неозначено-особовими й ті речення, де функцію предиката виконують одиниці зі значенням психічного й фізичного стану людини, стану з модальним відтінком необхідності, які в сучасному мовознавстві кваліфікують як аналітичні дієслова [92, с. 294–297]. Навіть за відсутності відповідної синтаксеми суб'єкт речення ідентифікуємо однозначно як особовий, якщо стан, названий предикатом, властивий тільки людині, напр.: *радісно, жаль, соромно, лачно, потрібно, бажано, варто* тощо. Оскільки такі предикати не мають граматичних

показників особи, а носієм стану може бути будь-яка з трьох осіб, суб'єкт у реченні часто експліковано спеціалізованою синтаксеєю, напр.: *Чого мені тяжко, чого мені нудно...?* (Т. Шевченко, с. 252); *Стало мені шкода художі...* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 431); *Сором нам* (А. Головка, 1, с. 24); *– Тобі часом не треба прибиральниці?* (Б. Антоненко-Давидович, с. 212); *Тут чоловікові зовсім біда!* (Г. Квітка-Оснóв'яненко, с. 185); *Сьогодні Гаврилові радісно* (М. Матіос, с. 86). Речення з аналітичними предикатами стану, що не мають при собі лексично вираженого суб'єкта стану, І. Вихованець вважає неповними (згорнутими) [89, с. 100]. Коли позиція суб'єкта стану не заповнена, його носій зрозумілий з контексту чи ситуації мовлення, напр.: *Маланка тремтіла. – Йди спати, – сердивсь Андрій. – Страшно, Андрію* (М. Коцюбинський, 3, с. 65) – мені страшно; *Єлька дала волю сльозам <...> Було шкода себе, але їй дядька Ягора теж стало шкода* (О. Гончар 1992, с. 172–173) – їй шкода; *Соромно зізнатися, але я не здатний був визначити, з якими жінками вже знайомився...* (В. Слапчук 2006, с. 16) – мені соромно. Навіть тоді, коли суб'єкт не може бути встановлений точно, до кола носіїв стану мовець зараховує себе, а реченням властива не так неозначеність суб'єкта, як узагальненість значення, напр.: *Тяжко-важко вік свій коротати // У незнання сумерці німім...* (І. Франко, 1, с. 67); *І наперед не треба ворожити, // І за минулим плакати не варт* (Л. Костенко 1989, с. 13). Пор.: *Треба поважати старших – Усім треба поважати старших; Гріх сміятись із хворого – Будь-кому гріх сміятись із хворого.*

Онтологічна віддаленість третьої особи від центру дейктичної означеності зумовлює формування в її межах специфічних способів репрезентації неозначених суб'єктів. Інваріантне значення третьої особи реалізується у функційних варіантах конкретно-особової і неозначено-особової семантики. Для конкретно-особового значення третьої особи характерна наявність у реченні суб'єктної синтаксеми, а в разі її відсутності можливість встановлення назви діяча з контексту чи ситуації мовлення, напр.: *А дочка не дуже-то їй слухає матері: загне голову, як муштровий кінь, та їй вийде з кімнати* (Марко Вовчок, 1, с. 39); *Несподівано провідав Зачіплянку голова Єльчиного колгоспу <...> Пішки йшов, статечний, неквапливий* (О. Гончар 1992, с. 94); *Лаврінові похололо в грудях. Уже поспішаючи, засунув руку під кожух, намацав на перев'язі ладунку й потягнув до себе* (Ю. Мушкетик, с. 402). Незаповненість позиції суб'єкта в конкретно-особових реченнях не має особливого змістового навантаження, їхня структурна неповнота не свідчить про особливі характеристики суб'єкта. Внутрішня диференціація конкретно-особових

речень за ступенем референтної означеності суб'єкта не спричиняє появи синтаксичних структур, спеціалізованих на вираженні його окремих типів. Назви суб'єкта можуть стосуватися різноманітних денотатів – одного чи кількох об'єктів у спільному полі зору комунікантів, абстрактної множини всіх потенційних референтів, – однак їхній характер не впливає на синтаксичну організацію речення, пор.: *Учень розгорнув книгу; Цей учень спізнився; Усі учні зібрались у класі; Якийсь учень забув олівець; Учень повинен слухати вчителя.* Для синтаксичного оформлення конкретно-особових речень нерелевантним є й належність суб'єкта до категорії осіб чи предметів: *Дівчина співає – Вітер співає; Дитина впала – Краплина впала.*

У вираженні дій та станів неозначеного суб'єкта незаповненість суб'єктної позиції має принциповий характер, а тип синтаксичної організації речень корелює з особовим чи предметним статусом діяча. Якщо неозначений суб'єкт вербалізовано, центром експлікації семантики персональності виступає суб'єктна синтаксема, виражена відповідним займенником, напр.: *Зверху почало щось сіятись, чи то дощ, чи то мряка* (М. Коцюбинський, 2, с. 47); *Хтось сів у траві поруч Сірка* (Ю. Мушкетик, с. 280); *Вважає дехто, що годинник – нехитра штука* (П. Глазовий, с. 183). У разі відсутності суб'єктної синтаксеми на синтаксичному рівні формуються специфічні функційні варіанти семантики третьої особи (неозначено-особовий і неозначено-предметний), які репрезентовані в українській мові спеціалізованими синтаксичними структурами. Неозначено-особова семантика реалізується в конструкціях кількох типів.

1. Речення, в яких відповідний статус суб'єкта виражено через взаємопов'язані граматичні категорії особи та числа, зокрема значення третьої особи множини, напр.: *Перед кумира // Везуть возами ладан, миро, // Женуть гуртами християн // У Колізей* (Т. Шевченко, с. 550); *Ще не засвітили ліхтарів* (В. Шевчук 1986, с. 48); *Він [Антон] саме думав про те, що ось зараз задзвонять у Ворота...* (Г. Пагутяк, с. 7). Такі конструкції традиційно називають неозначено-особовими.

2. Речення, в яких предикат позбавлений граматичних показників особи. У таких реченнях особовість і неозначеність суб'єкта неактуальні для мовця, натомість акцентовано результативність дії, її багатократність, численність виконавців, напр.: *Чоловіка Ганчиного вбито на фронті* (Є. Гуцало, 1, с. 31); *Доки в хаті варилося й смажилось, чоловіки час від часу виходили з двору до машини...* (Г. Тютюнник, с. 253); *По найліпших ресторанах міста... їлося й тилося, як останнього, перед*

страшним судом, дня (В. Кожелянко, с. 49). Повна нейтралізація суб'єкта дії та стану на формально-граматичному рівні властива реченням із предикатами результативного стану на *-но, -то* та безособовими дієсловами, утвореними від особових за допомогою постфікса *-ся*, напр.: *У Фединій кімнаті все прибрано й переставлено...* (Б. Антоненко-Давидович, с. 369); *Картоплю вибрано, либонь, учора звечора...* (Г. Тютюнник, с. 391); *Але в книгах ніколи не писалося про те, що було насправді* (П. Загребельний, с. 411); *В телеграмі одночасно натякалося про бажаність мого постійного співробітництва у «Зорі»* (М. Трублаїні, с. 11). Хоч предикати позбавлені граматично навантажених афіксів, що характеризували б суб'єкта дії чи стану, на власне семантичному рівні вони мають виразний зв'язок із суб'єктом-особою.

3. Речення, в яких предикат у формі середнього роду минулого часу або третьої особи однини, що характерна для репрезентації дій предметних суб'єктів, виражає дію невідомої особи, напр.: *– Грюкнуло дуже прикладом у двері, це* (А. Головка, 1, с. 109); *Припала [Меланка] до дверей і слухала. Порипування вгасло під вікном – чи не в шибку зазирає?* (Є. Гуцало, 1, с. 206); *На печі закашляло старечим голосом...* (Є. Гуцало, 1, с. 316); *А-а-а! – горлало десь угорі* (В. Шевчук 1986, с. 24).

Окрім речень, де суб'єктна синтаксема виражена неозначеними займенниками *щось, що-небудь, хтозна-що* і под., семантика неозначено-предметного суб'єкта реалізується в структурах із невербалізованим суб'єктом і дієслівним предикатом у формі третьої особи однини теперішнього / майбутнього часу або однини минулого часу. Саме граматичне значення однини маркує неозначено-предметний суб'єкт на відміну від граматичного значення множини, властивого предикатам неозначено-особових речень, персональний статус суб'єкта яких виражений на формально-граматичному рівні. Пор.: *У дворі насипало снігу – У дворі насипали снігу; Бійця поранило в ногу – Бійця поранили в ногу*. Опозиція граматичних значень однини і множини не релевантна для ідентифікації тільки невідомих суб'єктів у тих нечисленних випадках, коли дієслівний предикат у формі однини виражає особову дію.

Різні типи неозначено-предметної семантики реалізуються в конструкціях одного структурного типу, де предикатами виступають одноособові дієслова або функційно-одноособові дієслова, напр.: *...Штурмі на цукроварні одбило пальці* (Г. Косинка, с. 22); *...В Радогості це пала-ло...* (П. Загребельний, с. 169); *...Люблю, коли лоскоче нерви* (В. Шевчук 1986, с. 46); *Обвидніло* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 306); *Надворі смеркало й сутеніло* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 472).

Отже, у межах третьої особи реалізуються різні способи мовної репрезентації денотативно відмінних неозначених суб'єктів. За ступенем означеності займенникові у функції суб'єкта протиставлений суб'єктний нуль неозначено-особових речень. Ще більша неозначеність суб'єкта властива неозначено-предметним реченням із неназваним суб'єктом [296, с. 79–80].

Ступенювання за означеністю репрезентованих в українській мові різновидів персональної семантики не має лінійного характеру. Перша й друга особи протистоять третій, оскільки їхня дійктична означеність зумовлена безпосереднім стосунком до комунікації, що не дає змоги реалізовувати семантику неозначеності. Онтологічна означеність першої та другої осіб може тільки нейтралізовуватись у разі вияву узагальнено-особової семантики. У межах третьої особи реалізується диференціація за означеністю другого рівня, де конкретним суб'єктам протистоять неозначені.

3.3. Нейтралізація означеності / неозначеності суб'єкта в узагальнено-особових реченнях

Попри тривалу традицію використання поняття узагальненої особи, його й нині потрактовують по-різному, відповідно до класу узагальнено-особових речень зараховують неоднакові структури. Для одних мовознавців головною рисою узагальнено-особових речень є генеративність значення, для інших – узагальненість – лише один із компонентів специфічної семантики, що повинен узгоджуватися з іншими не менш важливими характеристиками.

Узагальненість особи часто розглядають як ознаку односкладних структур певного типу, значення, що формується за умови відсутності підмета [6, с. 141; 73, с. 159; 162, с. 212; 213, с. 199; 411, с. 241–244; 431, с. 643]. П. Дудик, аналізуючи узагальнено-особові односкладні речення, вказував, що дія, стан у них сприймаються як узагальнені – характерні для будь-якої особи, всіх або багатьох осіб, часто повторювані. Типовим засобом вираження такої дії вчений назвав дієслівну форму другої особи, яка, проте, «безпосередньо не приписується співрозмовникові», «вживається тут не у своєму прямому значенні». Своєю синтаксичною будовою, зокрема формою головного члена, узагальнено-особові речення, на думку П. Дудика, можуть збігатися з іншими односкладними й неповними двоскладними структурами з неназваним

підметом. Як узагальнено-особові кваліфіковано, зокрема, усталені вислови з дієслівним предикатом майже в усіх формах дійсного способу: третьої особи множини та однини, першої особи множини, однини й множини минулого часу, напр.: *Дарованому коневі в зуби не дивляться; Що маємо – не дбаємо, а втративши плачем; Дивиться лисицею, а думає вовком; Працює через пень-колоду; Цілив у ворону, а попав у корову*. Вираження навіть найменшого ступеня узагальнення за неназваності підмета визнано достатнім для того, щоб за певних умов бачити в суб'єкті будь-яку особу [150, с. 103–104; 411, с. 241–244].

Суперечності в розмежуванні різновидів односкладних речень, з-поміж яких найбільш дискусійними визнано означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові, зумовили пошуки нових засад для їхньої типології та глибшого осмислення семантичних феноменів, що репрезентовані в таких структурах. Підґрунтям виокремлення різновидів односкладних речень А. Загнітко вважає референційну семантику синтаксичних форм і констатує неоднакові референційні можливості конструкцій на зразок *У селі голосно співають; До тебе прийшли*, у яких форми третьої особи мають семантику неозначеності, і висловів на зразок *Курчат восени лічать*, де та сама форма характеризується родовою, узагальненою референцією. У таких випадках на рівні референційної семантики синтаксичної форми, на думку А. Загнітка, варто констатувати протиставлення за означеністю / неозначеністю, опозицію родового й індивідного статусу певної семантики [167, с. 65–66]. Учений вважає, що узагальнено-особове значення може бути виражене будь-якою особовою формою, а дія належить до будь-якої граматичної особи, тому що форми особи не диференціюють носіїв дії за їхньою участю в комунікативному акті [170, с. 348]. З огляду на чималу кількість речень, яким властива узагальненість, А. Загнітко висловив слушну думку про доцільність вивчення різних виявів узагальнення на рівні двоскладних і односкладних речень, виділяючи ядро таких конструкцій, напівпериферію та периферію [166, с. 20–22]. Реалізація такого підходу здійснена, зокрема, в праці Т. Юрчишин, де з'ясовано інтегральні ознаки речень узагальненого змісту як окремого семантичного типу конструкцій різної формальної будови, проте не розв'язано проблеми інтерпретації семантики узагальнено-особових речень як особливої групи таких структур [469].

Специфіку узагальнено-особових речень у світлі нового методологічного підходу до інтерпретації односкладних конструкцій окреслив В. Брицин. Ознакою таких структур мовознавець називає використання

різних предикатів, що не мають актуального часового прочитання й тому зближуються з предикатами якості. Значна дезактуалізація віртуального зв'язку предиката з узагальненим суб'єктом призводить, на думку вченого, до «встановлення предикативних зв'язків із невідметовими актантами, завдяки чому останні підвищують свій семантико-синтаксичний ранг, стаючи облігаторними предикативно характеризованими компонентами схеми речення» [62, с. 84]. Не коментуючи граматичне значення особи, властиве дієслівній формі, В. Брицин констатує встановлення предикативних відношень між невідметовим центральним аргументом і предикатом, який виражає сталу якісну ознаку актуалізованого аргумента в таких реченнях: *Його не обдурши; Йому не позаздриши; Книжки читають, а не малюють у них; Сокирою рубають; У бібліотеці читають; З друзями не сваряться* [62, с. 84].

Чітко розмежовував речення з узагальненою граматичною особою та іншим узагальненням осіб і предметів Т. Ломтев. Він виокремив три групи речень із «узагальненими вихідними предметами»: узагальнено-особові, узагальнено-особистісні та узагальнено-предметні. В узагальнено-особовому реченні предметом узагальнення є граматична особа, а не особа взагалі. Узагальненість граматичної особи полягає в тому, що вона мислиться як одна, байдуже яка, граматична особа. Узагальнених граматичних осіб, як і означених, на думку дослідника, три, але будь-яка з них є тотожною іншим. Речення на зразок *Из песен слова не выкинешь; Что имеем не храним, потерявши, плачем* Т. Ломтев зараховує до узагальнено-особових, а структури з дієслівною формою третьої особи множини, напр.: *Клин клином вышибают; Врагов не считают, а бьют*, вважає неозначено-особовими. Узагальнено-особові речення, на думку дослідника, не тотожні реченням із займенником *кожен*: у першому випадку узагальнено граматичну особу, а в другому – особу як предмет номінації (особистість). Узагальнення, що стосується людини як члена певної сукупності осіб, Т. Ломтев вважає характерною рисою особливих груп структур – узагальнено-особистісних, напр.: *Рыбак рыбака видит издалека; Человек человеку друг*. Якщо ж узагальнення стосується предмета, який мислиться як довільно обраний представник збірної множини певних предметів, науковець кваліфікує речення як узагальнено-предметні, напр.: *Хрен редьки не слаще; Овес к лошади не ходит* [252, с. 147–157].

Не спростовуючи семантичного тлумачення узагальнено-особових речень, яке запропонував Т. Ломтев, Ю. Степанов вважає природнішим пояснення референційне: узагальнена граматична особа стосується

одночасно трьох осіб і є особливим випадком неозначеної референції [404, с. 126]. Спробу осмислити специфіку узагальнено-особової семантики через поняття неозначеної особи бачимо ще у В. Виноградова, О. Пешковського, О. Шахматова [83, с. 377–379; 322, с. 372; 457, с. 70–73]. О. Шахматов не послуговувався узвичаєним нині терміном «узагальнено-особові речення», кваліфікуючи односкладні структури з дієслівними формами другої особи як неозначено-особові. У певному сенсі невизначеним уявлення про другу особу однини і множини, на думку вченого, може бути завдяки тому, що мовець здатний звертатися не тільки до реального співрозмовника, а й, зокрема, до самого себе. О. Шахматов твердить про неозначено-особове значення і речень із дієслівними формами першої особи однини і множини, коли вони не вказують на конкретну особу, наприклад у прислів'ях і приказках [457, с. 70]. Здатність дієслівних форм першої особи слугувати для позначення узагальненого суб'єкта В. Виноградов пов'язує з послабленням індивідуально-особового значення і неозначено-особовим розумінням, узагальнено-особове вживання форм другої особи називає також неозначено-особовим, таким, що вказує на неозначених слухачів або читачів [83, с. 377–379].

Згодом семантику узагальненої особи кваліфікували не як вияв неозначеності, а як особливий випадок нерелевантності особового протиставлення. Нейтралізацію протиставлення означеність / неозначеність щодо референтів-осіб визнавав основою творення узагальненої особи В. Гак і відзначив, що така семантична нейтралізація в різних мовах відбувається через переосмислення означено-особової або неозначено-особової семантики [105, с. 87–88].

У потрактуванні специфіки узагальнено-особових речень чимало мовознавців наголошують на тому, що мовець обов'язково є однією з осіб-суб'єктів. О. Бондарко визначає узагальнено-особовий дейксис як співвіднесення ситуації, позбавленої конкретної референції (повторюваної, звичної або «позачасової»), і її учасників з узагальненим класом осіб, до якого належить і мовець: а) як носій досвіду або б) як людина, що представляє і поділяє (нерідко разом зі слухачем) досвід і судження узагальненого (аж до масштабу «люди загалом») класу людей. Хоч у другому різновиді узагальнено-особовий дейксис перетинається з неозначено-особовим, змістові відмінності, пов'язані зі значенням граматичних форм, на думку О. Бондарка, зберігаються. Якщо в неозначено-особових формах відсутнє виразне залучення мовця (його досвіду) до змісту загальних істин, то в узагальнено-особовому вживанні форм другої особи

однини воно виявляється чітко, пор.: *Таких людей за три версты обходят – Таких людей за три версты обходишь* [417, с. 10].

Г. Золотова, Н. Оніпенко та М. Сидорова – автори «Комунікативної граматики російської мови» – висловлюються ще категоричніше: узагальнено-особові речення, повідомляючи про дії мовця, долучають до його досвіду адресата й будь-яку іншу особу, яка може бути на його місці. Дослідники розмежовують три типи таких речень:

1) прислів'я – узагальнюючи досвід, слугують знаком, символом, застосовним до конкретних життєвих ситуацій і до різних осіб, напр.: *Не в свои сани не садись; Соловья баснями не кормят; В чужом глазу сучок видим, а в своем не замечаем; В камень стрелять – стрелы теряют*;

2) оповідно-узуальні – використання автором тексту форм другої особи для подання власного індивідуального досвіду як спільного для адресата і будь-кого на його місці, отже, й третіх осіб, напр.: *Проснешься до света, лежишь і ждешь, пока запоют петухи* (К. Паустовський);

3) оцінково-характеризувальні – характеризують об'єкт як такий, щодо якого не застосовні, не результативні будь-які дії будь-якої особи; мають сталу модель з препозицією об'єктної синтаксеми і постпозицією дієслівного предиката, що має форму другої особи, напр.: *С тобой каши не сварить*.

Хоч інклюзивність визнано характерною рисою узагальнено-особових речень, яка відрізняє їх від неозначено-особових, конструкції з дієслівними формами третьої особи зараховано до узагальнено-особових речень першого типу [179, с. 118–121].

Т. Булигіна і О. Шмельов тлумачать сутність узагальнено-особової семантики, використовуючи поняття нульового варіанта займенника *ти*, який має специфічні референційні і прагматичні властивості. Дослідники пов'язують творення семантики узагальненості зі змінним фокусом емпатії, а референційні особливості узагальнено-особового речення з Тисуб'єктом розглядають як наслідок його прагматичних характеристик. Особливістю *ти* узагальненого є подвійність референційних характеристик: у межах однієї ситуації *ти* стосується конкретної людини, але внаслідок повторюваності ситуації цей стосунок мислиться узагальнено. Як і О. Бондарко, Т. Булигіна і О. Шмельов убачають істотні відмінності між реченнями з узагальнено-особовим *ти* та реченнями узагальненого змісту з формами третьої особи множини: у першому випадку йдеться не про закон, що наявний незалежно від його сприйняття, а про множину конкретних ситуацій, зображених зсередини, з певного погляду. Тому в реченнях із узагальнено-особовим *ти* може вживатися дієслово

доконаного виду, не характерне для конструкцій узагальненого змісту з нульовим суб'єктом третьої особи. Отже, згадані нульові елементи відмінні за синтаксичними (узгоджувальними), прагматичними і референційними характеристиками [417, с. 53–62].

О. Шелякін також аналізує вираження узагальнено-особового значення тільки в реченнях з невербалізованим суб'єктом і формою другої особи однини дієслова-предиката. Називаючи такі речення узагальнено-адресатними, учений стверджує, що узагальнений характер суб'єкта ґрунтується на ідентифікації мовця з усіма іншими особами. Такі речення мають на увазі будь-якого потенційного суб'єктного учасника вираженої ситуації, зокрема й мовця, тобто референтна віднесеність суб'єкта є неістотною. Збереження адресатності щодо суб'єкта визначає орієнтувальну функцію таких речень у мовленні (повчальну, категоричну тощо) [460, с. 195].

Узагальнено-особове значення розуміємо як специфічну персональну характеристику суб'єкта речення, що полягає в нейтралізації його конкретно-особової належності та стосунку предикативної ознаки до будь-якого учасника комунікації. Суб'єкт сприймається як представник сукупної абстрактної множини, членом якої є сам мовець. Персональна віднесеність денотата суб'єкта в узагальнено-особових реченнях є нерелевантною. Прагматика таких висловлювань полягає в уникненні з певних причин безпосередньої вказівки на справжнього суб'єкта й представленні його як генералізованого. Нівелювання особливого статусу мовця в комунікативному акті й одночасна безумовна належність його до кола носіїв предикативної ознаки є характерною рисою узагальнено-особових речень, напр.: *М а р т и н. О т дітк и! Т и для них пікл уєшся, побиваєшся, з ш кури лізеши, а вони, замість дяки, серце тобі надвоє роздирають!* (І. Карпенко-Карий, с. 202). Вона яскраво виявляється в тексті, де речення з Я-суб'єктом і *ти* узагальненим стосуються того самого діяча, напр.:

*Пливу за днем, за часом, за собою
В новому необхідному човні.
Ні небожителі, ні жебоніння трав,
Ні перехлюпи хвиль – ніщо не скаже
Тобі про повертання. Не розв'яже
Твого титання: годі чи пора...
Ти сам плывеш, відринутий від себе.
І лиш за гребнем прозираєш гребінь* (В. Стус, с. 80).

Співмірність граматичних осіб, властива узагальнено-особовому реченню, що актуалізує спільне, подібне в характеристиках комунікантів, не означає можливості репрезентувати значення узагальненої особи будь-якою особовою формою.

В українській мові вираження узагальнено-особового значення переважно пов'язане з переосмисленням первинної семантики другої особи. Узагальнено-особові речення з дієсловами дійсного й наказового способів у формі другої особи однини є звичними для всіх сучасних слов'янських мов і найближче споріднених із ними балтійських. Їхнє виникнення О. Мельничук пов'язував із контекстами на зразок повчань і наказів, які були звернені до великих груп адресатів, відсутніх під час мовлення, і стилістично оформлялися так, ніби адресовані кожному зокрема, що посилювало їхній вплив на індивідуальну свідомість. Отже, набуття такими реченнями узагальнено-особової семантики вчений уважав наслідком стирання їхньої первісної експресивно-стилістичної функції [275, с. 150].

Ти-суб'єкт узагальнено-особового речення частіше не експлікований відповідним займенником, а його персональна віднесеність встановлюється завдяки особовій формі дієслівного предиката, напр.: *Як гарно дихається — п'єш повітря, мов тепле молоко* (М. Коцюбинський, 2, с. 108); *...Новий солонець хоч і знайдеши, та пантувати на нім скоро не будеш...* (І. Багряний 1991б, с. 88); *...Кращого борцю за Галуцяху не зварииш* (І. Сенченко, с. 117); *...Дядька голими руками не візьмеш, красним словом не купиши* (А. Дімаров, с. 147). Нейтралізація конкретно-особового і творення узагальнено-особового значення підтримується незаповненою позицією підмета. Проте односкладність не виступає специфічною ознакою узагальнено-особових речень [252, с. 151; 411, с. 243–244]. Незважаючи на меншу частотність в українській мові узагальнено-особових двоскладних речень, формування узагальнено-особового значення не залежить від способу експлікації суб'єкта, що зумовлює некоректність використання відповідного терміна в класифікації тільки односкладних структур. Наявність *ти* у функції підмета не руйнує узагальнено-особової семантики, напр.: *І яке тільки людське серце! Ти його порань, до гарячої крові порань, а воно знову відживе і знову стає добре та ніжне* (О. Гончар 1992, с. 245); *Можна було б і запитати, де продають корів, але як ти його будеш питати, коли ти малий і коли в тебе за пазухою двісті тисяч грошей...* (М. Вінграновський 1985, с. 6); *Сни — це ніби мандрівка туди, куди ти ніколи більше не потрапиши* (Г. Пагутяк, с. 23); *...Коли ти довго перебуваєш на піку*

процесів, то можеш помилково подумати, що повністю контролюєш ситуацію... (Дзеркало тижня, № 18 (164), 2014). Тому логічним є розгляд *ти*, узагальненого у двох комбінаторних варіантах – нульовому й ненульовому [417, с. 44].

Узагальнення може стосуватись і однотипних, повторюваних дій одного суб'єкта – мовця, «неозначеної множини його особових просторово-часових зрізів» [417, с. 60], напр.: *Утомишся було, перемучишся, приїдеши у казарми, а там дадуть тобі куліцу, як води, а в воді – крупа крупу доганяє...* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 35); *Станеш згадувати своє життя – і бачиш тільки одну довгу низку переводів...* (С. Васильченко, с. 66); *Було, приїдеши до них (а воно [дитя] вже говорить тоді почало), схопиться, біжить назустріч...* (І. Багряний 19916, с. 236); *...А коли, було, спитаєши баби (батькової матері) про діда чи там про прадіда, вона завжди казала: – Отаке стерво було, як і ти оце!* (Остап Вишня, 2, с. 5). П. Дудик називає такі речення частково узагальненими і наголошує, що мовець у такий спосіб підкреслює типовість, звичайність названих дій, вчинків і для інших людей, стаючи до них ближчим [411, с. 243]. Завдяки вживанню форми другої особи фокус емпатії в таких висловлюваннях не має чіткої локалізації: узагальнюючи власні дії, мовець дистанціюється від них. Однак те, що реальним діячем є саме він, не викликає сумнівів, хоч формально співрозмовник залучений до кола суб'єктів описуваної ситуації. Не випадково поряд із дієслівними формами другої особи органічними є форми першої особи, напр.: *І забудеш було, що ти сіромаха, і вбогий, і голий, і босий; їй-богу мосму, було забуду й про небіжску* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 97).

Нейтралізація означеності / неозначеності суб'єкта в узагальнено-особових реченнях із Ти-суб'єктом уможливорює репрезентацію результатів колективного досвіду носіїв мови, напр.: *Що посієши, те й пожнеш; Людей питай, а свій розум май; Їж борщ з грибами – держи язик за зубами; Хвали море, а держися землі* (прислів'я). За їхньою допомогою мовець може вказувати на однотипність, подібність осіб, які беруть участь у комунікації, апелювати до життєвого досвіду співрозмовника, напр.: *– Він [Василь Петрович] завжди розповідав, бувало, щось цікаве, чого й у підручниках не вичитаєш* (Б. Антоненко-Давидович, с. 174); *Тоді був серпень, і спека стояла така крута, що йдеши і млієши* (Г. Тютюнник, с. 312); *Натягасишся яциків на токах, попознеш спину на бураках – де та й врода дінеться...* (В. Симоненко, с. 173); *Але ти присягалася! – Я обіцяла, але коли спішиш...* (Ю. Винничук, с. 33); *...Ідеши стернею із снопами в рядні, волотки по жижках – торк, торк, наче*

тебе хто за ноги хватає! (Г. Косинка, с. 430). За найширшого узагальнення суб'єктом узагальнено-особових речень виступають не лише мовець, співрозмовник, деякі з третіх осіб, а й усі, хто не бере участі в комунікації. Такі речення описують риси, ситуації, які, на думку мовця, є типовими для людини загалом, напр.: *Не зазнаєш того щастя дитиною, не зазнаєш його й вирісиш...* (М. Коцюбинський, 1, с. 30); *Поки молодий, хіба про віру думаєш?* (П. Загребельний, с. 610); *По-справжньому життя відчуваш після шістдесяти* (В. Шевчук 1986, с. 295); *Медитацією над борцем ситий не будеш* (В. Слапчук, с. 226). Узагальнене *ти* в такому разі корелює з іменником *людина* й може безпосередньо співвідноситись із ним у тексті, напр.: *Людина повинна бути оригінальною, – сказав інженер. – Якщо в тебе немає оригінальності, то ти повинен хоча б вигадати її* (П. Загребельний, с. 9).

Ви-суб'єкт не досягає того рівня узагальнення, який властивий *ти*. Значно віддаляючи фокус емпатії від мовця, він не дає змоги формувати висловлювання, де носіями предикативної ознаки виступають усі люди незалежно від ролі в комунікативному акті. Тому узагальнено-особова семантика речень із Ви-суб'єктом менш виразна та різноманітна. У структурі речення його переважно експліковано спеціалізованою суб'єктною синтаксею, напр.: *Де ж ви в степу знайдете не то кілка чи хворостину, а навіть хмизу або дубчика?* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 355); *І як тільки батюшка пройдуть повз вашого кошика й покроплять ваше порося водицею свяченою, ви хапаєте порося, яйця, паску, жінку, Ванька й Одарочку, біжите до воза, одв'язуєте кобилицину, скачете на воза...* (Остап Вишня, 1, с. 200); *Якщо ви читаете О'Генрі, не вірте його оповіді – в останньому рядку він вас обдурить* (Г. Тютюнник, с. 644).

У третій особі засобом творення узагальненої семантики, подібної до узагальнено-особового значення, репрезентованого формами другої особи, виступає іменник *людина*. Здатність виражати узагальнено-особове значення вбачають і в займенників *будь-хто*, *кожний*, *хтось* [160, с. 67], проте вони реалізують узагальнення переважно щодо третіх осіб. Оскільки третя особа онтологічно протиставлена першій і другій як не залучена до безпосередньої комунікації, нейтралізація відповідної семантики, отождолення суб'єкта, морфологічно маркованого як третьо-особовий, із *я* і *ти* вимагає особливих прагматичних умов. Редукція суб'єктної синтаксеми в узагальнено-особових реченнях із суб'єктом третьої особи не можлива. Референція з комунікантами відбувається завдяки абстрактності значення іменника, що номінує суб'єкта або

вказує на нього. Мовець є потенційним носієм предикативної ознаки опосередковано, як належний до класу людей, напр.: *Часом людина навіть гадки не має, що чоловік, котрий їй усміхається, може її ненавидіти* (В. Шевчук 1986, с. 22); *Однаке у снах людина частіше рятується, ніж у дійсності* (Г. Пагутяк, с. 79).

Речення з неназваним суб'єктом, дієслівний предикат яких має форму третьої особи, попри наявність узагальненої семантики, не характеризуються узагальненістю граматичної особи. Суб'єкт таких речень відсторонений від конкретного комунікативного акту, множина діячів, на яку він вказує, не обов'язково охоплює мовця і співрозмовника, а складається тільки з третіх осіб. Часто семантика узагальнення реалізується і в структурах із вербалізованим Він-суб'єктом, не стосуючись особових співвідношень, напр.: *Хто робить криво, той і ходить певно; Мудрим ніхто не вродився, а навчився; Діти люблять солодке*. Предикативна ознака в таких реченнях стосується тільки третьої особи, не об'єднує учасників комунікації як носіїв спільних рис, досвіду тощо.

Узагальнення в третій особі, яка на поняттєвому рівні протиставлена першій і другій, спрямоване на встановлення відношень тотожності, подібності між об'єктами в іншій, не комунікативній площині. Характерною ж рисою узагальнено-особових речень є безпосередній стосунок дії до учасників певного акту комунікації. Таке узагальнення релевантне тільки в межах описаної ситуації, подане з погляду мовця і не обов'язково охоплює всіх людей загалом, напр.: *Г е р а с и м . <...> Легко по своїй власній землі ходить. Глянеш оком – усе твоє...* (І. Карпенко-Карий, с. 242); *Що не зустрінешся з ним, зараз з ножем до горла – то автобіографічну давай замітку, то бібліографію, то зразки* (М. Зеров, с. 1044). Попри семантику узагальнення речення із суб'єктом третьої особи не здатні повноцінно реалізувати узагальнено-особове значення.

Через означеність, унікальну індивідність *я* речення з Я-суб'єктом надзвичайно рідко мають значення, близьке до узагальнено-особового, напр.: *І я вчений на хліб печений; Моя хата скраю, нічого не знаю* (прислів'я); *Ми хочемо себе трошки забезпечити: я йду проти волі Божої, але ж він мене любить і це, так би мовити, крізь пальці пропустить* (Український тиждень, № 20 (81), 2009). Натомість послаблена означеність множинної форми *ми* призвела до частотності його вживання в нереперентному узагальненому значенні, напр.: *За те ми й цінимо один одного, що про одну і ту ж річ мислимо неоднаково* (В. Земляк, с. 6); *...Ми переважно боїмося майбутнього, боїмося подорожей, дітей,*

боїмося змін (Ю. Андрухович 2007, с. 9); *Усі наші непорозуміння виникають через те, що ми обираємо не тих, хто нам потрібен. Ми уникаємо вибору* (І. Роздобудько, с. 20). Таке філософське ми подібне за значенням до узагальнено-особового *ти*, що вказує на всіх людей як суб'єктів одного типу, до яких мовець зараховує і себе. Їхня семантична близькість найчіткіше виявляється в одному контексті, напр.: *Він [час] летить, мов експрес, не встигнеш озирнутися, а ти вже вчорашній. Пролітаємо крізь події, підбиваємо підсумки на льоту* (Л. Костенко 2011, с. 11). Здатність *ми* вказувати то на мовця та співрозмовника (співрозмовників), то на мовця й третю особу (осіб) зумовлює його вживання в узагальненому значенні, співвідносному зі словом *люди*. Як і в реченнях із Ти-суб'єктом, семантика узагальнення виразно реалізується за відсутності суб'єктної синтаксеми, коли акцентовано значення предиката, напр.: *Живемо: хліб жуємо, а іноді ще й присолоємо* (прислів'я); *– Живемо не про людське око...* (Є. Гуцало, 2, с. 249).

Послаблення рівня означеності й творення узагальненої семантики в першій особі особливо залежить від квантитативних характеристик суб'єкта. Як зауважує М. Плющ, «сема “особа” пов'язана з граматичними семами роду і числа, на значення яких нашаровується сема “означена – неозначена особа”» [328, с. 102]. Якщо кількісна характеристика стосується учасників комунікації, форми множини набувають якісно нових значень. Множина *ми* та *ви* є особливою, чітко означеними є лише стрижневі компоненти *я* і *ти*, решта суб'єктів потребують уточнення з контексту, ситуації мовлення. Завдяки своєрідній семантичній гнучкості, здатності реалізовувати інклюзивне та ексклюзивне значення, множинні форми можуть уживатися у висловлюваннях, що узагальнюють ознаки осіб, які беруть і не беруть участі в комунікації.

Тільки Ти-суб'єкт, експлікований або не експлікований у реченні окремою синтаксемою, здатний реалізувати власне узагальнено-особове значення. У реченнях із Ви-суб'єктом або суб'єктом третьої особи мовець може сприйматись як вилучений із кола діячів, у реченнях із Ми-суб'єктом проблемним є суб'єктний статус третіх осіб. Пор.: *Лобом стіни не проб'єш. – Лобом стіни не проб'єте. – Лобом стіни не проб'ємо. – Людина лобом стіни не проб'є; Коли переступаси незнайомий поріг, хочеться, аби хтось тебе зустрів* (Г. Пагутяк, с. 81). – *Коли переступаєте незнайомий поріг, хочеться, аби хтось вас зустрів. – Коли переступаємо незнайомий поріг, хочемо, аби хтось нас зустрів. – Коли людина переступає незнайомий поріг, хоче, аби хтось її зустрів*. Заміна Ти-суб'єкта на інший спричиняє семантичні зміни.

Отже, вираження узагальнено-особового значення в українській мові відбувається завдяки втраті семантики означеності, яка властива первинним конкретно-особовим варіантам персональності, що вказують на учасників комунікації. Через перенесення фокусу емпатії на іншого комуніканта мовець подає себе як одного з множини суб'єктів типової, повторюваної дії. На поняттєвому рівні поява узагальнено-особової семантики зумовлена співмірним онтологічним статусом *я* і *ти*, наявністю предикатів, що можуть бути приписані всім реальним або потенційним учасникам спілкування. Найвиразніше узагальнено-особове значення виявляється в реченнях із Ти-суб'єктом, проте його відтінки реалізують і речення із суб'єктами першої та третьої осіб.

3.4. Речення з граматичними показниками неозначено-особового суб'єкта

Особливий статус суб'єкта односкладних речень, які традиційно називають неозначено-особовими, виразно виявляється на тлі тих структур, де неозначений суб'єкт вербалізовано спеціалізованою одиницею – неозначеним займенником. У разі займенникового вираження персональна кваліфікація суб'єкта речення зумовлена морфологічними властивостями його експлікатора – неозначеного займенникового іменника, який належить до широкого кола засобів вираження семантики третьої особи. Неозначені займенники вважають онтологічним центром функційно-семантичного поля неозначеної особи, оскільки вони з'явилися в мові для вираження саме цього значення і не є результатом переосмислення інших елементів парадигми [105, с. 88–89]. З логіко-семантичного погляду неозначені займенники потрактовують як оператори, що діють у межах певної множини, з якої виокремлюють властивим їм способом *ту* чи *ту* підмножину або елемент [242, с. 108–109]. Неозначені займенникові іменники маркують відповідний дейктичний статус суб'єкта третьої особи акцентовано, напр.: *Хто-небудь зір до неба звів де-небудь...* (Б.-І. Антонич, с. 129); *Хтось спробував зайкнутися, що де ж, мовляв, куркулі...* (А. Дімаров, с. 135); *В селі дехто лише на Різдво та на Великдень того скорому бачить...* (М. Матіос 2007, с. 24).

За словами І. Вихованця, специфіку займенникових іменників становить те, що вони по-різному співвідносяться з мовною узагальненою вказівністю і мовленнєвою опосередкованою конкретністю. Узагальнення найвищого ступеня властиве заперечним займенниковим іменникам

(*ніхто, ніщо*), питальним (*хто, що*) і поступово зменшується в неозначених (*дехто, децо, хтось, щось, хто-небудь, що-небудь, казна-хто, казна-що, хтозна-хто, хтозна-що*) [98, с. 50]. З-поміж неозначених займенників української мови розрізняють фіксовано-неозначені, нефіксовано-неозначені та напівнеозначені займенники [152, с. 51]. Найнижчий ступінь неозначеності, на думку І. Дудко, виражають займенники, утворені за допомогою форманта *де-*. Вони вказують на об'єкт, що існує реально і може бути відомий мовцеві, але не визначений для адресата. Середній ступінь неозначеності властивий займенникам із формантом *-сь*, які позначають наявний, але невідомий слухачеві й мовцеві об'єкт. Найвищий ступінь неозначеності мають займенники з формантом *-небудь*, що виражають невідомість об'єкта та невизначеність його існування [152, с. 167]. З фіксовано-неозначених займенників найбільша абстрактність і найширший діапазон значень характерні для займенника *щось*, який здатний вказувати на невідомий, незрозумілий або точно не названий предмет, явище, інколи й істоту або такі об'єкти, які мовець не хоче називати, напр.: *Ліворуч щось зашелестіло...* (Ю. Мушкетик, с. 28); *...В душі зворухнулося щось таке глибоке, як жаль...* (В. Шевчук 1986, с. 332); *А там щось б'ється, гукає кулаками і верещить* (Ю. Винничук, с. 90). *Хтось* може вказувати на невідому людину, напр.: *Хтось хвартух ремінний украв...* (В. Барка, с. 57); *...Хтось зателефонував, і він [Чеканчук] узяв слухавку* (Є. Кононенко 2008, с. 23); людину, що вирізняється з-поміж інших як носій предикативної ознаки, напр.: *Хтось уважає ідеологію беззмисловою... Хтось – заскладною...* (Український тиждень, № 17–18, 2014); будь-яку людину, напр.: *Найбільше, чого боїться Соломія під час таких вечірніх (зłodійських, каже до себе) походеньок, щоб не гукнув хтось до неї од воріт альбо з городу* (В. Лис 2013а, с. 241); певну, конкретну людину, не названу з якихось міркувань, напр.: *Грицько. Га! Хто там? Це ти, Дарино? (Вертається.) Дарина. Я та ще хтось!* (М. Старицький, с. 211); – *Мотре! Хто тобі купив оті червоні кісники? – Купив хтось, та не скажу* (І. Нечуй-Левицький, 2, с. 162). Решта фіксовано-неозначених займенників, які мають форманти *хтозна-*, *казна-*, *бозна-*, *чортзна-* і под., уживають для позначення невідомих предметів, явищ, осіб із негативним відтінком, напр.: *Герасим. Вам і сниться чортзна-що* (І. Карпенко-Карий, с. 256); *Мав же він [Антосьо] до себе, що як постановить зробити що, то вже зробить, щоб там і бозна-що* (А. Свидницький, с. 163). Їх уживають і тоді, коли предмет негативної оцінки є відомим, а семантика неозначеності слугує для увиразнення емоційного ставлення мовця,

напр.: – *А-а, хіба це риба! Казна-що, не риба* (О. Довженко, с. 433); *Пустили чортзна-кого, – так висловлює своє обурення Шалімов, хоч добре знає відомого мандрівника й ученого Мальванова, який мимовільно порушив його звичний спокій* (І. Кочерга, с. 503). Нефіксовано-неозначеним займенникам із формантом *-небудь, будь-, -будь, аби-* власне специфічне значення ‘все одно (байдуже) хто, що’, хоч *хто-небудь* і *що-небудь* здатні вказувати і на точно не названий предмет, істоту, напр.: *Нехай мене спочує абихто!* (Марко Вовчок, 1, с. 324); *То це ззаду хто-небудь і скубне Чіпку за чорне волосся* (Панас Мирний, с. 344); – *Ви, жєницина, не штовхайтесь!* – // *Хто-небудь горлає* (П. Глазовий, с. 144). Призначення напівнеозначених *дехто, дещо* – виокремлювати невелику групу об’єктів серед множини інших, напр.: *Дехто з шахтарів-сезонників, походивши дві-три зими до вугілля, збивав трохи грошей* (В. Яновський, с. 107); вказувати на істоту, предмет, яких не хочуть називати [152, с. 127–175], напр.: *Ж а н д а р м <...> Мені, може, дехто більше зробив злого, а я нікому не випомінаю* (І. Франко 2005, с. 132); *Турбус те, що дехто з Європи не вбачає в нинішній ситуації серйозної кризи європейської м’якої сили* (Український тиждень, № 22 (242), 2014).

У реченні значення займенника уточнюють інші компоненти, напр.: *В печі щось булькає* (М. Коцюбинський, 2, с. 85); *А далі розглядів [Тарас] – щось у червоній плахті із жовтою на голові стрічкою* (С. Васильченко, с. 215); *Хтось із козаків кинувся запрягати воли...* (Ю. Мушкетик, с. 763). Контекст суттєво впливає на характер множини, щодо якої неозначені займенники виконують функцію оператора. Він здатний не лише значно звузити коло суб’єктів, яких стосується названа ознака, а й переорієнтувати займенник на виокремлення певних елементів із тієї множини, на яку його функції зазвичай не поширюються. Прикладом може слугувати вживання займенника *щось* для вказівки на істоту.

У разі експлікації за допомогою займенника неозначеним суб’єктам властивий вищий ступінь індивідуалізації, ніж за відсутності суб’єктної синтаксеми, пор.: *Ввечері до мене постукали* (Г. Тютюнник, с. 520) – *Ввечері до мене хтось постукає; Зразу став почувати [я], що в ногах щось гуде – мов рій комарів...* (С. Васильченко, с. 39) – *В ногах гуде – мов рій комарів*. У реченнях із неозначеними займенниками предикативна ознака постає в безпосередньому зв’язку із суб’єктом. За відсутності спеціалізованої синтаксеми персональні характеристики суб’єкта формуються завдяки іншим компонентам речення, зумовлені взаємодією багатьох чинників, що

спричиняє появу своєрідного значеннєвого «сплаву», який традиційно називають неозначено-особовою семантикою, напр.: *Її* [М. Заньковецьку] *зорею називали, // Ясною зіркою...* (М. Рильський, 1, с. 258); *3 гестапо прийшли згодом...* (П. Загребельний, с. 170). Односкладність вважають характерною рисою таких структур, оскільки введення займенника змінює кваліфікацію суб'єкта і семантику всього речення, пор.: – *Тут до мене прийшли.* – *Трубка дзенькнула в невідомій далечі* (П. Загребельний, с. 587) – *Тут до мене хтось прийшов.* У першому реченні суб'єктом може бути відома або невідома особа (особи) й акцентовано значення предиката. У другому вербалізований відповідною синтаксею суб'єкт є однозначно невідомим і саме він перебуває у фокусі уваги. Далеко не завжди уведення неозначеного займенника взагалі можливе, напр.: *Ще змалечку треба вчитись, // Як на світі жити, // А то битимуть, та й дуже!..* (Т. Шевченко, с. 532); *«Не інакше, як за-вербували», – подумав Корж...* (Б. Антоненко-Давидович, с. 286); *...Її* [Нобелівську премію] *присуджують тільки живим* (Ю. Андрухович 2006, с. 95); *Як там нас на заняттях учили?* (А. Кокотюха, с. 300). Спектр значень, реалізованих в односкладних реченнях, предикат яких має граматичні показники неозначеності особового суб'єкта, не збігається з виражальними можливостями неозначених займенників.

До граматичних показників неозначеної особи зараховують значення третьої особи та множини, водночас притаманні дієслівному предикатові. Попри те, що у формі минулого часу на формально-граматичному рівні він не виражає семантики особи, кваліфікація суб'єкта як неучасника комунікації не викликає сумнівів. Перша й друга особи за своєю сутністю одиничні й означені, тому, на відміну від третьої, не втрачають означеності в множинних формах. Характерною рисою суб'єкта неозначено-особового речення є своєрідна прихованість, не сумісна з комунікативною визначеністю мовця й слухача та конкретною референтною віднесеністю. Розуміння неозначено-особового речення не передбачає прямого співвіднесення суб'єкта з особою, яку бачать комуніканти, тому в деяких мовознавчих працях такий суб'єкт називають анонімним на протигагу генеративному суб'єктові узагальнено-особових речень [512, с. 495–501].

Дієслівна форма головного члена неозначено-особових речень вимагає підмета-особи, проте не реалізує синтаксичного зв'язку з ним у реченні, стосуючись уявлюваного суб'єкта. Характерна відсутність суб'єктної синтаксеми, що безпосередньо експлікувала б персональну належність суб'єкта, зумовила використання для інтерпретації цих

структур понять нульового займенника [68, с. 241–347] або нульового субстантивного знака [311, с. 28] з категорійним значенням третьої особи. О. Падучева надає третьоособовому нулю особливих лексичних, граматичних, референційних та комунікативних характеристик: він завжди позначає особу, має граматичне значення називного відмінка, виражає неозначеність, яка частіше зумовлена неістотністю, ніж невідомістю [311, с. 28–31].

Суб'єкт у неозначено-особових реченнях постає як менш важливий, ніж його предикативна ознака. Редукція суб'єктної синтаксеми зумовлює посилену увагу до лексично вираженого предиката. Послаблення виразності в мовній репрезентації суб'єкта, його семантична другоплановість уможливорює вживання таких речень у різних випадках: коли суб'єкт відомий чи невідомий комунікантам, множинний чи одиничний, а також коли дії мисляться як конкретні, узуальні або узагальнені.

Традиційно суб'єктом неозначено-особових речень вважають множину неозначених осіб [151, с. 71; 189, с. 244] або невизначений суб'єкт [411, с. 138; 160, с. 65]. Науковці відзначають різні ступені неозначеності суб'єкта в таких структурах української мови. Зокрема, П. Дудик називає такі типи діячів: 1) невідомий мовцеві, 2) більшою або меншою мірою відомий, проте не названий через різні причини, 3) відомий мовцеві і може бути точно вказаний [151, с. 72].

Випадки, коли суб'єктом у неозначено-особових реченнях є одна конкретна особа, досить поширені, особливо, за спостереженнями П. Дудика, в усному мовленні [151, с. 72], напр.: *Де м'я н. <...> Степан сам сьогодні приходив до мого батька, прохав, щоб пішли старостою до Варки. <...> От гарбузяку піднесуть, от сміха буде!* (І. Карпенко-Карий, с. 203); *Вийшла [Параска Калістратівна] умита, спокійна. Голос твердий, як криця: – Іди сюди, як тебе... <...> – Мишко, сюди! Мишко, кличуть!* (С. Васильченко, с. 168); *Тільки через роки Леся виповіла свою тайну Віруньці, відчувши, що її зрозуміють, і не помилилась* (О. Гончар 1992, с. 162); *– Яво-о! Іди, тебе дід кличе-е! // Я полежено знизав плечима, мовляв, вибачайте, кличуть* (В. Нестайко, с. 397). Коло носіїв предикативної ознаки може обмежуватися кількома особами або не мати жодних обмежень, установлюватися за різними параметрами. Тому для осягнення семантичної специфіки неозначено-особової семантики в реченнях із неексплікованим суб'єктом використовують поняття роздільної / збірної множини [252, с. 138] або співвідношення означеної / неозначеної множини та її складника [417, с. 85]. На відміну від структур із займенниками, в таких реченнях межі чинної множини, спосіб виокремлення з неї

підмножини суб'єктів не експліковано за допомогою спеціального оператора. З'ясування їхньої семантичної типології, наряду й результатів взаємодії категорій персональності та означеності / неозначеності є складнішим.

Семантичні параметри суб'єкта виявляються насамперед через семантику предиката, інших елементів речення, а також у наступному контексті чи ситуації спілкування [512, с. 498]. Множинна форма дієслівного предиката неозначено-особових речень безпосередньо не вказує на множинність суб'єктів, вона характеризує діяча через належність до множини осіб. Такий спосіб представлення ситуації дійсності залежить передусім від комунікативної настанови мовця, наявності або відсутності інформації, достатньої для специфікації суб'єкта, а також уявлень мовця про типові дії та ситуації.

Неозначеність суб'єкта в неозначено-особових реченнях завжди вказує на його невідомість, хоч остання природна для третьої особи. Суб'єктом таких речень може бути особа, невідома обом учасникам комунікації, напр.: *За стіною це й досі терли піском каструлю* (В. Шевчук 1986, с. 349); *Та коли ми стали добре жити, вбили тата. <...> Сказали, що вбили веслом, але хто це зробив, ніхто не знав* (В. Даниленко, с. 297); – *Цієї ночі мою колекцію обікрали, – схлипнувши сказав квестор* (В. Кожелянко, с. 125). У такому разі неозначеність конкретних осіб, що реалізують дію, може бути спричинена не так комунікативною настановою мовця, як об'єктивними чинниками: браком інформації для точної номінації, сплутаним, нечітким сприйняттям дійсності внаслідок дуже швидкого, раптового перебігу подій, поганого самопочуття, зовнішніх перепон тощо, напр.: *Знав тільки [Рустем], що його б'ють і що він б'є* (М. Коцюбинський, 2, с. 165); *Вже не бачив супротивників, його гатили по голові, ребрах і спині* (В. Шевчук 1986, с. 23); *Потім мене переносили вже зовсім сонного на піч* (О. Довженко, с. 469); – *Дядьку, дядьку! – загукали раптом знадвору і постукали в шибку...* (Г. Тютюнник, с. 376); *...Мати побігла чомусь не до дверей – одчиняти, а метнулась до сина. // – Синку, там дзвонять!* (А. Дімаров, с. 35). Мовець може не знати імені особи і тому скористатися такою синтаксичною структурою, яка дає змогу уникнути її прямої номінації, напр.: *Покоївка йде до дверей праворуч, легесенько стукає й говорить: // – Панночко, до вас прийшли!* (В. Винниченко, с. 96); *Звідки знаємо?.. Та тут нам сповістили... – він [полковник] глянув на мене, усміхнувся, прикрив трубку рукою, спитав тихо: // – Як тебе звати?* (В. Нестайко, с. 459).

Часто діяч невідомий тільки адресатові мовлення, напр.: – *Телефоном викликали...* // – *Хто?* // – *Перший секретар обкому комсомолу Коноваленко...* (Люко Дашвар 2010, с. 63); *Одній медсестрі зламали руку, а з другої здерли футболку з червоним хрестом, дуже побили.* // – *Хто? Тітушки?* // – *Беркутівці* (Дзеркало тижня, № 7, 2014). Суб'єкт може бути й добре відомим комунікантам й тому не потребувати вербалізації. Наприклад, в окупованому селі син-поліцай так попереджає батька про дії фашистів: *Будуть палити!..* (Є. Гуцало, 1, с. 214). В оповіданні «Для загального добра» М. Коцюбинський зображає село під час роботи філоксерної комісії, дії якої викликали загальну тривогу серед селян і стали предметом активного обговорення. Отже, не виникало питань, хто саме є суб'єктом у таких реченнях: – *Ой, виріжуть нам виноградники, зовсім виріжуть, анцихристи!* – *голосила якась баба* (М. Коцюбинський, 1, с. 197); – *Ну, і що ж, – допитувався Замфір, – рубатимуть нам виноградники?* (М. Коцюбинський, 1, с. 198). Завдяки неозначено-особовим реченням із множинною формою предиката, які не мають суб'єктної синтаксеми, не тільки акцентовано дію, що викликає панічний страх у мовців. Її суб'єкт сприймається розширено. Це не просто конкретні люди, що входять до складу комісії, вирубують виноград, а державна влада, яку вони представляють, – нечітко окреслена сукупність впливових, соціально вищих осіб, які перебувають за межами комунікації.

У неозначено-особових реченнях, де суб'єктом є конкретна особа, вона постає як означений елемент неозначеної множини, що, крім реального, складається з потенційних суб'єктів, яким може бути властива така сама ознака. Референція до конкретної особи в таких реченнях здійснюється опосередковано. Суб'єкт сприймається як замінний, його референт не є принципово важливим для реалізації дії, про що свідчить і незаповненість позиції суб'єкта на формальному рівні. Отже, комунікативного акцентування набуває значення предиката, напр.: – *Її віднесуть до вашого номера.* – *Макс жестом указував порт'є, де має бути торба гостя* (Люко Дашвар 2010, с. 87). Цю саму дію могли б реалізувати інші неозначені особи, однак виконує порт'є.

Мовець часто обирає саме такий спосіб представлення ситуації, коли особа-суб'єкт є для нього неважливою, напр.: *Радюкові принесли з пошти лист...* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 317); *Потім мені ворожили [пані Констанція]* (М. Коцюбинський, 2, с. 257); *Зараз мені тут один лист дадуть, і я можу їхати* (М. Трублаїні, с. 15). Особа, що виступає конкретним референтом суб'єкта, у реченнях із множинною формою дієслівного предиката може сприйматися мовцем як єдиний можливий

суб'єкт, що не потребує окремої вербалізації через свою очевидність і важливість, напр.: *Бо письма (листа, напевне, сказало б те кляте дівчисько) не буде. Його не пишуть. А як пише, то не відправить* (В. Лис 2013б, с. 14); *Женьку замкнули. Він чув, як клацнув надвору замок, і бачив через вікно, як мама поклала ключ у кишеню. <...> Його викрили, замкнули і наказали* (І. Сенченко, с. 257); *– А те, що він [ведмідь] людей жере, ви самі бачите. Пустіть, – Багров пройшов уперед, обійшов довкола трупа, покуйовдив свою бороду. – Його сюди тягнули* (А. Кокотюха, с. 223); *100 років тому, 28 червня 1914-го, у Сараєві вбили ерцгерцога Франца Фердинанда, що стало приводом для Першої світової війни* (Експрес, 26.06–03.07.2014).

Використання форми, що свідчить про множину потенційних суб'єктів, може слугувати і для інтригування адресата мовлення, напр.: *Мене запросили до ресторану* (В. Слапчук, с. 258). З цієї причини, а також з огляду на лаконізм, динамізм, потребу зосередити увагу реципієнта на основних елементах змісту такі речення використовують як заголовки до газетних публікацій [163, с. 111], напр.: *Дитячий лікарні подарували медичне обладнання* (День, 20.01.2011); *Олігарха чекають у Чикаго* (Україна молода, 04–05.04.2014); *Автомобілі «одягли» у вишиванки* (Голос України, 04.06.2014); *У Києві відкриють третій консультативний центр ММСІС* (Коментарі, № 29–30, 2014).

Суб'єктом неозначено-особових речень здебільшого є не конкретна особа. Його неозначеність виявляється різною мірою відповідно до специфіки позначуваних дій і комунікативних завдань мовця. За ступенем неозначеності суб'єкта, який встановлюємо через співвідношення означеної / неозначеної множини та її складників, поділяємо такі речення на декілька груп.

1. Суб'єктом у реченнях першої групи є обмежена, скінченна множина неозначених осіб, номінація яких не потрібна для розуміння висловлювання. Семантика предиката й інших компонентів речення дає достатньо інформації про кількісний і якісний склад групи суб'єктів. Дія, позначувана предикатом, є конкретною, локалізованою в просторі й часі, а суб'єкти описуваної ситуації переважно доступні для безпосереднього чуттєвого, насамперед візуального, сприйняття, напр.: *Як її [Оксану] одягали, як постригали по-хлоп'ячій, вона не пручалася...* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 301); *Біля молу вигружують капусту* (М. Коцюбинський, 3, с. 242); *Зараз він [лікар] на лікуванні в Литві, йому мають зробити операції* (Дзеркало тижня, № 7, 2014). Такі речення є повідомленнями про колективні дії без номінації їхніх конкретних виконавців.

Часто їх уживають для опису свят, ритуальних колективних дій: хрестин, сватання, весілля, похорону тощо, напр.: *У садочку // Та у холодочку Катерину поховали* (Т. Шевченко, с. 536); *Одгуляли весілля, випровадили молодих у Піжмурки* (П. Куліш, с. 209); *Коли соборують кого, одспівують – він [Гомоз] периий гість* (Є. Гуцало, 1, с. 45); *У неділю, поки повінчали молодих, поки пообідали у Лемехів та гостей обдарували, уже й сутеніти стало* (В. Дрозд, 1, с. 72).

2. Суб'єктом речень другої групи є неозначені представники означеної множини осіб. Найчіткіше окресленою виступає множина суб'єктів у тому разі, коли в реченні окремою синтаксемою вербалізовано її інтегровальну ознаку: місце проживання або перебування, походження, фах осіб-суб'єктів тощо, напр.: *У штабах не відають дрібниць* (О. Довженко, с. 618); *На селі мене часто запрошували псалтир над мерцями читати...* (Г. Косинка, с. 9); *На Київщині біля Канева розповідають, що одного разу посварилися між собою дві жінки...* (О. Воропай, с. 14); *У Чернівцях про це не говорили...* (В. Кожелянко, с. 49). Такі неозначено-особові речення близькі до конкретно-особових, оскільки групу осіб-суб'єктів можна позначити іменником, напр.: *В залі загули* (Г. Тютюнник, с. 349) – *Присутні в залі загули*; *У приватній клініці скористалися випадком і за вилучення кожної голки нарахували, як за окрему операцію* (Любо Дашвар 2010, с. 31) – *Працівники приватної клініки скористалися випадком...*

Можливість указування на неозначеного діяча як представника групи осіб зумовила активне вживання таких неозначено-особових речень у публіцистичних текстах. Їх використовують для уникнення надмірної деталізації в повідомленнях про дії відомого або невідомого представника певної організації, напр.: *Наш звіт щодо України читатимуть у ЄС* (Український тиждень, № 49, 2011); *У міністерстві нагадують, що 2010 року на оновлення перевантажувальної техніки було виділено 174 мільйони гривень...* (День, 20.01.2011); *Зацікавленим у «взуттєвому туризмі» гостям в інформаційних центрах безплатно видадуть карту з позначенням адрес фірмових крамниць взуття* (Україна молода, 29.11.2012).

Означеність суб'єкта посилюється за рахунок взаємодії кількох складників речення, що характеризують осіб-суб'єктів. Пор.: *Чого вас по тих гімназіях учили?* (Остап Вишня, 1, с. 133); *Хіба тільки в їхній школі завищують оцінки!* (Б. Антоненко-Давидович, с. 373) – діячами є викладачі гімназії, учителі; *В якійсь школі розлили ртуть* (Л. Костенко 2011, с. 110); *В університеті мене не впізнавали* (В. Даниленко, с. 69) – коло суб'єктів значно ширше, це можуть бути вчителі або викладачі, інші працівники навчальних закладів, учні або студенти.

3. Суб'єкт – неозначений представник або представники нечітко окресленої множини, напр.: *І задзвонили вранці-рано // По генераловій душі...* (Т. Шевченко, с. 518); *Свого часу тебе навчали, що Римська імперія загинула під ударами рабів і колонів* (Ю. Андрухович 2000, с. 30); *Нас оштрафують!* (Є. Кононенко 2008, с. 16); *Уже був складений план реструктуризації цього боргу, але воду таки відключили* (Україна молода, 09–10.11.2012). Описувана дія не є колективною, її виконують не всі особи нечітко окресленої множини, а одна неназвана людина або кілька осіб. Для розуміння таких речень конкретна референція суб'єкта не потрібна, досить вказівки на його належність до групи осіб, здатних виконувати позначувану предикатом дію, яка локалізована в просторі та часі. Інтегральна ознака множини суб'єктів – фах, стосунок до певної організації, спільноти, виконання певного типу соціальних функцій – не репрезентована спеціальною синтаксевою. Переважно вона інкорпорована в значення предиката.

Неозначено-особові речення, суб'єктом яких виступає неозначений представник множини осіб, часто вживають на позначення дій керівництва, представників влади. Хоч дію виконує одна або кілька конкретних осіб, вона представлена множинною формою дієслова як позбавлена індивідуального характеру, напр.: *Мене з кількома козаками призначили охороняти артилерійську батарею...* (Б. Антоненко-Давидович, с. 327); *А до нас, мамо, нового замполіта прислали...* (Г. Тютюнник, с. 68); *Незабаром змінили їхнього завфермою...* (О. Гончар 1992, с. 43); *Йому вліпили сувору догану* (В. Шевчук 1986, с. 32); *Я подав вашу кандидатуру, і в районі, і в області схвалили* (В. Лис 2013а, с. 54).

4. Часто суб'єктом дії є неозначена множина неозначених осіб, напр.: *Співають у пісні, що нема найкращого на вроду, як ясна зоря в погоду* (П. Куліш, с. 187); *Коли копають картоплю – стелеться дим над землею...* (М. Рильський, 1, с. 300); *До свиней нетречно раніше ставилися, зневажали свиней, глузували з них* (Остап Вишня, 1, с. 181); *Мова солов'їна, а тьохкають чортзна-що* (Л. Костенко 2011, с. 26). Неозначеність суб'єктів зумовлена неможливістю їхнього чуттєвого сприйняття через розрізненість у просторі й часі, спричинена повторюваністю дій, значною тривалістю або й атемпоральністю. Такі речення часто є не повідомленнями про конкретні ситуації, а узагальненнями, висновками про зв'язок і взаємну залежність предметів і явищ дійсності, напр.: *...Коли люблять – не носять своїх сліз до посередників* (В. Симоненко, с. 180); *Людину завжди забувають. Про неї згадують мало й неохоче. З людини вичавлюють тільки те, що комусь треба, мов з риби ікру*

(П. Загребельний, с. 606); *Шевченка завжди будуть відкривати* (Дзеркало тижня, № 7, 2014).

Неозначена множина неозначених осіб виступає суб'єктом у висловленнях про узуальні, традиційні дії, звичні для великої кількості осіб за певних обставин, напр.: *Хліб складали в стіжки й молотили на току проти неба або гарманували кіньми та волами...* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 489); *У цей день поминали покійних родичів, прибирали зеленню їхні могилки, клали на них частування, звертаючись до них, як до живих, оплакували, голосили...* (Л. Орел, с. 27); *А то ще так ворожать: беруть півня і курку, зв'язують їх докупи хвостами і накривають решетом...* (О. Воропай, с. 19). Неозначеність суб'єкта може бути зумовлена узагальненням досвіду багатьох людей, напр.: *Чи знаси, брате, як учать медведя танцювати?* (І. Франко, 1, с. 287); *Скарби добувають у цілковитій тиші...* (В. Земляк, с. 44); *А проти ночі кішок не стежать* (І. Багряний 1991б, с. 206); *Кулі виливають сухими...* (В. Голобородько, с. 27). Перевірена досвідом багатьох суб'єктів дія може сприйматися не тільки як певне узагальнення, а й як вказівка, рекомендація: *Крону яблунь формують пірамідою; Розсаду помідорів поливають під корінь* (Газета по-українськи, 22.02.2013); *... Спочатку фарбу наносять на пласку металеву поверхню або інший матеріал, що не вбирає в себе фарби, після чого малюнок переноситься на листок паперу шляхом притискання* (Україна молода, 09–10.11.2012); *Файли для зручності розміщують по папках* (М. Корнієнко, с. 96); *Документи з високим рівнем стандартизації створюють за затвердженою формою...* (Сучасне діловодство, с. 6). Такі речення використовують у підручниках, посібниках, порадниках тощо.

Якщо предикат позначає дію, не локалізовану в часі, речення, суб'єктом яких є неозначена множина осіб, можуть набувати генералізованого значення, характерного для прислів'їв – узагальнень досвіду багатьох поколінь, напр.: *За одного грамотного сім неграмотних дають; З пісні слова не викидають і свого не вставляють; З печі сирого хліба не виймають; Дурних і в церкві б'ють*. За генералізованістю значення такі речення подібні до узагальнено-особових, проте персональна характеристика суб'єкта в цих структурах різна. В узагальнено-особових реченнях мовець зараховує себе до носіїв предикативної ознаки, якої надають усім без винятку особам. Дія неозначено-особових речень є об'єктивованою, стосується третіх осіб, хоч не обов'язково кожної з них.

5. Суб'єктом є неозначений представник (представники) неозначеної множини осіб, напр.: *Сухобрус трусився, неначе його трясла пропасниця. Йому принесли почаївської води...* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 164); *Хірургові*

лікареві Богдановському вкладали в рот бутерброди (О. Довженко, с. 258); *– Хай проведуть мене до того в печері, – сказав тверезим голосом Ярослав* (П. Загребельний, с. 494); *Кожен босць мав спеціальну стопку – «бичок», у яку регулярно видавали по 100 грамів спиртного* (Україна молода, 29.11.2012). Коло суб'єктів, які здатні виконати названу дію, є досить широким і окреслене нечітко, однак сама дія не передбачає колективної реалізації, для її виконання достатньо однієї людини.

Саме так описують функції осіб, пов'язані з обслуговуванням, зокрема подавання їжі на стіл, дії прислуги, помічників тощо: *Після борщу подали кашу* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 299); *Коли ж нареши вносять в кімнати лампи, за вікнами буденний світ стає одразу таким прозоро-синім...* (М. Коцюбинський, 2, с. 264); *Саме подали пампушки, квасоляний суп потахе з кухні Карибського басейну і лангусти до «Чернігівського» пива...* (В. Даниленко, с. 37).

Семантика предиката, наявні в реченні синтаксеми, контекст, фонові знання і ситуація мовлення не завжди дають змогу адресатові встановити точні кількісні характеристики суб'єкта. Дію можна потрактовувати як виконувану однією людиною або й групою осіб, напр.: *Коли імператора згодом витягли з ванни, він ще був живий...* (П. Загребельний, с. 612); *Її [вербу] стилияли ще до війни* (Г. Тютюнник, с. 457); *Якось викопали на городі в Кінебаса ковшик крем'яний...* (О. Гончар 1992, с. 27).

6. Носієм предикативної ознаки є будь-яка особа з неокресленої, необмеженої множини реальних чи потенційних суб'єктів, напр.: *Ні, мати тепер варить їсти і не любить, щоб їй заважали...* (М. Коцюбинський, 2, с. 155); *Любить Ганка свою Хацапетівку, нікуди звідси не перебралася б, хоч би їй просили* (Є. Гуцало, 1, с. 30); *І вже немає значення, чи мене читають, чи цінують, чи визнають* (В. Дрозд, 2, с. 5).

Отже, неозначено-особові речення є способом мовної концептуалізації особливого суб'єкта третьої особи, для якого характерна обов'язкова належність до категорії людей, неозначеність різного ступеня, спричинена прямим або опосередкованим стосунком дії до множини суб'єктів-осіб, а також комунікативна неактуальність.

Речення із займенниковим суб'єктом можуть стосуватися і предметного світу, і світу людей. Натомість неозначено-особові речення, де суб'єкт не експлікований окремою синтаксемою, реалізують ті особливі значення, які пов'язані з представленням діяльності людини. Неозначеність у цій сфері третьої особи набула специфічних трансформацій через переосмислення квантитативних характеристик суб'єкта. Формальна множина дієслівного предиката у взаємодії з іншими

компонентами речення стала виразником не тільки реальної множинності осіб-суб'єктів, а й їхньої невідомості, неважливості, беззаперечної актуальності, належності до певних чітко або нечітко окреслених груп. Неозначено-особові речення узвичаїлися як засоби позначення колективних, зокрема ритуальних, дій, неіндивідуалізованого подання людини як представника різноманітних соціальних об'єднань, репрезентації об'єктивних, перевірених досвідом багатьох суб'єктів, а отже, важливих і авторитетних дій. Вони засвідчують постійне перебування людини в системі соціальних взаємин, стандартів поведінки і традицій, прийнятих у певній спільноті. Завдяки творенню суб'єктного значення без опори на спеціалізовану синтаксему вербалізована предикатом ознака може стосуватися найширшого кола суб'єктів, не пов'язаних локалізацією в просторі й часі, або однієї особи. Неоднотипні за рівнем означеності суб'єкта такі структури, з одного боку, межують з конкретно-особовими, з другого – з узагальнено-особовими реченнями.

3.5. Неозначено-особова семантика речень із предикативами на *-но*, *-то*

3.5.1. Історія потрактування суб'єктної семантики та засобів її вираження в реченнях із предикативами на *-но*, *-то*

3-поміж речень неозначено-особової семантики, де характеристики суб'єкта не виявляються на формально-граматичному рівні, найпоширенішими є конструкції з предикативами на *-но*, *-то*. Вони є однією з характерних синтаксичних рис української мови, що виявилась уже на ранніх етапах її розвитку в пам'ятках різних стилів і жанрів [189, с. 279; 351, с. 3–18; 362, с. 287]. І сьогодні цими конструкціями активно послуговуються в усіх стилях української літературної мови, напр.: *Проса покошено* (М. Рильський, 1, с. 38); *І помічено, що на Скарбному багато закоханих* (О. Гончар 1992, с. 251); *Я сторожа, мені приказано* (О. Довженко, с. 169); *Запропоновано нові розв'язання актуальних граматичних проблем, обґрунтовано перегляд багатьох традиційних кваліфікацій, нагромаджено великий фактичний матеріал* (І. Вихованець, с. 6); *Торговельно-економічну частину у краціому разі буде підписано наприкінці червня, у гіршому – вже восени* (Дзеркало тижня, № 18 (164), 2014); *...Постановою Кабміну від 16 листопада*

2011 року № 1172 затверджено критерії розподілення місцевим радам додаткових дотацій із держбюджету (Україна молода, 16.02.2012); Цей договір складено у двох примірниках, що мають однакову юридичну силу (Сучасне діловодство, с. 211).

Граматичний статус, історія розвитку, особливості функціонування і стилістичні характеристики структур із предикативами на *-но*, *-то* стали предметом численних спеціальних досліджень [119; 164; 172; 209; 235; 236; 273; 325; 351; 392; 443; 459]. Протягом їхнього наукового вивчення мовознавці висловлювали відмінні, а часом і протилежні погляди не тільки з питань теорії, а й мовної практики вживання цих і семантично близьких структур. Виразний український характер речень із предикативами на *-но*, *-то* зумовив переведення власне мовознавчих дискусій у політичну площину. Намагання зберегти семантичну, а відтак і структурну специфічність цих речень на тлі відсутності таких конструкцій у російській мові потрактовували як вияв українського націоналізму [230, с. 66–67]. Показовим є твердження Н. Завгородньої у статті журналу «Українська мова в школі» 1953 року: «Націоналістичні погляди на конструкції з *-но*, *-то* були викриті і розбиті» [164, с. 13]. Проте й надалі науковці намагались утверджувати вживання цих характерних структур української мови у властивому їм значенні й формі [70, с. 34; 115, с. 13; 325, с. 53; 384, с. 25], хоча мовна практика зазнавала й досі зазнає значного впливу російської.

Те, що низка проблем, які стосуються інтерпретації та правил уживання речень із предикативами на *-но*, *-то*, і сьогодні залишаються не розв'язаними, засвідчують праці, що з'явилися протягом останніх кількох років [110; 235–237; 443]. Попри пильну увагу лінгвістів, належно не вивчено роль цих конструкцій в експлікації семантики неозначеної особи. Проте встановлення їхнього статусу в системі синтаксичних засобів вираження персональної семантики дасть змогу розв'язати деякі дискусійні питання формально-граматичної організації речень із предикативами на *-но*, *-то* і сприятиме уникненню мовленнєвих помилок.

У науковій літературі представлено кілька підходів до потрактування своєрідності суб'єкта і засобів його репрезентації в таких конструкціях. Одні науковці, зокрема Й. Андерш, М. Жовтобрюх, М. Затовканюк, О. Курило, Г. Півторак, О. Синявський, С. Смеречинський, М. Сулима, С. Сятковський, відзначали властиву реченням із предикативами на *-но*, *-то* особливу неозначено-особову семантику [6, с. 164; 162, с. 179; 172, с. 3–7; 227, с. 54–55; 325, с. 52–53; 375, с. 200; 393, с. 15; 408, с. 78; 412, с. 70], інші розглядали їх як пасивні конструкції, яким не притаманні особливі персональні характеристики суб'єкта [164; 230; 275; 351;

421; 456], або виокремлювали з-поміж них групу речень із неозначеним, усуненим суб'єктом-особою [334, с. 64; 411]. Відповідно по-різному бачили й можливість представлення суб'єкта окремою синтаксемою.

Першу спробу наукового осягнення цих характерних українських речень у порівнянні з російськими бачимо в праці О. Потебні «Из записок по русской грамматике». Указуючи на неозначений статус діяча в реченнях на зразок *засіяно поле*, мовознавець пов'язує появу цього значення з переходом у процесі історичного розвитку від пасивного звороту з підметом середнього роду до безособовості. Пасивна форма в такому разі, на думку О. Потебні, не зберігає цілком пасивне значення. Відмінність між безособовим і пасивним значенням в українській мові виявилась і на формальному рівні: «для першого залишається неозначена форма дієприкметника (*засіяно поле* = *засеяно* = *засеяли*), для другого – означена (*поле засіяне* – *поле засіянеє*)» [344, с. 255]. Прикметно, що вчений звертає увагу й на іншу власне українську особливість – звичність у таких конструкціях знахідного об'єкта: *зорано ниву, зжато пше-ницю, взято його*. Вираження діяча за допомогою орудного відмінка іменника в подібних випадках видається О. Потебні ненормативним, проте у вислові з української пісні «похожено та поброжено коло моря кіньми» він бачить орудний суб'єкта, а не знаряддя [344, с. 255–256].

Пізніше О. Курило не погодилася з таким потрактуванням цього речення. «Інструменталь не є дійова особа, а знаряддя: хтось походив та побродив вороними кіньми», – пояснила вона [227, с. 55]. Для О. Курило було очевидним, що в присудковій на *-но*, *-то* міститься поняття *хтось зробив*, тому «інструменталь дійової особи тут зайвий і з логічних причин неможливий» [227, с. 54–55]. Цілком природно в цих конструкціях постає орудний знаряддя, який не можна сплутувати із суб'єктом.

Невластивість народній українській мові орудного суб'єкта в реченнях із предикативами на *-но*, *-то* відзначали й такі мовознавці початку ХХ століття, як М. Сулима, В. Сімович, М. Грунський і Г. Сабалдир, хоч і не вказували на неозначений характер діяча [128, с. 67–68; 376, с. 282–283; 408, с. 39, 79–80]. В. Сімович наголошував: «Ставити при них [неособових формах. – *Н. Я.*] особи, як це діється в московській мові – це великий **гріх** проти української мови» [виділення В. Сімовича. – *Н. Я.*] [376, с. 282]. На його думку, в такому разі речення перестають бути неособовими, хоч форма дієслів залишається безособовою [377, с. 249]. За словами М. Сулими, в реченнях із присудками на *-но*, *-то* здебільшого й не згадується про дійову особу, ініціатора якоїсь чинності та лише зрідка трапляються натяки на неї, зокрема за

допомогою конструкції *від* плюс родовий відмінок іменника, напр.: *Що від Бога надано, від милого прислано* [408, с. 78–80].

С. Смеречинський, як і О. Курило, пояснював семантичну специфіку предикативних форм на *-но*, *-то* через поняття *хтось зробив* [393, с. 15], яке порівнював зі значенням німецького *man*. Науковець також заперечував можливість «не тільки граматичного підмета-особи, а й логічного (хоч би й у формі орудного відмінка)» [393, с. 17].

На те, що присудки на *-но*, *-то* в односкладному реченні можуть означати дію тільки живої істоти, невідомої або просто неназваної, вказував О. Синявський. Коли ж діячем є неістота, на його думку, варто говорити про «стилістичний засіб своєрідної безсуб'єктної персоніфікації, граматичного уособлення» [375, с. 200–201]. Належність діяча до категорії істот є принципово важливою рисою таких безособових речень і для П. Коваліва. Доказом того, що присудки на *-но*, *-то* означають тільки дію істоти, учений вважав її перехідність (це виявляє додаток у знахідному відмінку), а неприпустимість орудного суб'єкта пояснював активним характером речення [209, с. 8].

Унаслідок політики радянзації, що фактично була деукраїнізацією, сфера функціонування української літературної мови звужилась, зникали ті риси, які визначають її своєрідність. Настанова на зближення української та російської спричинила проникнення в мову (передусім книжних стилів) російських синтаксичних традицій, що зазнали значного впливу церковнослов'янської [295, с. 66–73]. Вона зумовила й зміни в науковому трактуванні деяких синтаксичних явищ української мови. Зокрема, іншу інтерпретацію суб'єктної семантики предикативів на *-но*, *-то* бачимо в «Курсі сучасної української літературної мови» за редакцією Л. Булаховського. Властивість безособових речень на *-но*, *-то* показувати переважно людську дію визнано хоч і первісною, але такою, що згадується, оскільки в сучасній мові згадані конструкції вживають нерідко й на позначення явищ природи, інших дій, не зумовлених людською волею. Такі випадки трактовані як наслідок сплутування речень на *-но*, *-то* з іншими безособовими конструкціями, у яких присудок виражений безособовим дієсловом: *І скільки хмільної тривоги налито* (пор. *налило, налилося*) // *В дзвінку прохолоду ночей* (І. Муратов). З-поміж причин таких уживань названо не лише відсутність виразно результативної форми присудка в інших безособових реченнях, а й «непотрібність для сучасного мислення розрізняти синтаксично явища природи і людські вчинки» [230, с. 66]. Висновки попередників про належність суб'єкта в реченнях на *-но*, *-то* до категорії істот та неможливість його

вираження за допомогою орудного відмінка іменника автори праці назвали «націоналістичними намаганнями законсервувати ці речення в їхньому первісному значенні» всупереч тенденціям розвитку в живій мові [230, с. 66–67]. Указівки на неозначеність суб'єкта в характеристиці речень на *-но*, *-то* в згаданий праці немає. Не відзначає цієї риси й Н. Завгородня, яка вважає цілком природним уживання в таких конструкціях орудного дійової особи [164, с. 13].

П. Дудик у монографії «Синтаксис сучасного українського розмовного мовлення» звертає увагу лише на властиве таким реченням значення результату і вказує, що зрідка їх можуть уживати на позначення природно-фізичних явищ, які не залежать від волі людини [151, с. 77]. В іншій ґрунтовній праці науковець наголошує, що звичайним для таких побудов є живинання на позначення дій і станів у сфері людських стосунків, хоч стверджує можливість використання їх в інших випадках. З-поміж речень із предикативами на *-но*, *-то* П. Дудик виокремлює безособові речення з неозначеним виконавцем дії та усуненим суб'єктом дії. Перших може стосуватися питання *ким?*, вони синонімічні до неозначено-особових, легко трансформуються в них (пор.: *Через три дні їх справді випущено* – *Через три дні їх справді випустили*). Другі функціонують рідше, до таких речень не можна поставити згадане питання, «бо в них ідеться або про безсуб'єктне джерело дії, або неконкретизовані явища соціального порядку», напр.: *А в грудях у парубка немов теж струну натягнуто одиноку* (А. Головка); *Хай слово мовлено інакше – // та суть в нім наша зостається* (П. Тичина) [411, с. 251].

В. Русанівський відзначає ширший семантичний діапазон предикативних форм дієприкметникового походження, ніж дієслівних форм третьої особи множини теперішнього / майбутнього часу чи множини минулого часу, зорієнтованих на вираження дій неозначеної особи. На думку науковця, предикативні форми на *-но*, *-то* можуть співвідноситись як з особовими, так і з безособовими дієвідмінюваними дієсловами: *листя зметено з тротуару* – *листя змели з тротуару*, *листя змело з тротуару* [34, с. 214–215]. Отже, предикативи на *-но*, *-то* кваліфіковано як одиниці, що не мають вузької спеціалізації та здатні виражати і неозначено-особову, і неозначено-предметну семантику.

М. Плющ відзначає, що безособові конструкції з предикативом на *-но*, *-то* можуть бути і двокомпонентними (*Овочі зібрано*), і трикомпонентними (*Овочі зібрано бригадою*), що перебувають у прямій опозиції до активних конструкцій. Двокомпонентні структури, на думку дослідниці, перебувають у трансформаційних відношеннях водночас і з

пасивною, і з активною конструкціями, хоча ближчі до неозначено-особових речень, «оскільки формально не виражений суб'єктний компонент сприяє зосередженню уваги на самій дії, процесі» [334, с. 64]. Уживання орудного суб'єкта М. Плющ вважає природним для пасивних конструкцій, де він виступає обов'язковим компонентом, тому що дієслівна форма виявляє пасивне значення не самостійно, а у взаємодії зі словоформою, що посідає позицію суб'єкта [331, с. 33]. Оскільки предикативні форми на *-но*, *-то* М. Плющ не співвідносить лише із суб'єктом-особою, орудний діяча кваліфікує як часом потрібний засіб його ідентифікації для уникнення подвійного розуміння речення: *Плющу засипано ким? і чим?* (за активної участі людей чи внаслідок стихійних явищ) [334, с. 64].

Не заперечують можливості вживання орудного суб'єкта в конструкціях із предикативами на *-но*, *-то* Й. Андерш, О. Межов, І. Петличний, П. Тимошенко, Г. Чирва. Проте Й. Андерш і Г. Чирва звертають увагу на нечастотність таких утворень [6, с. 164; 270, с. 12; 272, с. 138; 318, с. 25–26; 421, с. 188; 456, с. 18–19]. О. Межов відзначає, що орудний суб'єктний відмінок вживають переважно в науково-публіцистичних жанрах, творах окремих письменників і ділових документах [272, с. 138]. Дослідник вважає, що знахідному відмінкові, який обов'язковий при більшості предикатів на *-но*, *-то*, властиве синкретичне значення суб'єкта результативного стану – об'єкта дії, і вказує на семантичну неелементарність таких речень. Оскільки суб'єкт в орудному відмінку здебільшого має імпліцитне вираження, ці речення, на думку О. Межова, синонімічні з неозначено-особовими конструкціями [271, с. 104–105].

У деяких розвідках бачимо суперечність між декларованою семантичною кваліфікацією суб'єкта й описом способів його репрезентації на формально-граматичному рівні. Так, Й. Андерш, Ф. Смагленко стверджують, що діяч у конструкціях із безособово-предикативними словами на *-но*, *-то* залишається поза увагою автора, невідомий, однак повідомляють про те, що в реченні він може бути маніфестований орудним іменником чи займенником, напр.: *Урядом прийнято важливу постанову; Радоприймач винайдено О. С. Поповим* [6, с. 164; 392, с. 86–87].

Порівнюючи такі конструкції, як *оповідання написано* – *оповідання написане*, Г. Півторак наголошує на змістових відмінностях між ними. Якщо в першому реченні виконавець дії лишається поза увагою, то в другому, навпаки, – у центрі уваги перебуває предмет-підмет, який має певну постійну ознаку. Характерною рисою безпідметових речень із предикативами на *-но*, *-то* Г. Півторак вважає те, що діячем у них

виступає істота, яку не називають, тому з формами на *-но*, *-то* не поєднується орудний відмінок діяча [325, с. 52–53].

Н. Арват виокремлює в семантичній структурі всіх предикатів на *-но*, *-то*, незалежно від їхнього лексичного значення, архісеми стану і результативності, а решту компонентів вважає диференційними та зумовленими конкретним лексичним значенням предикатів [12, с. 255]. На відміну від російської мови, в українській суб'єктна валентність дієслівних основ-мотиваторів не переноситься на цю дієслівну форму, отже, вираження при ній суб'єкта є ненормативним. Рідкісні випадки вживання орудного суб'єкта в реченнях із предикативами на *-но*, *-то* Н. Арват відзначає в діловому мовленні й пояснює їх впливом російської мови [12, с. 258, 272]. Дослідниця аналізує сполучувальні властивості подібних предикатів у російській та українській мовах і в семантичній структурі речень убачає наявність імпліцитного неозначеного суб'єкта або вираження суб'єктного значення «в дифузному локально-суб'єктному детермінанті», напр.: *Мені здається трохи чудним, що на з'їзді постановлено ніколи більше не здійснювати питання про соціал-демократію* (Леся Українка) [12, с. 257–271].

М. Затовканюк називає речення з предикативами на *-но*, *-то* неозначено-особовими конструкціями, де агенс анонімний. Таким структурам, на думку чеського україніста, властиві різні ступені анонімності агенса та способи його деанонімізації. Найменша міра анонімності агенса реалізується тоді, коли він названий у найближчому контексті, напр.: *Дивне місто проти сонця. // Всі взолочено віконця* (П. Тичина). Коли в реченні, тексті немає жодних вказівок на діяча, його не «підказує» лексичне значення самого предиката, агенсові можна приписати абсолютну анонімність. У таких конструкціях форми на *-но*, *-то* втрачають свій дієслівний характер і функційно зближуються з прикметниками, пор.: *Підлогу пофарбовано жовтою фарбою – Підлога жовта*. Нечисленні (всього 2 %) випадки вживання конструкцій з орудним суб'єкта М. Затовканюк пояснює впливом російської і відзначає, що, попри українсько-російський білінгвізм, підтримку на рівні мовної кодифікації, орудний суб'єкта залишився на периферії цього типу конструкцій [172, с. 3–5]. Дослідник вважає, що значне обмеження сполучуваності ядра розглядуваних українських конструкцій з орудним діячем зумовлене їхнім частковим віддаленням від власне пасивних зворотів [173, с. 46]. Формально залишаючись пасивною, предикативна форма руйнує граматично природний для неї зв'язок із пацієнтом, набуваючи активної функції керувати пацієнтом, що виявляється в залежному від неї знахідному відмінкові (*хату*

побудовано) там, де в пасивній конструкції очікуємо називний. У цьому «парадоксі», за словами М. Затоканюка, і є граматико-семантична суть конструкцій на *-но*, *-то*: їхня модель не має граматичної позиції для орудного суб'єкта, що зумовлює контекстуальне віддалення реального діяча або різний ступінь його анонімності [172, с. 6].

На думку К. Городенської, предикативні форми на *-но*, *-то*, які виражають значення результативного стану як наслідку виконаної дії, не пов'язують цей стан навіть з імпліцитним носієм. Спираючись на інтерпретацію семантики конструкцій із цими компонентами, яку запропонувала О. Курило [227, с. 54–55], мовознавець наголошує: введення до їхнього складу суб'єктної синтаксеми у формі орудного відмінка, хоч і трапляється в мовній практиці, є позанормативним. «Не можна ігнорувати того, що в сучасній українській мові в ланцюжку пасивних конструкцій речення з предикативами на *-но*, *-то* є завершальною ланкою в процесі нейтралізації суб'єкта – виконавця дії» [92, с. 244]. Пор.: *Учені винайшли ліки проти стійких вірусів* → *Ліки проти стійких вірусів винайдені вченими* → *Ліки проти стійких вірусів винайдені* → *Ліки проти стійких вірусів винайдені*.

Так само потрактовує речення з предикативними формами на *-но*, *-то* О. Лаврінець. Якщо суб'єкт відомий і є потреба його назвати, слід уживати активні дієслівні конструкції, а безособові речення з предикативами на *-но*, *-то* доречні в тому разі, коли дія співвідносна з поняттям «хтось зробив» [236, с. 32]. Уживання субстантива в орудному відмінку в таких зворотах можливе лише на позначення знаряддя дії [237, с. 311]. Напр.: *Посеред ставу убито чотири палі товстеньких, а угорі позв'язано вірвовками...* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 152); *...Віттар відділено від церкви срібною перепоною з дванадцятьма колонами...* (П. Загребельний, с. 519); *Доріжки посипано піском, але вже давно не чищено...* (В. Шевчук 1986, с. 315–316).

Тривала історія вивчення речень із предикативами на *-но*, *-то* засвідчує їхню семантичну складність і яскраву національну специфіку. Потрактування цих структур у радянському мовознавстві часто було упередженим через намагання наблизити будову специфічного речення української мови до російської пасивної конструкції, а також через некритичне ставлення до мовного матеріалу, що зазнавав істотного впливу російської. Нині мовознавці намагаються встановити семантичні й структурні параметри речень із предикативами на *-но*, *-то*, враховуючи здобутки сучасної граматичної науки та виражено оцінюючи досліджувані конструкції.

Однією з найважливіших рис, які вирізняють речення з предикативами на *-но*, *-то* з-поміж інших структур, є неозначено-особовий статус суб'єкта за нейтралізації його граматичних показників на формальному рівні. Такі структури можна розглядати як трансформи неозначено-особових речень, де на формальному рівні збереглося кількісне визначення суб'єкта попри редукцію суб'єктної синтаксеми [116, с. 74–75; 44, с. 8]. Пор.: *У кімнаті прибрали* → *У кімнаті прибрано*; *План дій схвалили* → *План дій схвалено*. Отже, логічним є вивчення речень із предикативами на *-но*, *-то* в межах парадигми засобів репрезентації неозначено-особової семантики.

3.5.2. Своєрідність персонального статусу суб'єкта і засоби його репрезентації в реченнях із предикативами на *-но*, *-то*

Значеннєва своєрідність речень із предикативами на *-но*, *-то* зумовлена семантичною специфікою відповідної дієслівної форми, що здатна виступати організаційним центром тільки семантично складного речення. Вона має значення перфектного стану: виражає конденсацію кількох ситуацій дійсності, одна з яких заступає іншу, оскільки є наслідком її реалізації. Пор.: *Кілька шухляд у столі замкнuto* (В. Шевчук 1986, с. 254) = *Хтось замкнув шухляди* + *Шухляди замкнені*; *Голову втікача оцінено* (М. Коцюбинський, 2, с. 34) = *Хтось оцінив голову втікача* + *Голова втікача оцінена*; *В покоях було гарно прибрано* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 384) = *Хтось прибрав у покоях* + *Покої прибрані*. Відмінність між ситуаціями, що становлять пропозицію речення, полягає не тільки в їхній різній віддаленості на часовій осі від моменту мовлення, а й у характері суб'єктного значення. Перший предикат означає активну спрямовану дію, що передбачає діяча, другий є предикатом стану, отже, потребує наявності його носія. Семантика предикативних форм на *-но*, *-то* й організація речень із ними засвідчують взаємну трансформацію обох ситуацій. Позиція суб'єкта дії зазнає повної редукції на формально-граматичному рівні, а суб'єкт стану набуває значення об'єкта, що переважно виражений за допомогою спеціалізованої об'єктної синтаксеми у формі знахідного відмінка, незважаючи на збереження суб'єктної семантики.

Наявність суб'єкта активної дії на семантичному рівні за відсутності спеціалізованої синтаксеми та формальних показників суб'єктного значення у структурі предиката зумовлює сприйняття діяча як усуненого

й невизначеного. Випадки вживання речень із предикативами на *-но*, *-то* та неозначено-особових структур в одному мікроконтексті виразно засвідчують семантичну близькість і відмінність цих конструкцій, напр.: *Там, де під час окупації було вирубано частину дубів, тепер насадили молодий дубняк...* (О. Гончар 1992, с. 268); *Десь там когось розстріляно, когось повісили. Але чи то партизани?* (П. Загребельний, с. 321); *Так, необхідні документи було подано 28 лютого, однак у визначений законодавством стандартний термін – 10 діб – ліцензії на трансляцію так і не надали* (Український тиждень, № 11 (228), 2012); *Славетний дерев'яний вітар «Голгофа» з Вірменського дворику у Львові нарешті відреставровано... Для містян це справжнє подія, адже вітар реставрували понад два роки* (Україна молода, 29.11.2012). Позбавлені динамічності, властивої фінітним формам, предикативи дієприкметникового походження передають значення результативного стану, не втрачаючи суб'єктних характеристик вихідного дієслова. У семантичній структурі всіх предикатів на *-но*, *-то*, як і в предикатів неозначено-особових речень, на лексичному рівні виявляється зорієнтованість на особу-діяча. Тому речення з ними описують ситуації дійсності, поява яких спричинена діяльністю людини, дуже рідко – інших живих істот, напр.: *Так начебто приповз до мене величезний павук і почав мене в павучину загортати. Коли було мене загорнуто, побачив у павучині не себе, а брата...* (В. Шевчук 1989, с. 84). Речення на зразок *Техніку пошкоджено* не допускають подвійного тлумачення природи суб'єкта: діячем у них може бути тільки людина. Пор.: *Подвір'я засипало снігом – Подвір'я засипане снігом – Подвір'я засипано снігом*. Перше речення описує наслідки дії стихійних сил, друге констатує стан суб'єкта, не з'ясовуючи природи його каузатора, у третьому діячем є людина.

Нечисленні випадки вживання дієслівних форм на *-но*, *-то* для позначення дій суб'єктів, які не належать до категорії істот, є наслідком метафоричного перенесення, адже первинним для дієслів в усіх відзначених випадках є суб'єкт-особа, напр.: *Вечірню сизу даль узором срібним кутю...* (А. Малишко, 3, с. 336); *Прищухлі айстри вгорнуто у морок...* (В. Стус, с. 198). Через невелику кількість таких конструкцій, на які натрапляємо в деяких художніх творах, не можна підтримати думку, висловлену в «Курсі сучасної української мови» за редакцією Л. Булаховського, про втрату первісної властивості безособових речень на *-но*, *-то* показувати людську дію [230, с. 65]. За винятком випадків образного, метафоричного зображення дійсності, уживання предикативів на *-но*, *-то* для позначення дій неістот є мовними хибами, що

виникли через нерозрізнення односкладних речень із предикативами на *-но*, *-то* і двоскладних речень із предикативними пасивними дієприкметниками, пор.: *Кручі порито ярами – Кручі пориті ярами*. Недоречним є вживання структур із предикативами на *-но*, *-то*, які зорієнтовані на позначення результатів дій людини, для зображення наслідків дій природних сил, зокрема стихійного лиха, як бачимо це в романі Олеся Досвітнього «Американці»: *Частину вулиці було заллято водою. <...> Всі будинки до надбережжя, майдан, базар і всі ближчі до нього вулиці було затоплено водою. <...> Дерев'яні крамнички китайбазару було напівзруйновано...* (О. Досвітній, 1, с. 86). У такому контексті природними є речення з дієприкметниковими предикатами, які не передбачають існування суб'єкта-особи і, отже, не призводять до зайвої двозначності.

Під час аналізу конструкції на *-но*, *-то* не варто відкидати й гіпотезу Ю. Шевельова про те, що такі речення з іменниками середнього роду зберегли свій особовий статус аж до XX сторіччя [459, с. 446]. Іменник середнього роду в них виступав не додатком, а підметом, напр.: *Все було застелено зеленим килимом дикої природи* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 412); *Дивлюся ранком – // Вже заволочено серпанком сіреньким небо* (Леся Українка 1977, с. 219); *...Небо захмарено...* (О. Олесь, 1, с. 82). Хоч подібні структури наводять як приклади безособових структур, які передають реалізацію явищ природи за аналогією до дій людини [375, с. 201], їх не можна вважати безсумнівно безособовими.

Стан, названий формою на *-но*, *-то*, що не спричинений дією людини, може сприйматись як дія божественного походження. *...Які безодні заховано в душі людській?! – так розмірковує чернець Семен, від імені якого ведеться розповідь у повісті В. Шевчука «На полі смиренному»* (В. Шевчук 1989, с. 92). Усвідомлення вищих і зовнішніх щодо людини сил здійснюється через знайомі види діяльності, зрештою, і традиційні уявлення про Бога позначені виразною антропоморфністю. Отже, природним є вживання синтаксичних форм, зорієнтованих на експлікацію людських дій, для вербалізації наслідків діяльності верховної надприродної сутності. Напр.: *О м е л ь к о. <...> От мені назначено, щоб я без чобіт був і без кобеняка, – і вкрадено* (І. Карпенко-Карий, с. 176); *І-й с т а р о с т а. Та не сердься, куме, хіба ти винен, що тобі такого носа вчеплено?* (І. Карпенко-Карий, с. 209); *Світ нам застелено чорною хмарою...* (О. Олесь, 1, с. 135); *Заповідано нам, – сказав священик, – тільки любов...* (В. Барка, с. 44); *Як мені даровано багато, // Скільки в мене щастя, чорт візьми!..* (В. Симоненко, с. 75); *Тобі було подаровано її [таку жінку], безперечно, згори* (Ю. Андрухович 2006, с. 62).

Хоча в часовому плані активна дія віддаленіша від моменту мовлення й уже заміщена станом, формально-граматична структура речення демонструє актуальність її характеру, коли знахідний відмінок іменника вказує на те, що носій стану в реченні марковано як об'єкт, напр.: *...Мама написала в листі, що жінок із шахти виведено...* (Г. Тютюнник, с. 286); *Вбито твого навчителя, – жорстко сказав Лука...* (П. Загребельний, с. 579); *Гарячу точку поки що ліквідовано* (Ю. Андрухович 2006, с. 67); *27 травня 2014 року внесено зміни до реєстру учасників Фонду гарантування вкладів фізичних осіб...* (Урядовий кур'єр, 04.06.2014). Водночас прикметним є те, що знахідний об'єкта в реченнях із предикативами на *-но*, *-то* часто перебуває в лівобічній позиції, властивій суб'єктові, оскільки виступає темою висловлювання, що дозволяє акцентувати значення результату, властиве предикативі, напр.: *Роботу покинуто* (М. Коцюбинський, 1, с. 214); *Казанок віддано найменшому, і той довго порастється...* (В. Барка, с. 56); *Податки вигадувано такі, що соромно їх і називати* (П. Загребельний, с. 613); *Сніданок завершено* (В. Слапчук, с. 136); *Цей апарат встановлено майже на всіх «швидких» Китаю, Чехії, Об'єднаних Арабських Еміратів* (Урядовий кур'єр, 04.06.2014). Подібне перенесення об'єкта в тематичну позицію в неозначено-особових реченнях, на думку В. Брицина, зумовлює дезактуалізацію предикативних зв'язків між виконавцями дії та дією й актуалізацію зв'язків предикатного знака з іншими аргументами, напр.: *Дерево вже рубають; Брата зустріли*. За умови невизначеності діячів, характерної для таких структур, перенесення центру уваги на об'єкт стає «ще більш закономірним явищем, ніж у підметово-присудковому реченні» [62, с. 83]. У реченнях із формами на *-но*, *-то*, де предикативні зв'язки між активним суб'єктом і його дією вже послаблені через відсутність формально-граматичних показників, переміщення об'єкта в тематичну позицію призводить до граничної дезактуалізації суб'єкта. Поширеність таких речень природна, адже вони якнайточніше відповідають тим комунікативним завданням, які зумовили появу структур із безособовими предикативними формами на *-но*, *-то*.

Предикативні форми на *-но*, *-то* зберігають усі валентні позиції своїх вихідних дієслів, крім однієї – суб'єктної [92, с. 290]. Цю характерну властивість українських речень слушно пов'язують із їхнім віддаленням від сфери пасивності. «Відхід предикативних форм на *-но*, *-то* від пасивних дієприкметників в українській мові виявився передусім у різкому обмеженні основної сполучувальної властивості дієприкметників – сполучуваності з орудним суб'єкта», – відзначає Н. Арват у порівняльному дослідженні подібних односкладних речень у російській і українській мовах [12, с. 272].

Вираження суб'єктного компонента в реченнях із предикативами на *-но*, *-то* за допомогою спеціалізованої синтаксеми не можливе, бо суперечить функційному призначенню всієї конструкції. Форми на *-но*, *-то* виступають предикатами в реченнях, де особа-суб'єкт минулої активної дії мислиться переважно як невизначена, а сам факт її існування комунікативно настільки не важливий, що не має вираження на формально-граматичному рівні, поступаючись значенню результативності. Тому цілком слушно введення до складу речення з предикативом на *-но*, *-то* суб'єктної синтаксеми у формі орудного відмінка визнано ненормативним [92, с. 244; 128, с. 67–68; 172, с. 6; 209, с. 8; 237, с. 311; 227, с. 54–55; 325, с. 52–53; 376, с. 282–283; 393, с. 17; 408, с. 39, 79–80]. Проте й досі в сучасних книжкових і періодичних виданнях, наукових розвідках трапляються такі конструкції з орудним суб'єкта, який ужитий під впливом російської і руйнує питому неозначено-особову семантику речення з предикативом на *-но*, *-то*, напр.: *Нагора видано мною п'ять ешелонів надпланового вугілля, – сказав у одному з виступів Василь Супрун...* (Г. Тютюнник, с. 585); *Ними [шурами] вже загризено кілька машиністів, а ще кілька доведено до божевілля...* (Ю. Андрухович 2006, с. 101); *Прокуратурою Чернігівської області виявлено, що за останні півтора року у власність приватних осіб передано понад 100 гектарів земель* (Голос України, 04.06.2014); *Симпозіум було організовано Українським науковим інститутом Гарвардського університету...* (День, 18.06.2014); *...Здобувачем виведено аналітичні залежності для визначення раціональних конструктивних, силових і технологічних параметрів секційного гвинтового робочого органу* (М. Гевко 2013, с. 3).

Нормативними є речення, де орудний відмінок іменника виступає засобом вираження інструментальної синтаксеми, яка характерна для предикатів дії з інструментальною валентністю, напр.: *Смерть Котляревського як людини, причетної до російського літературного життя, одмічено було кількома некрологами в російських часописах* (М. Зеров, с. 23); *Трупи покрито червоною китайкою, і лиць обивателям, на щастя, не видно* (Б. Антоненко-Давидович, с. 126); *...Постановою Кабміну від 16 листопада 2011 року № 1172 затверджено критерії розподілення місцевим радам додаткових дотацій із держбюджету* (Україна молода, 16.02.2012). Орудний компонент, виражений іменником з предметним значенням, не тільки «уточнює характер “зовнішніх явищ”, за допомогою яких здійснюється вплив» [12, с. 265], а й увиразнює наявність свідомого суб'єкта, що виконує активну дію.

Нейтралізація показників суб'єкта на формально-граматичному рівні речення не означає цілковитої анонімності особи, яка спричинила реалізацію результативного стану. У більшості випадків персональна кваліфікація суб'єкта встановлюється завдяки ситуації спілкування, контексту, семантиці наявних у реченні синтаксем. Наприклад, у контексті авторської передмови повідомлення про структурні та змістові особливості видання сприймаються однозначно як такі, що репрезентують дії Я-суб'єкта: *Весь матеріал його* [«Нарису нового українського письменства»] *розподілено на три випуски...* (М. Зеров, с. 6); *Дослідження побудовано на матеріалі всіх основних українських словників* (М. Пилинський, с. 12). У тексті рецензії, статті з журналу, газети суб'єктом подібних речень виступає третя особа: *У збірці представлено матеріали і спогади про відомого учасника дисидентського руху...* (День, 18.06.2014); *У цьому підручнику системно осмислено здобутки критики, історії й теорії української літератури* (Слово і час, № 11, 2001).

Персональний статус суб'єкта безпосередньо або опосередковано виявляється й у межах самого речення. Так, про належність суб'єкта до третьої особи часто свідчить відповідна семантика субстанційних синтаксем, напр.: – *Тим часом од начальства з Петербурга доручено в Києві скласти й зготувати шкільні українські книжки для народних шкіл...* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 406); *Послідовно принцип нормативного словника стосовно великого лексичного матеріалу було проведено в «Російсько-українському словнику» АН УРСР 1948 р.* (М. Пилинський, с. 20); *В українському мовознавстві запропоновано дуже багато термінологічних найменувань цих форм...* (І. Вихованець, с. 289); *На найближчому засіданні уряду буде призначено нове керівництво Державної служби України з лікарських засобів* (Урядовий кур'єр, 04.06.2014). Ознакою того, що суб'єктові не властиве значення першої особи, є те, що мовець виступає об'єктом дії й носієм результативного стану, оцінює дію негативно, не володіє інформацією про неї тощо, напр.: *Мене їй [пані] подаровано* (Марко Вовчок, 1, с. 322); *...Забатожено і нас на гибель, – ну, діждались!* (В. Барка, с. 36); *Раптом мене викликано до начальника району* (Б. Антоненко-Давидович, с. 221); *Таким чином мене було викрито...* (Ю. Андрухович 2006, с. 49); – *Набрехано, ваше високо... губернаторство, усе набрехано* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 263); – *За кого ж її оддано?* (Марко Вовчок, 1, с. 60); *Де дозволено ловити рибу?* (Експрес, 26.06–03.07.2014).

Зрідка діячем, який спричинив появу результативного стану, позначеного предикативами на *-но*, *-то*, є співрозмовник. Персональний

статус суб'єкта в такому разі встановлюється завдяки комунікативній ситуації, контексту висловлювання. Напр.: – *Отже, наш намет бере на себе найвідповідальніше завдання: ми спробуємо знайти і захопити прапор.* <...> – *Здається, непогано придумано, – відповів за всіх Юрко (Я. Стельмах, с. 60); – Бачу, бачу... Моркву викопано. От і добре. Зараз ми, доню, яблуками займемося (Люко Дашвар 2011, с. 40).* У першому й другому випадках речення з предикативом на *-но, -то* є реакцією на слова співбесідника, у третьому – на його дії. Те, що моркву за завданням матері викопала донька, читач знає з тексту роману Люко Дашвар, для самих же учасників діалогу це настільки очевидно, що не потребує вербалізації.

Відсутність показників особи на формально-граматичному рівні, властива деяким неозначено-особовим реченням, не заважає ідентифікації суб'єкта. Імпліцитність вираження персональної віднесеності суб'єкта, яка є очевидною для мовця та співрозмовника, дозволяє акцентувати інші компоненти висловлювання, підкреслити об'єктивність дії, подати її відсторонено від конкретної ситуації спілкування. Наприклад, у романі І. Багрянного «Тигролови» бачимо такий діалог енкаведистів:

– *Звільніть... Це ж не той, не він... Я того знаю особисто... – Павза. – О, я того добре знаю...*

Тюбетейка вагалася. Тоді майор з притиском, але тихо:

– *Що вам наказано? І взагалі раджу бути тильним. Хіба вам повилазило?.. Пересвідчіться в документах, а тоді подасте своєму начальникові рапорт.*

Тюбетейка зблідла, витяглась у струнку:

– *Наказано звільнить... Єсть звільнить! (І. Багрянний 1991б, с. 33).*

Уживаючи безособову форму, майор виводить за межі актуальної інформації дані про особу діяча, об'єктивує власну дію, пропонуючи співрозмовникові звичну ситуацію: наказ – його виконання. І тюбетейка, для якої виконання наказу є єдиним можливим варіантом поведінки, приймає цей шаблон, уживаючи ту саму мовну форму для позначення дій співрозмовника.

Коли суб'єктом речення є мовець або співрозмовник, імпліцитність його вираження в реченні свідчить не так про неозначеність, як про неактуальність. Щодо таких випадків цілком виправданим є поняття «усуненого суб'єкта». Натомість у третій особі неактуальність номінації діяча супроводжується його неозначеністю.

Речення з предикативами на *-но, -то* найчастіше виражають стан, що виник унаслідок діяльності третіх осіб. Інколи вони невідомі мовцеві,

напр.: *Се так йому пороблено! <...> – Як пороблено? Хто йому поробив?* (Марко Вовчок, 1, с. 283); *Он, коли Журавленків обікрадено, років тому з десять буде, ніхто ж і не бачив і не чув...* (В. Барка, с. 55); *Вкрадено таблицю з собору!* (О. Гончар 1992, с. 106); *Ззаду покликано: – Товаришу! Товаришу!* (В. Підмогильний, с. 127); *У двері тихо постукано* (Б. Антоненко-Давидович, с. 344); *Півні мальовано було, мабуть, давно, тьмяною, не теперішньою фарбою...* (Г. Тютюнник, с. 292). Таку форму зображення ситуації дійсності обирають і тоді, коли суб'єкт добре відомий, а комунікативного наголошення потребує результат його дій, напр.: *– Походом на нас рушено, – додав Мирон Данилович. – То тільки видається, що їх прапори червоні; вони темні* (В. Барка, с. 53); *Товариші – нещастя... Свічку вже // Засуджено на горло...* (І. Кочерга, с. 409); *– Ану, Женько, розкажуй мені уроки. Що тобі задано?* (І. Сенченко, с. 253); *Торговельно-економічну частину у кращому разі буде підписано наприкінці червня, у гіршому – вже восени* (Дзеркало тижня, № 18 (164), 2014). Це може бути одна конкретна особа, відома з попереднього, наступного або й цього ж речення, напр.: *У Котляревського оповідання про пожежу Трої пропущено зовсім...* (М. Зеров, с. 29); *Хлоця роздягнуто, він кутається в ковдру. Нянька поправляє ще щось і гасить світло* (М. Коцюбинський, 1, с. 158); *Арсен витер шаблю і заглянув у непорушне обличчя мертвого ворога. З Гамідом було покінчено* (В. Малик, 1, с. 433); *...Марина істерично кричала, що її побито і завдано матеріальної шкоди, бо геть зіпсовано дорогу шубку; вимагала затримати злісну хуліганку...* (В. Лис 2013а, с. 255); або кілька осіб, напр.: *До полудня, однак, яму викопано і підчищено, і копачі, позакидавши лопати на плечі, з димом ув очах... і неголосною балачкою рушають до Степанового двору...* (Г. Тютюнник, с. 331); *Колись начальство наказало, // Щоб окремішно від усіх // Для нього підсвинка на сало // Годовано було. На сміх // Позначили свинарки милі // Начальственным ім'ям свиню* (Д. Павличко, с. 45). Хто саме є діячем, читач може дізнаватися і зі значно ширшого контексту: неозначеність, чинна в межах речення, нейтралізується на рівні тексту. Наприклад:

1. *Йому [Борису Отаві] винесено вирок* (П. Загребельний, с. 594).
2. *А головне – на нього [Арсена] покладено важливе завдання!* (В. Малик, 1, с. 90).

У романі П. Загребельного «Диво» суб'єкт речення 1 цілком означений – це Тая Зикова. Читач роману В. Малика «Таємний посол» знає, що суб'єктом дії в реченні 2 є Сірко.

У багатьох випадках означеність суб'єкта слабша. Адресат мовлення має потрібне уявлення про діяча, що призвів до появи результативного

стану, завдяки власному досвіду, знанням про загальні особливості життя людей, притаманні певній спільноті, поінформованості про перебіг подій у державі і світі, напр.: *Хто його знає, чи в шавлії купано її змалечку, чи в любистку...* Тільки грошей, мабуть, не кидано в купіль... (М. Коцюбинський, 1, с. 145); *Курити йому заборонено, бо мав слабкі легені...* (В. Підмогильний, с. 38); *На якійсь нараді нібито було сказано: навіщо нам десятки пам'яток із вісімнадцятого сторіччя?* (О. Гончар 1992, с. 120); *Було збито військовий гелікоптер, на борту якого перебував легендарний генерал Кульчицький...* (День, 18.06.2014).

Як і в неозначено-особових реченнях, третьоособовий суб'єкт активної дії в конструкціях із предикативами на *-но*, *-то* може встановлюватися через співвідношення з певною множиною осіб, диференційна ознака якої представлена в реченні різними мовними засобами. Нерідко характер суб'єкта з'ясовуємо завдяки лексичному значенню предиката, що виражає специфічний вид діяльності, напр.: *Воду освячено...* (Б. Антоненко-Давидович, с. 320); *Проса покошено* (М. Рильський, 1, с. 38); *Будовано виставку міцно!* (Остап Вишня, 1, с. 157). Семантика предиката може свідчити й про кількісні характеристики суб'єкта. Пор.: *...Писано було не то по-українській, а більше по-московській і звичайно, як пишуть письма москалі* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 69); *Хай краще оно музики грають, а то навіщо ж їх покликано...* (Г. Тютюнник, с. 235) – суб'єктом є одна особа; – *Миколо Олександровичу, лінія Новгород-Волинський – Житомир порвана. Нас оточено...* (О. Довженко, с. 145); *Було домовлено, що 10 червня, напередодні виборів, буде «днем тиші»...* (День, 18.06.2014) – семантика предиката передбачає наявність багатьох або кількох суб'єктів.

У межах речення ідентифікація суб'єкта як неозначеного представника певної множини осіб найвиразніше здійснюється за допомогою адвербіальних і об'єктних синтаксем, напр.: *В посольстві одержано бенкетні чутки про рух у Росії...* (О. Досвітній, 1, с. 83); *У 3-й частині Чмиря приведено до молодого слідчого Вихрова...* (Б. Антоненко-Давидович, с. 257); *Діяльність відомого серед автомобілістів сайту «Дорожній контроль»... тимчасово заборонено за рішенням суду* (Україна молода, 16.02.2012). Означеність суб'єкта слабша, коли риза, названа в реченні, властива необмеженій кількості осіб, є недостатньою для розрізнення осіб-суб'єктів та інших членів множини. Семантика предиката може свідчити, що виконавцем дії є неозначений представник (представники) слабко означеної множини осіб, напр.: *Може, його на війні вбито...* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 33); *З вулиці не своїм голосом*

кликано спраглих по лимонад... (М. Коцюбинський, 2, с. 137); Це в усіх газетах написано (В. Нестайко, с. 78); І в ресстрах-то, коли хоче знати, не Четурним його записано (П. Куліш, с. 20); ...Дату проведення урочистого засідання парламенту з нагоди інавгурації глави держави узгоджено з переможцем президентських виборів Петром Порошенком (Голос України, 04.06.2014). У такому разі дію, що зазвичай вимагає одноосібного виконання, подано безвідносно до конкретного діяча, байдуже якого з-поміж значної кількості тих, хто здатен її реалізувати.

Безособові форми на *-но, -то*, що подають дії відсторонено від суб'єкта-особи, підкреслюють категоричність, безапеляційність наказів і заборон, які сприймаємо як позбавлені суб'єктивності, напр.: *Заборонено хлопам у ліс – ні кроком, ані оком входить (І. Франко, 1, с. 267); Не вільно було одчиняти вікна, виходити з камери хоч на поріг. Приказано (М. Коцюбинський, 2, с. 206); – Я не знаю. Я не суддя вам. Я сторожа, мені приказано (О. Довженко, с. 169); Коли Арсен і Драган підійшли до дверей конака, дорогу їм перегородили аскери: – Пускати не велено! (В. Малик, 1, с. 170).*

Речення з предикативами на *-но, -то* стали звичними в повідомленнях про дії влади, офіційних установ. Кількісні та якісні характеристики суб'єктів у такому разі виступають як нерелевантні, увагу зосереджено на результатах дій, оскільки саме вони виступають основним показником ефективності функціонування владних інститутів і є об'єктом оцінювання. Напр.: *Їм [українцям] було дозволено завести недільні та вечірні школи для убогих городян... (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 410); Хтось убив цього Павлика, помстившись за донос, але його канонізовано, записано в червоні святці... (Б. Антоненко-Давидович, с. 173); Загалом у цьому краї було ліквідовано 128 сіл і хуторів (Український тиждень, № 40, 2011); Наразі за цим фактом порушено кримінальну справу за статтею 257 (хуліганство)... (Україна молода, 09–10.11.2012).*

Суб'єктом у реченнях із предикативом на *-но, -то* може бути вся означена множина осіб. Таку дію виконує не одна людина, вона вимагає колективної реалізації, взаємодії багатьох осіб, напр.: *Коли глукої ночі Євграфа Фірсовича Горслова зненацька арештовано, він був певний, що це явне непорозуміння (Б. Антоненко-Давидович, с. 190); У нас так не прийнято (В. Шевчук 1986, с. 235); Документ було схвалено на Всеукраїнському автотранспортному форумі влітку 2013... (Дзеркало тижня, № 18 (164), 2014); А в липні 2009 року його [Гі Ферхофштафта] одноставно було обрано головою Альянсу лібералів та демократів... (День, 01.12.2010).*

Якщо в реченні не названо ознаки, характерної для реальних чи потенційних суб'єктів, дія не передбачає колективного виконання, особливих умов, навичок, повноважень для реалізації, суб'єктом є неозначений представник неозначеної множини осіб, напр.: *На дверях написано по першій значці кожного дня в неділі по ряду...* (А. Свидницький, с. 43); *Стіл було сервіровано на двох* (О. Досвітній, 1, с. 82); *Але в стояки каркаса вже позабавано цвяхи...* (О. Довженко, с. 497); *Потім послів покликано до палацу скіли, що поруч із Трикліном Юстиніана* (П. Загребельний, с. 446); *Доріжки посипано піском, але вже давно не чищено...* (В. Шевчук 1986, с. 315–316).

Діячем у реченнях із предикативами на *-но*, *-то* може бути й неозначена множина осіб: *Де се видано? Де се чувано?* (М. Кошубинський, 1, с. 62); *Хтось наступав, хтось відступав – і вокзал зруйновано* (В. Підмогильний, с. 125); *Занедбано цвинтар...* Цілі династії тут поховано металургів... (О. Гончар 1992, с. 27); *Під час неї [Першої світової війни] було вбито 10 мільйонів людей і ще 20 мільйонів – поранено* (Експрес, 26.06–03.07.2014). Для таких речень нерідко характерна атемпоральність, розрізненість суб'єктів, зокрема значна відстань у часі між їхніми діями, нечіткість просторової локалізації тощо, напр.: *Через Європу багато світу було християнізовано* (Український тиждень, № 20 (81), 2009); *...Вихідні поняття психоаналізу багато в чому переглянуто...* (М. Попович, с. 64); *Про українську корупцію вже сказано і написано багато...* (Дзеркало тижня, № 18 (164), 2014).

Своєрідна семантична сфокусованість безособових предикативів на значенні результату зумовлює їхнє вживання в ситуаціях граничного емоційного напруження, коли свідомість мовця звужується: зосереджується на думках і емоціях, пов'язаних з афектом. Напр.: *– Отамана вбито! – чути було всюди* (П. Куліш, с. 236); *– Макар, комісара вбито!* (О. Довженко, с. 605); *Славіка ж нема. Його вбито!!!* (О. Гончар 1978, с. 200); *І тоді я зрозумів – їх обдурено!* (Ю. Винничук, с. 34).

Попри другоплановість суб'єктних значень у реченнях із предикативами на *-но*, *-то*, їхню залежність від контексту та ситуації спілкування, кваліфікація суб'єкта є достатньою для розуміння повідомлення, а суміжне вживання таких речень не призводить до плутанини. Напр.: *Мешканців евакуйовано. Одначе, як нам доповіли, в тилу батальйону у вікні одного з будинків було щойно помічено підозріле світло* (О. Гончар 1978, с. 127); *Оголошено тоді конкурс на проектування нового центру Києва. Подано на конкурс кілька проектів* (П. Загребельний, с. 397); *– Сьогодні вночі було вбито вашого... м-м-м... співробітника... чи як вони у вас там*

називаються?.. При ньому було знайдено ось цю візитівку на ім'я Олексія Підлужного з координатами вашого офісу (І. Роздобудько, с. 31).

Характерною рисою речень із предикативами на *-но, -то* є те, що персональний статус суб'єкта реалізується без опори на морфологічну категорію особи. Його втілення на синтаксичному рівні відбувається через взаємодію лексичної семантики дієслівного предиката, що позначає дію людини, аргументів і конструктивних характеристик речення, де позиція суб'єкта незаповнена спеціалізованою синтаксемою. За відсутності граматичних показників особи на формально-граматичному рівні у кваліфікації суб'єкта особливу роль відіграють контекст і ситуація спілкування.

У першій та другій особах суб'єкт речень із предикативами на *-но, -то* постає як усунений за очевидної персональної належності або неозначений, коли чітка вказівка на особу мовцеві не потрібна. Такі речення з Я-суб'єктом стали прикметною рисою наукових і офіційно-ділових текстів, де сприяють об'єктивізації викладу через дезактуалізацію особистості автора, посиленню уваги до результативності його дій. У розмовному мовленні речення з предикативами на *-но, -то* дозволяють не тільки спростити спілкування, уникнувши вербалізації очевидних його аспектів, а й подати описувану реченням ситуацію відповідно до комунікативних намірів мовця, коли він не хоче вказувати на себе як суб'єкта або, навпаки, бажає мати стосунок до дії, яку не виконував. Речення із другоособовим суб'єктом виступають засобом констатації або об'єктивної оцінки дій співрозмовника.

Найчастіше діячем у реченнях із предикативами на *-но, -то* є треті особи. Такі структури реалізують спектр неозначено-особових значень, співвідносних із семантикою тих речень, які традиційно називають неозначено-особовими, однак відрізняються від них меншою динамічністю й граничною неактуальністю характеристик суб'єкта. Оскільки предикативи не мають граматичних показників, які б указували на його персональну належність, тобто семантична особовість дії не виявляється на формально-граматичному рівні, речення з предикативами на *-но, -то* експлікують неозначено-особову семантику своєрідним способом: невиразно, на другому плані, як тло для значення результативного стану.

3.6. Неозначено-предметний суб'єкт: семантична типологія і мовна репрезентація

Наявність особливих структур для вербалізації дій і станів неозначеного неособового суб'єкта не відбито в традиційній класифікації

односкладних речень. Такі конструкції зараховано до широкого й різноманітного з погляду суб'єктної семантики класу безособових структур. Специфічну групу речень, неозначеним суб'єктом яких є не особа або предмет, виокремлено в працях небагатьох мовознавців – Г. Золотової, Т. Ломтева, Н. Онипенко [179, с. 116–117; 180, с. 118–119; 252, с. 160–161; 303, с. 112–114]. Однак наявність семантичних і формальних відмінностей між реченнями з суб'єктом особою та іншими типами суб'єктів, розуміння специфічної неозначеності предметних суб'єктів, які не можуть бути експліковані окремою синтаксемою, виявились у потрактуванні дієслівних форм [83, с. 376–383], типології речень загалом [403, с. 162–169] чи так званих безособових структур [151, с. 74–79; 411, с. 244–254]. Увагу мовознавців привертав і особливий зв'язок «безособової» форми дієслова з семантикою суб'єктної неозначеності [83, с. 383; 461, с. 36–40].

В. Виноградов протиставляв дієслівні форми першої та другої особи формам третьої, яка має особове значення тільки потенційно й реалізує його відповідно до семантики наявного чи експліцитного суб'єкта. Особливо в однині форма третьої особи виступає як неособова [83, с. 376]. Учений розрізняв означене предметно-особове та неозначено-особове вживання форм третьої особи й окремо потрактовував процеси усунування третьої особи та безособове вживання відповідних форм. В. Виноградов уважав, що завдяки здатності репрезентувати дію без стосунку до її виконавця категорія безособовості відкриває можливості адекватного зображення процесу з невідомим суб'єктом, самі ж безособові конструкції стають засобом свідомого зображення дій з невідомим або неозначеним суб'єктом, напр.: *У нас незадолго до смерти отца гудело в трубе* (А. Чехов) [83, с. 379–383].

У «Курсі сучасної української мови» найнеозначенішим суб'єктам абсолютно безособових речень протиставлено суб'єкт тих речень, де головний член вербалізує дію людини. Абсолютно безособовими визнано такі речення на позначення явищ природи, у яких «не можна поставити будь-який підмет, навіть найзагальніший за своїм значенням, на зразок *щось*» [230, с. 53], напр.: *Розвиднюється; Сутеніє; Смеркало*. Решті структур властива більша чи менша подібність до двоскладних речень [230, с. 67]. Значна частина таких відносно-безособових речень, на думку авторів, сприймається як особливий варіант з більшою неозначеністю, загальністю суб'єкта [230, с. 57]. Констатовано й навмисне вживання речень відносно-безособового типу для створення враження загадковості, таємничості дії, випадки вживання безособової конструкції

на позначення дій невідомої особи. Останні названо архаїчними, співвідносними із двоскладними реченнями з підметом *хтось*, які в сучасному мовленні частотніші, пор.: – *Глядіть!* – *зукнуло ззаду* (Ю. Смолич) – *Хтось зукнув* [230, с. 54].

П. Дудик, аналізуючи безособові речення, диференціює їх із урахуванням специфіки суб'єктної семантики. З-поміж структур із безособовим дієсловом науковець виокремлює такі, що повідомляють про стихійні явища, стани й процеси в природі, навколишньому середовищі, та такі, що позначають переживання, настрої та фізичні відчуття людини. У реченнях першого типу, на думку П. Дудика, відсутність суб'єкта є абсолютною, «він повністю усунений з розумово-почуттєвої сфери», напр.: *Дощить; Вечоріє; Розвиднялося*. Семантично близькими до таких безсуб'єктних структур учений вважає речення з особовим дієсловом у безособовому значенні, що описують стихійні, атмосферно-метеорологічні явища, суто природні, фізичні процеси, «виражаючи дію невідомої чи малозрозумілої сили», напр.: *На дворі мело; Гуркоче* [151, с. 74–77].

З-поміж речень із неозначеним суб'єктом Т. Ломтев називає неозначено-предметні, специфічність структури яких полягає в тому, що факт відсутності відповідного іменника є показником неозначеності предмета, напр.: *В лесу шумит, плачет і воет; На горе горит; Слепит глаза*. Неозначено-предметний суб'єкт таких речень мислиться 1) як член певної множини предметів; 2) як один, байдуже який, але не обов'язково кожен предмет із цієї сукупності. Як неозначено-предметні Т. Ломтев кваліфікує і речення, що повідомляють про вияви запахів на зразок *Пахнут сеном*. Оскільки сіном можуть пахнути і руки, і волосся, вчений вважає, що предикат у наведеному реченні характеризує неозначений предмет – байдуже який, але не обов'язково будь-який [252, с. 160–161]. Від неозначених Т. Ломтев відрізняє формальні предикатні предмети, представлені в змісті ще одного з тих класів речень, які вважають безособовими, напр.: *Светаєт; Смеркаєтся; Моросит*. Учений стверджує, що предмет, який мають на увазі такі речення, не можна характеризувати як означений, неозначений чи узагальнений: ці поняття передбачають існування не тільки граматичної предметності, а й інших різних властивостей (конкретний / абстрактний, живий / неживий тощо). У змісті згаданих речень є тільки граматична предметність [252, с. 163–167].

Функційні відмінності, притаманні різним суб'єктам третьої особи, відзначив Ю. Степанов. У таксономії речень, що покликана

впорядкувати характерні зв'язки предикатів із суб'єктами того чи того типу (істотами / неістотами, особами / неособами, означеними / неозначеними), учений виокремив три типи структур: «Я»-речення, «Він»-речення і «Воно»-речення. Останній тип конструкцій, які названо ще «локус»-реченнями, протиставлений двом іншим, оскільки їхній суб'єкт не має рис не тільки істоти, а й окремого предмета, являючи собою вказівку місця й часу, напр.: *На дворі сыро; Сегодня пасмурно*. На противагу «Я»-реченням і «Він»-реченням, які здатні виконувати функцію індивідуалізації, «локус»-речення, на думку Ю. Степанова, реалізують тільки функцію референції до зовнішнього світу [403, с. 162–169].

Г. Золотова спочатку кваліфікувала речення, що нерозчленовано позначають явища природи, стани середовища (*Морозит; Ветрено; Темень*), як безсуб'єктні, а отже, у її розумінні, односкладні структури, які протистоять решті, суб'єктним, двоскладним. Водночас науковець відзначала близькість таких речень до структур із синтаксичним значенням третьої особи, оскільки позначене в них явище не є учасником мовленнєвого спілкування [181, с. 152]. Згодом вона визнала, що й ці речення мають предметно-просторовий суб'єкт, який може бути виражений певними засобами локативної семантики й має значення третьої особи та «неособовості». Неназваність суб'єкта в локус-реченнях, як іменує Г. Золотова такі структури слідом за Ю. Степановим, є звичайною за умови спостереження ознаки в дейктичних координатах *я – тут – тепер*, проте в разі зіставлення або протиставлення різних локусів вербалізація локативного суб'єкта обов'язкова. Г. Золотова констатувала й частотність імпліцитного вираження іншого неособового суб'єкта – стихійного каузатора, напр.: *залило подвал, замело дорогу*. Причиною цього вона вважає його надлишковість. Як різновид моделі зі стихійним каузатором кваліфіковано й речення, що видаються науковцю свідченням давнього міфологічного світосприйняття. Особовий суб'єкт інволютивного стану постає в них об'єктом сприятливого чи несприятливого впливу якоїсь невідомої сили, долі, обставин, напр.: *Куда тебя несет; Дернуло меня с ним связаться* [185].

У «Комунікативній граматиці російської мови» виокремлено групу речень із суб'єктною модифікацією неозначено-предметної семантики, до якої належать конструкції з неназваним суб'єктом і предикатом у формі третьої особи однини або середнього роду минулого часу. Неназваність суб'єкта таких речень зумовлена а) надлишковістю (переважно в повідомленнях про явища природи) або б) незнанням,

непізнаністю суб'єкта, напр.: а) *По крыше стучало* (Л. Толстой); б) *И тотчас же совсем близко, в ущелье, завывло, завизжало, залаяло. Волки!* (Е. Пермитин) [179, с. 116–117]. У реченнях першого типу поєднуються ознаки стихійності й синтаксично значущої неназваності суб'єкта-каузатора. Надлишковість назви такого суб'єкта пояснено тим, що «характер впливу стихійних сил зумовлений природою речей» [179, с. 127]. Відзначено також можливість інтерпретації як неозначено-предметних ще однієї групи безособових речень, де стихійний каузатор не названий через непізнаність, незнання, а названий суб'єкт мимовільного стану, напр.: *Нас повело неведомо куда* (А. Тарковський). Випадки називання цієї сили делексикалізовані або фразеологізовані й майже дорівнюють вживанню дієслів у третій особі (поза парадигмою) чи в середньому роді минулого часу з неназваним каузатором [179, с. 128]. Речення зі стихійним і стихійно-міфологічним суб'єктом-каузатором, на думку авторів граматики, «переступають межу між монопредикативними і поліпредикативними структурами» [179, с. 135].

Підтримуючи концепцію Г. Золотової, Н. Онипенко запропонувала таку диференціацію суб'єктів: особові, неособові (предметні) і позаособові (просторові) суб'єкти. За відсутності суб'єктної синтаксеми особові суб'єкти реалізуються в означеній, неозначеній і узагальненій структурно-семантичних модифікаціях, неособові – тільки в неозначеній, напр.: *В трубе забулькало; Пробило полночь*; позаособові – в означеній, напр.: *На улице светло; Рассвело; Теснота*. Структури останнього типу науковець вважає означено-просторовою модифікацією речень по лінії суб'єкта й убачає в них суб'єкта сприйняття та мовлення, який перебуває в тому просторі, про який говорить, напр.: *Рассвело* (тут, навколо мене); *Теснота* (тут, зараз, навколо мене) [303, с. 112–114].

Онтологічну відмінність між суб'єктами третьої особи відзначив М. Шелякін, указуючи, що «безособова форма» російського дієслова насправді є формою третьої особи зі значенням нефіксованої предметності, яке протистоїть значенню фіксованої предметності третьої особи [460, с. 195]. Науковець звернув особливу увагу на здатність безособових дієслівних форм позначати дію, стан неозначеного неособового суб'єкта на противагу означено-особовим, неозначено-особовим й узагальнено-особовим формам дієслова. Первісним та інваріантним значенням безособових форм, на думку М. Шелякіна, була вказівка на невідомість суб'єкта речення (усунене *щось*). У сучасній російській мові вони експлікують невідомість суб'єкта в таких випадках: у разі невідомості та пошуків виконавця дій (*завозилось,*

скребет), вияву стихійних природних явищ (*verba meteorologica*: *све-таєт, брезжит, сніжит* тощо), коли неконтрольовані й незрозумілі стихійні сили викликають неприємні психофізичні відчуття й пошкодження частин тіла (*заложило ухо, свело ноги*), у разі неконтрольованого впливу невідомої стихійної сили на стан особи (*тошнит, лихорадит, осенило*), стан предмета (*замело, залило, перевернуло*) тощо. У низці випадків М. Шелякін відзначає наявність у реченнях із безособовими формами дієслова таких компонентів, що поєднують значення об'єкта невідомої стихійної сили і носія стану, проте називає безособову форму дієслова абсолютно неозначено-особовою або невідомо-суб'єктною [460, с. 38–40].

В українській мові реченням із неозначено-особовим суб'єктом за способом мовного вираження протистоять неозначено-предметні конструкції, неозначений суб'єкт яких не належить до категорії осіб. Дієслівний предикат таких речень має форму третьої особи однини теперішнього / майбутнього часу або однини середнього роду минулого часу на відміну від таких самих форм множини, що характерні для мовної репрезентації на формально-граматичному рівні неозначено-особового суб'єкта. Неозначеність імпліцитного предметного суб'єкта може мати різну природу: зумовлюватися невідомістю, неактуальністю, незбагненністю, складністю або й неможливістю його виокремлення (індивідуалізації). Відповідно констатуємо його втілення в кількох функційних варіантах.

1) Невідомий суб'єкт. Такий суб'єкт є невідомим для мовця переважно через неможливість або перешкоди його зорового сприйняття (велику відстань, туман, нестачу або відсутність освітлення, перебування за межами певного приміщення тощо). У реченні представлено предикат перцептивної семантики, переважно звукової, часто є локативи, що окреслюють межі, напрямки реалізації дії невідомого суб'єкта, напр.: *Хлопці глянули на Лейбу: у кожного з них за пазухою пооддimalось. То вони в пазуху понакидали риби та раків* (Панас Мирний, 1, с. 236); *За Десною горіло* (О. Довженко, с. 568); *...Раптом почув, як звідти, знадвору, гупнуло у вікно. Навряд чи це сніжка, подумав ти...* (Ю. Андрухович 2006, с. 23). Невербалізований суб'єкт сприймається як менш означений, індивідуалізований, аніж виражений неозначеним займенником, пор.: *Гупнуло у вікно – Щось гупнуло у вікно*. Такі речення вербалізують першу реакцію мовця на несподівану дію, обов'язковим продовженням якої є з'ясування її каузатора, або описують нечітке з різних причин сприйняття об'єктів.

Невідомість є тимчасовою характеристикою такого суб'єкта. Він часто названий у наступному контексті, напр.: *Над головою в мене сту-гонить. То миша качає на горішці кукурудзяний качан* (Г. Тютюнник, с. 32); *У повітрі десь почало дзижчати, щодалі, то більше. Назустріч полетіли комахи, подібні до гедзя...* (І. Багряний 1991б, с. 90); *... Куфайку з-під лопаток як ножем прошило. // Пробивши вату, заряхтіли радо, // На сонці закипіли сині крила* (І. Драч, 1, с. 100).

Унаслідок неможливості або нечіткості візуального сприйняття ідентифікація суб'єкта ускладнена. У цьому випадку семантика предметності може пов'язуватися з діячем особою, вказуючи на граничний ступінь його неозначеності – невідомість. Виражений неозначеним займенником суб'єкт переважно зберігає семантичну ознаку 'істота / неістота', проте для акцентування неозначеності, що зумовлена невідомістю, істоту позначають займенником, первинною функцією якого є вказівка на неістоту, напр.: *... Стало чути, як щось або старе, або недуже береться в башті по сходах до віконця, лізе да й гуторить само з собою* (П. Куліш, с. 20); *Коли чує він [Дашкович], аж в тій хаті щось дуже кричить. То був крик жіночий* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 182); *Два чоловіки скочили з воза, мовчки підняли кожух, під яким щось стогнало* (М. Коцюбинський, 2, с. 142). *Щось* замість *хтось* використовують і для передавання нечіткості сприйняття навколишніх подій унаслідок їхньої раптовості або розгубленості, поганого самопочуття мовця тощо, напр.: *Щось ухопило мене за голову й з криком: «Дивись! А я думала – глечик!» – кинуло* (Остап Вишня, 1, с. 91); *Слухаю, щось легенько гладить голівку, плаче... Прокидаюсь* (Г. Косинка, с. 14). Однак уживання займенникових іменників, що належать до категорії неістот, для вказівки на особу не завжди пов'язане зі зміною рівня означеності суб'єкта. Воно може бути зумовлене наміром мовця виявити незадоволення, негативне ставлення до когось, зневагу, напр.: *Що ті римляне убогі! // Чортзна-що – не Брути!* (Т. Шевченко, с. 319); *Приїде казна-що казна-звідки та й грюкотить, як воріт не розламає* (П. Куліш, с. 20); *– Чортбатьказна-що у нас, не хазяйка!* (Панас Мирний, 1, с. 112); *Ну не баба, а казна-що! Тюрма народів!* (В. Нестайко, с. 72).

Семантика особовості охоплюється ширшим значенням предметності, тому вказівка на предмет або сукупність предметів у певних випадках може стосуватись істот, виявляючи не тільки високий рівень неозначеності, а й всеохопність предикативної ознаки, напр.: *... тікало од пана і панщини все, що не заплісніло в неволі...* (М. Коцюбинський, 2, с. 33); *Жінка, три дочки, баба – все тужить-голосить*

(О. Довженко, с. 61); *...усе навколо заметушилось...* (Б. Антоненко-Давидович, с. 280); *Усе завмерло навкруги...* (В. Шевчук 1986, с. 214). Більша абстрактність семантики предметності, ніж особовості, в українській мові виявилась не тільки у вживанні займенників. Конструкцію без суб'єктної синтаксеми з дієслівним предикатом у формі третьої особи однини теперішнього / майбутнього часу або однини минулого часу, основний функційний діапазон якої пов'язаний із вираженням дій неозначено-предметних суб'єктів, використовують також на позначення дій невідомих осіб або суб'єктів, не ідентифікованих за ознакою особа / неособа, напр.: *... як застукотить у снігах, загримотить! Сам пан у двері!* (Марко Вовчок, 1, с. 61); *А од танку засувом стукнуло. На порозі – Галька* (А. Головка, 1, с. 161); *Навколо в темряві співало* (В. Підмогильний, с. 88); – *Артур Пена? – громово запитало від пультя* (Ю. Андрухович 2007, с. 238).

Характер дії може чітко вказувати на особовість суб'єкта, проте цю семантику не експліковано на граматичному рівні: у фокусі зображення – перцепція мовця, а не його здогади про джерело дії, напр.: – *То кому свято, а мені тільки серцю сухота!* – *одповіло плаксивим голосом* (С. Васильченко, с. 81); *За дверима засміялось, потім сплюнуло і прохрипіло ехидно і так само, як і перше, злобно...* (І. Багрянний 1991а, с. 27); *Але стрілило услід з темного отвору дверей, і заточився він, і упав у пісок* (В. Дрозд, 1, с. 693).

На відміну від неозначено-особових речень з дієслівними предикатами у формі множини та предикативами на *-но, -то*, які не мають стилістичних обмежень, згадані неозначено-предметні та неозначено-особові структури властиві тільки розмовно-побутовому й художньому мовленню. Завдяки семантичній специфічності такі речення з невербалізованим суб'єктом використовують як виразний стилістичний засіб. Нечіткість суб'єктної семантики, слабке розмежування особового і неособового дає змогу передати найзагальніше сприйняття мовцем певної ситуації дійсності, напр.: *В Ольстері на вулицях горить і стріляє* (Л. Костенко 2011, с. 85); *Парад був грандіозний. Лопотіло і майоріло, гупало і ревло* (Л. Костенко 2011, с. 172). Письменник може зобразити ситуацію очима одного з персонажів, який дезорієнтований у темряві, перебуває в приміщенні, за межами якого реалізується дія невідомого суб'єкта тощо. Читач з відстороненого спостерігача ніби перетворюється на безпосереднього учасника подій, напр.: *І в одну мить видалось мені, що на це ім'я, найменшого сина, мов би застогнало і шепотом відгукнулося, кроків за два чи три в сторону* (В. Барка, с. 109); *За дверима*

затупотіло. Галя шартнулась до дверей: – Вже, мамо! Тут!.. Відчинились двері... І шумно ввалився до хати Чумаченко (І. Багрянний 1991а, с. 10).

2) Неактуальний суб'єкт, напр.: *Так було: застукало по шибках, // У ринвах заструмувало раптом...* (М. Рильський, 1, с. 114); *Навесні Єлку спіткало тяжке горе: матір у глинищі привалило* (О. Гончар 1992, с. 44); ... *У Женьки вже запалало в печі* (І. Сенченко, с. 190); *Собака відчув небезпеку, метнувся, знову заблиснули очі й білі, дивовижно білі зуби, клацнуло десь перед обличчям, і до носа вдарив гострий дух собачої шерсті...* (В. Шевчук 1986, с. 440). Якщо в реченнях першої групи увага спрямована на встановлення відповідності між неназваним суб'єктом і його ознаками, то в реченнях другої групи у фокусі уваги перебуває предикат, нерідко у зв'язку з іншими синтаксемами. У подібних реченнях останні можуть набувати суб'єктного відтінку. Зокрема, відзначають локативно-суб'єктне значення прийменниково-відмінкових форм або морфологізованих прислівників [271, с. 54], синкретичне значення суб'єкта стану-об'єкта дії, властиве знахідному відмінкові [271, с. 104]. Локатив або об'єкт набувають суб'єктних рис, але цілком не перебирають на себе його функцій, перебуваючи з предикатом у подвійному семантичному зв'язку, напр.: *В печі тріщало* (І. Багрянний 1991б, с. 121); ... *Штурмі на цукроварні одбило пальці* (Г. Косинка, с. 22); *Очі випалило на фронті* (О. Гончар 1992, с. 8). Пор.: ... *У Якимовому вітряку світилось* (М. Коцюбинський, 2, с. 51) – *Якимів вітряк світився; Човни потопило* (В. Нестайко, с. 452) – *Човни потоплені*.

Предикат часто має виразний семантичний зв'язок із певним типом суб'єктів, вербалізація яких видається мовцеві зайвою, напр.: *Капало зі стріх* (М. Коцюбинський, 3, с. 113); *Завіяло дороги* (М. Рильський, 1, с. 60); *В селі вже скрізь погасло* (Г. Тютюнник, с. 53); *У кабінеті світиться* (М. Трублаїні, с. 46). Як зауважує М. Гіро-Вебер, неназваний актант є таким, вірогідність появи якого при дієслові в цьому контексті максимальна, отже, його пропуск відповідає загальним законам синтаксису [109, с. 342]. Неназваними через неактуальність часто виступають природні явища, напр.: *Поможіть, люди, а то сіль підмочить!* (М. Коцюбинський, 2, с. 89); *Затопило підступи до Північної штольні* (М. Трублаїні, с. 161) – вода; *Угорі прошеlestіло, а внизу не поворухнуло* (Г. Тютюнник, с. 34); ... *Позривало дахи, поломило дерева...* (Л. Костенко 2011, с. 12) – вітер; *Зранку, в обід, вночі – щодня хлющить* (Г. Тютюнник, с. 460); *Мжичило того вечора...* (О. Гончар 1992, с. 41); *Почало дрібненько постукувати до бляшаного підвіконня* (Т. Зарівна, с. 32) – дощ.

Оскільки решта параметрів суб'єкта, крім вираженої предикатом ознаки, не важливі, їх установлення в наступному контексті не відбувається. За потреби неактуальний суб'єкт може бути виражений словесно, проте його неназваність у реченні не спричинена тільки мовною економією і не призводить до структурної неповноти конструкції. На формальному рівні предикат не потребує суб'єкта у функції підмета. Суб'єкт не просто пропущений, він маркований як такий, що належить до широкої недискретної множини пасивних суб'єктів, яким не властива цілеспрямованість, навмисність дій. Найявний у реченні предикат виражає процес, що відбувається стихійно, без зусиль суб'єкта, що не здатен контролювати свої дії через неособовість.

Реченням із неозначено-неактуальним суб'єктом протистоять структури з означеним неактуальним суб'єктом, де стихійний реалізатор дії вербалізований за допомогою іменника. Зрідка суб'єктна синтаксема виражена іменником у формі знахідного відмінка, напр.: *Заїло кулемет у Тимоша* (О. Довженко, с. 56); *Але вранці прорвало воду, а я таки мусив викликати сантехніка...* (Л. Костенко 2011, с. 46). Значно частіше стихійного реалізатора дії називає іменник в орудному відмінку, що виражає складне інструментально-суб'єктне значення, напр.: *Не ховали, // Вовків ляхами годували, // Аж поки снігом занесло // Огризки вовчі...* (Т. Шевченко, с. 152); *Снігом віконечко наше забило...* (П. Куліш, с. 204); *Хати хитало течією* (О. Довженко, с. 452); *...Вутворених проміжках збиралася брудна вода, звідти чвикало багном...* (П. Загребельний, с. 209); *Хіба його [Грицька] не присипало землею в окопі?* (Є. Гуцало, 2, с. 33).

Інструментальна семантика орудного зумовила тлумачення подібних конструкцій як речень із невербалізованим суб'єктом зі значенням невідомої стихійної сили. Зокрема, Є. Тимченко відзначив функціонування в безсуб'єктних реченнях підметового інструментала, що виступає як знаряддя невідомого суб'єкта [422, с. 75]. С. Смеречинський констатував поширення в українській народній мові безпідметових конструкцій, де присудок стосується «неназваного діяча, що уявляється й чинить... як невідома, таємна субстанція (сила, причина) і виступає та діє активно», а орудний відмінок передає значення знаряддя невідомої «таємної» сили, напр.: *Хмарами півнеба замостило* [393, с. 22–23]. А. Вежицька стверджує, що синтаксична конструкція російської мови на зразок *Его придавило сосной* передбачає участь у події певної незбагненої «таємничої» сили, що в метамові виражається спеціальним компонентом [77, с. 11].

Р. Мразек зазначив, що орудний непрямого суб'єкта в активних безособових конструкціях є факультативним елементом на відміну від назви об'єкта. Оскільки реалізатор дії має стихійний характер, у такій функції виступають тільки назви неістот [290, с. 167]. З огляду на доволі пізню появу письмових фіксацій подібних конструкцій, Р. Мразек висловив гіпотезу, що більш ранніми були речення без орудного, які з'явилися на основі двоскладних із неозначеним підметом-суб'єктом. Спочатку орудний мав значення знаряддя невідомої стихійної сили, пізніше під впливом власне безособових структур набув функцій непрямого суб'єкта. На сучасному етапі розвитку мови, на думку Р. Мразека, не можна вбачати в такому орудному тільки значення знаряддя якоїсь невідомої сили, оскільки можлива трансформація односкладних речень у двоскладні: *Ветром относит голос* → *Ветер относит голос*. Проте в окремих випадках на зразок *Его убило гранатой* інструментальне значення виявляється виразно: назване іменником в орудному відмінку є тільки безпосередньою технічною силою, яка викликала смерть, що засвідчує можливість трансформації в неозначено-особове речення *Его убили гранатой* [290, с. 170–174].

І. Вихованець відзначає функціонування орудного перехідного між суб'єктним та інструментальним його різновидами типу, який поширюється тільки на назви неістот і використовується в односкладних реченнях. Вторинна функція власне суб'єкта дії притаманна орудному в похідних пасивних конструкціях, де він виявляє семантико-синтаксичні ознаки субстанційності, динамічності та активності, напр.: *Школа збудована молоддю*; *Роман був написаний учителем* [92, с. 76]. За спостереженнями М. Плющ, у сучасній українській мові є два типи безособових речень із орудним суб'єкта при функціонально-безособовому дієслові. Перший тип становлять конструкції з орудним, що позначає стихійну силу: *Вибуховою хвилею його кинуло в сніг* (Г. Тютюнник); другий – конструкції з орудним, що позначає джерело (причину) дії або стану: *Від Псла війнуло прохолодою, запахло укропом, коноплями* (К. Гордієнко) [334, с. 65].

На думку О. Межова, суб'єктна синтаксема, пересуваючись зі своєї типової позиції в інструментальну, зберігає первинну функцію, що засвідчує трансформаційний зв'язок односкладних конструкцій із двоскладними, напр.: *...Жовтий очерет занесе снігом* (О. Гончар) ← *Сніг занесе жовтий очерет*. Інструментальне значення орудного посилюється, якщо в його позиції виступають назви конкретних предметів,

проте й у такому випадку суб'єктна семантика орудного не знівельована, пор.: *Кулею черкнуло Чернишевого човна* (О. Гончар) – *Хтось [ворог] кулею черкнув Чернишевого човна* – *Куля черкнула Чернишевого човна* [272, с. 350].

Виразна суб'єктна семантика, властива орудному в аналізованих односкладних реченнях, не дає змоги інтерпретувати їх як різновид речень із неозначено-предметним суб'єктом. Речення *Снігом засипало дороги* допускає трансформування в конструкцію *Сніг засипав дороги*, проте трансформація *Щось засипало дороги снігом* не можлива. Форма орудного відмінка є показником дезактивності, відстороненості суб'єкта від його ознаки, а також меншої актуальності. Гранична неактуальність і відстороненість суб'єкта від реалізованої ним стихійної дії втілюється в реченнях із неназваним суб'єктом дії. Дезактуалізація суб'єкта дії завдяки імпліцитності вираження уможливорює вияв суб'єктної семантики іншими синтаксемами, особливо в препозиції щодо предиката, напр.: *Жита запалило...* (М. Коцюбинський, 3, с. 26); *Лижню замело...* (В. Шевчук 1986, с. 358); *Індію знов трясє...* (Л. Костенко 2011, с. 75).

Як речення з означеним суб'єктом кваліфікуємо й такі, де іменник в орудному вказує на характер запаху, напр.: *Пахне канатами, рибою, йодом* (М. Коцюбинський, 3, с. 242); *Запаморочливо пахло в'янучим листям, хмелем і калиною...* (П. Загребельний, с. 163); *Тхнуло вогкістю...* (В. Шевчук 1986, с. 407). Хоч джерелом певного запаху може бути не тільки названий іменником об'єкт, вважаємо, що пропозиція речень на зразок *Пахне квітами* не містить вказівки на наявність множини потенційних носіїв запаху, на відміну від речень із неозначеним займенником *Щось пахне квітами*. Речення без неозначеного займенника ідентифікують характер запаху, а не його джерело. Водночас суб'єктне значення є супровідним для орудного при дієслівних предикатах на позначення нюхових відчуттів. Воно послаблюється в разі ускладнення семантичної структури й наявності інших носіїв суб'єктної семантики, напр.: *В хаті тхнуло папером і книжками* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 171); *Од Васютки пахло риб'ячими консервами і пригорілою шкуркою з пареного молока* (Г. Тютюнник, с. 72); *У човні терпко пахло лепехою і рогозом...* (Ю. Мушкетик, с. 270). Найменш виразно суб'єктність орудного виявляється у двоскладному реченні, де джерело запаху позначене іменником у називному відмінку – основному морфологічному вияві суб'єктної синтаксеми, напр.: *...Городи пахнуть полином, м'ятою...* (Г. Косинка, с. 114); *Кінським потом, виходить, пахне свобода, людними*

майданами та їхнім пилом гарячим, та кізяками (О. Гончар 1992, с. 188); *Яблука пахли свіжою землею впереміш із осіннім листям* (В. Шевчук 1986, с. 359).

3) Незбагнений суб'єкт. Речення з таким суб'єктом описують ситуації, у яких джерело, каузатор дії мисляться як такі, що не можуть бути сприйняті органами чуття, незрозумілі, напр.: *Зиму додержало до самого Благовіщення, а там зразу й пустило...* (Панас Мирний, 1, с. 242); *Вночі до нього [Лазаря] знову прийшло. Правда, не той, що сподівався, а та, перша, з руським волоссям* (М. Коцюбинський, 2, с. 214); *Десь їх, напевно, розметало тепер по всіх світах...* (І. Багрянний 1991а, с. 52). З одного боку, дієслово, що виконує функцію предиката, виражає дію, що вимагає активного суб'єкта, спрямовану на предмет чи особу, з другого – семантико-синтаксична організація речення засвідчує нереалізованість цієї суб'єктної семантики, функційну одноособовість дієслова. Унаслідок імпліцитності суб'єкта дії об'єктність – характерна ознака семантичної структури речень із предикатами дії [272, с. 63] – модифікується. Об'єктна синтаксема переміщується в лівобічну позицію, набуваючи суб'єктних рис, проте виразна суб'єктна семантика предиката, неузгодженість його семантики й форми з лівобічним компонентом обмежують виявлення семантики суб'єкта-пацієнса. Речення з такою своєрідною семантикою дають змогу описати складні причинно-наслідкові зв'язки між ситуаціями дійсності, вплив зовнішніх чинників, які не можуть бути чітко ідентифіковані в межах наївного світобачення, виразником якого є природна мова, напр.: *... відкинуло мене назад на чийсь поперек* (Остап Вишня, 1, с. 90); *Її [Славину] немилосердно трясло на возі...* (Б. Антоненко-Давидович, с. 80); *Автобус смикнуло...* (В. Шевчук 1986, с. 277); *... авто, в якому він [пан Грушкевич] кватився на дуже важливу нараду, занесло на закруті й кинуло в яму* (Ю. Винничук, с. 53); *Дорога робилася дедалі вибоїстішою, ними почало підкидати на їхньому задньому сидінні...* (Ю. Андрухович 2007, с. 239).

За допомогою речень із неназваним суб'єктом і акціональним предикатом, граматична форма якого засвідчує неособовий характер діяча, позначають вплив надприродних сил, які мисляться як суб'єкти, що не доступні для візуального сприйняття і спостереження, напр.: *[Бог одпустить, йон сьогодні добрий – його син воскрес, – відповіла Уляна Несторка і пішла з церквища.] І як тільки одійшла яна, їх одпустило* (В. Дрозд, 1, с. 691); *На кухні щось впало й загуло, під дверима спальні застогнало і в усьому домі задвигтіли меблі* (В. Даниленко, с. 125). Неозначений суб'єкт такого типу бачимо в прокльонах, де

вербалізовано несприятливу для адресата, проте бажану для мовця дію, напр.: ...*бодай вас сточило, як шашіль сволок...* (М. Коцюбинський, 3, с. 53); – *Кинь, кидай, кажу, щоб тебе об землю кидало!* (О. Довженко, с. 342); *Щоб тебе різало по живому, щоб тебе по душі смугувало!* (Є. Гуцало, 1, с. 67). Неозначеність є постійною характеристикою незбагненного суб'єкта, тому речення з ним не мають відповідників із іменниковою суб'єктною синтаксею.

4) Неозначений локус-суб'єкт. Невелика кількість дієслівних предикатів позначають стан природи без називання носія стану, напр.: *Вечоріло* (І. Франко, 1, с. 542); *Смеркає* (М. Коцюбинський, 2, с. 248); *Годило* (Г. Тютюнник, с. 375); *Розвиднялось* (Г. Косинка, с. 24); *Уже сутеніло...* (Б. Антоненко-Давидович, с. 61); ...*ще не зоріс...* (Є. Гуцало, 1, с. 65). Відповідні одноособові дієслова вважали позбавленими будь-якої валентності [416, с. 251], пояснювали нульову валентність виявом специфічної глобальної пропозиції, за якої подія сприймається нерозчленовано [198, с. 107–108]. Відсутність лексично вираженого залежного іменника при таких дієсловах І. Вихованець пояснює тим, що вони вказують на особливі стани всеохопного характеру, які поширюються на все середовище, а не на який-небудь конкретний предмет. Дієслова, що вказують на лексично не виражений суб'єкт стану, учений вважає синтаксичним варіантом одновалентних дієслів, що формують у сукупності останніх підклас із лексично не вираженою, але структурованою в семантико-функційному плані суб'єктною синтаксею [98, с. 114].

Суб'єктне значення виразніше виявляється в реченнях, де всеохопний стан позначається за допомогою функційно одноособового дієслова, що в інших випадках виражає особові протиставлення, напр.: *Уже і в ніч пішло...* (О. Довженко, с. 463); *Відчутно повертало на весну* (О. Гончар 1992, с. 45); ...*взялося на мороз* (Г. Тютюнник, с. 375); *Хилиться до вечора...* (В. Шевчук 1986, с. 246); *Мабуть, заходить на грозу* (В. Шевчук 1986, с. 124).

Неозначеність суб'єкта всеохопного стану зумовлена загальністю перцептивного образу. Його денотатом є недискретний простір, не диференційований на окремі об'єкти. Недискретний характер позначуваного суб'єктом на граматичному рівні втілює значення однини, протиставлене маркованому значенню множини. Неможливість лексичного вираження такого суб'єкта зумовлена тим, що єдиною інтегральною ознакою для поєднання всіх об'єктів, яким у їхній сукупності властива названа предикатом ознака, є належність до предметного світу, вказівка на який пов'язана зі значенням третьої особи. Як слушно зауважує О. Кубрякова,

мова членує дійсність, оскільки її членує наша свідомість, і ділить на такі складники, які вона виділила і «визнала» [225, с. 44]. Невербалізовані знання є невиразними, неусвідомленими, поява спеціального позначення для структури знання дає змогу перетворити щось дифузне та досі неозначене на щось, що характеризується виразними межами і виділене в окрему сутність [225, с. 306]. Відсутність окремої лексеми для позначення носія всеохопного стану засвідчує дифузність відповідної когнітивної структури.

Посилання означеності суб'єкта реалізується за допомогою локативних синтаксем, що набувають деяких суб'єктних характеристик. Проте здебільшого уточнення просторових координат вияву такого стану є досить умовним, напр.: *Надворі почало смеркати* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 498); *Надворі помалу сіріло* (І. Багряний 1991б, с. 172); *Він [Горобенко] підійшов відчинити вікно й побачив, що надворі вже благословилося на світ* (Б. Антоненко-Давидович, с. 56); *...навкруги посутеніло* (О. Гончар 1991, с. 105). Нерідко констатація названого предикатом стану пов'язана із вказівкою на загальний напрямок перцепції, напр.: *На заході трохи вияснилося...* (М. Коцюбинський, 2, с. 48); *Десь там, на сході ледь-ледь сіріло...* (В. Лис 2013б, с. 38); *І враз йому [Маркові] здалося, ніби попереду почало розжівити. Зупинився, присів, приглянувся тильніше і з жахом побачив на горбі велике багаття* (Ю. Мушкетик, с. 259). Суб'єктне значення локатива посилюється в тому разі, коли він встановлює чіткі межі вияву предикативної ознаки, напр.: *Ось у хаті зразу почервоніло...* (Панас Мирний, 1, с. 115); *В лісі посутеніло* (М. Коцюбинський, 1, с. 88); *Поночіє в нашої хаті рано, особливо взимку* (Г. Тютюнник, с. 29); *...за вікном сіріє...* (В. Даниленко, с. 118).

Отже, семантика неозначеного предметного суб'єкта репрезентується в реченнях із дієслівним предикатом у формі третьої особи однини теперішнього / майбутнього часу або однини середнього роду минулого часу за відсутності суб'єктної синтаксеми. Інваріантне значення неозначеного предметного суб'єкта втілюється в таких функційних варіантах: неозначено-невідомому, неозначено-неактуальному, неозначено-незбагненному, неозначено-локативному. Вони є наслідком взаємодії різновидів семантики неозначеності з семантикою третьої особи, що вказує на предметні суб'єкти. Мовну форму, характерну для експлікації дій неозначено-предметного суб'єкта, вживають також для позначення дій невідомих осіб. Отже, щодо невідомих суб'єктів розрізнення за ознакою особа / неособа не завжди виявлене на формально-граматичному рівні.

Висновки до 3 розділу

Функційна специфічність персональності в реченні виявлена в кількох взаємопов'язаних площинах: референційно-семантичній та семантико-прагматичній. Вона виконує власне семантичну дейктичну функцію співвіднесення учасників позначуваної ситуації з учасниками акту мовлення, структурні функції координації підмета й присудка, семантико-прагматичні функції, що виявляють оцінку мовцем учасників і обставин комунікації.

Належність до певної особи є обов'язковою характеристикою субстанційних компонентів речення: суб'єкта, об'єкта й адресата. Ієрархічно найвищим є персональний статус суб'єкта.

Персональні різновиди суб'єктів пов'язані з їхньою типологією за означеністю / неозначеністю. На рівні речення реалізуються специфічні варіанти категорійних значень персональності, зокрема неозначено-особовий, узагальнено-особовий, неозначено-предметний, що характеризують речення як одиниці мовної системи.

Як синтаксична актуалізаційна категорія персональність бере участь у встановленні відповідності між повідомлюваним і конкретним комунікативним актом. Як і категорії часу та модальності, персональність актуалізує повідомлюване через стосунок до комунікативного акту. У мовленні категорійні значення персональності втілюються в низці прагматичних варіантів, акцентуючи важливі для перебігу комунікації змістові аспекти.

На поняттєвому рівні поділ на особи є й ступенюванням за означеністю: максимальний її рівень властивий першій особі, мінімальний – третій. Градація властивих українській мові різновидів персональної семантики за означеністю не має лінійного характеру, реалізуючись на кількох рівнях. На найзагальнішому значеннєвому рівні виявляється протиставленість першої та другої особи третій, що здатна реалізовувати семантику неозначеності суб'єкта. Незважаючи на форму мовного вираження, суб'єкти першої та другої осіб не втрачають означеності завдяки безпосередньому стосунку до комунікації. Семантика третьої особи реалізується в низці функційних варіантів, відмінних за рівнем означеності суб'єкта та способами його мовної експлікації. Якщо в першій та другій особах референтній означеності протистоїть її нейтралізація і творення узагальненого значення, то для третьої особи характерне протиставлення власне означеності й неозначеності суб'єкта, реалізоване в специфічній мовній формі.

Узагальнено-особове значення є специфічною персональною характеристикою суб'єкта речення, що полягає в нейтралізації його конкретно-особової належності та співвіднесенні предикативної ознаки з будь-яким учасником комунікації. Персональна належність денотата суб'єкта в узагальнено-особових реченнях є нерелевантною.

Вираження узагальнено-особового значення в українській мові відбувається завдяки втраті семантики означеності, яка властива первинним конкретно-особовим варіантам персональності, що вказують на учасників комунікації. Найвиразніше узагальнено-особове значення виявляється в реченнях із Ти-суб'єктом, проте його відтінки реалізують і речення із суб'єктами першої та третьої осіб.

Віддаленість третьої особи від центру дейктичної означеності зумовлює формування в її межах специфічних способів репрезентації неозначених суб'єктів. Інваріантне значення третьої особи втілюється у функційних варіантах конкретно-особової і неозначено-особової семантики. За відсутності суб'єктної синтаксеми на синтаксичному рівні формуються специфічні функційні варіанти семантики третьої особи: неозначено-особовий і неозначено-предметний. Власне неозначено-особова семантика репрезентована в українській мові конструкціями трьох типів: 1) реченнями, де відповідний статус суб'єкта реалізується через граматичні значення третьої особи множини; 2) реченнями, де предикат позбавлений граматичних показників особи; 3) реченнями, де предикат у формі третьої особи однини, що характерна для репрезентації дій предметних суб'єктів, виражає дію невідомої особи.

У реченнях першого типу дієслівна форма головного члена передбачає наявність синтаксичного зв'язку з підметом, проте в реченні він не реалізований. Граматичне значення множини, завжди властиве предикатам таких конструкцій, не є безпосередньою вказівкою на кількість суб'єктів, а засобом указування на їхню належність до певної множини осіб.

Неозначеність суб'єкта в таких реченнях не обов'язково зумовлена його невідомістю й виявляється різною мірою. У власне неозначено-особових реченнях суб'єктом виступають: 1) обмежена, скінченна множина неозначених осіб, номінація яких не потрібна для розуміння висловлювання; 2) неозначені представники означеної множини осіб; 3) неозначений представник або представники нечітко окресленої множини; 4) неозначена множина неозначених осіб; 5) неозначений представник (представники) неозначеної множини осіб; 6) будь-яка особа з неокресленої, необмеженої множини реальних чи потенційних суб'єктів. Неоднотипні за рівнем означеності суб'єкта такі структури, з одного

боку, межують з конкретно-особовими, з другого – з узагальнено-особовими реченнями.

Якщо предикат позначає дію, не локалізовану в часі, речення, суб'єктом яких є неозначена множина осіб, можуть набувати генералізованого значення, що зближує їх із узагальнено-особовими структурами. Проте персональна характеристика суб'єкта в цих реченнях інша: дія неозначено-особових речень стосується третіх осіб, а не будь-якого учасника комунікації.

Неозначено-особові речення є засобом мовної репрезентації дій колективних, зокрема ритуальних; звичних, перевірених досвідом багатьох суб'єктів, а отже, важливих і авторитетних; дій людини як неіндивідуалізованого представника різноманітних соціальних об'єднань.

До неозначено-особових речень другого типу, яким властива повна нейтралізація показників суб'єкта на формально-граматичному рівні, належать речення з предикатами результативного стану на *-но*, *-то* та безособовими дієсловами, утвореними від особових за допомогою постфікса *-ся*. Хоч предикати позбавлені граматично навантажених афіксів, що характеризували б суб'єкт дії чи стану, на власне семантичному рівні вони виявляють виразний зв'язок із суб'єктом-особою.

Тривала історія вивчення речень із предикативами на *-но*, *-то* засвідчує їхню семантичну складність та ідіоспецифічність. Потрачання цих структур у радянському мовознавстві часто було упередженням через намагання наблизити будову речення української мови до російської пасивної конструкції, а також через некритичне ставлення до мовного матеріалу, що зазнавав суттєвого впливу російської.

Своєрідність речень із предикативами на *-но*, *-то* зумовлена семантичною специфікою відповідної дієслівної форми, що є організаційним центром тільки семантично складного речення. Такі речення описують результативний стан, поява якого спричинена діяльністю людини, дуже рідко інших живих істот. Вираження суб'єктного компонента за допомогою спеціалізованої синтаксеми не можливе, бо суперечить призначенню конструкції. Наявність суб'єкта активної дії на семантичному рівні за відсутності спеціалізованої синтаксеми та формальних показників суб'єктного значення в предиката уможливорює вираження дії усуненого й неозначеного суб'єкта. Персональний статус суб'єкта реалізується завдяки взаємодії лексичної семантики дієслівного предиката, що позначає дію людини, аргументів і конструктивних характеристик речення, де позиція суб'єкта не заповнена спеціалізованою синтаксемою, а також завдяки ситуації спілкування та контексту.

Речення з предикативами на *-но*, *-то* найчастіше позначають стан, що виник унаслідок діяльності третіх осіб. Такі структури реалізують спектр неозначено-особових значень, співвідносних із семантикою речень першої групи, відрізняючись від них виразним значенням результативного стану, меншою динамічністю, граничною неактуальністю характеристик суб'єкта. Коли суб'єктом є мовець або адресат мовлення, таку форму зображення ситуації дійсності використовують для дезактуалізації їхньої суб'єктної функції, посилення уваги до результативності дій, об'єктивації викладу, оцінки дій співрозмовника, подання мовця як можливого діяча.

Семантика неозначено-предметного суб'єкта реалізується в структурах, де предикатами виступають одноособові дієслова або функційно-одноособові дієслова у формі однини теперішнього / майбутнього часу або однини середнього роду минулого часу за відсутності суб'єктної синтаксеми. Інваріантне значення неозначеного предметного суб'єкта втілюється в таких функційних варіантах: неозначено-невідомому, неозначено-неактуальному, неозначено-незбагненному, неозначено-локативному. Конструкції цього ж структурного зразка внаслідок абстрактності семантики предметності використовують для експлікації дій невідомого суб'єкта-особи.

МОВЛЕННЄВА РІЗНОМАНІТНІСТЬ ПЕРСОНАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ

4.1. Чинники та способи експлікації семантико-прагматичного варіювання категорійних значень персональності

Систематизація та адекватна інтерпретація варіантів персональних значень не можливі без розгляду висловлювання в контексті комунікації. Для аналізу семантики особи першорядними є ті аспекти семантичних функцій, які виявляють стосунок змісту мовних одиниць і висловлювання загалом до учасників мовленнєвого акту та його умов. За словами О. Бондарка, «семантична категорія персональності за самою своєю сутністю має переважно прагматичний характер» [417, с. 37].

Загалом семантика референції відбиває особливості комунікації. У межах конкретного комунікативного акту мовець обирає один із можливих шляхів співвіднесення іменної групи й референта. Як слушно зауважує Г. Почепцов, спосіб цього співвіднесення стає інформативним, виникає комунікативно-релевантна семантика вибору того чи того референційного відсилання до певного об'єкта. Отже, референція передає інформацію не тільки про об'єкт відсилання, а й у прихованій формі засвідчує важливі характеристики контексту спілкування, зокрема виявляє ставлення мовця до цього об'єкта [346, с. 27]. Мовець обирає й один з-поміж можливих способів указування на себе та співрозмовника відповідно до комунікативних ролей, оцінюючи комунікативні статуси учасників мовленнєвої взаємодії (обсяг їхніх комунікативних прав і обов'язків), що зумовлені соціальними статусами та ролями.

Хоч лінгвістичний аналіз особових займенникових іменників української мови, здійснений у працях Е. Борщ, І. Вихованця, І. Матвіяса, В. Ожогана, М. Плющ, М. Сулими та інших науковців, частково враховує вплив прагматичних факторів, проте механізм творення численних варіантів персональної семантики та способи їхнього мовного втілення потребують ґрунтовного вивчення з позицій сучасної граматичної теорії та комунікативної лінгвістики.

Окрім виконання функції вказування на комунікативні ролі учасників представленої висловленням ситуації, експлікатори персональної семантики виражають низку семантико-прагматичних відтінків. До них зараховують і позначення різноманітних типів угруповань учасників спілкування або третіх осіб за допомогою займенникових іменників *ми, ви, вони*, параметр означеності / неозначеності, належності тощо [32, с. 122]. До семантико-прагматичних значень, пов'язаних із взаємодією комунікантів, належать і ті, що виступають показниками їхнього соціального статусу. «Мовленнєве спілкування відбиває реальну систему життєдіяльності людей, і тому в ньому певною мірою виявляються особистісні риси комунікантів та їхнє суспільне становище» [99, с. 20]. Для перебігу спілкування істотні соціально зумовлені рольові статуси (начальник – підлеглий, дорослий – дитина тощо), а також ситуативні статуси (напрям залежності в певній ситуації) мовця і адресата мовлення [466, с. 95]. Вони втілюються, зокрема, в певних способах референції до учасників комунікації, отже, семантична категорія персональності перетинається з іншими семантичними категоріями, властивими висловлюванню як одиниці комунікації.

Основним варіантам категорійних значень особи, що виражають власне персональний дейксис, протистоять вторинні семантико-прагматичні варіанти, що, крім указування на мовця та адресата як учасників описуваної події, передають додаткову інформацію, істотну для реалізації комунікативної взаємодії. Семантико-прагматичне варіювання категорійних персональних значень у висловлюванні виражається експліцитно або імпліцитно. У першому випадку характер супровідної інформації встановлюємо з огляду на вжиті займенникові іменники та форми дієслів. Наприклад, форми множини засвідчують повагу мовця до адресата мовлення: – *Що-бо ви, пане сотнику, отсе говорите?* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 137); – *Діду! Я чув, що ви вмісте всяких пісень, та ще й дуже давніх?* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 278); *А ви, Марійко, трошки змарніли...* (Г. Косинка, с. 40). У такому разі виявляється опозиція спеціалізованих мовних засобів і неспеціалізованих, для яких виконувана

функція є вторинною. Зокрема, займенниковому іменникові *ти* протистоять займенниковий іменник *ви*, що вказує на адресата мовлення лише за певних умов, реалізуючи додаткове прагматично зумовлене значення. Експліцитність вираження не означає, що зміст висловлювання може бути потрактований без урахування прагматичних чинників. Займенникова сфера загалом належить до граматичних явищ такого типу, які не можуть бути описані без побудови важливих прагматичних координат [498, с. 15]. Однак певна прагматична модифікація категорійного значення особи асоціюється зі зміною семантично найпростішого, первинного засобу маніфестації цього значення на інший, семантично ускладнений.

Експліцитно виражене семантико-прагматичне варіювання персональних значень реалізується у двох напрямках: через взаємодію граматичних значень персональності й числа та завдяки взаємодії категорійних значень персональності різного типу. У першому випадку специфічної семантико-прагматичної функції набувають форми множини, наприклад авторське *ми*, або форми однини, наприклад фамільярне *ти*. У другому випадку відбувається транспозиція репрезентантів персонального значення до невласливій їм функційної зони. Наприклад, повнозначний іменник, якому властиве граматичне значення третьої особи, у межах певного комунікативного акту вказує на мовця. Уживаючи повнозначний іменник замість займенникового іменника першої особи, що виступає маркером лише комунікативної ролі, мовець номінує себе, актуалізуючи свою соціальну роль матері або батька в спілкуванні з дитиною: *Г а н н а. Отак, отак! Я так і знала! Мати тобі потрібна, як маленьким був... <...> Тепер жінка милиша, а мати що?* (І. Карпенко-Карий, с. 234); – *Ти на матір піднімати руку? Бити матір? То тобі вже нема нічого святого? Пустя* (Є. Гуцало, 1, с. 148); *А таки приїхав твоїй батько, доню, – муркотів Ситник...* (П. Загребельний, с. 48). Вторинна для повнозначного іменника функція вказування на особу мовця є прагматично зумовленою, ідентифікується тільки в контексті певної комунікативної ситуації. Водночас вона є типовою для спілкування батьків із дитиною. Мовець номінує свою соціальну роль, актуалізуючи соціальну роль адресата і спонукаючи його до такої поведінки, яка вважається нормативною у взаєминах батьків і дитини. З-поміж можливих способів указування на себе як творця висловлювання мовець обирає той, який, на його думку, досягне потрібного перлокутивного ефекту.

У низці випадків семантико-прагматичне варіювання категорійного значення виражене імпліцитно. Типовий засіб референції до мовця або адресата мовлення реалізує особливу семантико-прагматичну функцію в межах певної ситуації мовлення. Цю функцію ідентифікуємо як

нетипову лише за умови аналізу висловлення в конситуації. Уживання експлікатора персональної семантики не в категорійній функції уможливлене впливом контрастного контексту: основному змісту мовної одиниці суперечать умови її безпосередньої реалізації [444, с. 105]. Як слушно зауважила О. Падучева, не все, що слухач сприймає у висловлюванні в контексті мовленнєвого акту, належить до власне смислу речення, тобто значення якогось слова або конструкції: деякі компоненти змісту не закладені в реченні, а відновлюються слухачем, до того ж однозначно, виходячи з контексту або комунікативних постулатів [309, с. 43]. Наприклад, *ти* є нахабним у ситуації, коли мовець звертається до незнайомої старшої за віком людини, оскільки доречним у такому разі вважають звертання на *ви*.

Хоч провідними експлікаторами семантико-прагматичних різновидів персональних значень у висловлюванні є займенникові іменники та дієслівні форми, варіанти персональних значень лише умовно можна вважати властивістю морфологічних одиниць. Прагматичне значення реалізується тільки в мовленні, на рівні «реального сегмента мовленнєвого ланцюга, зануреного в безмежний океан контекстно-ситуаційних чинників, що детермінують актуальне мовлення» [449]. Властивий українській мові спектр семантико-прагматичних варіантів персональних значень відбиває стереотипи, пов'язані із соціальними ролями в різноманітних ситуаціях спілкування.

Мовець і адресат є стрижневими компонентами комунікативної ситуації, тому прагматична варіативність стосується передусім категорійних значень першої та другої осіб. Вона засвідчує різноманітність соціальних статусів і ролей мовця та адресата (рівні / нерівні партнери), офіційність / неофіційність ситуації спілкування, ступінь знайомства комунікантів, характер особистісних стосунків між ними (дружні / нейтральні / конфліктні), вихованість мовця, його фізичний стан (нормальний / хворобливий / стан алкогольного чи наркотичного сп'яніння), емоційний стан, мету комунікації. У вказуваннях на учасників комунікативного акту відбиваються прагматичні пресупозиції соціального характеру, які, за словами Ф. Бацевича, є підґрунтям нормального (недевіативного) спілкування, формуючи його зв'язність, цілісність, органічність, доречність, природність тощо [32, с. 142].

Персональні параметри учасників описуваної ситуації зорієнтовані на особистість мовця, реалізують його бачення й оцінки. Мовець є творцем комунікативно-прагматичного поля, організовуючи його з позицій егоцентризму. У висловлюванні мовець утілює низку своїх установок, з-поміж

яких І. Сусов виокремлює такі: а) на самого себе, б) на адресата, в) на координати певної мовленнєвої події (час і місце), г) на своє висловлювання (його зміст, мету, модальний план, стиль і реєстр спілкування, емоційне забарвлення, дискурсивні зв'язки тощо), ґ) на використовувану мову в тій чи тій соціальній формі (літературна мова, діалект, жаргон тощо), д) на обставини акту комунікації, е) іноді й на стороннього слухача. Саме мовець визначає місце співрозмовника в соціальній ієрархії з огляду на власний статус [409, с. 81–84]. Оцінки мовця можуть не збігатись із баченням співрозмовника, що породжує конфлікт між комунікантами, оскільки успішна взаємодія можлива лише в тому разі, коли інтерпретації соціальної структури конвенціалізовані [137, с. 22], напр.:

– *А де твій чоловік? – питає Микола в посесорші.*

– *Що ти, свиню! Ну! Чого ти на мене тикаси? Я тобі не дам грошей за місяць. Ніяк не привчимо цих хамул, як треба розмовляти з панами* (І. Нечуй-Левицький, I, с. 480).

Повноцінне спілкування можливе за умови узгодження прагматичних координат його учасників. У процесі комунікації діють своєрідні прагматичні конвенції – імпліцитні норми, правила і моделі комунікативної взаємодії, що регулюють і гармонізують стосунки між комунікантами в діалозі. Вони, як зазначає М. Колтунова, ґрунтуються на механізмах стереотипізації мовленнєвої поведінки переважно в межах національної культури і засвоюються в процесі соціалізації особистості [214, с. 15].

Суб'єктивність реалізованих у реченні персональних відношень зумовила розгляд відповідної категорії в контексті вивчення модусу як «комплексу суб'єктивних значень, які виражає мовець у процесі комунікації стосовно змісту речення й адресата» [414, с. 8]. В. Шинкарук відзначив особливий зв'язок складників модусу з певними персональними значеннями. Зокрема, на думку науковця, оптатив орієнтований на першу особу, спонування, детермінація та актуальне членування – переважно на другу [466, с. 16–17]. Деякі аспекти мовного вираження функційно-семантичної категорії персональності вивчають із погляду репрезентації категорії іншого плану – персоналізації, що охоплює всі вияви ставлення мовця до предмета мовлення, самого себе та адресата, належить до сфери модусу й реалізується у висловлюванні за допомогою низки стратегій [462, с. 8–11].

Функційно-семантична категорія персональності у висловлюванні взаємодіє з такими соціальними категоріями модусу, як соціальний статус особи та ввічливість. Під соціальним статусом розуміють співвідносне місце людини в соціальній системі, що визначає права й обов'язки особи та певну очікувану поведінку [193, с. 5]. У прагмалінгвістичній

моделі модусів-найменувань категорія соціального статусу особи становить один із основних параметрів комунікації та виявляється в правилах, постулатах спілкування і мовленнєвих актах (привітання, вибачення, прохання, поради тощо), а також у прагматичних значеннях мовних одиниць [414, с. 30]. Ознака соціального статусу є компонентом прагматичного значення особових займенникових іменників і дієслівних форм у висловлюванні, а категорія персональності залучається до регулювання міжособистісних стосунків між комунікантами.

Статус охоплює численні соціальні ролі – стійкі шаблони поведінки, що передбачають, зокрема, певні сукупності соціальних зв'язків, рольові очікування, рольових партнерів тощо [193, с. 13–14]. Людина виконує різні соціальні ролі (батька, керівника й підлеглого, покупця тощо), потрапляє в різні комунікативні ситуації, що становлять складний комплекс зовнішніх умов спілкування та внутрішніх станів комунікантів. За словами В'яч. Іванова, використання мови людиною в суспільстві можна порівняти з багатьма шаховими партіями, які гросмейстер одночасно розіграє на різних дошках, до того ж ходи (акти мовлення) можуть відділятися один від одного великим проміжком часу [186, с. 560–561].

Оцінка соціального статусу в процесі мовленнєвої взаємодії здійснюється в демонстрації поваги до співрозмовника, одним із виявів якої є ввічливість. У висловлюванні вона втілюється, зокрема, в специфічних способах референції до адресата мовлення. Реалізаціями різних стратегій позитивної ввічливості, що полягають у вираженні солідарності мовця зі слухачем, В. Карасик, зокрема, вважає вживання лікарського *ми* в реченнях на зразок *Як ми себе почуваємо*, використання інклюзивного *ми*, що засвідчує залучення співрозмовника до певної діяльності [193, с. 78].

Соціальний статус, соціальна роль адресата вимагає від адресанта дотримання норм, які діють у певному соціумі. Спілкування відбувається відповідно до правил увічливості, принципів корпорації та співпраці [414, с. 23]. Проте за певних умов мовець може вживати й не прийняті в суспільстві способи вказування на комунікантів, порушуючи звичні норми спілкування. Порушення норм можуть бути свідомими, спрямованими на досягнення певної ілюктивної мети, наприклад провокування конфлікту, або ж несвідомими, зокрема зумовленими незнанням прийнятих правил мовленнєвої взаємодії, станом ейфорії або алкогольного сп'яніння, у якому перебуває мовець. Однак будь-які випадки відхилення від норми можуть бути ідентифіковані й адекватно potrаковані лише на тлі системи звичних правил вказування на комунікантів у межах ситуацій певних типів.

Хоч кожна мовна особистість унікальна, має свій мовний і соціокультурний тезаурус і свою систему комунікативних цінностей [439, с. 154], а умови спілкування можуть бути найрізноманітнішими, уживання різновидів персональної семантики має загальні закономірності й, отже, підлягає впорядкуванню. Прагматичні варіанти персональних значень відбивають і загальнолюдські риси перебігу комунікативних актів, і національно-культурні традиції українського народу. Як слушно відзначив В. Касевич, «те, який зміст з'явиться в кожному конкретному випадку як реакція на ситуацію, визначається не тільки самою ситуацією, суто індивідуальними рисами певної особистості, але й її семіологічними установками, а останні залежать від типу культури, носієм якої є особистість» [194, с. 238–239]. Певні способи вказування мовцем на самого себе, співрозмовника й третю особу в різноманітних ситуаціях спілкування становлять єдину систему для представників однієї лінгвокультурної спільноти, оцінюючись позитивно чи негативно, як такі, що відповідають прийнятим традиціям спілкування чи суперечать їм.

Мовленнєва діяльність є складником загальної системи діяльності людини [247, с. 18]. Вона модифікується під впливом змін, що відбуваються в інших видах діяльності. Пов'язані із соціальним статусом мовленнєві варіанти персональних значень характеризуються не тільки етнолінгвістичною специфічністю, а й історичною змінністю. Наприклад, поширене раніше звертання до батьків на *ви* поступово замінюється звертанням на *ти* внаслідок скорочення соціальної дистанції між дітьми й батьками, зміною уявлень про їхні права та обов'язки, зменшення ритуальності у взаєминах між поколіннями. Царське *ми* сприймається як застаріле, властиве попереднім історичним епохам.

Отже, на рівні висловлювання персональність взаємодіє з категоріями модусу, що відбивають ставлення та оцінки мовця. Зокрема, вона перетинається з модусними категоріями соціального статусу та ввічливості. Персональний дейксис безпосередньо взаємодіє з дейксисом соціальним: ті самі компоненти висловлювання вказують на комунікативну роль особи та експлікують відношення її соціального статусу до соціального статусу інших учасників комунікації. Систематизація семантико-прагматичних варіантів виявляє спектр мовних засобів репрезентації відповідних категорійних значень персональності у зв'язку з істотними для формування цих мовленнєвих варіантів позамовними чинниками та розширює відомості про функційні можливості спеціалізованих засобів указування на учасників комунікативної ситуації.

4.2. Семантико-прагматичні варіанти категорійного значення першої особи

4.2.1. Взаємодія категорій персональності та числа у формуванні різновидів значення першої особи

Мовознавці здавна відзначали функціонування в мовленні особливих варіантів значень першої особи, зокрема, називаючи *ми* авторське або *ми* царське [36, с. 268–269; 61, с. 74; 229, с. 324; 408, с. 21]. Однак найчастіше зусилля науковців були спрямовані не на типологію та інтерпретацію різних видів указувань мовця на самого себе, а на розв'язання інших завдань: здійснення лексикографічного опису займенникових іменників, функційної систематизації морфологічних форм, дослідження категорії числа, стилістичних функцій експлікаторів персональних значень у тексті тощо. Зокрема, М. Сулима розглядав «маєстатну (звеличальну)» та авторську множину у зв'язку з інтерпретацією вживання множинних форм, що стосуються однієї особи, предмета чи явища. Учений констатував значеннєву відмінність таких *ми*, наголошуючи, що і маєстатна, і авторська множина чужоземного походження, хоч остання здавна вживалася в українських книжних пам'ятках [408, с. 21]. В. Виноградов випадки непрямого вказування на мовця потрактовує в контексті висвітлення експресивно-стилістичних функцій категорії числа. «*Ми* – це я, яке говорить від імені колективу або яке приховує себе за іншими, або, нарешті, огортає себе атмосферою скромності, авторської величі, урочистої поважності», – зауважує мовознавець. Окремо В. Виноградов відзначає можливість уживання *ми* щодо співрозмовника в разі вираження співчуття або насмішки [83, с. 275].

У «Словнику української мови» в 11 томах указано, що займенниковий іменник *я* мовець уживає для називання самого себе та для позначення усвідомлюваної людиною власної сутності, себе в довіллі [390, с. 618]. Ширшу варіативність семантики відзначено щодо *ми*. З-поміж контекстуально- та ситуативно-зумовлених значень, зокрема, названо такі: уживання *ми* на позначення групи людей, пов'язаних спільним походженням, заняттями, поглядами і т. ін., до якої належить і мовець; для називання неозначеної особи, напр.: *Не так воно робиться, як нам хочеться*; уживання замість *я* в авторській мові; у розмовному мовленні для підкреслення поважності своєї особи; у жартівливо-іронічних висловах. Як застаріле кваліфіковано вживання *ми* в офіційних документах

від особи монарха та в мові монарха. Окремо, як жартівливе, тлумачиться вживання *ми* замість другої або третьої особи однини в емоційно-експресивному мовленні [388, с. 699].

У працях із морфології науковців передусім цікавило розмежування первинних і вторинних функцій займенникових іменників та дієслівних форм. Систематизація й інтерпретація прагматично вмотивованих уживань, чинники, що зумовлюють вибір певного способу вказування на мовця чи співрозмовника, переважно залишалися поза увагою, оскільки не відповідали завданням таких досліджень. Останні не могли дати уявлення про мовленнєві втілення певного значення, оскільки були спрямовані на встановлення функційних можливостей морфологічних форм, тобто на вивчення мови від форми до функції. Однак дані морфології щодо частин мови, які є експлікаторами персональної семантики, уможливають ефективний аналіз контекстуально- та ситуативно-зумовлених значень на рівні висловлювання.

Е. Бенвеніст, розглядаючи особу дієслова, зауважив функціонування двох протилежних уживань *ми* на позначення мовця: урочисте, властиве особам королівського рангу, та авторське або ораторське [36, с. 268–269]. О. Шахматов констатував різноманітність дієслівного вираження значення першої особи однини, виокремивши три його типи: означено-виражене (за допомогою форм першої особи однини), неозначено-виражене (за допомогою форм другої особи), а також кваліфіковане (за допомогою форм першої особи множини) [457, с. 463].

О. Бондарко та Л. Буланін з-поміж вторинних (переносних) значень форм першої особи однини називають узагальнене, що функціонує в прислів'ях і приказках, авторське *ми*, *ми* скромності, а також *ми* для вираження «співчутливої сукупності», коли діячем насправді є співрозмовник [56, с. 143]. Пізніше, з'ясовуючи прагматичні аспекти семантики особи в контексті вивчення функційно-семантичної категорії персональності, О. Бондарко уточнив перелік прагматичних відтінків, які реалізуються в тому разі, коли суб'єктом висловлювання є мовець. Учений виокремив: а) урочисте *ми*, б) авторське або ораторське *ми*, в) просторічне (скромне) *ми*, г) емоційно-грубувате *ми*, коли мовець хоче посилити свої позиції (*бачили ми, знаємо ми*) [417, с. 37].

І. Вихованець, окрім первинних функцій указування на особу мовця для *я* та на групу осіб, до складу яких увіходить мовець, для *ми*, відзначає такі вторинні функції цих займенникових іменників: 1) уживання *я* для позначення людиною власної сутності, себе в довідці, напр.: *Фізична неволя не дозволяє мені «я» проявитися* (У. Кравченко); 2) узагальнене

значення *я*, напр.: *Я* *єсть* *народ*, *якого* *правди* *сила* *ніким* *звойована* *ще* *не* *була* (П. Тичина); 3) абстрактне, узагальнене значення *ми*, напр.: *Ми* *любимо* *тих*, *що* *знали* *нас* *молодими* (Л. Костенко); 4) уживання *ми* замість *я* в авторському мовленні (науковому викладі, розповіді тощо), напр.: – *Був собі одважний лицар, // Нам його згадать до речі* (Леся Українка); 5) уживання *ми* замість займенникового іменника другої або третьої особи в емоційно-експресивному мовленні, напр.: – *Ми* *ще* *маленькі*, *ми* *ще* *під-ростемо*, – *відповідала мати за дочку* (Г. Коцюба) [92, с. 194–195].

В. Хімік систематизує всі мовленнєві вияви першої особи, виокремлюючи чотири субкатегорійних типи адресантності: а) абсолютна адресантність (*Я* *не* *сплю*), б) інклюзивна адресантність (*я* + *ти*, *я* + *ви*, *я* + *він* тощо), в) ритуальна адресантність (авторське, скромне, царське, просторічно-представницьке *ми*), г) експресивна адресантність (*Кому* *кажуть!*) [444, с. 115–116].

Функційна специфічність особи як актуалізаційної категорії дейктичного типу, поняттєві особливості першої особи, різноманітність соціальних функцій людини втілюються у варіантах категорійного значення першої особи. Мовець не тільки вказує на себе як суб'єкта, об'єкта чи адресата названої дії, але й висловлюється про цілий клас осіб, до яких належить. Відповідно розрізняють референтні та нереферентні вживання особових займенникових іменників [123, с. 208]. У разі референтного вживання займенниковий іменник стосується осіб, які є безпосередніми учасниками комунікації і, отже, можуть бути об'єктами конкретної референції. Безумовно, ця функція є для них первинною.

Найчастіше для вказування на себе мовець послуговується займенником першої особи або дієслівною формою першої особи. Ці мовні одиниці виступають центральними експлікаторами відповідної семантики, що найчіткіше ідентифікують мовця як активного учасника комунікативного акту, мають найширше вживання і, на відміну від їхніх функційних аналогів, для яких референція до мовця є вторинною, переважно не супроводжуються додатковими відтінками значення.

Особливим виявом цієї первинної функції *я* є його вживання як самостійного ідентифікатора мовця. Напр.:

– *Многогрішний!!!*

– *Я...*

– *Звать?!*

– *Григорій!..* (І. Багряний 1991, с. 9);

– *Староста!*

– *Я! – Гришуха виструнчився* (Г. Тютюнник, с. 472).

Уживання *я* для позначення людської сутності характеризується втраченою дейктичністю. У такому разі цей займенниковий іменник набуває рис власне-іменника, що функціонує, зокрема, як філософський, медичний та психологічний терміни [419, с. 260]. Напр.: *Я відчував, що моє «я» теж огорнуте непрозорими хвилями ватяного туману...* (В. Шевчук 1986, с. 348); *Модернізм гне художника до безобличності, до нівеляції його «я»* (В. Базилевський, с. 103); *Так особистість перетворюється на свою протилежність, вона розпадається і стає ніщо, щезає, «Я» стає «не-Я»* (В. Герасимчук, с. 221). Унаслідок номіналізації іменник *я* в такій функції здатний поєднуватись із різноманітними означеннями, напр.: *моє, твоє, людське, справжнє* тощо.

Втрата дейктичності властива й особливим випадкам уживання *я* в дитячому мовленні. Інколи дитина, яка ще не засвоїла вказівну природу займенникового слова, ототожнює його з власним іменем, забороняючи співрозмовнику називати себе *я*. Б. Успенський зазначає, що таке дитяче розуміння цього слова нагадує біблійне представлення Бога як абсолютного *я*, що не залежить від іншого суб'єкта чи об'єкта [436, с. 42–43]. Бог постає в Біблії як той, хто називає навколишні об'єкти, себе ж він називає *Я*, і це слово виступає позначенням абсолютного суб'єкта. Творячи імена, сам він позбавлений імені у звичайному розумінні. На питання Мойсея про його ім'я Бог по суті відповідає: «*Я – це я*». Друге *я* тут протиставлене першому і виступає на правах власного імені [436, с. 15].

Особливе авторське *я* бачимо в художньому тексті, яке лише опосередковано стосується справжнього суб'єкта мовлення. Таке *я* не відсилає до реальних умов комунікації. Передусім воно є показником певної ролі автора, конструктивним елементом його образу. У художньому тексті як вияві вторинного дейксису *я* вказує на віртуального мовця, який «виступає як субститут реального мовця, імітуючи його поведінку і набуваючи, відповідно, функцій дейктичного орієнтира» [435, с. 12]. Оповідь від першої особи є імітацією справжнього діалогічного мовлення, де мовець і адресат мовлення поєднані місцем і часом комунікації.

Низка прагматичних варіантів семантики першої особи, що, крім власне дейктичної функції вказування на мовця, передають додаткову інформацію щодо його соціальних функцій, експлікуються завдяки тісній взаємодії категорій персональності та числа. Загалом специфіку мовного втілення категорії соціального статусу особи вбачають в імпліцитності, носіями відповідної семантики є мовні одиниці, що виражають

інші, експліцитні, категорії (категорії способу, числа, відмінка тощо) [414, с. 33]. У різних мовленнєвих ситуаціях ті самі форми першої особи множини мають відмінне функційне навантаження.

Окремим способом референції до мовця є авторське *ми*, характерне передусім для наукового дискурсу, напр.: *Говорячи про характер Квітчиних повістей взагалі, ми повинні відзначити іще одну їхню рису...* (М. Зеров, с. 99); *...зупинимося лише на короткому огляді концепцій дієслівності загалом та аспектуальності зосібна* (М. Калько, с. 24); *Розрізняємо три основних рівні поліфонізму мови прози...* (С. Бирик, с. 19). Авторське *ми* бачимо також у художніх і публіцистичних текстах, напр.: *Коли б ішлося тільки про полювання та про екзотику, ми б тобі, читачу, розповіли, як мисливці наші здобували рисів, ловили колонків та солонгоїв, капкачили вовків...* (І. Багрянний 1991б, с. 151); *Але цю подію не можна вважати за пригоду, і про неї ми б не згадали, коли б Явтух згодом не викинув нового фокуса* (І. Сенченко, с. 26); *Ми вже говорили про готовність поета до упокорення* (В. Базилевський, с. 105).

І. Матвіяс зазначає, що авторське *ми* трапляється ще в античних мовах, у руських літописах приклади його вживання бачимо вже у XII ст. [264, с. 19]. Використання форм множини для вказування на автора тексту характерне не тільки для української мови, а й інших, зокрема німецької, російської, сербської [324, с. 597; 436, с. 27; 495, с. 147]. Водночас у сучасній англomовній науковій літературі авторське *ми* майже не вживають. В. Карасик пов'язує це з тим, що загальний стиль наукового викладу в працях американських, британських, канадських дослідників вільніший, ніж у подібних працях мовознавців радянської школи, що засвідчують, зокрема, особисті присвяти, неформальні подяки й особиста інформація в передмовах [193, с. 227].

Уживання в науковому тексті *ми* замість *я* пояснюють по-різному, зокрема й прагненням пом'якшити дискусію [495, с. 147]. В'яч. Іванов уважає, що функціонування множини в наукових працях зумовлене тим, що суб'єктом-автором висловлювання в сучасних наукових текстах найчастіше є ціла група осіб, а також тим, що кожна праця повинна враховувати досвід попередніх досліджень з певної теми [186, с. 556]. «Для вченого можливість висловлювання думки стає істотною, ніж скороминущий факт згадування його особистого імені. Науку загалом можна розглядати як єдину складно організовану систему, усередині якої виділення окремих особистостей у більшості випадків з власне наукового погляду навряд чи виправдане» [186, с. 557].

У науковому дискурсі, зокрема в письмових текстах, усних доповідях, дискусіях, уживання множини замість однини регламентоване традицією й підтримується загальним спрямуванням до об'єктивації змісту. Автор художнього або публіцистичного текстів менше зважає на традиції, має ширші можливості самопрезентації за допомогою різних експлікаторів граматичної семантики персональності. У науковому тексті авторське *ми* конкурує з повністю знеособленим поданням результатів діяльності мовця, пор.: *Термінативність визнано ядерною зоною, а всі інші субкатегорії розташовано за принципом зменшення кількості ознак...* (М. Калько, с. 11) – *Термінативність визнаємо ядерною зоною, а всі інші субкатегорії розташовуємо за принципом зменшення кількості ознак...*; *Різні форми інтертекстуальності можна розглядати як спосіб інтелектуалізації філософського роману* (В. Герасимчук, с. 337) – *Різні форми інтертекстуальності розглядаємо як спосіб...* Натомість характерна для публіцистичного й художнього текстів суб'єктивність нерідко втілюється в оповіді від першої особи, де автор указує на себе за допомогою займенникового іменника першої особи однини або відповідної форми дієслова, напр.: *Не розитуйте ж і мене, яково було нашої Оксані...* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 284); *Я, автор, що так невдало переказую оповідання Кіндрата Осики, бачу живого діда Чумака в недобіленій, сірій сорочці...* (Г. Косинка, с. 123); *Наважуся долучити Малишка до тих, хто так чи інакше сприяв... дисидентським настроям* (В. Базилевський, с. 244); *Пильнуймо, пані та панове. Це тільки початок, я так думаю* (Український тиждень, № 11 (228), 2012). Авторське *ми* (pluralis auctoris) може виражати як асоціацію, так і дисоціацію автора та читачкої аудиторії: з одного боку, воно може об'єднувати автора з читачем, а з другого – може виражати вилучення автора з діалогічної ситуації. Форма першої особи множини в принципі не передбачає в цьому випадку вживання форми другої особи множини (pluralis reverentiae) [436, с. 27].

З-поміж виявів авторського *ми* в текстах усіх згаданих стилів виокремлюємо випадки, коли множина першої особи виступає традиційним прагматичним варіантом першої особи однини, тобто експлікатор відповідного значення вказує тільки на мовця, якому властива специфічна соціальна функція автора тексту, напр.: *Скажемо тільки: Віктор Довбиш – великий майстер свого діла* (Г. Тютюнник, с. 583); *Беручи до нашої книжки уривок з перекладу «Іліади» («Ільйонянки»), ми полишили транскрипцію Руданського незайманою* (М. Зеров, с. 571); *Наводимо зразок побутового літературного мовлення кінця 50-х років XIX ст.*

(М. Пилинський, с. 186); *Припускаємо, що й цей момент міг захопити українського поета, обтяженого знаннями безрадісної рідної історії* (В. Базилевський, с. 310). Лише в такому разі референція здійснюється до однієї особи – мовця.

У низці випадків *ми* є інклюзивним – стосується не тільки автора, а й читача як співрозмовників і своєрідних свідків або співучасників описуваних подій, напр.: *... а ми подивимось, де то Антося обертається; вже ж п'ять літ, як ми бачили його* (А. Свидницький, с. 102); *Сам заголовок змушує нас думати про аналогії релігійного характеру* (О. Ольжич, с. 208); *Помчимо і ми з ними на Київ* (О. Довженко, с. 53); *Але повернемось назад* (І. Сенченко, с. 147); *А нам потрібно йти слідом, якщо ми справді хочемо побачити цю місцевість* (Ю. Андрухович 2007, с. 57). На думку В. Хіміка, таке значення передбачає певну неозначеність осіб, що належать до вказаного угруповання, а також актуалізацію адресатної функції суб'єкта за рахунок певного послаблення ролі мовця, що засвідчує можливість заміни *ми* на *ви*, напр.: *У перших рядках вірша ми бачимо яскраву метафору. – У перших рядках вірша ви бачите яскраву метафору*. Реалізацію такої семантики уможливорюють уживані в тексті прямі вказування на узагальненість адресата, наприклад, звертання на зразок *дорогий читачу*, лексеми й дієслівні форми другої особи, засоби вираження спонукальності. Учений відзначає також іншу особливість такого інклюзивного *ми* – нейтралізацію протиставлення одиничності / множинності адресатів: у конкретній ситуації актуалізований адресат може співвідноситись і з одиничним, і з множинним денотатом [444, с. 43].

Для художнього й публіцистичного стилів таке *ми* є засобом інтимізації оповіді. І. Матвіяс твердить про створення стилістичного відтінку інтимності та жартівливості: читач не може бути учасником описуваних подій, хоч множинна форма займенника до такої участі його залучає [264, с. 20]. У науковому дискурсі інклюзивне *ми* виступає інструментом об'єктивації, оскільки автор долучає читача або слухача до власних спостережень і висновків, напр.: *Переглядаючи «Москаля-чарівника», ми легко можемо побачити обличчя Котляревського, російського чиновника і «службіста»* (М. Зеров, с. 23); *Як приклад розглянемо узагальнення в теорії груп понять «одиниця» («одиничний елемент») і «добуток»* (М. Попович, с. 9); *Як бачимо, у цьому значенні абсолютна недоконаність перших двох варіантів поєднується з корелятивністю двох інших* (М. Калько, с. 33). Таку саму функцію *ми* може виконувати і в публіцистичному тексті, напр.: *Припустім, Пролітфронт ніхто не тиснув*

й ніхто не примушував розформовуватись (М. Хвильовий, 2, с. 825); *Результат можемо спостерігати вживу* (Український тиждень, № 22 (342), 2014); *Якщо ми подивимося на формування німецької, італійської та кількох інших європейських націй, то цей процес відродження чи творення їх у XIX столітті почався як реакція на програні війни, національні приниження...* (Український тиждень, № 17–18 (337–338), 2014). Формування авторського *ми* інклюзивного, у якому діалогічність уможливлена залученням уявного адресата до пояснення, Г. Наєнко відзначає в наукових текстах середньоукраїнського періоду (XVI–XVIII ст.). Така модель задається перекладними зразками, що поширювалися в навчальних закладах, наприклад, у «Діалектиці» Й. Дамаскіна. Як визначальна для академічного дискурсу, вона прикраматна й латиномовним навчальним курсам Києво-Могилянської академії, зокрема і в Стефана Яворського, і в Георгія Кониського [294, с. 121–122]. Нині вживання інклюзивного *ми*, коли виконавцем дії є мовець, який намагається залучити адресата (адресатів) мовлення до активного сприйняття своїх дій, характерне для педагогічного дискурсу, напр.: *Розв'яжемо наступну задачу; Спробуємо додати до розчину кислоти; Змоделюємо ініцу ситуацію*.

Надмірна кількість інклюзивного *ми*, а також уживання множинних форм, що вказують на надто широке коло суб'єктів, наприклад, усіх науковців загалом, усіх людей, представників певної великої спільноти тощо, можуть зруйнувати стильову цілісність наукового тексту, надати йому популярного або й пропагандистського характеру. Цікавими в цьому аспекті є висновки М. Мозера про багатозначність *ми* в праці І. Огієнка «Історія української літературної мови», яку її автор кваліфікував як популярне видання [289].

На протиставлення мовця й співрозмовника спрямоване так зване царське *ми* (*pluralis majestatis*). Воно покликане акцентувати винятково високий соціальний статус мовця, дистанцію між комунікантами, а також засвідчувати офіційність ситуації мовлення, напр.: *«Схоче чи не схоче дати, // Ми накажемо зідрати! – // Мовив Лев. – Ну це чого?»* (І. Франко, 1, с. 405); *В о с в о д а: Пан писарю, негайно напиши // В конвент домініканський, до абата, // Отця Ієроніма, що його // Ми просимо прийнять дружину нашу* (І. Кочерга, с. 401); *З ласки нашої наказуємо...* (Остап Вишня, 1, с. 46). Царське *ми* вживають у разі офіційного застосування владних повноважень. Особа, наділена ними, не завжди послуговується саме таким способом указування на себе. У неофіційній ситуації, зокрема емоційному мовленні, та сама особа вживає форму

самопрезентації, позбавлену додаткових значень, напр.: *Ух! Затупав цар ногою! // «Я короною ось тою // Заклинаюсь: не уйде // Сей злочинець злої муки! <...>»* (І. Франко, 1, с. 368); *В о с в о д а (розлючений, стукає кулаком об стіл). Тут я закон, і князь, і воєвода, // Не табір тут козацький на степу, // Де кожен кмет свій голос має в раді. // Тут я один сам знаю, що роблю* (І. Кочерга, с. 400).

У Європі царське *ми* з'явилося в Римі у III ст. н. е., коли державу очолювали одразу кілька імператорів. Воно збереглося в період одноосібного правління і стало традицією, яку засвоїли в інших країнах [258, с. 156; 436, с. 26], зокрема, на Русі таку форму використовують з XIV ст., очевидно, під впливом латини. Водночас наявність *pluralis majestatis* у мовах, які не мають жодного стосунку до європейської традиції, засвідчує можливість пояснювати це явище типологічно, а не історично [436, с. 79]. Сумнівним є потрактування І. Граневою *ми* царського як історичного різновиду *ми* письменницького (*ми* оповідача), як і думка про те, що нині *pluralis majestatis* трансформувалось у *ми* «начальницьке», напр.: *Ми вас звільняємо* [122, с. 16]. Уживання *ми* замість *я* у спілкуванні начальника й підлеглого є виявом *ми* іншого типу, що демонструє належність мовця до певної соціальної групи. У сучасній українській мові царське *ми* вживають рідко, його можна вважати граматичним історизмом (саме так кваліфікує таке *ми* П. Піпер у сербській [324, с. 598]).

У художньому тексті *pluralis majestatis* може набувати додаткового забарвлення. І. Матвіяс, зокрема, констатує його використання для вираження іронії та сатири у творах Т. Шевченка [410, с. 268], напр.: *В кедрових палатах, мов несамовитий, // Давид походжає і, о цар неситий, // Сам собі говорить: «Я... Ми повелим! // Я цар над божієм народом! // І сам я бог в моїй землі! // Я все!..»* (Т. Шевченко, с. 416).

У більшості випадків уживання *ми* замість *я* засвідчує залучення до особистої сфери мовця інших осіб. Множинна форма допомагає уникнути некомфортної для адресанта мовлення індивідуалізації або подати висловлювану думку як офіційну позицію певного кола осіб, яке він представляє. Вибір множинної форми може бути зумовлений і бажанням зменшити увагу до власної особистості, і прагненням надати собі більшої соціальної ваги. У першому випадку можна говорити про реалізацію різновидів скромного *ми*. За допомогою множинної форми мовець намагається уникнути комунікативної унікальності, виразної протиставленості *я* іншим особам, наголосити численність осіб, що перебувають або можуть опинитись у подібній ситуації, напр.:

Грицько. Та знаєте... зайшла річ за таку персону, що нам уже і підступити страшно (М. Старицький, с. 222);

– *Ну как жізнъ, папаша?*

– *Та так, – намагаючись усміхнутися, одказав Данько. – Як у людей, так і в нас...* (Г. Тютюнник, с. 377);

– *Та ж осінь. І вода, певно, холодна.*

– *Нам не звикати, – каже [Григорій] і починає роздягатися...* (В. Лис 2013а, с. 295).

Таке применшення власної значущості характерне для спілкування осіб у разі виразної соціальної нерівності. Зокрема, в повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Щира любов» простий чоловік Олексій Таранець під час першої зустрічі з офіцером Семеном Івановичем, окрім невербальних виявів визнання безумовної соціальної вищості адресата, вживає і ввічливе *ви*, і *ми* замість *я*: *Олексій, як треба, зараз скочив, поклонився охвищеру звичайно та й хотів дальше відійти, бо не приходилося мужикові рівнятися з його благородієм. <...> – Та ні, – поклонившись в'яють, сказав Олексій. – Вже нам не подоба проти вас рівнятися, ми й постоїмо* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 325). У п'єсі І. Кочерги «Майстри часу» *ми* щодо себе вживає поручик, звертаючись до графа Лундишева: *Лундишеве. <...> А ви як, поручику? Поручику. Та нічого, граф, не сумуємо* (І. Кочерга, с. 458).

Подajući себе як одного з багатьох осіб, мовець применшує не лише власну соціальну значущість, а й відповідальність за певні вчинки та слова, напр.:

Дядько сидів і їв борщ у чайній.

– *Чого ви, дядьку, такі худі? – спитав у нього племінник (на базар удвох приїхали). Дядько перестав їсти і сказав:*

– *Ми перелякані. – І знову пристав до борщу* (Г. Тютюнник, с. 661);

– *... це ж пекло, тату! Невже ти не відчуваєш? І що робиш у ньому, такий благий та мудрий?*

– *Вахтьори ми, – повідомив старий* (Ю. Андрухович 2006, с. 133).

З такою самою метою мовець може вживати *ми* інклюзивне: він подає дію, що виконує сам, як спільну з адресатом мовлення, поділяючи з ним і відповідальність за помилки. Так висловлюється, наприклад, член приймальної комісії, в оповіданні В. Шкляра, коли з'ясовує, що повідомила абітурієнтові не його оцінку за іспит:

– *Так ми ж з вами не туди дивилися.*

Теж мені, «ми з вами...». Я нікуди не дивився (В. Шкляр 2015, с. 133).

Уживання *ми* замість *я* актуалізує належність мовця до родини, коли він виступає її представником, зокрема в ситуаціях запрошення до господи, двору або столу, напр.:

– *Просимо, просимо, пане добродію! – каже Гвинтовка. – І сіни, й хата перед тобою настіж* (М. Куліш, с. 104);

Го с т р о х в о с т и й. Так я незабаром до вас і на заручини.

Горпина. Про мене, й просимо... (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 562);

– *Просимо до хати!* – ласкаво проказала стара, прочинивши сінешні двері (Г. Косинка, с. 150);

– *Просимо дорогих гостей до двору, – уклонився Федір і обома руками вказав на хвіртку* (Г. Тютюнник, с. 230).

Таке родинне *ми* особа може вживати й тоді, коли не перебуває в колі родини і не виступає її представником, напр.:

– *Просимо вечерять!* – промовив чоловік, виймаючи з торби окрасць хліба, сіль та цибулю.

– *Вечеряй на здоров'я!* – промовили бурлаки (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 488).

У наведеному уривку з повісті «Микола Джеря» Андрій Корчака запрошує Джерю та його товаришів вечеряти, вживаючи множину, хоча суб'єктом дії є тільки він сам. Мовець використовує форму, яку часто вживають у подібних ситуаціях, коли до столу запрошують у власному домі і *ми* вказує на мовця та інших членів родини.

Ми замість *я* у розмові вживають і для наголошення власної соціальної вагомості, обізнаності, досвідченості, що безпосередньо не пов'язані з певною групою осіб. Напр.:

«*Нехай і наших люде знають! // Нехай і сивий, і горбатий, // А ми!.. хе! хе! а ми жонаті! // А ми!..*» *Насилу вліз [сотник] у хату // Та й ліг собі тихенько спати...* (Т. Шевченко, с. 489);

– *Чого це ти, Кайдашенку, лазиш через наші перелази? Наші пороги для тебе дуже низькі, – сказала Мотря. <...>*

– *Та хоч би й високі, то перескочимо* (І. Нечуй-Левицький, 2, с. 162);

– *Знаємо цю вашу печаль, – грайливо озвалася шинкарка і жартома пригрозила мені пальцем* (В. Шевчук 1989, с. 386).

Таке *ми* увиразнює протиставленість комунікантів, акцентує дистанцію між ними, напр.:

Пішла [Олеся] до дяка просити. <...>

– *Добродію! Будьте ж ласкаві...*

– *То йди до інших, а до нас не руш* (Марко Вовчок, 1, с. 52–53);

Та не мішай! Дивись який. Проходь, проходь! Знаєм ми вас, невірних! (Остап Вишня, 1, с. 140);

– *Може, вам допомогти? У нас є сікач.*

– *Нічого, обійдемося*, – сказав я трохи спогорда і поспішив усміхнутися... (Г. Тютюнник, с. 127).

Іншу функцію виконує *ми* в спілкуванні дорослих із маленькими дітьми або хворими, дуже літніми людьми: множина уможливорює зближення комунікантів. Дія подається як спільна, хоча реальним її виконавцем є тільки мовець, напр.: – *Зараз намалюємо веселішого [чоловічка]. Стерла [мати], хукнула в іншому місці, повела пальцем по колу* (А. Дімаров, с. 152); – *Не ворохобся. Зараз і зготуємо щось* (В. Лис 2013а, с. 357); *Зараз зваримо кашку; Під час прогулянки купимо хліба*. Таке залучення до власних дій адресата мовлення водночас увиразнює його соціальну несамостійність. Тому вживання батьківського (опікунського) *ми* може сприйматись як недоречне, образливе, таке, що засвідчує неспроможність співрозмовника.

Коли мовець виступає офіційним представником певної організації, хоче акцентувати свою причетність до неї, реалізується *ми* корпоративне, напр.: *І скаже редактор секретареві: // – Пустить! Воно, положим, ні к лихій годині не годиться, та незручно: старий письменник... Надрукуємо!* (Остап Вишня, 2, с. 12); – *Як ти вчився, ми знаємо, – директор [школи] тяжко й утомлено зітхнув* (В. Слапчук, с. 200); *Цінність такої організації, як Рада Європи, в тому, що ми будуємо висновки нашого аналізу на реальних фактах...* (Український тиждень, № 49 (214), 2011); *Оскільки ми працюємо як галерея мистецтв, то постійно бачимо живопис, графіку, фото різного рівня* (День, 06–07.02.2015); *Останнім часом ми були в Америці, нині, як і торік, гастролюватимемо по Росії* (Слово Просвіти, № 24 (713), 2013).

У мовленні журналіста *ми* має ознаки і авторського, і корпоративного, адже мовець (автор тексту) в такому разі висловлює позицію всього видання, телеканалу тощо, напр.: *Нагадаємо, «Неаполь-скіфський» – це один із об'єктів відвідування на туристичній карті Сімферополя...* (День, 20.01.2011); *Нагадаємо, що з липня 2012 р. при Міністерстві соціальної політики триває робота над законом про зовнішню міграцію* (Дзеркало тижня, № 20 (117), 2013); *Кожному з кандидатів, чий рейтинг ... перевищував соціологічну похибку, ми адресували три десятки злободенних запитань* (Дзеркало тижня, № 18 (164), 2014). Загалом авторське *ми*, зокрема в науковому і публіцистичному текстах, може бути потрактоване як різновид скромного *ми*.

Належність до певної спільноти мовець може розцінювати і як перевагу над співрозмовником. Уживанням *ми* мовець акцентує свій стосунки до певної привілейованої групи осіб, указує на те, що важливою є не його особиста позиція, а інтереси цієї впливової групи. Таке *ми* бачимо в мовленні різноманітних представників радянських владних і каральних структур, напр.: – *Спекулянткам не даємо. Тим, хто обманює державу, не помагаємо* (Є. Гуцало, 1, с. 90); – *Дурню ти! Ми тебе можемо засудити й без твоєї сповіді!* (І. Багряний 1991а, с. 155); – *Запам'ятайте, громадянине Мех, що ми даремно нікуди нікого не відправляємо. Радянська влада суворо дотримується соціалістичної законності. Безпощадні ми тільки з ворогами трудового народу* (В. Лис 2013б, с. 145); *Але ми терплячі. Ніхто не є такий терплячий, як радянська влада і її представники!* (М. Матіос 2005, с. 149). Часткова неозначеність *ми* уможливорює вільне потрактування і якісного, і кількісного складу групи осіб, до якої мовець зараховує себе. Акцентовано передусім її численність і представницьку роль мовця, який має владні повноваження й не несе особистої відповідальності. Заперечення з боку слухача в такому разі інтерпретуються як адресовані не одній особі, а всій тій групі, представником якої виступає мовець. Уживаючи *ми* замість *я*, мовець експлікує свій вищий комунікативний статус. Останній, за словами Г. Почепцова, передбачає менше комунікативних обов'язків і більше прав, зокрема й права керувати мовленнєвими діями партнера [349, с. 42].

Послаблення індивідуальних рис мовця в разі вживання множинних форм призводить до їхнього активного функціонування в маніпулятивній комунікації. Зокрема, деперсоналізоване *ми* замість *я* часто виступає в політичному, ідеологічному, публіцистичному дискурсах для ототожнення поглядів автора з поглядами адресата, залучення його до сфери своїх ідей та цінностей [122, с. 23]. Традиція вживання *ми*, форм третьої особи або й неозначено-особового речення, коли діячем є мовець, свідчить про те, що в певному соціумі не схвалюється вираження індивідуальної позиції. Таке уникання *я*, зокрема, було поширене за радянських часів як засіб демонстрації пріоритету колективної думки та нівелювання особистої відповідальності мовця. Пор.: *Є пропозиція розпочати збори – Пропоную розпочати збори; Я ухвалив рішення – Ухвалено рішення.*

Уживання *ми* в тоталітарному дискурсі уможливорює реалізацію таких важливих ознак, властивих його мові, як ілюзія участі слухача в названих діях, поляризація, створення образу ворога. Типізацію людини, вбудовування її до певної узагальненої схеми (етнічної, гендерної,

соціальної), нейтралізацію індивідуальності вважають характерними рисами тоталітарної мови [127, с. 59]. Невизначена множинність *ми*, що охоплює мовця та слухачів або й необмежену кількість третіх осіб, підтримувана контекстом, ситуацією мовлення, набула особливого значення в промовах, публіцистичних або й художніх текстах радянської доби, напр.: *...варто ще раз перечитати прикінцеве слово Генерального секретаря тов. Косіора на XI з'їзді КП(б)У, щоб побачити всю абсурдність такого припущення. Тов. Косіор сказав: «Ми не можемо ніяк погодитись з тим, що всякого, хто не входить до ВУСППу, треба відкинути від себе, а якщо він член партії, то й викинути з партії. Ми ніколи на такому погляді не стояли й не стоятимемо»* (М. Хвильовий, 2, с. 824); *По Леніна шляху ми в нездоланній силі // Йдемо вершинами, цураючись низин, // Вслід яснокрилому ми стали яснокрилі* (М. Рильський, 1, с. 161).

Основною сферою функціонування радянського зразка тоталітарної мови вважають газетно-публіцистичний дискурс. У ньому найвиразніше виявляються риси новомови – структури, в якій усі мовні засоби підпорядковано змістові тоталітарної ідеології [191, с. 19]. Ужите в тексті газетної передовиці *ми* створювало враження численності чітко не названої, поєднаної за ідеологічними ознаками групи осіб, до якої належить автор тексту. Таке ідеологічне *ми* стосувалося всіх громадян водночас, отже, читач відчував свою причетність до описаних подій, названих дій та оцінок. Водночас уживання займенникового іменника першої особи, що на поняттєвому рівні протиставлений третій особі, увиразнювало опозицію пропагованих і «класово» або «ідеологічно чужих» поглядів та цінностей, актуалізувало поляризовану картину світу, яка чітко поділена на *ми* і *вони*.

Коли *ми* не стосується ситуації безпосереднього спілкування, воно не співвіднесене з референтом, отже, не виконує власне дейктичної функції. У такому разі встановлення його змісту потребує звернення до фонду знань слухача або читача. Такому *ми* не властива конкретна референція, воно стосується адресанта мовлення лише опосередковано, оскільки мовець зараховує себе до певної групи осіб, напр.: *За що ж боролись ми з ляхами? // За що ж ми різались з ордами?* (Т. Шевченко, с. 227); *І ось цей розлом суспільства на «ми» і «вони» – фатальний* (Л. Костенко 2011, с. 14); *Ми ганьбили Творця на землі* (В. Герасим'юк, с. 308); *І досить нам урешті-решт марити золотими черевичками від цариці, як ото гоголівська Оксана* (Порадниця, № 40, 1915). За словами К. Бюлера, *ми* перебуває на крок далі від значення чистого вказівного знака, ніж *я*, бо вимагає формування класу людей, що є рисою називних слів, мовних

поняттєвих знаків [72, с. 129]. Саме ця властивість виявляється в разі його функціонування за межами канонічної комунікативної ситуації.

Такі нереферентні вживання *ми* поділяють на три типи: екзистенційне *ми*, що окреслює певний клас осіб зі спільними поглядами, переконаннями тощо, універсальне *ми*, що вказує на множину всіх осіб, і родове *ми*, яке стосується чітко позначеного класу осіб [122, с. 12–13]. Лише в останньому випадку групу людей, до якої зараховує себе мовець, називає повнозначний іменник, напр.: *Нам, хліборобам, що з мечем почати?* (І. Франко, 1, с. 110); *Нам, металургам, не личить чвари розводити* (О. Гончар 1992, с. 90); *Наївний ми народ, українці. Мріємо про свободу в умовах глобалізації* (Л. Костенко 2011, с. 107). М. Телеки та В. Шинкарук називають таке *ми*, яке адресант використовує в спілкуванні «для сукупної віднесеності мовців до певної соціальної групи (професійної, політичної) і передачі різних почуттів (гордості, солідарності)», представницьким [414, с. 51].

Часто група осіб, до якої вважає себе причетним мовець, не названа, проте зрозуміла читачеві або слухачеві завдяки контексту або спільному з мовцем фонду знань. Саме так ідентифікується зміст універсального й екзистенційного *ми*. Універсальне *ми* називають також філософським, оскільки концептуалізація відповідного прономінатива характерна для філософського осягнення людини – усвідомлення її сутнісних рис. Зокрема, позаособове вираження, де суб'єктом свідомості часто постає «ти», «ми», «ви» у значенні 'будь-хто', 'кожен' як носій усезагального, визнано характерною рисою філософської лірики [397, с. 16]. Висловлювання із філософським *ми*, що стосуються будь-якої людини, отже, й кожного з учасників комунікації, близькі до узагальнено-особових, однак відмінні від них загальною універсальністю змісту. Напр.: *Нам годі побороть свою природу, // бунт вічно палять, вічно ломим крила // і знов спадаєм на землі колоду* (Б.-І. Антонич, с. 45); *Ми від народження берем // правічний гріх* (В. Стус, с. 69); *Не понесемо на той світ із собою медів і не поволочимо пуховиків* (Ю. Мушкетик, с. 275); *Рятуючи себе, ми рятуємо цілий світ* (Г. Пагутяк, с. 82). Узагальненість граматичної особи засвідчує передусім нерелевантність персонального статусу суб'єкта в межах певного комунікативного акту: предикативна ознака може стосуватись і мовця, і співрозмовника, когось із третіх осіб, але не обов'язково властива водночас усім людям.

Як указує Ф. Бацевич, механізми дейксису й анафори зазвичай тісно пов'язані зі спільними для всіх носіїв певної лінгвокультури або громадян якоїсь держави пресупозиціями різних типів [32, с. 130]. Останні

важливі передусім для розуміння екзистенційного *ми*, яке називають також ціннісним, ідеологічним [123, с. 209]. *Ми* в тому самому реченні в різні періоди життя суспільства наповнюється відмінним змістом. Зокрема, різне розуміння *ми* характерне для висловлювання *Ми переможемо* в умовах Другої світової війни й сучасної України. Якщо в першому випадку *ми* стосувалося громадян СРСР, то в другому – громадян України.

Отже, у творенні низки семантико-прагматичних різновидів категорійного значення першої особи бере участь граматичне значення множини. У такому разі форма множини часто не відбиває реальної кількості осіб, а засвідчує наявність додаткових, прагматично зумовлених значень, що стосуються мовця в контексті певного комунікативного акту. Уживання *ми* замість *я* відповідно до умов спілкування та намірів мовця уможливорює як акцентування його виняткової соціальної функції та комунікативного статусу (царське *ми*), так і зневиразнення ролі мовця як окремої індивідуальності (різновиди скромного *ми*), що, проте, не завжди означає зниження його комунікативного статусу. Поза умовами ситуації міжперсонального спілкування формується особлива функційна сфера нереперентного вживання *ми*, що опосередковано стосується мовця. *Ми* вказує на кількісно необмежену групу людей, об'єднаних за певною ознакою, до якої причетний і мовець.

4.2.2. Семантико-прагматичні параметри транспозиції у вказуванні на мовця

У низці ситуацій мовець для вказування на себе вживає не спеціалізовані мовні засоби, а одиниці, первинною функцією яких є репрезентація граматичних значень другої або третьої осіб. У таких випадках семантика першої особи істотно ускладнюється з огляду на значення транспонованої одиниці.

На відміну від займенникового іменника *я*, що вказує тільки на комунікативну роль мовця, власне-іменники виражають граматичне значення третьої особи, номінуючи його. Використання цих частин мови в невластивій їм функції уможливорює ідентифікацію мовця як суб'єкта, об'єкта або адресата названої в реченні дії та актуалізацію його соціальної ролі: автора тексту, батька, учителя, судді тощо.

У ситуації, коли спілкування мовця й адресата мовлення відбувається опосередковано, через письмовий текст, мовець може ідентифікувати

себе за допомогою іменника *автор*. Його вживають у текстах наукового, публіцистичного та художнього стилів, напр.: *Мрію написати колись бодай одну повість та десятків зо два оповідань, написати їх так, щоб авторові не соромно було говорити від імені української літератури...* (Г. Косинка, с. 12); *Автор намагався долучитися до розв'язання основних проблем, окреслених у відповідях провідних аспектологів на питання згаданої вище анкети* (М. Калько, с. 9); *...Події складаються так, що авторові цих рядків доводиться бути в зоні АТО...* (День, 18.06.2014). Позначаючи мовця, цей іменник функційно подібний до авторського *ми*: у науковому і публіцистичному тексті він сприяє об'єктивації викладу, у художньому – інтимізації. Водночас іменник *автор* у такому разі виявляє й специфічні риси: уживаючи власне-іменник, мовець безпосередньо маніфестує своє авторство, власну позицію, декларує одноосібність створення тексту, що не характерно для *ми*, яке покликане послабити увагу до мовця як окремої особистості. Для позначення мовця іменник *автор* уживають рідше, лише в письмовій формі, натомість *ми* активно функціонує в усному мовленні наукового і публіцистичного стилів.

Реченнями з іменником *автор* послуговуються в передмовях або післямовях до монографій, рідше публіцистичних або художніх творів, коли мовець повинен виразно ідентифікувати себе як особистість і творця тексту, зокрема в разі висловлення подяки, напр.: *Автор щиро вдячний науковому консультантові – Світлої пам'яті академіку Арнольдові Гриценку...* (М. Калько, с. 13); *Автор висловлює щиру подяку всім, хто сприяв творенню монографії...* (В. Герасимчук, с. 8); *Автор висловлює щиру подяку друзям свого дитинства, без консультацій та позитивного впливу яких не написався б цей роман...* (А. Кокотюха, с. 334). Актуалізація адресантної персональної функції згаданого іменника здійснюється завдяки загальному змістові тексту, прямому вказуванню авторства, лексичній семантиці субстантива, який, на думку В. Хіміка, можна назвати прономіноїдом [444, с. 109–110]. Оскільки йдеться лише про одну з функцій іменника *автор*, реалізація якої потребує впливу низки прагматичних чинників, на нашу думку, така кваліфікація граматичної специфіки цього слова не зовсім доречна. До того ж указувати на автора повідомлення за певних умов здатні й інші власне-іменники.

У розмові з дітьми ідентифікація комунікативної ролі мовця часто поєднується з називанням соціальної ролі. Зокрема, терміни спорідненості (*мати, батько, бабуся, дідусь* тощо) заступають займенникові іменники першої особи, якщо мовець спілкується з маленькими дітьми, напр.: *Ма р у с я. (кидається назустріч своїм дітям) <...> Сюди, сюди!*

До мамі! (М. Старицький, с. 394); *Цить, квітко! Мамі пана геть прогнала* (І. Франко, 1, с. 263); – *Андрійку, тато ж добрий, правда? Не сердься на тата. Ми з мамою трошки посварилися, та зараз помири-мось. А потім татко спече зайчи... зайця, і ми з тобою його згамцяєм* (Ю. Винничук, с. 19).

Персональність належить до тих мовних явищ, які внаслідок когнітивної складності дитина не може засвоїти до певного віку. На найбільш ранніх стадіях мовленнєвого онтогенезу діти з метою самореференції вживають своє ім'я, позначають співбесідників за допомогою особових імен або термінів спорідненості, оскільки ще не досягнули дейктичну природу займенникових слів і не здатні до спеціального маркування особи за її роллю в мовленнєвому акті [142, с. 184–186]. Інколи діти вживають і займенникові іменники третьої особи *він, вона*, переймаючи той спосіб референції, який використовують щодо них інші. За спостереженнями Н. Формановської, дитина називає себе власним ім'ям приблизно до трьох років, уникаючи займенникового іменника *я* [439, с. 247].

Складність оволодіння дейктичними словами зумовлена тим, що воно ґрунтується не на звичайному наслідуванні, як у випадку із власними іменами. Дитина повинна досягнути закономірності вживання займенникових іменників самостійно, зіставляючи їх із ролями учасників діалогу. Вона переходить від пасивного засвоєння мови до активного, коли усвідомлює себе як мовця, слухача або предмета мовлення (того, про кого говорять), і розуміє, що слова і ситуація, якої вони стосуються, можуть належати іншій людині [436, с. 47–48]. Отже, дорослі в розмові з дитиною використовують зрозумілий їй спосіб позначення учасників комунікації. Характер названої соціальної ролі, пов'язані з нею права та обов'язки не мають першорядного значення. Так само мовці можуть уживати й інші зрозумілі для дитини слова, що позначають дорослих, наприклад особові імена.

Іншу функцію виконують згадані терміни спорідненості, які мовець уживає для самореференції, в розмові зі старшими або й дорослими дітьми, невісткою або зятем, напр.: *Я давай навчати невістку: «То ти, вража дочко, таке матері говориш? <...> ти здорова, як корова, то й повинна робити за себе й за матері»* (І. Нечуй-Левицький, 2, с. 431); *Е д і т а. Ти матері се кажеш?* (Леся Українка 1989, с. 334); *Г а н н а. Мати наобісіла? Добре! Треба й собі іти у приїми десь* (І. Карпенко-Карий, с. 214); *Ти вже дідувати хочеш? Ти вже розумніша за батька?* (С. Васильченко, с. 254). У суспільній свідомості соціальний статус батьків є вищим, ніж соціальний статус дитини. Вони мають більше

прав і обов'язків, вищий рівень відповідальності. Актуалізація соціальної ролі матері або батька зумовлює увиразнення вищого комунікативного статусу мовця в діалозі й виконує функцію регулювання поведінки співрозмовника: спонукає його поводити себе відповідно до соціальної ролі дитини.

Самореференція мовця за допомогою слів *мати*, *батько* можлива в розмові не тільки з дітьми. Мовець пояснює власні дії, стан, називаючи соціальну роль, що зумовлює особливий зв'язок із дитиною, передбачає певні почуття й поведінку щодо неї, напр.: – *Гляди вже, пане гетьмане, свого запорожця, – каже понуро Шрам, – а в пана Петра єсть батько* (П. Куліш, с. 84);

– *Ні, чого ж... Тільки могла б покинути їх [дітей] чи в притулок здати. Самі повиростають, без тебе.*

– *Хіба в них матері нема, щоб у притулок?* (Є. Гуцало, 1, с. 33).

Уживання власне-іменника замість займенникового може й спонукати мовця припинити певні дії, які не відповідають прийнятим у суспільстві нормам поведінки з матір'ю, батьком, порушують їхні права, напр.: *Ти хочеш узяти в матері дитину й оддати своїй любовниці...* (В. Винниченко, с. 195). У наведеному висловлюванні мовець намагається вплинути на поведінку співрозмовника, наголошуючи на своїй винятково важливій соціальній ролі та правах на дитину.

Рідше мовець водночас із самореференцією актуалізує притаманну йому соціальну роль дитини. Зокрема, такий спосіб самоідентифікації можливий у розмові з батьками напр.: *Поліксена. Ой лихо тяжке! Батеньку! Матусю! Наложницею стане ваша доня!* (Леся Українка 1989, с. 316); *Наталія. Не журіться, мамо, не вбивайтеся... Коли ваша дочка не знала, як вішатися на шию другим, то свекруха всьому научить!* (Панас Мирний, с. 677); *Мамо, не плач... Твій син піде на смерть з піднятим чолом і з чистим серцем* (М. Коцюбинський, 2, с. 197); *За пораду декую, тико у вашої дочки ще й свій розум є* (В. Лис 2013а, с. 88). Адресант мовлення акцентує свою близькість до співрозмовника, соціальну значущість і особливу міцність родинних зв'язків, спонукаючи його до співчуття, розуміння дій мовця тощо.

Подібне вживання власне-іменника замість займенникового характерне для імітації дитячого мовлення, яке покликане спонукати співрозмовника поблажливо ставитись до мовця, опікуватись ним, тобто діяти у вимірах дорослий – дитина, напр.: *Квятковська. Бідненький Абрамочка! А заступатися за манюню будете?* (М. Старицький, с. 310); *Будьте ви людьми, зваріть Любі кави, бо у Люби пальчики болять!*

(Люко Дашвар 2010, с. 29). Самореференція мовця за допомогою іменників, що номінують соціальні ролі матері або батька, в розмові з дорослими акцентує залежність співрозмовника від мовця, звучить іронічно, напр.: – *Ну, здрасстуй, моя дівчинко. Чому ти не обіймеш любого татуся?* (В. Лис 2013б, с. 83).

Власне-іменник замість я вживають і для наголошення свого похилого віку, а отже, й поблажливого ставлення, об'єктивзації потреби в допомозі, права її просити й обов'язку молодшого співрозмовника її надати, напр.: – *Така співаю, отр-роче? Ану ж підсоби дідові!* (Г. Тютюнник, с. 90); *Ле в. Спасибі. // Ти догоджаси дядькові старому* (Леся Українка 1989, с. 665); – *Далєбі, не треба. Все одно і в окулярах вже погано бачу. На прочитай бабі, а я послухаю...* (І. Сенченко, с. 213); – *А може, солдат pomoже дідові кавуни з коня зняти?* (М. Вінграновський 1985, с. 112); – *Ну, йди собі з Богом, зморилася баба, до лавки ци теплої печі старечі кістки тягне,* – сказала Луциха (В. Лис 2013а, с. 19).

За допомогою власне-іменника мовець може об'єктивувати своє бачення ситуації, напр.: *А гостинця взяли од баби, ще й бабу лаєте,* – сказала Кайдашиха і заплакала (І. Нечуй-Левицький, 2, с. 259); *Г а н н а. Е, теща, любий зятю, залиши річ в кубельці молодих* (М. Старицький, с. 374); *«Ваше високородіє! – кажу і сам чую, що голос мій тремтить: от-от заплачу. – Тридцять вісім років, – кажу, – служив Райко народній школі, оддав їй здоровля, молодість, і хоч бідний він чоловік, проте не запламує на старість своє ім'я за якихось там двадцять карбованців! Не вкрав я ті гроші – позичив...»* (С. Васильченко, с. 65);

подати ситуацію з погляду адресата, називаючи себе так, як назвав би він, напр.: *Р і ч а р д. Ну, то й забудь їх, матінко, не гнівайсь. // Хіба ти свого Річарда не знаєш? // Він трошки в батька вдавсь* (Леся Українка 1989, с. 330); *М е л а н к а. <...> Свою Меласю... поцілуй... прощай... І свічку цю... що я тобі...* (І. Кочерга, с. 433);

Дід як підскачить.

– *Я хіба не казав, що часнику треба посадити?! А ви що, Іване Петровичу, відповіли? «Обійдеться й без часнику!» А тепер дід винуватий! Неправильно, Іване Петровичу! У діда часник єсть! Та не для всіх!* (Остап Вишня, 4, с. 23);

заповнити співрозмовника, що розуміє його почуття й оцінки, які збігаються або й не збігаються з оцінками мовця, напр.: – *Чого ти смієшся, сину? Що дід такий дурний?* (І. Багряний 1991б, с. 110); *Звичайно, вам з мене користі мало, цей незугарний Духнович частіше для вас тягарем був...* (О. Гончар 1978, с. 155); *А ти ж маєш добре прожити своє*

безтурботне життя заради спогадів про божевільне дівчи́сько на темних сходах (І. Роздобудько, с. 7); – *А ти що думаєш – ді́д вічний?* (В. Нестайко, с. 173).

Самореференцію за допомогою власне-іменника мовець використовує й для того, щоб актуалізувати гендерні ролі учасників діалогу. Така мовленнєва поведінка характерна, зокрема, для мовців-жінок, коли співрозмовниками є чоловіки, напр.: *Тобі байдуже, що тебе жі́нка благає, бо жі́нка тобі нелюба* (Марко Вовчок, 1, с. 112); *В а р к а. Вже коли дівчина тобі говорить, то повір!* (І. Карпенко-Карий, с. 201); – *Слухайте, слухайте, майте відваги бодай стільки, щоб вислухати, що вам скаже жі́нка* (П. Загребельний, с. 403); – *Дама хоче випити! – голосно вигукнула вона* [Роксолана] (В. Даниленко, с. 160). Мовець актуалізує свій гендерний статус, коли це посилює його комунікативні позиції, й уникає цього, коли гендерні ознаки, на його думку, не впливають на поведінку співрозмовника або можуть викликати небажану реакцію.

Отже, у діалозі мовець уживає замість я власне-іменник, що номінує його соціальну роль, найточніше відповідаючи ілокутивній меті та посилюючи комунікативні позиції. З-поміж притаманних йому соціальних ролей мовець обирає ту, яка надає переваги в конкретному акті комунікації, зважаючи на обставини його перебігу. Він спирається на типові моделі поведінки, прийняті в певному соціумі в спілкуванні з виконавцями цих ролей, напр.: *Г о р п и н а К о р н і ї в н а. Так оце у вас краде не весілля, ховане вінчання! Так оце ви недурно справляєте весілля крадькома од своєї сестри!* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 593) – від сестри весілля не приховують; *К в я т к о в с ь к а (підморгуючи). Бач, мене дорікаєш, а сама подрузі не хочеш признатись* (М. Старицький, с. 286) – подрузі признаються; *А зараз пан староста хотів би пообідати в твоєму товаристві* (В. Земляк, с. 486) – пообідати зі старостою – це честь; – *Що? А-а... Що ж ти, барбос, агітувати здумав слідчого, га?!* (І. Багряний 1991а, с. 228) – слідчого не агітують, а бояться; *Як ти смієш ображати дружину фронтовика?! (Ю. Яновський, с. 34) – дружину фронтовика не ображають.*

Особливі функції виконує вживання власне-іменника замість займенникового іменника першої особи в інституційному дискурсі, де «адресатом та / або адресантом виступають суспільні інститути або людина, чия роль зумовлена її статусом представника такого інституту» [140, с. 235]. Офіційність спілкування передбачає високий ступінь контролю й самоконтролю мовленнєвої поведінки комунікантів і відповідного добору мовних засобів для побудови висловлювань. Уживаючи власне-іменник,

що номінує соціальну роль, замість займенникового іменника першої особи, мовець акцентує офіційність комунікації, чітко вказує на свої повноваження, спонукає адресата (адресатів) мовлення до поведінки, що відповідає таким умовам комунікації, напр.: *Цар дарує і прощає, // Що коли ти завинив* (І. Франко, 1, с. 449); *Прошу, Марійко... І встань, коли з тобою розмовляє вчитель* (Є. Гуцало, 1, с. 514). У певних типах офіційного спілкування мовленнєва поведінка мовця чітко регламентована, він послуговується стандартними формулами, що передбачають певний спосіб самореференції, напр.: – *Старший сержант Орлюк з'явився за вашим розпорядженням!* (О. Довженко, с. 274); *Він [Петухов] зняв з плеча гвинтівку, напустив на обличчя сердитого виразу й суворо проказав завчену фразу: – Крок управо, крок уліво вважається за втечу, конвой застосовує зброю!* (Б. Антоненко-Давидович, с. 294–295); – *Суд іде на нараду, – оголосив майор, зводячись* (А. Дімаров, с. 107).

Загалом діловому спілкуванню як професійній комунікативній діяльності властиві стандартизованість і конвенційність, що забезпечують регульованість і керованість. Вони різною мірою виявляються в офіційному й напівофіційному спілкуванні. З-поміж видів офіційного спілкування вирізняється строго формальне ритуалізоване спілкування [214, с. 4–17]. Часткова ритуальність, зокрема, властива судовому дискурсу, що зумовлено високим ступенем його регламентації. Така ритуальність виявляється в специфічних комунікативних діях неетикетного характеру і в етикетних ритуальних діях [145, с. 14–20]. Для ситуації судового спілкування соціальні ролі, зміна комунікативних ролей є чітко визначеними і законодавством (у процесуальних кодексах описані сценарії поведінки кожного з учасників судового дискурсу), і традиційними уявленнями про суд та його учасників. Вираження статусу учасників судового дискурсу має вербальну природу, виявляючись на стилістичному, лексичному й інших рівнях [146, с. 260–264]. Центральною особою, яка визначає легітимність і впорядкованість будь-якого судового процесу і втілює правосуддя, зокрема за допомогою мови, є особа судді [149, с. 77]. Одним із загальноприйнятих засобів маркування соціального статусу судді в процесі судового розгляду є його самореференція за допомогою власне-іменника. Обмежене вживання займенникових іменників першої особи в мовленні судді не тільки сприяє об'єктивації названої дії. Указування на себе за допомогою власне-іменника є елементом певних ритуальних комунікативних дій – традиційних реплік судді, що є обов'язковими елементами судового засідання, напр.: *Суд іде до нарадчої кімнати; Суддя встановив; Суд уважає встановленим таке...*;

Суд постановив. У центрі уваги перебувають службові функції виконавця дії, а не його особистість. Прикметно, що протягом засідання суддя може вживати й висловлювання із займенниковим іменником *я*, проте під час виголошення ухвали суду така форма самореференції не прийнята. Уживання власне-іменників *суддя*, *суд* засвідчує офіційний характер промовленого, його юридичну чинність.

У деяких ситуаціях мовець уживає власне-іменник для того, щоб адресат мовлення міг його ідентифікувати. За відсутності візуального контакту між комунікантами або коли співрозмовник не впізнає мовця, у ситуації знайомства займенниковий іменник не може виконувати функції ідентифікації особи, тому мовець послуговується іменниками, що номінують його соціальну роль, або власним іменем, напр.:

– *Та хто се такий? Щось я тебе не пізнаю.*

– *Убий Оксану! Роздави її п'ятою...* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 306–307);

Чого ж утікаєш? // Хіба забув Катерину? // Хіба не пізнаєш? // Подивися, мій голубе, // Подивись на мене – // Я Катруся твоя люба (Т. Шевченко, с. 79);

Г о с т р о х в о с т и й (до Оленки). *Свирид Іванович Гострохвостий* з своєю особою! (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 551);

Перебиває дзвінок телефону.

– *Слухаю!*

– *Це ви, Якове Васильовичу?*

– *Я!*

– *З вами говорить Олександра Михайлівна* (В. Винниченко, с. 141);

Білінський, Теодорович, реши́та бандюг, з вами говорить шеф кримінального бюро чернівецької поліції, здавайтеся, я гарантую вам життя! (В. Кожелянко, с. 40).

Уживання власного імені в початковій репліці телефонної розмови властиве діловому спілкуванню: мовець економить власний час і час співрозмовника, одразу ідентифікуючи себе, напр.: – *Сокирко слухає* (В. Шкляр, с. 36); – *Сердюк слухає!* (Люко Дашвар 2010, с. 67). Така ідентифікація мовця властива й епістолярному текстові. Автор листа називає своє ім'я в перших або останніх рядках, напр.: *Сусіди любі! Пише вам Олесь* (І. Франко, 1, с. 244); *Не забувайте ж на правдивого поклонника таланту Вашого щирого М. Коцюбинсь[кого]* (М. Коцюбинський, 3, с. 318). Рідше автор тексту актуалізує одну зі своїх соціальних ролей, що важлива для сприйняття висловлювання й однозначно ідентифікує мовця, напр.: *Дорогий Юрію Івановичу! Гораций дав Вам епіграфа для*

«Майстра корабля». Перекладач Горация посилає Вам свіжо зроблений переклад всієї поезії... (М. Зеров, с. 1060).

Найчастіше вживання власного імені замість я зумовлене бажанням мовця об'єктивувати повідомлене, дистанціюватися від власних дій, почуттів і оцінок, напр.: ...*Найдеши собі шляхтяночку, // Забудеши Оксану!* (Т. Шевченко, с. 117); *К а с с а н д р а. Кассандрі байдуже, що випадає, // що ні, – вона лиш те чинити мусить, // що їй на долю випало* (Леся Українка 1989, с. 248); *А х м е т. В Ахмета гостре око, // А ще гостріш у серці почуття...* (М. Старицький, с. 393); *Потім з Павлушки виїшов Остап Вишня* (Остап Вишня, 4, с. 443); *А хіба Штені нічого втрачати?* (О. Гончар 1978, с. 52); *Що Нестору робить, куди діваються? Пішов я служить царю небесному* (В. Дрозд, с. 41). У такий спосіб автор висловлювання може акцентувати свої достоїнства, виняткові здібності, напр.: *Г а н н а. <...> Я тобі не Явдоха, – Ганна свого докаже...* (І. Карпенко-Карий, с. 227); *С н и ч а к і в с ь к и й* (нібито скромно). *Спичаківський такий* (І. Кочерга, с. 512); *А ви ще питали, куди та куди я вас везу. Жора знає, куди везе!* (М. Вінграновський 1985, с. 78); або й іронізувати над власними діями, напр.: *Ба, який він рішучий, той Григір* (Г. Тютюнник, с. 803).

Самореференція за допомогою власне-іменника не завжди покликана безпосередньо впливати на поведінку співрозмовника, хоч «у будь-якій комунікативній ситуації люди не тільки обмінюються інформацією, але й регулюють свої стосунки» [81, с. 23]. Вона засвідчує усвідомлення й актуалізацію мовцем одного з аспектів свого суспільного життя, пов'язаних з ним можливості та обов'язки, напр.: *Нап'юся гарно, виплюсь ще краще: рівчак під боки, камінь під голову, небом загорнуся – сплю, всі минайте його сіятельство, пана матульняка, дідича міського риншотуку!..* (М. Коцюбинський, 1, с. 144); *Другого дня новий співробітник «Зорі» прокинувся після полудня* (М. Трублаїні, с. 20); *Сентиментальний чоловік виїшов надвір і рушив у бік Рогнідинської* (В. Шкляр, с. 132).

Особливу функцію виконує власне ім'я автора в тексті художнього твору, де персональні опозиції ускладнюються відношеннями автор – ліричний герой, автор – персонаж, напр.: *Антонич був хрущем і жив колись на вишнях, // на вишнях тих, що їх оспівував Шевченко* (Б.-І. Антонич, с. 166); *Згадується з Андруховича: «Я щодня тут їжджу попри в'язницю. Мене вчать любити всю цю країну». Гарні рядки, чорт забирай* (Ю. Андрухович 2006, с. 46). Щодо автора художнього твору такий іменник виражає значення першої особи, з позиції персонажа, ліричного героя, оповідача реалізує семантику третьої особи. Отже,

властиве транспозиції експлікаторів персональності ускладнення семантики реалізується відразу в кількох вимірах.

З-поміж випадків використання мовних одиниць зі значенням третьої особи для вказування на мовця вирізняються вживання неозначено-особових речень. У сфері персональної концептуалізації дій людей суб'єктові першої особи *я*, якому властиві гранична означеність, перебування в центрі комунікативного акту, протистоїть неозначено-особовий суб'єкт. Використання неозначено-особового речення для позначення дій мовця яскраво виявляє протиставленість цих суб'єктів за ознакою суб'єктивність / об'єктивність. *Я* асоціюється з суб'єктивністю, а множина третіх осіб – із об'єктивною та авторитетною думкою. Уживаючи неозначено-особовий спосіб подання ситуації для репрезентації своїх дій, мовець змінює перспективу зображення, описує ситуацію з погляду іншого. Такий спосіб відчуження власних дій використовують для об'єктивації висловленого, послаблення уваги до себе як справжнього агенса або підсилення вагомості сказаного, напр.: *М а т и. А ти, брату-ню, вже б не відзивався, // коли не зачіпають!* (Леся Українка 1989, с. 685); – *Та ну-бо, не жартуй, коли тебе просять!* – *вже сердилась Степанида* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 291); *Ну стій же спокійно, не шамочись, поки скинуть з тебе ланцюг...* (М. Коцюбинський, 2, с. 236); – *Не торгуйся зі мною, Сонько, давай те, що просять* (Є. Гуцало, 2, с. 286); – *Спиш! Йому довірили пост, а він спить* (Я. Стельмах, с. 111); *Ось хата, де тобі раді* (В. Дрозд, 1, с. 240–241). На відміну від випадків, коли мовець згадує себе у висловлюванні, репрезентуючи одну зі своїх соціальних ролей або вживаючи власне ім'я, за такого подання ситуації мовець безпосередньо не ідентифікує себе як суб'єкта дії. Адресат встановлює діяча з огляду на обставини комунікативної взаємодії.

Таку форму представлення власних дій обирають нерідко ті учасники спілкування, які мають вищий комунікативний статус, напр.: *М а р т и н. І слухать не хочу! Иди роби, що велять* (І. Карпенко-Карий, с. 174); – *Мовчать!... – повторив перший погрозово. – Слухать, коли приказують!* (І. Багряний 1991б, с. 32);

– *Хай проведуть мене до того в печері, – сказав тверезим голосом Ярослав.*

– *Пізно ж, князю, і йти далеко. Над саму кручу дніпровську.*

– *Сказано тобі!* (П. Загребельний, с. 494).

У книжних стилях для позначення дій мовця частіше, ніж згадані вище неозначено-особові структури, вживають речення з предикативами на *-но*, *-то*, де характеристики суб'єкта зазнали повної нейтралізації

на формально-граматичному рівні. Ефекту об'єктивації дії в такому разі досягають без транспозиції на рівні морфології та емоційного забарвлення. Я-суб'єкт сприймається як усунений. Його важливість для реалізації стану і соціальний статус не акцентовано, як у неозначено-особових реченнях. Уживання особової форми дієслова в нетиповому для неї значенні комунікативно дуже помітне й висловлювання має високий рівень експресивності, характерний для розмовного мовлення. У висловлюваннях із предикативами на *-но*, *-то* особа мовця-діяча зневиразнена, вона перебуває на другому плані. Попри свою комунікативну унікальність, значення першої особи ніби винесено за дужки актуальної інформації. Саме ця здатність висловлювань із предикативами на *-но*, *-то* за відповідних прагматичних умов дистанціювати мовця від наслідків його діяльності зумовила регулярність їхнього вживання в наукових текстах, напр.: *У пропонованій монографії вперше в українському мовознавстві досліджено систему аспектуальних класів...* (М. Калько, с. 12); *В результаті дослідження виявлено причини і визначено етапи колонізації українцями Придунайських земель протягом XVIII – початку XX ст. ...* (О. Бачинська, с. 3); *Розроблено програмне забезпечення для визначення взаємозв'язку між конструктивними та деформаційними параметрами елементів шарнірного гвинтового робочого органу* (М. Гевко, с. 3). Такі висловлювання характерні також для офіційно-ділової сфери: їх уживають у звітах, для відзначення нотаріальної реєстрації документів, як грифи узгодження, схвалення тощо, напр.: *Протягом року подано до друку п'ять публікацій; Зареєстровано в реєстрі; Стягнуто плату; Узгоджено* (Сучасне діловодство, с. 10, 138, 139).

У міжперсональному спілкуванні висловлювання з предикативами на *-но*, *-то* мовець-діяч уживає в тому разі, коли актуалізація причетності до реалізації дії видається йому зайвою через очевидність, напр.: *– Скільки тобі казано: щоб і ноги твоєї не було в цього архаровця! – розсердилася Кіндратівна...* (Г. Тютюнник, с. 150); *– <...> Проберешися на Запоріжжя, вступивши у січове товариство. А там вибереши влучну хвилину і прикінчиши Звенигору... <...> – Чую... Все буде зроблено, як ви наказуєте!* (В. Малик, 1, с. 322). У п'єсі І. Карпенка-Карого «Сто тисяч» Герасим Калитка домовився із Савкою, що той випробує фальшиві гроші, отже, згодом кожен зі співрозмовників чітко розуміє, хто саме є суб'єктом результативного стану: *С а в к а. <...> Куме, пиймо: це на ті гроші куплено* (І. Карпенко-Карий, с. 272). Такі висловлювання мовець уживає й тоді, коли намагається не привертати уваги до себе через скромність, напр.: *М а л ь в а н о в. Я зараз їду. Візьміть мені квиток на*

скорий. (Дас йому гроші) Хламушка. Добре. Зараз <...> Хламушка. Все зроблено (І. Кочерга, с. 548); Стукаю тужалном у віконницю: – Діду, діду! Вам соломи привезено! (Г. Тютюнник, с. 89); приховати свою справжню роль у реалізації дії, напр.: – Князівська воля дорога нам, – сказав ігумен, забираючи калиту. – Передай князеві, що волю його буде уважено (В. Шевчук 1989, с. 31); – Пишіть, – звернувся комісар до лікаря. – Цього року, 22 січня, покарано на смерть розстрілом гайдамаку по своїй охоті Олесья Привадного за непослух і опір (В. Підмогильний, с. 53); Так минуло кілька хвилин, коли з дверей показалась голова коменданта, який голосно сказав: – Строк, який вам було дано, минув (М. Трублаїні, с. 27).

У деяких випадках установити, хто саме є або буде діячем (мовець чи треті особи), не можливо ні з контексту, ні з ситуації спілкування. Синтаксична структура, позбавлена формально-граматичних показників особи, має деяку двозначність, що й дає змогу мовцеві приховати справжніх суб'єктів, аби применшити свою роль у реалізації дії або подати чужі дії як власні досягнення, напр.: – Усе буде зроблено! – підхопив писар... (М. Коцюбинський, 1, с. 203); Безперечно, комусь там приємно чути, як Павлушенко тут чітко карбус в апарат: – Беру до уваги. Буде зроблено (О. Гончар 1978, с. 28).

Мовець може репрезентувати власні дії, вживаючи узагальнено-особове речення. О. Шахматов констатував, що в російській мові друга особа замінює першу в реченнях, які виражають повторювану дію, можливість або необхідність настання дії, коли заміна стосується першої особи множини. Причину цього вчений убачав у внутрішньому мовленні: «мовець, виявляючи свою особистість, говорить у першій особі; але заглиблюючись у себе, у свої спогади, відтворюючи свої внутрішні переживання, природно вживає другу особу, роблячи себе об'єктом свого мовлення, свого повідомлення» [457, с. 73]. За словами М. Телеки та В. Шинкарука, таке самовираження адресанта уможливорює віднесення події в певній ситуації і до конкретної особи, і до інших, передбачаючи що адресат/ти перебував/ли в подібному психологічному стані [414, с. 56]. На нашу думку, за такого способу зображення ситуації нівелюється конкретна особова належність суб'єкта, вона нерелевантна для реалізації предикативної ознаки. У центрі уваги – типовість дії, а не її джерело. Зокрема, мовець може подати свої дії як природні для певної ситуації, не зумовлені властивостями суб'єкта, тобто особистими рисами, пор.: *Я тебе не можу наздогнати; Я його не можу наздогнати – Тебе не наздоженеш; Його не наздоженеш; Я тебе не можу*

переговорити; Я його не можу переговорити – Тебе не переговорити; Його не переговорити. У першому випадку у фокусі зображення – суб'єкт-мовець, у другому – співрозмовник або третя особа, яким мовець дає певну характеристику з огляду на власний досвід, поширюючи його на інших осіб. Зміщення фокусу зображення в таких реченнях дозволяє мовцеві перекласти відповідальність за реалізацію дії на іншого, послабивши увагу до себе як справжнього суб'єкта названої дії.

Форма другої особи допомагає мовцеві залучити співрозмовника до власного досвіду. Хоч мовець повідомляє про свої дії та стани, він зображає їх із погляду співрозмовника, поширює на іншого учасника комунікації, спонукаючи того уявити себе на місці мовця, напр.: *На такій роботі, хоч увесь строк відбуйай, не стомишся!* (Б. Антоненко-Давидович, с. 291); *Ш а л і м о в. Найдеш ту ручку в такому гармидері* (І. Кочерга, с. 508); – *Багато вас тоді було, контриків! Усіх не запам'ятаси!* (А. Дімаров, с. 13); *А на березі курінь. А в курені – ми. А поруч багаття. І казанок із юшкою. І роби собі що хочеш. Хоч і на голові стій* (Я. Стельмах, с. 80).

Мовець послуговується реченнями, де суб'єкт формально представлений як другоособовий, проте усвідомлюється як узагальнений також для того, щоб викликати співчуття співрозмовника, напр.: *Оце було поставить [старший] нас у ряд, щоб то муштрувати. <...> Піде було поза спинами, та й давай тебе місити кулаками по спині! Зайде спереду – не так лице держиш! Трісь тебе по щоці, аж голова перекрутиться! А він, червоний та злющий, кричить... Отак-то, мамо! Б'є по щоці, а ти держиш голову, неначе він тебе гостинцями годує* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 35). Уживання таких висловлювань можливе за близької соціально-психологічної дистанції між комунікантами [414, с. 56]. В іншому разі вони сприйматимуться як фамільярні.

В. Хімік вважає, що адресантне *ти*, коли мовець повідомляє про множину повторюваних ситуацій, де він є суб'єктом, не можна ототожнювати з узагальнено-особовим, оскільки в такому випадку реалізується своєрідна транспозиція, вживання однієї форми замість іншої. «Якщо в узагальнено-особовому *ти* адресантність є наслідком розширення, абстрагування суб'єкта-адресата до всезагальності («всі особи загалом, а значить і я»), то в розглядуваному переносному вживанні, навпаки: подія співвідноситься тільки з мовцем, але ця подія або явище звичайне і повторюване. У першому випадку адресантність є наслідком всезагальності, у другому всезагальність – можливий потенційний наслідок переосмислення і розширення адресантності» [444, с. 55–56].

На нашу думку, у мовленні виникає своєрідне нашарування кількох персональних значень – семантико-прагматичний варіант категорійного значення першої особи, покликаний зблизити комунікантів як носіїв спільного досвіду. Співрозмовник розуміє, що справжнім реалізатором дії є мовець, сприймаючи водночас другоособову форму його мовної самопрезентації як маркер узагальнено-особовості.

Із транспозицією другоособових форм пов'язане творення й іншого семантико-прагматичного варіанта, який засвідчує вимушеність дій мовця, напр.: *Годуй дітей, піклуйся коло їх, навчай з ранку до вечора, а вони кажуть, що я їх лаю з ранку до вечора* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 432); – *Там, удома, стільки праці, що десять рук замало, а ти їд на зламану голову цісареві служити* (М. Яцків, с. 42); – *Іван пішов, а я сиди та й сиди!* (Остап Вишня, 1, с. 207); – *Там опрацьовується план наступу, а йому тут загс влаштовуй!* (О. Довженко, с. 289); – *Старий зачинить двері на всі засуви, а ти стій як дурна, і стукай. Мені це починає набридати!* (В. Шевчук 1986, с. 431). У таких висловлюваннях, властивих емоційному мовленню, дієслівна форма другої особи наказового способу засвідчує бажаність виконуваної мовцем дії для іншої особи, щодо якої мовець виступає адресатом волевиявлення, або вказує, що дії мовця зумовлені попередніми діями іншої особи.

Отже, у мовленні поширені випадки непрямого вказування мовцем на самого себе. Уживання форм, що мають граматичне значення третьої та другої осіб, для самопрезентації мовця у висловлюванні уможливорює творення семантико-прагматичних варіантів категорійного значення першої особи. Указуючи на комунікативний статус мовця, ці одиниці водночас виражають різноманітну додаткову інформацію, тип якої залежить від властивостей транспонованих форм. Вибір певного семантико-прагматичного варіанта мовець здійснює з огляду на обставини спілкування, ілокутивну мету висловлювання та прогнозований перлокутивний ефект.

За допомогою повнозначних іменників мовець найчастіше номінує соціальні ролі, що підвищують його комунікативний статус, об'єктивує висловлене. У деяких ситуаціях офіційного спілкування, науковому тексті така форма самопрезентації мовця стала типовою. Поширена вона і в спілкуванні з дітьми, які ще не досягли природи дейктичних слів. Уживанню повнозначних іменників на позначення мовця протистоять випадки використання неозначено-особових висловлювань, де суб'єкт-мовець не називає себе. Неозначено-особовим висловлюванням, у яких характеристики суб'єкта не зазнали повної нейтралізації на формально-граматичному рівні, властива виразна експресивність, натомість інший

групі таких одиниць – з предикативами на *-но*, *-то* – властива емоційна нейтральність. Транспозиція другоособових форм сприяє нівелюванню унікальної ролі мовця в комунікативному акті та поданню його дії як узагальнено-особової або вимушеної. Таким висловлюванням властива виразна експресивність.

4.3. Мовленнєва різноманітність категорійного значення другої особи

4.3.1. Взаємодія семантики персональності та числа у формуванні семантико-прагматичних варіантів категорійного значення другої особи

Широкий спектр семантико-прагматичних варіантів категорійного значення другої особи відбиває численність та різноманітність ситуацій спілкування, де виявляються специфічні стосунки між комунікантами. Вичерпної типології прагматичних різновидів адресатного значення, репрезентованих в українській мові, досі немає, хоч у численних працях виокремлюють деякі способи вказування на співрозмовника. Дослідники передусім відзначають протиставленість *ти* й увічливого (пошанного) *ви* [32, с. 124; 264, с. 23–24; 396, с. 91; 408, с. 21–22; 410, с. 365, 268; 419, с. 264–267; 432, с. 9; 466, с. 93]. Спробу загальної систематизації способів апеляції до однієї особи здійснено в праці М. Скаба. З-поміж можливих у мовному узусі варіантів вираження апеляції, що виявляється у взаємодії та взаємопроникненні граматичних значень репрезентантів предметної та предикативної частин змісту апеляції, учений виокремлює «тикання», «викання», «микання», «вінкання» і «воникання» [432, с. 9]. Способи апеляції М. Скаб протиставляє конкретним засобам і формам – найрізноманітнішим одиницям різних рівнів мовної структури, що беруть участь у маркуванні апеляційної ситуації [432, с. 48]. Зауважимо, що така класифікація не репрезентує всіх прагматичних варіантів категорійного значення другої особи, хоч і констатує вживання різних мовних засобів для вказування на адресата мовлення. Крім того, вона не відбиває специфіку тих мовних процесів, що супроводжують зміну функційного діапазону займенникових іменників.

Дещо інший підхід реалізовано в праці російського вченого В. Хіміка, який зважає не так на способи представлення адресата у висловлюванні, як на загальну специфіку ситуації адресатності. Учений вважає

категорійну ситуацію адресатності складним диференційованим утворенням, яке охоплює такі варіанти: а) абсолютна адресатність (*Ти мучиш мене*), б) адресантно-адресатна сукупність (*Ми поговоримо*), в) уявна спільність (*Гуляємо?*), г) відсторонена адресатність (*Як прийняти такого поважного гостя?*), ґ) риторична адресатність (*О, весно!*) [444, с. 117–126]. Подібної думки дотримуються й українські мовознавці М. Телеки та В. Шинкарук, які також відзначають диференційованість адресатності, проте не виокремлюють в українській мові висловлювань відстороненого різновиду. Дослідники наголошують, що поле адресатності формується обмеженням вибором мовних засобів, з-поміж яких центральними є одиниці, що мають граматичне значення другої особи [414, с. 57–59]. Згадані типи адресатності лише частково демонструють різноманіття семантико-прагматичних варіантів категорійного значення другої особи, оскільки запропонований поділ є доволі загальним, наприклад, так звана абсолютна адресатність охоплює випадки звертання до осіб різного соціального статусу за різних умов.

Ми беремо до уваги те, як експлікація семантики другої особи відбиває особливості перебігу комунікації. З огляду на спосіб мовного втілення й гомогенність / гетерогенність власне персональної семантики варіанти категорійного значення другої особи поділяємо на дві групи: 1) експліковані спеціалізованими мовними засобами зі значенням другої особи, 2) виражені транспонованими одиницями, для яких указування на особу співрозмовника є вторинною функцією, а семантична своєрідність є наслідком нашарувань персональних значень кількох типів.

У першому випадку прагматичні відтінки категорійного значення виявляються в контексті протиставлення форм однини і множини. Якщо в опозиції *я – ми* значно ширший функційний потенціал має множинний компонент, то в опозиції *ти – ви* багатство функційного варіювання властиве більшою мірою першому компонентові. Це дало підстави С. Тереховій твердити про репрезентацію другої особи в мові та мовленні асиметричними парадигмами: *ти* має ширшу мережу функційно-семантичних репрезентацій, ніж множинний елемент опозиції [419, с. 267].

Передусім *ти* протиставлене *ви* як показнику множинності денотатів. Крім того, опозиція граматичних значень однини / множини слугує засобом вияву ставлення мовця до співрозмовника та комунікативної ситуації загалом. О. Бондарко потрактовує відмінність між *ти* та ввічливим *ви* як перетин семантичної категорії персональності з прагматичною категорією ввічливості (респективності) й указує на наявність у російській мові особливої граматичної опозиції з прагматичним змістом ввічливості, яка

пов'язана з комплексом категорій особи та числа [417, с. 38–39]. На нашу думку, прагматичний зміст опозиції *ти – ви* є багатшим.

Семантико-прагматичні варіанти другої особи, пов'язані з переосмисленням граматичних значень числа, є мовним утіленням відмінностей між соціальними статусами мовця й адресата мовлення, впливом категорії ввічливості та емоцій мовця, хоч у багатьох випадках *ви* вказує лише на реальну множину адресатів, напр.: – *Ви ж як хочете, дівчатка, а я вас опроводжу аж додому, щоб оборонити вас від собаки...* (Г. Квітка-Осноров'яненко, с. 63); *С и д і р С в и р и д о в и ч (бере хліб і сіль). Ще раз благословляю вас святим хлібом перед вінцем. Даруй же вам, Боже, щастя й здоров'я і добра повну хату!* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 592); – *Заспівали б ви, хлопці...* (О. Гончар 1978, с. 96); – *Старі, я прочитаю вам один свій вірш, – втрутився поет* (П. Загребельний, с. 9). Не випадково вираження множинності кваліфікували як основне значення *ви* [264, с. 23]. Пошанне *ви*, безумовно, є похідним і передає особливий тип інформації про соціальний статус референта, якщо вказує на одну особу, протиставляючись *ти* як носієві протилежної прагматичної інформації. За спостереженнями В. Пономаренко, розрізнення *ти – ви* у звертанні до однієї особи існує в більшості індоєвропейських мов, хоч сформувалося на різних етапах їхнього розвитку [338, с. 96].

Протиставлення *ти – ви* є багатогранним: кожен із компонентів опозиції втілюється в низці семантико-прагматичних варіантів, які відбивають певний тип соціальних параметрів мовленнєвої взаємодії. З-поміж таких релевантних для перебігу комунікації параметрів виокремлюють відношення віку, які реалізуються в значеннях дорослий / недорослий, інтимності, втілювані в значеннях свій / чужий, соціального статусу, що можуть бути симетричними і несиметричними [446, с. 218], а також зважають на офіційність / неофіційність ситуації спілкування й стосунки між комунікантами [439, с. 240–242]. Хоча комунікативна взаємодія може бути схарактеризована водночас за кількома параметрами, мовець обирає спосіб указування на адресата відповідно до тих ознак, які вважає найістотнішими. Наприклад, у неофіційній ситуації спілкування з адресатом однакового з ним соціального статусу мовець уживає пошанну форму, оскільки адресат мовлення старший за віком.

На ранніх етапах функціонування людської спільноти *ти* визнають єдиним способом указування на співрозмовника [432, с. 49]. Нині воно є одним із можливих варіантів, що має власний спектр прагматичних властивостей, поява яких зумовлена, зокрема, формуванням правил і традицій увічливого спілкування.

Для *ти*-комунікації в нормі характерні близьке знайомство, неофіційність обставин, рівність із партнером або його нижчий статус і роль, дружність, теплота, інтимність, фамільярність стосунків [439, с. 179]. Така форма вказування на адресата мовлення властива різнотипним випадкам міжперсональної комунікації, з-поміж яких можна виокремити ситуації симетричного спілкування, коли обидва комуніканти звертаються на *ти*, та несиметричного, коли *ти* вживає лише один із мовців. Більшість семантико-прагматичних варіантів категорійного значення другої особи є мовним утіленням відмінного соціального статусу комунікантів, засвідчує наявність або зміну соціальної дистанції між ними, відбиває певне ставлення мовця до адресата.

У випадку спілкування між рівними за соціальним статусом комунікантами реалізується близьке *ти*, яке засвідчує відсутність або мінімальність соціальної дистанції. Адресатом може бути особа приблизно одного віку з мовцем, близький знайомий або й родич, наприклад, брат або сестра: *Процай, Ганно, – промовила Марина, – час додому. Приходь до мене, Ганно, завтра ввечері, побалакаємо, пожартуємо, розважимо себе трохи...* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 58); *Ти, сестричко, принесеш мені обід і попросиш батька піднятися до мене...* (В. Дрозд, с. 103); *Ти бачила такого дивака? – шепнула вона [офіціантка] на ходу своїй товариці* (В. Шевчук 1986, с. 45); *Ка-атя! Кать! Ти до школи підеш?* (Люко Дашвар 2011, с. 8). У деяких говорах, однак, за спостереженнями І. Матвіяса, відома пошання форма звертання на *ви* до старших братів і сестер [264, с. 24].

Близьке *ти* переважно функціонує і в спілкуванні між подружжям, хоча в деяких місцевостях України традиційним є звертання на *ви*, напр.: *...скуйовдивши густу Матрончину чілку, питає [Михайло] із напускною грізністю:*

– *То що ви там, таздинько, кажете зварили?*

– *А ви спробуйте...* – *хитро мружиться Матронка...* (М. Матіос 2005, с. 80).

Близьке *ти* функціонує в комунікації між дітьми й батьками, хоч останні мають вищий соціальний і комунікативний статуси. Форми другої особи однини є типовими у звертанні старшого до молодшого, батька або матері до дитини, напр.: – *Та ти хоч попоїв би, – скаже мати* (А. Свидницький, с. 48); – *Сиди, сину, та спочивай після далекої дороги, – каже мати, – ти гість в моїй хаті; сиди, сину, а я на тебе буду дивитись, надивлятись...* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 34); – *Пилипку, це ти? – здивувалась мати, сплескуючи долонями* (Є. Гуцало, 2, с. 74); – *Левку, синочку, ти б узявся до книжки* (І. Сенченко, с. 254). Дитина

у спілкуванні з батьками може також використовувати *ти*, напр.: *Я в тебе, мамо, щаслива дочка, що ти мене так жалуси і ніжила мене малку* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 287); *Не піду я, мамо! // Рушниками, що придбала, // Спусти мене в яму* (Т. Шевченко, с. 88); – *Ну, ма-амо! Ти раз у раз, як приходить дядя Яша, женеш мене спати* (В. Винниченко, с. 25); – *Ну що ти, батьку. – Хлопець підійшов до батька зовсім близько...* (П. Загребельний, с. 188); – *Мамцю, ти ж казала, щоб до школи...* (Люко Дашвар 2011, с. 6).

Нині саме *ти* набуло поширення у звертанні дітей до матері й батька, дідуся та бабусі, хоча традиційним для багатьох регіонів України є вживання щодо старшого співрозмовника множинних форм, напр.: – *Татусю! Хіба ж ви не бачите, що не всі в хаті?* (П. Куліш, с. 36); *Добри вечір, тітко! Це ви до нас в гості?* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 545); – *Ну, тату, заспокойтесь, тату! – знову кинулась до батька Христя* (О. Довженко, с. 166); – *Чого це ви, бабуню, так погано сьогодні їсте?* (Г. Тютюнник, с. 243); *Дружина просить: «Мамо, не слухайте радіо, я його викину!»* (Л. Костенко 2011, с. 8).

Як зауважує М. Скаб, відходить у минуле гарна українська (та й не лише українська) традиція «викання» старшим близьким родичам. Водночас сучасна дитина досить часто, «тикаючи» батькам, усе ж звертається на *ви* до бабусі та дідуся, дядька та тітки, хресних батьків. Опозиція «тикання» й «викання» виявляється у звертанні мовця до рідних батьків і батьків чоловіка / дружини. Спосіб апеляції засвідчує ступінь близькості, «рідності», «звичності» адресата [432, с. 52–53].

Інше *ти* бачимо в спілкуванні дорослих із дітьми за межами родинного кола, напр.:

- *Чого тобі? – сердито спитала ворожка. <... >*
- *Нічого... – сказав Климко. – А ви за галети німецькі ворожите?* (Г. Тютюнник, с. 408);
- *Ти, Ігоре, займайся вогнищем, – сказав вожатий хлопчині з фотоапаратом. – Ти в нас майстер* (В. Нестайко, с. 146);
- *Будеш коням хвосту крутити, – погрожували учителі* (В. Слапчук, с. 109).

Воно не передбачає вживання одининних форм у відповідь, слугуючи маркером значно молодшого віку співрозмовника, а не відсутності соціальної дистанції. Таке *ти* «старшого» функціонує в спілкуванні й між дорослими комунікантами, здебільшого тоді, коли мовець не має високої освіти. Особа, що належить до старшого покоління, уживає форми другої особи однини щодо молодшого співбесідника, незважаючи на

ступінь знайомства комунікантів, напр.: *О д а р к а. Та сідай, Стецю, з нами, та й повечеряси* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 454);

– *Доброго дня. Ви живі, діду Якове? <... >*

– *Доброго здоров'я. Чом би мені не жити? Ци ти хотіла, щоб я вмер, не получивши письма? Давай...* (В. Лис 2013б, с. 13).

Мовець може й номінувати співрозмовника дитиною, дочкою або сином, наголошуючи свій поважний вік, напр.: – *Спасибі, дитино, дай тобі божє діждатися мужа чи брата* (Г. Тютюнник, с. 407); – *От, дочко, можеш поглянути, документи є на всі нагороди* (Є. Гуцало, 2, с. 289).

Ти нерідко засвідчує значно вищий соціальний, а отже, й комунікативний статус мовця. Соціальна дистанція між комунікантами має два виміри: вертикальний і горизонтальний. Вертикальний виявляє відмінності в соціальних статусах комунікантів, а горизонтальний залежить від ступеня знайомства, кількості спільних соціальних ознак [313, с. 17]. Ти зверхне не передбачає симетричної відповіді від співрозмовника, оскільки покликане увиразнити наявність вертикальної соціальної дистанції, напр.:

– *Будьте ласкаві, пане сотнику Уласовичу, може б, сполоскали і мою жінку трохи, бо трохи вона чи не відьмує...*

– *Давай її сюди! – неначе проспівав, так заговорив пан Забрюха* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 159);

– *Добрідень тобі, молодиче, – казав осавула. – Прийшла вчора така бумага, щоб ти виряджала свого сина в школу <... >*

– *Але ж у нас в Момотах нема школи, – одказала вона. – Будете ласкаві: воно ще мале...* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 64);

Начальник заводу – полковник – має гострі очі. Він тильний, безсердичний, засмиканий тривогою і страхом.

– *Хто ти?*

– *Демобілізований солдат-арсеналець, маю честь повернутись, – відповідає Стоян...* (О. Довженко, с. 39);

– *Будеш старостою! – кинув він [Корж] Герасимову...* (Б. Антоненко-Давидович, с. 286).

Таке зверхне ти вживають часто представники влади. Воно принижує співрозмовника, межуючи з грубим і фамільярним ти, напр.:

– *Драстуйте, – каже чоловік.*

– *Драстуй, – одказує Дробаха. – Що хорошого? <... >*

– *Хорошого? Хм... А може, поганого?.. Хм...*

– *Щось просити прийшов?*

– *Та палива б...* (Є. Гуцало, 1, с. 62–63);

– Так що ти, Михайле, ти ж Михайлом звешся? – Дідушенко різко розвернувся до нього: – Можеш і не сумніватися: ми тебе вже призначили колгоспним заготівельником (М. Матіос 2005, с. 145).

Близьке до зверхнього ти втілюється у військових, спортивних тощо командах, напр.: – Гей, забирай полонених! Не пускай до німців (О. Довженко, с. 321); *Сержант Кравчина в човні*: – Не оглядатися – раз! Повна тиша – два! Дивитись тільки – три! Дава-ай-й! (О. Довженко, с. 514); – *Гр-рупи, р-рівняйсь!* *Стр-рунок!* – *скомандував старший воєнрук Бушиний* (Г. Тютюнник, с. 441). Прикметним є вживання командного ти щодо багатьох адресатів мовлення. Ситуації, що в них уживають такі звертання, переважно не містять відповіді адресата (адресатів): мовець безпосередньо регулює поведінку інших осіб, реалізуючи не лише свої права, а й певні обов'язки, властиві соціальній ролі командира, спортивного судді тощо. Навіть тоді, коли у висловлюванні формально не експліковано персональну семантику, вона виявляється як обов'язковий складник мовленнєвого акту команди і не асоціюється з шанобливим ставленням до адресата, напр.: – *Прицільно! Прицільно!* (О. Гончар 1978, с. 139); – *Годі! На горно!* (І. Сенченко, с. 235); «*М'ячі!*» – *гукає зморщений чоловічок. Ми хапасмо м'ячі і ведемо їх по колу* (В. Шевчук 1986, с. 378).

Ти фамільярне та нахабне характеризуються порушенням прийнятих у соціумі норм спілкування: мовець не зважає на вік, соціальний статус і ступінь знайомства зі співрозмовником. Уживаючи фамільярне ти мовець невинувато скорочує горизонтальну соціальну дистанцію між комунікантами, напр.: – *Ти, з драпом, давай!* (Г. Тютюнник, с. 399); – *Як поторгуся – відпуцу дешевше. Тобі загорнути чи так?* (В. Слапчук, с. 235);

– *Ти що, приїжджий?*

– *Приїжджий.*

– *Сідай за той столик. Що тобі дати?* (В. Шевчук 1986, с. 346);

– *Ви ж казали, що бульйон з яйцем є, – хлипаючи звертається він [кучерявий] до касирки.*

– *Тоді був, – незворушніє касирка. – Ти чого без черги питався? Треба було б не питатись, а, як усі люди, стояти в черзі... Мудак!* (Ю. Андрухович 2006, с. 67).

Фамільярному ти протистоїть увічливе ви, прийняте в спілкуванні незнайомих або мало знайомих осіб, що вказує на наявність соціальної дистанції, відсутність близьких стосунків.

Нахабному ти властиве порушення вертикальної соціальної дистанції, що особливо виразно виявляється, коли мовець значно молодший за

співрозмовника, напр.: – *Аж надто ти даси собі волю, професоре...* (О. Гончар 1992, с. 197);

Під стіною поспівав, як нерівний дзвін торкнув, сліпець дідик з лірою. Сивина його посіріла від старості і припорошеності. <...> Скінчив дідик, то ще не віддзвеніли останні відзвуки, – вже кинувся до старого один з членів комісії; гостро викрикнув:

– *Ти що! – контрреволюцію приніс?* (В. Барка, с. 46–47);

Ланка піонерів-школярів, як настросний хор, під орудою партійця, затишає:

– *Куркуль, віддай хліб!*

Сусід, стоячи на порозі, спокійно відказує:

– *Дітки, беріть хліб, як вам треба...*

– *Віддай хліб, ти – експлуатор!*

Вивчені недоладно, скалічили слово... (В. Барка, с. 49).

Таке *ти* порушує прийняті норми міжперсонального спілкування: ініціатива збільшення чи скорочення дистанції належить зазвичай кому-нікантові, соціальний статус якого є вищим. Адресант може мати високий соціальний статус, однак ставитися до партнера як до рівного, або ж поводитися так, ніби має вищий статус [414, с. 31]. Нахабне *ти* може виникати внаслідок незнання властивих українській традиції норм спілкування або ж бажання принизити співрозмовника, демонструючи за допомогою особових форм заперечення його соціальної вищості.

Грубе *ти* втілює різко негативне ставлення мовця до співрозмовника, що не сумісне з виявом поваги до нього. Таке вказування на адресата характеризується значною експресивністю, напр.:

– *Хам ти... Червак... Гний, пропадай, щоб і слід твій загинув, так наче ніколи тебе не було...*

– *Овва! Які ж бо ви, Хомо...* (М. Коцюбинський, 3, с. 54);

– *Ні, я його хочу ще поститать!.. Хай трохи одійде... Стань на коліна, лапоть!.. – скаженіючі насакував Гострий* (Г. Косинка, с. 99);

– *Помовчи, ти, гусак недорізаний! – грізно забурчав Боженко* (О. Довженко, с. 114);

– *Що ти мелеш оцим комсомолкам? Що ти брешиш? Для чого? Во ім'я чого ти брешиш, гад? – Василь Кравчина був темний як ніч* (О. Довженко, с. 176).

Грубе *ти* виражає зневагу до дорослого адресата мовлення, який не належить до близького кола рідних і знайомих. За правилами етикету мовленнєве спілкування з таким співрозмовником передбачає звертання на *ви*. Саме порушення норми зумовлює прагматичну специфічність

грубого *ти*. В іншому емоційному стані, за інших обставин мовець звертався б до тієї ж особи, вживаючи пошанну множину. Як слушно зауважує Г. Почепцов, «лайливий дискурс – це також перехід з “Ви” на “Ти”, тобто це принципове невиконання всіх вимог нормального дискурсу, оскільки поведінка будується якраз на запереченні норми» [348, с. 93].

Грубе *ти* може вживатись і щодо рідних, якщо зазвичай мовець звертається до них на *ви*. Зміна способу вказування засвідчує зміну ставлення, демонстративне порушення узвичаєної норми, напр.:

– *Йди, кажу тобі, додому!* – сказав батько й наблизився до сина.

– *Одчепіться!* – крикнув син і раптом схопився з місця. Батько одскочив назад.

– *Йди, бо я тебе оцією палицею!*

– *Тату! в палиці два кінці: один по мені, другий по тобі.*

– *То це він на батька тикає! Хіба ж батько нас з тобою свині* (І. Нечуй-Левицький, I, с. 243).

Іншими є причини скорочення соціальної дистанції в разі вживання *ти* співчутливого. Мовець намагається висловити співрозмовникові свою підтримку, засвідчити емоційну близькість до нього. Скорочення соціальної дистанції і, отже, перехід від *ви* до *ти* відбувається також під впливом емоцій, але за позитивного ставлення до співрозмовника, напр.: – *Василію Назаровичу, не плачте, – утішав старого Черняк. – Не треба плакати. На, вилий води* (О. Довженко, с. 135). Як бачимо, у низці випадків *ти* виступає експлікатором не лише персональної та соціальної інформації, а й виразником експресивності. Щодо таких уживань виправданим є застосування терміна Дж. Лайонза «соціоекспресивний», що демонструє тісне поєднання, часом нероздільність соціального та експресивного значень [239, с. 326].

На тлі опозиції *ти* – *Ви* виявляється специфічність дитячого *ти*. Дитина, що не знає тонкощів соціальних взаємин і не відчуває соціальної дистанції, послуговується звичним для себе способом вказування на співрозмовника, тими формами, які зазвичай уживають щодо неї самої, напр.:

Малого звуть Толиком.

– *Мій тато крутий, він на BMW вишивас, – хвалиться Толик. – А в тебе є машина?*

– *Нема. – Удоволено, аж суглоби тріщать, потягуюся.*

Хлопчик зневажливо кривиться.

– *Ти – лох?* (В. Слапчук, с. 10–11).

Особливий різновид *ти* втілюється у висловлюваннях, що загалом мають узагальнено-особову семантику, проте вживані мовцем для

коментування дій саме адресата мовлення, напр.: – *Годі, доню! – каже Шрам. – Слізьми рани не залічиш* (П. Куліш, с. 84).

Згадані семантико-прагматичні варіанти, що їх може експлікувати займенниковий іменник *ти*, втілюють притаманні українській традиції уявлення про норми міжособистісного спілкування. Хоч учені констатують подібні явища в інших мовах, наприклад, за словами Е. Бенвеніста, в західноєвропейських мовах *ти* набуває часто значення лише особистого і фамільярного звертання [36, с. 269], система семантико-прагматичних варіантів є ідіоспецифічною. У різних мовах домінантними для вибору способу вказування на адресата можуть виступати неоднакові параметри. Наприклад, В. Пономаренко зазначає, що в романомовних країнах до колег, зокрема й старших за віком, дуже часто звертаються на *ти* [338, с. 97]. В українському середовищі саме відношення за віком є домінантним параметром: до старшого адресата звертаються на *ви*, незважаючи на рівність соціальних статусів, однаковий фах тощо.

«Викання» характерне для офіційної ситуації, а також для неофіційного спілкування в напрямі молодший → старший, недорослий → дорослий, між дорослими незнайомими особами незалежно від віку та статі [432, с. 54]. Його поширення в Україні датують XVIII століттям. В українській мові XVII–XVIII ст. звертання на *ти* на різних рівнях за різних комунікативних умов ще зберігало свою традиційну роль, однак з XVIII ст. активно починає вживатись увічливе *ви* [339, с. 107–108]. Формування такої етикетної норми в латині й грецькій мові відбувається ще в пізній античності та ранньому середньовіччі [455, с. 152], в інших західноєвропейських мовах вона поширюється раніше, ніж в українській, проте її засвоєння не можна пояснити лише впливом інших мов. За словами М. Сулими, хоч пошання множина прийшла до нас із Західної Європи пізніше, ніж маєстатна й авторська, вона дуже швидко поширилася і прищепилась у народі, тому й «справляє враження притаманної риси в народних говірках». Учений відзначав уживання множини й щодо третіх осіб, наголошуючи, що «заочну пошання множину не завжди доводиться наслідувати; у широкій літературній обіхідці, в офіційних паперах і т. інш. вона просто недоречна» [408, с. 21–22]. І. Матвіяс зауважив, що в українській народній мові пошання форма звертання на *ви* існувала здавна, і навряд чи можна вважати її запозиченням [264, с. 24]. Сьогодні чинниками появи такого нового типу апеляції вважають комплексний вплив з боку інших мов, спричинений активними й різномірними за змістом і характером міждержавними, міжетнічними та міжмовними контактами, а також новими суспільно-політичними процесами

[339, с. 107]. Запозичена внаслідок мовних і культурних контактів пошання множина глибоко вкоренилася, стала традиційною, розвинувши нові семантико-прагматичні характеристики.

Нині поняття «пошання множина» охоплює низку семантико-прагматичних варіантів другої особи. Нерідко *ви* засвідчує значно старший вік співрозмовника, напр.: – *А під котрою ж то вербою ви, діду, закопали гроші?* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 85); *Так ви й на імперіалістичній були, дідусю?* – *зацікавлено спитала Таня* (О. Гончар 1978, с. 178). Таке *ви* не завжди передбачає уживання пошанної множини з боку співрозмовника. У неофіційній ситуації спілкування він може звернутись на *ти* до значно молодшого адресата, тобто вжити *ти* старшого. Водночас старший за віком мовець може звертатися до значно молодшого на *ви*, акцентуючи соціальну значущість, самостійність співрозмовника, напр.: *Під час перерви він [учитель] підійшов до Ханенка: «Я перепрошую, ви не з роду знаменитих Ханенків, меценатів мистецтв і великих аристократів?» Тупе, сокирою роблене обличчя Ханенка освітілося таким здивуванням, що він навіть не зигикнув* (В. Шевчук 1986, с. 399–400).

Підґрунтям для вживання пошанної множини може бути й вищий соціальний статус адресата мовлення, напр.: – *Не забудьте ж, ваше благородіє, хоч сьогодні!* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 248); – *Призволяється, пане урядник* (А. Головка, 1, с. 15); – *Читайте далі, батюшко, – простогнав Білоконь, прикипівши тьмяними очима до газети в руках отця Герасима* (О. Довженко, с. 62); – *Ви б нам хоч трохи одпустили мануфактури та ременю, – знову заскиглив художний дядько...* (Б. Антоненко-Давидович, с. 343). Адресат мовлення, перебираючи на себе функції мовця, може вжити симетричну форму пошанної множини щодо нижчого за соціальним статусом співрозмовника або ж ужити *ти*, акцентуючи наявність соціальної дистанції.

Офіційне *ви* маркує не так шанобливе ставлення мовця до співрозмовника, як офіційність ситуації. *Спокійно, спокійно! – застерезливо підніс правицю слідчий. – Ви обвинувачуєтесь у контрреволюційній агітації і контрреволюційній організації* (Б. Антоненко-Давидович, с. 193); – *Масмо товариша з Києва, – почув [Віктор] офіційний директорів голос. – Я доручаю його вам, Ігоре Петровичу* (В. Шевчук 1986, с. 148); *Але ж не забувайте, благаю вас, про те, що ви затримані у зоні урядового зв'язку...* (Ю. Андрухович 2006, с. 106). Навіть близькі знайомі, друзі або родичі в офіційній ситуації використовують прийняту в її межах форму вказування на адресата, хоч у неофіційному спілкуванні вживають близьке *ти*.

Мовець обирає пошанну множину й тоді, коли чинними є такі ознаки адресата мовлення, як дорослий вік і відсутність близького знайомства, напр.: – *Ну, чого ви не хочете познайомитись зі мною? – прохаюче кажу я знову* (В. Винниченко, с. 88); – *Це ви, мабуть, хазяїн? – теж дурнувато і знічено всміхаюсь я, навіть подаю руку для знайомства...* (В. Шкляр, с. 96); – *Як вас звати? – поцікавився він [Довгаль]. – Ми з вами так і не познайомилися* (В. Даниленко, с. 307). Таке *ви* вказує на горизонтальну соціальну дистанцію між комунікантами, що може зменшитись у разі ближчого знайомства. Мовець визнає соціальну самотійність співрозмовника, декларує, що не належить до числа близьких до нього людей.

У низці випадків *ви* не виражає шанобливого ставлення до адресата мовлення. За допомогою множинної форми, що вжита замість звичного близького *ти*, мовець засвідчує вилучення співрозмовника з кола друзів. Таке «холодне» *ви* констатує зміну міжперсональних стосунків, указуючи на збільшення соціальної дистанції між комунікантами, напр.:

З того дня, як він назавжди відстебнув од шитого офіцерського пояса кортик і пішов на трактор, теця зненавиділа його, почала називати на «ви»...

Тепер, як тільки Андрій повертався з роботи, теця неодмінно зустрічала його в сніях і попереджала:

– Ради бога, не наносьте в хату грязюки (Г. Тютюнник, с. 64).

Зберігаючи узвичаєну для описаних ситуацій множинну форму вказування на співрозмовника, мовець може не виявляти справді шанобливого ставлення, що, зокрема, засвідчують інші компоненти висловлювання, напр.: *Сідайте, підвезу. Десь добре клюкнули? – безцеремонно поститав він і стьобнув батогом коняку* (Г. Косинка, с. 88); – *Він [Роман] у відключці був, – сказав Залусківський. – Брежете ви, бабо* (Любо Дашвар 2011, с. 171). Одне *ви* ще не забезпечує ввічливості: у грубому контексті воно може свідчити, зокрема, тільки про те, що сваряться незнайомі особи [439, с. 238]. Приклади такої мовленнєвої поведінки спостерігаємо і щодо батьків: мовець лише формально послуговується традиційним семантико-прагматичним варіантом категорійного значення другої особи, напр.: – *Ноги прийміть! Викину в сніи разом з сміттям* (М. Коцюбинський, 3, с. 101); *Десять хвилин тому, коли мати сказала: «Женько, однеси пійло теляті», він бовкнув у відповідь: «Усе Женько та Женько! Самі однесіть!»* (І. Сенченко, с. 17); – *Не ваше діло, мамо, підкрутіть собі та сядьте...* (Г. Косинка, с. 180). Хоч традиція звертання на *ви* засвідчує шанобливе ставлення до батьків, характерне для

українського народного світобачення, для конкретного мовця така форма референції до співрозмовника не є предметом вибору, він послуговується звичною формою звертання.

У ситуаціях, коли причин звертатися на *ви* немає, тобто співрозмовник є значно молодшим, має нижчий соціальний статус, належить до числа друзів, рідних, яким зазвичай кажуть *ти*, функціонує *ви* іронічне, напр.:

Господицю, чоловіче, добродію! Нам таких не треба, ая, нам таких не треба! Раз, що ти – українець – небезпечна штука, ану ж замотилиши мені мої овечки схизмою... А по-друге, чи смію ститати, вашеці, де то ваше високоблагородіс низького росту на курячих лапках попасали від першого семестру 4 класу дотепер? Ану ж ви, батьку, в тій темній епосі, про яку історія ні слівцем не згадує, беззаконіс, як воду пили? Ге-ге (М. Яцків, с. 99); – Ви вже встали? – почув я ззаду веселий батьків голос <...> Він полюбляв називати мене на «ви», особливо коли мав добрий гумор (В. Шевчук 1986, с. 319).

Виразно іронічним є вживання пошанної множини до квазіадресата – самого себе, тварини, предмета, щодо яких не застосовне поняття соціальної дистанції, напр.:

...Та-ак, мандрівнику! З такою пикою тільки в нетрях і жити та живих і мертвих полахати. При таких літах – і така у вас, прости Господи, мордяка! (І. Багрянний 1991б, с. 46);

Я підхоплююся з розкладачки, згортаю і кладу в свою комунальну шафу постіль і гомону до Потаповича:

– Як спалося вам, старий мій рипучий друже? Що вам снилося сю ніч – ліс, де ви зросли, меблева фабрика, де вас зварганили, чи магазин старих меблів, де я вас придбав за пів референтської зарплати? (Г. Тютюнник, с. 493).

Отже, спектр семантико-прагматичних варіантів категорійного значення другої особи ґрунтується на багатовекторній взаємодії відповідної семантики з прагматичною категорією ввічливості та експлікується через опозицію граматичних значень однини й множини. Різновиди вказування на адресата мовлення ідентифікуються на тлі протиставлення *ти* – *ви* й відбивають уявлення мовної спільноти про правила мовленнєвої комунікації з різнотипними адресатами (дорослими / дітьми, старшими / молодшими, близькими / чужими, вищими / рівними / нижчими за соціальним статусом, справжніми / квазіадресатами) та ситуації, які потребують регламентації мовленнєвої взаємодії, характеризуються особливою мовленнєвою поведінкою учасників.

4.3.2. Семантико-прагматичні варіанти вказування на квазіадресата

Окрему групу семантико-прагматичних різновидів категорійного значення другої особи становлять указування на квазіспіврозмовника. Як активний суб'єкт спілкування адресат, на думку Н. Формановської, виступає в трьох функціях і виявах: 1) адресат – своєрідний співавтор дискурсу / тексту адресанта; 2) адресат, що сприймає, розуміє, інтерпретує комунікативний продукт адресанта; 3) адресат, що змінює комунікативну роль слухача на роль мовця і реагує, відповідає, отже, залежить від запропонованого вербального і невербального дискурсу / тексту [439, с. 174–175]. Не завжди форми другої особи вказують на адресата, що виконує всі названі функції. У низці випадків формально представлений у висловлюванні як адресат мовлення денотат не здатний перебирати на себе роль мовця, сприймає, але не може інтерпретувати сказане або й узагалі не може сприймати мовлення, отже, є квазіадресатом.

Г. Почепцов тлумачить квазіадресат як одну з модифікацій адресата, виокремлюючи також адресат-ретранслятор та непрямий адресат. Найчастіше мовець звертається до співрозмовника, який сприймає висловлювання як фізичне явище, реалізує його семантичне прочитання і встановлює референційний стосунок до дійсності. Свідоме звертання до об'єкта, який не може повноцінно брати участь у мовленнєвій комунікації, Г. Почепцов потрактовує як вияв мовної гри, що ґрунтується на правилах мовленнєвого узусу. «Крайньою формою» квазіадресата вчений вважає адресата-неістоту. Звертання до нього сигналізує про потребу пошуку справжнього адресата, наприклад, у випадку, коли свекруха сварить двері, висловлюване повинна сприймати невістка, поширене в поезії звертання до предмета – форма непрямого звертання до читача. Г. Почепцов твердить також про існування таких конвенційних мовленнєвих актів, для яких квазіадресатність – істотна умова їхньої реалізації, наприклад, голошіння або клятва вірності над покійником, молитва тощо [347, с. 11–12].

Ю. Апресян виокремлює особливий тип уживання *ти* – позадіалогове, яке використовують у разі звертання до будь-яких об'єктів, що не можуть брати участь у реальному діалозі. Такими об'єктами вчений вважає «абстрактних людей» (*Що ти зробив для фронту?*), атрибути людини (*Життя, навіщо ти мені?*), предмети, покійних, тварин, географічні та космічні об'єкти, людські спільноти, міфічних істот [7, с. 152]. Утілення позадіалогового адресата Н. Формановська вбачає в мовленні до божества, звертанні подумки до самого себе або іншого, звертанні до покійного

в ритуалі прощання, до предметів або явищ у художньому тексті, до домашніх тварин. Відмінним від нього дослідника вважає адресата прогнозованого, узагальненого, з яким автор сподівається вступити і вступає в опосередковане дистантне спілкування, наприклад, адресата художнього, наукового, ділового, публіцистичного твору [439, с. 175].

З-поміж семантико-прагматичних варіантів, що стосуються квазі-адресата, виокремлюємо автокомунікаційний, риторичний, ритуальний, віддалений, бестіальний, персонажа та читацький. Вони виступають у різних ситуаціях, виконуючи своєрідні функції.

Специфічний прагматичний різновид семантики другої особи реалізується під час автокомунікації. У такому разі мовець не сприймає себе як повноцінного адресата, проте вживає спеціалізовані форми другої особи, напр.: *Г о с т р о х в о с т и й*. <...> *Йди, Свириде Йвановичу, додому та знов шкреби свинячі рила* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 599); *Х а р л а м н і й*. <...> *А от, Харлампіє Григоровичу, довелося і вам щітку до рук узяти та підмітати собствено підлоги!* (М. Старицький, с. 174); *Ще вірши, чого доброго, почну писать. Слухай, Костю, помацай себе за голову – гаряча чи ні?* (Г. Косинка, с. 54); *А я кожен день казав собі: ти, Громницький, виживеш, і житимеш ти до ста літ* (В. Дрозд, 1, с. 466).

Мовець може звертатись і до відсутніх осіб, яких він знає або й не знає, осіб, що перебувають далеко і не можуть сприймати мовлення, напр.: *Є в ф р о с и н а*. <...> *Постій же ти, Свириде Йвановичу! Не подарую тобі цього! Вмру – не подарую! (Бігас по хаті) Я тобі оддячу, не тепер, то в четвер. Я тобі докажу, хто я і що я!* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 581–582); *І тої ж миті переносив [болільник] увагу на іншого футболіста: – Ну ти диви! Іде, як пасеться... Чого ти їдеши?! Бігати треба, бігати! Ти ж футболіст, а не корова!* (В. Нестайко, с. 284). У безпосередньому міжперсональному спілкуванні з цими ж людьми мовець уживає (уживав би) пошанну множину, проте у звертанні до квазіадресата ввічливих форм можна уникнути, адже такий «віддалений» адресат насправді не чує сказаного. Такі висловлення мають ознаки автокомунікації, вони не розраховані на реакцію співрозмовника, хоч останній є реальною особою.

Нерідко поданий у висловлюванні як адресат об'єкт не просто перебуває за межами комунікації, його природа суперечить реалізації адресатних функцій. Зовнішні ознаки діалогу має спілкування з тваринами, іншими живими істотами, проте вони не здатні виконувати весь обсяг згаданих функцій, отже, таке бестіальне *ти (ви)* є виявом квазіадресата, напр.: – *Сидите?* – гукнув [Василько] до жовтих дзьобиків, що стриміли з гнізда. – *Тато й мама на вас роби, а ви тільки репай...*

(Г. Тютюнник, с. 57); – *Йди до череди!* – лото крикнув Михайло і, замахнувшись, пожбуриєв дрючком. Дрючок не долетів до корови... (Є. Гуцало, 1, с. 410); – *Це ти, Біланку, отому Тимофієві однеси, бо він все не наїсться, все голодний та всіх брехунами обзиває. Покажи йому, що ти пес чесний і знаєш своє діло* (І. Сенченко, с. 163).

Звертання до предметів і явищ, характерне для художнього тексту, є втіленням риторичного квазіадресата, напр.: *Я п'ю тебе, сонце, твій теплий цілющий напій...* (М. Коцюбинський, 2, с. 238); *О молодосте, ти одна незаплямована й хороша* (Б.-І. Антонич, с. 84); *Бідна волошко, чому ти у житті, // А не на клумбі волієш рости?* (М. Рильський, 1, с. 292); *Сумніве! Мій ти мучителю і помічнику, як важко з тобою і як страшно залишитися без тебе* (Г. Тютюнник, с. 653). Такими є й звертання до відомих осіб, напр.: *Ти смієшся, а я плачу, // Великий мій друже* (Т. Шевченко, с. 253); *О, Арсеньєв!.. Чи думав ти, що станеш отаким-о могутнім промотором, таким рушієм отакої-о маси людей..?* (І. Багряний 1991б, с. 20); *...Ти на папері почуттів моря // Переливаси в строфи невеселі* (з поезії «Леся Українка» – В. Симоненко, с. 56). Саме квазіадресатність зумовлює реалізацію форми однини замість прийнятого в реальному міжперсональному спілкуванні пошанного *ви*.

Автор художнього, наукового або публіцистичного твору вступає в опосередковане дистантне спілкування з його читачем. Найвиразніше це виявляється в разі прямого звертання до нього й реалізації читацького *ти (ви)*, напр.: *Чи доводилося тобі, читачу, брати їжу з рук людей, які самі напівголодні?* (Г. Тютюнник, с. 576); *І зразу, читачу, над кленом синьо-зеленими рейками зацвіла блискавка* (Г. Косинка, с. 49); *У жодній енциклопедії світу не знайти вам цієї Зачіплянки* (О. Гончар, с. 17); *Ти, що читаси ці рядки, уже став сам прибульцем, відійшовши недалеко від Східних Воріт* (Г. Пагутяк, с. 23). Такі форми другої особи, за словами Б. Успенського, внаслідок відсутності певного моменту мовлення стосуються псевдослухача. «Звертання до читача в жодному разі не передбачає можливості репліки-відповіді читача – отже, це не ситуація діалогічного мовлення, а лише умовна імітація такої ситуації» [435, с. 22].

У художньому тексті автор може звертатись і до персонажа, напр.: *Не плач, Катерино, // Не показуй людям сльози, // Терпи до загину!* (Т. Шевченко, с. 76); *Хутко ж ти, Оленко, між чужими людьми, оговталась та й сумувати по своєму Ігнатові почала менше* (П. Куліш, с. 223); *Шевче, відійди від вікна! Крайце тобі відійти, чуєш?* (О. Довженко, с. 49). Таке *ти* «оживлює» персонажа, дистанціює його від творця, допомагаючи висловлювати авторські оцінки його дій.

Ритуальне *ти* бачимо в голосінні за померлими, напр.: – *Прощай Марусю, з мого дому! Недовго ти в мене гостила, та з тобою усеґда радість була...* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 111); – *Ненько моя, голубко моя! Нащо ж ти мене так рано покидаєш? Чи ж я тебе не любила, чи я тебе не доглядала, що ти мене навіки покидаєш?* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 521); *А ти ж то говорив мені, а ти ж то і не думав сам деś погубити, дітей покидати та мене з ними, із дрібними на світі лишати...* (М. Вінграновський 1985, с. 20). У ритуальному *ти* виявляється архаїчна віра в магічну силу слова та надзвичайна експресивність. Мовець звертається до оплакуваного, не лише висловлюючи свої почуття, а й виконуючи певний обряд.

Своєрідний семантико-прагматичний варіант категорійного значення другої особи – сакральне *ти* – функціонує у звертаннях до Бога, Матері Божої, святих, напр.: – *Мати Божжа, царице небесна, – гукала баба в саме небо, – голубонько моя, святая великомученице, побий його, невігласа, святим твоїм омофором!* (О. Довженко, с. 435); *Благаю повсякчас: // ти, Господи всевишній, // карай нас, многогрішних, // а не забуди нас* (В. Стус, с. 291); *Тут, у темряві, Господи, шукаю твого світла...* (В. Шевчук 1989, с. 8); – *Господи всемогутній і ти, пресвята Богородице, врятуйте наші душі! Присягаємося – як впливемо, ніколи у річку не кинемося, – божився Свиря* (Люко Дашвар 2010, с. 102). Молячись, мовець не очікує репліки у відповідь, водночас сподіваючись на дієву допомогу [439, с. 175]. Таке спілкування є односпрямованим, хоча релігія визнає можливість безпосередньої мовленнєвої взаємодії з божеством.

Загалом бачення функцій такого адресата мовлення залежить від уявлень про Бога. Народному світобаченню властиве олюднення Бога, отже, й приписування властивої людині комунікативної поведінки. У народних казках Бог розмовляє з людьми й тваринами, а у звертаннях до нього бачимо вживання і однини, і пошанної множини. Прикметно, що обидві форми звертання до Бога можуть траплятися в межах однієї оповіді, за-свідчуючи невизначеність статусу такого адресата, напр.:

– *Виджу, Боже, – каже [циган], – що нелегко упадає Тобі цей труд, мусиш і слабого з постелі піднімати, і ходити з краю у край із тим за-рібком на плечах.* <...>

Питає Бог:

– *Ти, цигане, не забувся? Не чуже забираєш?*

– *Не, – посміхається той, – як сир був мій, то і гроші також. Хіба не так Ви говорили?* (казка «Бог і циган», Антологія, с. 7–8).

Традиційним для українців є звертання до Бога на *ти*, що можна трактувати як збереження давніх традицій, оскільки в Біблії немає ввічливих форм множини. Таку інтерпретацію «тикання» до Бога, яка ґрунтується на врахуванні давніх традицій, М. Скаб слушно називає діахронічною, вказуючи, що усвідомлення пересічними носіями мови «тикання» як невихованого, грубого, фамільярного на тлі поширеного «викання» до однієї особи породжує сумніви щодо припустимості такого звертання до Бога і пошук його сучасних причин чи умов. Синхронічна інтерпретація «тикання» ґрунтується на усвідомленні мовцем особливої сутності Бога, протиставляючи високе «тикання» до Бога побутовому «тиканню» між людьми [432, с. 60–63]. Для сучасного мовця вживання *ти* у звертанні до Бога видається закономірним через виразну специфічність адресата мовлення. Опозиція *ти* – *ви* відбиває відмінності, що стосуються осіб як членів соціуму. Божественна особа (абсолют) не охоплений соціальними відносинами, перебуває поза (над) ними, отже, й параметри, за якими здійснюється вибір звертання на *ти* чи *ви*, до такого адресата не застосовні.

На письмі специфічність сакрального *ти*, що вказує на Бога, часто передають за допомогою великої літери, напр.: *Ти й нині вислухай нас, що молимося Тобі за воїнів цих, які зібрались на битву: благослови, і укріпи їх, і подай їм серце мужнє на супротивників та ворогів* (Наша віра, № 6 (316), 2014); *Ти, Боже, ключ й водночас і ворота, // А я, як безнастанний в Тебе – стук* (Е. Андєвська, Поети, с. 49); *Я випросила в Тебе джерело, і воно вискочило з землі за два кроки...* (В. Герасим'юк, с. 208). У тексті *ти* сприймається як звертання до будь-якого адресата, а *Ти* – як звертання до єдиного адресата – Бога. Завдяки такому графічному оформленню, що має давню традицію, семантико-прагматичний варіант набуває виразної окремішності. Це зумовлює розгляд *ти–Ти* як своєрідної парадигми, тлумачення багатовимірності відношень я–ти–Ти в мові поезії та філософії (див. зокрема [3, с. 120–135]).

Отже, низка семантико-прагматичних варіантів категорійного значення другої особи стосується звертання до адресатів мовлення, що лише частково виконують функції, потрібні для реалізації повноцінної комунікативної взаємодії. Утіленням різноманітних виявів квазіадресата є автокомунікаційний, риторичний, ритуальний, віддалений, бестіальний, персонажа та читацький семантико-прагматичні варіанти. Близьким до квазіадресатних за прагматичними характеристиками є звертання до Бога. На відміну від варіантів справжньої адресатності, різновиди квазіадресата не виявляють чіткої локалізації на шкалі ввічливості.

Притаманна їм форма однини переважно не співвідноситься з множиною формою як виявом прагматично протилежного значення.

4.3.3. Транспозиція особових форм у вираженні різновидів категорійного значення другої особи

Вираження граматичного значення другої особи за допомогою мовних засобів іншої персональної семантики привертало увагу граматистів унаслідок функційної специфічності та виразної експресивності. Потрактування таких випадків здійснювали для встановлення транспозиційних можливостей займенникових і дієслівних форм, а також, дещо пізніше, у кваліфікації різновидів ситуацій адресатності, різноманітних виявів апеляції.

У працях багатьох науковців відзначено вживання *ми* замість *ти*, *ви* [7, с. 153; 68, с. 332; 92, с. 195; 353, с. 69–70; 396, с. 91; 417, с. 37–38; 439, с. 249; 495, с. 148–149]. У такому *ми* вбачають значення «співчутливої сукупності, спільності» або насмішки [83, с. 276, 378], семантико-прагматичний відтінок співчуття, солідаризації [439, с. 249], поблажливого ставлення до співрозмовника і водночас зацікавленості його проблемами [396, с. 91].

Першу особу множини вживають для вказування на адресата мовлення в різних ситуаціях. Спектр семантико-прагматичних варіантів, реалізованих у такому разі, можна вважати різновидами *ми* причетності, оскільки їхньою спільною рисою є мінімальність соціальної дистанції між комунікантами, причетності мовця до станів та дій співрозмовника. Виразною є стилістична маркованість таких уживань – вони притаманні лише розмовному мовленню.

Ми у функції другої або третьої особи вживають у багатьох мовах, зокрема англійській, німецькій, французькій, італійській [436, с. 67]. З-поміж ситуацій, у яких можливе вживання першої особи множини замість другої особи в німецькій мові, С. Кордіч відзначає такі: 1) спілкування лікаря й пацієнта, медичної сестри та хворого, 2) матері та дитини, 3) учителя й учня (учениці), офіціанта й гостя, продавця й клієнта, поліцейського та учасників дорожнього руху. Вибір такої форми вказування на адресата мовлення, на думку мовознавця, зумовлений потребою показати тісний зв'язок між мовцем і слухачем, уникнути вибору між *ти* і ввічливою формою множини або висловити команду, претензію [495, с. 148].

М. Скаб вважає «микання» для українців специфічним, обмеженим досить вузьким колом комунікативних ситуацій способом апеляції до однієї особи [432, с. 56]. Воно маркує вищий соціальний статус мовця в межах певної ситуації. *Ми* причетності мовець найчастіше вживає тоді, коли адресат залежний від нього, потребує опіки. Не випадково таку форму звертання називають нерідко лікарським *ми*. Бачимо його, зокрема, у спілкуванні з хворими, дітьми, тваринами, напр.:

Л у ч и ц ь к а. <... > Я видужаю, правда?

М а р и н к а. Видужаєм, видужаєм і будемо щасливі (М. Старицький, с. 326);

Б е з р о д н и й. Ми встали вже? Прибираємось! (М. Старицький, с. 331);

– То як зведемося? – присіпався Ситник до малого (П. Загребельний, с. 35);

– А що, жижижа? Бач – жижижа... Мень-мень-мень... Іди, я тобі на шийці пограю... От-такої ми любимо, от-такої... (Г. Тютюнник, с. 95).

Висловлювання лікаря, медсестри чи виховательки, на думку М. Телеки та В. Шинкарука, виражають позитивне ставлення до пацієнта чи дитини. У співчутливій сукупності є не тільки апеляція, а й готовність виконати спільно дію, прийти на допомогу [414, с. 52]. У такому разі скорочення соціальної дистанції спричинене бажанням підтримати адресата, висловити своє розуміння його стану, потреб, хоч *ми* причетності може акцентувати й соціальну залежність, несамостійність співрозмовника.

Ми причетності може вживати й начальник, звертаючись до підлеглого, напр.: *Мріємо? – спитав Тур, подаючи Іванові руку* (Г. Тютюнник, с. 281); *Ова, які ми... – поблажливо усміхнувся Тур* (Г. Тютюнник, с. 283); *Працюємо? Обідаємо?* Воно маркує соціальну вищість мовця щодо адресата, поблажливе ставлення й солідарність із його діями або ж критичне до них ставлення.

Завдяки тому, що *ми* причетності має позитивну конотацію, пом'якшуючи спонування до дії, висловлювання з ним поширені в професійному спілкуванні офіціантів, перукарів, продавців, інших фахівців сфери обслуговування з клієнтами, напр.: *Що будемо замовляти? Як будемо стригтися? Що купуємо сьогодні? Купуємо пиріжки!* За словами В. Хіміка, таке вираження уявної співучасті «стало своєрідною формулою, граматичною ідіомою в мовленні представників соціально-активних професій (офіціантів, міліціонерів, слідчих, продавців, перукарів тощо), які внаслідок специфіки своєї праці повинні постійно апелювати до адресата з питаннями, пропозиціями, спонуванням» [444, с. 121]. *Ми* причетності часто вживають у педагогічному дискурсі: учитель, викладач позначає дію учнів або студентів з позицій інклюзивного *ми*, щоб

встановити тісний зв'язок із аудиторією, створити враження спільної діяльності, напр.: *Розгортасмо зошити; Сьогодні ми вивчимо нову тему.*

У міжперсональному спілкуванні з дорослими, особливо старшими, особами, які не належать до кола близьких друзів чи родичів, максимальне скорочення соціальної дистанції, властиве *ми* причетності, не завжди прийнятне. Воно може звучати фамільярно, напр.:

- *Старіємо, діду?*
- *Вже ж не молодісмо.* – *Свирид на те* (Г. Тютюнник, с. 271);
- *Грісмося, батьку?* – *невесело спитав Арсен* (В. Малик, 1, с. 47);
- «*Ну що, дядьку Кузьма, усе крилами махаємо?*» – *невідь чого реготнув Нужда* (В. Дрозд, 1, с. 660).

Ми причетності може виражати іронію, адже наголошує на соціальній вищості мовця і несамостійності співрозмовника, напр.:

- *О, та ми ще й з гонором!* (Г. Тютюнник, с. 153); – *Ого!* – *здивувався попутник у приношеній безкозирці.* – *Ми з характером* (Є. Гуцало, 2, с. 202); «*От ми й розсердилися!*» – *подумав Калинка. Йому стало смішно* (А. Дімаров, с. 54); – *А ми, виявляється, горді,* – *тепер просто насмішувато сказала Марина.* – *Ой, які ми горді...* *А пухову хустку нам коханий Вадик подарував, чи не так?* (В. Лис 2013а, с. 255); *Чого чекаємо? Чи знову домовилися?* (Дзеркало тижня, № 7 (153), 2014).

Функцію вказування на адресата мовлення здатні виконувати й такі мовні одиниці, яким властиве граматичне значення третьої особи. Якщо вживання *ми* причетності усуває соціальну дистанцію між комунікантами, то форми третьої особи її збільшують. За словами Е. Бенвеніста, *він* (або *вона*) може слугувати формою звертання до когось, коли його хочуть вилучити з особової сфери *ти* (*ви*). З одного боку, це використовується для вираження пошани. Така форма ввічливості прийнята в італійській та німецькій мовах або ж у разі звертання до осіб королівського рангу. Вона підносить співрозмовника над рівнем особи і над рівнем ставлення людини до людини. З другого боку, таке вживання може засвідчувати й зневажливе ставлення, бажання принизити того, хто не заслуговує, щоб до нього зверталися в особовій формі [36, с. 265]. На думку Б. Успенського, третя особа демонструє ще більшу дистанцію між мовцями, ніж форма другої особи множини, що засвідчує еволюція форм увічливості в деяких мовах. Оскільки займенникові іменники *я* і *ти* можуть указувати на будь-яку особу і передбачають рівноправний статус учасників спілкування, у багатьох мовах їх не вживають щодо осіб з високим соціальним статусом, уважаючи образливими для адресата. Займенникового іменника другої особи зазвичай уникають у розмові

з монархом, папою, єпископом тощо, вживаючи спеціальні гонорифічні форми звертання, наприклад *Eminenza*, *Esccellenza*, а також такі форми, як *ваша величність*, *ваша святість*, які містять займенникові прикметники другої особи, але можуть узгоджуватись із дієсловом у третій особі. У багатьох мовах до осіб із високим соціальним статусом прийнято звертатись у третій особі за допомогою слів, що виражають перевагу, могутність, старшість (*государь*, *господин*, *seigneur*, *sire*) [436, с. 22]. Правила, прийняті в спілкуванні з вищими за статусом особами, поширилися на інші ситуації. Мовленнєвий етикет багатьох мов передбачає акцентування соціальної дистанції між рівними за соціальним статусом мовцем і слухачем. Зокрема, в італійській, шведській, німецькій, данській, польській увічливими є форми третьої особи [436, с. 25; 439, с. 237].

Очевидно, під впливом польської в українській мові також уживають шанобливе звертання в третій особі зі словами *пан*, *пані*, *панночка*, *панове*, напр.: – *Скажіть же що-небудь. Сьогодні пан Віктор зовсім не цікавий* (М. Коцюбинський, 2, с. 265); *Ф р а н ц и з и к а* (сміється). *Але пан себе, звичайно, не забував?* (І. Кочерга, с. 50); *У с і. А тепер віршів! Пан поет мусить прочитати свої нові вірші. Віршів! Віршів!* (І. Кочерга, с. 52); – *Невже панове офіцери вважають мене за шулер-махера?!* (В. Кожелянко, с. 31); – *То пан тазда має лобку?* (М. Матіос 2005, с. 103). Як пошанні звертання до одного співрозмовника можуть виступати й форми третьої особи множини, напр.: *С т е п а н* (жартуючи). *Здається, панночка не раді з того* (Леся Українка 1989, с. 508); *А тим часом нехай пан собі поміркують, де їм лишити на грядки...* (М. Коцюбинський, 3, с. 218). Пошання множина третьої особи може виступати яскравим засобом вираження іронії, напр.: *С л у ж е б к а. Цілую руці, пане, // І падаю до ніжок, красна дяка, що ясний пан дозволили мені, служебці подлій, витягнути пана з гнилої ями за шляхетні вушка...* (Леся Українка 1989, с. 140).

Уживання іменників або субстантивованих словосполучень для позначення адресата мовлення В. Хімік кваліфікує як відсторонено-адресатну ситуацію. У таких випадках, на думку вченого, мовець свідомо порушує природне комунікативне співвідношення «мовець – адресат» і відсторонює партнера з мовленнєвого спілкування від позиції пасивного учасника спілкування та потенційного суб'єкта мовлення. «Мовленнєве повідомлення позбавлене комунікативної взаємності, але зберігає реальну адресованість» [444, с. 123].

На відміну від займенникового іменника другої особи, що безпосередньо вказує на комунікативний статус адресата мовлення,

повнозначний іменник виражає граматичне значення третьої особи, а справжня комунікативна роль встановлюється з огляду на обставини спілкування. Завдяки номінації співрозмовника мовець актуалізує ті його ознаки (соціальний статус, стать, вік тощо), що важливі для перебігу спілкування, регулювання поведінки співрозмовника або зображення ситуації загалом. Напр.: *Д о л о н. Що скаже мені царівна?* (Леся Українка 1989, с. 248–249); – *Встидайся, фе! Такий великий виріс, // А плакат хоче! Хлопець, а боїться!* (І. Франко, 1, с. 85); *Ах, Костю! Але що то за дитина! Даю тобі слово, будеш покараний* (В. Винниченко, с. 44); – *Як це?! Так говорить офіцер про святую справу, яка спасає вітчизну від ворога?* (М. Яцків, с. 180); *Отакої! Дівка стовбуром стала, – баба Килина Катерининоного плеча торкнулася. – Спочатку поїж* (Любо Дашвар 2011, с. 23). Називання співрозмовника може бути частиною ритуалу, де він виступає в певній соціальній ролі, напр.: *Вони [старости], уставши, поклонилися, узяти рушники й кажуть: – Спасибі батькові і матері, що своє дитя рано будили і доброму ділу навчили* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 88); або відбивати дитячий спосіб позначення учасників комунікації, напр.: – *Ось сонечко зайде, пан пустить маму додому кулешику варити, Тарасика годувати* (С. Васильченко, с. 193); – *Мамі животик болить?* – *знову запитала Марійка* (В. Слапчук, с. 28). Часто номінації співрозмовника покликані дати йому оцінку, є виразно експресивними, напр.: – *Вон, безділнику, з нашої хати! Я такому дедаци не тільки доброго слова, і гарбуза не дам!* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 267); – *І сидить же собі оця буддійська мацапура над лекціями в такий погожий вечір! Одягайся та ходім на Владимирську гору...* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 388); *М а р у с я. Мій сокіл тут?* (М. Старицький, с. 398); – *А околїла б я, щоб роздягала такого гицля!* – *горлала Маня, картинно взявшись у боки. – Йди, звідки прителінався...* (В. Шевчук 1986, с. 337).

Уживання третьої особи замість другої дистанціює мовця від адресата мовлення, зображає останнього не зсередини комунікативного акту, а з позиції третіх осіб (мовець може й апелювати до таких уявних свідків), напр.: *Одно зносиш – десять поставлю, нехай моя дитина перед усіма видна буде* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 322); – *Брешеш. Вірні люди сказали мені все – тут все вже відомо про перебіжчика Мефодія* (О. Довженко, с. 574); – *Ну, глєнте, людоньки, вечір у вікна заглядає, оно роботи ще скіко, а цяя дівуля парубкам смішки продає* (В. Лис 2013а, с. 85). Такий спосіб подання ситуації об'єктивує погляди й оцінки мовця, має більшу інформативність та ілюкативну силу.

Нерідко автор висловлювання замість займенникового компонента вживає ім'я, прізвище співрозмовника, напр.: – *Ет, вигадав! Я дуже висока, а ти проти мене дуже низький. Я Бубці не рівня!* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 246); *К а с с а н д р а. <...> Либонь, тому, що Гектор вже був мертвий, // а Деїфоб одважний тільки словом* (Леся Українка 1989, с. 265). Власні назви не лише об'єктивують висловлене, вони актуалізують істотні риси адресата мовлення, напр.: – *Враг возьми мою душу, – закричав із серця Шрам, – коли я ждав од Череваня такої речі! Ти барабаш, а не Черевань!* (П. Куліш, с. 47); – *Армія відступає, а тут Дорка хоче фашиста подужати?!* (Ю. Яновський, с. 67); *Явтуше! Явтуше! Бити тебе нікому. Скільки діток, і вибігти з обрізом. На кого? Проти кого? Явтух Голий у стрільці побіг?..* (В. Земляк, с. 256).

У тексті художнього або публіцистичного твору замість безпосереднього звертання до читача, що імітує ситуацію міжперсонального спілкування, автор може згадувати його в третій особі, напр.: *Хай не сміється читач, що привик захоплюватися складними ситуаціями героїв...* (Г. Косинка, с. 124); *Тут читач може сказати, що така ворона нетипова і що дощ міг погноїти сіно і без її каркання...* (О. Довженко, с. 461); *Чи може чесний працівник міліції, який живе тільки на зарплату, будувати собі такі хороми для риболовлі й утримувати покоївок та охорону, читач зробить висновок сам* (Експрес, 26.06–03.07.2014). Дистанціюючись від того, хто сприйматиме текст, мовець водночас залучає його до діалогу. Він демонструє свою присутність у творі як автора та декларує необхідність і творчу роль читача у сприйнятті тексту.

У міжперсональному спілкуванні виразно експресивним є й указування на адресата мовлення за допомогою особового займенникового іменника третьої особи. Часто він трапляється в разі звертання старшого до молодшого, особи із соціально вищим статусом до соціально нижчого, напр.: – *Боже мій! Горе моє! Яка ж вона дурна!.. Иди собі!* (Марко Вовчок, 1, с. 384); *То це він на батька тикає! Хіба ж батько пас з тобою свині?* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 243); *С о ф і я П е т р і в н а. Ти знову не слухаєш, негідне дівчисько! Мама хвилюється, турбується, а вона – вредна дитина...* (І. Кочерга, с. 496); – *Горенько моє! Пити йому... Світиться наскрізь, а це – «пити». Ходім у хату!* (Г. Тютюнник, с. 576). У випадку використання третьої особи замість другої І. Матвіяс відзначає появу стилістичного відтінку незадоволення особою [264, с. 25]. С. Соколова твердить, що найчастіше метою такого вживання є насміхання, напр.: *Ти подивися на нього, він ще не зібрався!* [396, с. 91]. За нашими спостереженнями, займенниковий іменник третьої особи, що

дистанціює мовця від співрозмовника, у більшості випадків передає негативну оцінку дій, особистих якостей останнього і найчастіше вживається, коли адресатові докоряють, засуджують, звинувачують його, рідше – коли глузують, напр.: *– І де ти, Чіпко, ходиш? де ти бродиш? – докоряла вона [мати]. – Ось до якої пори виходив? Ні корова, ні кобила не наповані, а він блукає...* (Панас Мирний, 1, с. 332); *– Тебе за стіл не просили, – бубонить Кужільний. – Він грушку посадив у таку спеку!..* (Є. Гуцало, 2, с. 186); *Ти ненажерливий такий! Нам шкода його, сунемо йому, що в кого є, а він все жере та жере, мовчить і не каже, що збрехав!* (І. Сенченко, с. 62); *– Я – гордячка? – Авжеж. Так і пре гордість. Бач, вона благородна цяця. Ненавиджу* (В. Лис 2013а, с. 83). Така форма звертання до адресата не сумісна з шанобливим ставленням до нього, нерідко її вживають під час сварки, напр.: *– Ще й вона піде в волость! Втри передніше віскривого носа та тоді підеш у волость, – закричала Мотря* (І. Нечуй-Левицький, 2, с. 273); *– Мовчать! Він буде мені говорити про честь!* (О. Довженко, с. 182); *– Ну й мовчи тоді, поки тобі добре. Ач який: усім він незадоволений!* (Я. Стельмах, с. 8). Мовець ніби залучає до сварки третіх осіб, об'єктивуючи власне бачення ситуації, напр.: *– Вона води напустила! Бачили?!* (Остап Вишня, 2, с. 154); *– Люди добрі, вона межу перекопує! – рипучим голосом проказала [Тодосиха], так, наче й справді зверталась до навколишніх людей* (Є. Гуцало, 1, с. 46). Ужитий щодо одного адресата мовлення займенниковий іменник третьої особи у формі множини має виразне іронічне забарвлення, напр.: *– Уююй... Вони плачуть!..* (Г. Тютюнник, с. 413).

Висока експресивність частіше з негативною конотацією властива й дієслівним формам третьої особи, ужитим щодо співрозмовника, напр.: *Чого це ти, Явдохо, напундючилась? Сидить, як та копця в дощову годину на полі* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 543); *Еге, перший і лізь. А то, бач, штовхасться...* (І. Сенченко, с. 176); *– Ах ти ж бінокулярська тика! – Сидить там, ще й командує!* (Я. Стельмах, с. 69); *Як ти вже мені впікся! Залле сліпи і перекидає тут печене й варене!* (В. Даниленко, с. 65). Як і висловлювання із займенниковим іменником третьої особи, такі синтаксичні одиниці властиві лише розмовному мовленню.

Виразно зневажливе ставлення мовця до дорослого адресата мовлення маркують форми третьої особи однини середнього роду, напр.: *Ану одійди, не мацай мішків, бо так батогом і встюжу. Мацає воно...* (Г. Тютюнник, с. 399); *– О, кувікає!.. Ще, диви, з голосу спадеш, то що робитимеш?* (Є. Гуцало, 1, с. 244). Їх уживають і щодо дітей, однак

у цьому випадку зневажливість виявляється слабше або й зовсім відсутня, адже значення середнього роду в назвах істот акцентує ознаку недорослості, напр.: – *Тебе не питають, – обізвав його Ананько. – Воно щось розуміє на перлі* (В. Земляк, с. 412); – *Бач, засоромилося парубча... – і «брехушк» мені пальцями лоскочуть, наче я маленький. – А ти, – сміються, – сором'язливий, як і тато* (Г. Тютюнник, с. 202); *Ага, воно ще й на батька зіпає!* (Є. Гуцало, 1, с. 227).

Об'єктивовано дію співрозмовника можуть подавати й інші синтаксичні конструкції, зорієнтовані загалом на експлікацію третьоособового суб'єкта, – неозначено-особові речення. У них дія співрозмовника представлена як дистанційована від справжнього суб'єкта, щоб він побачив і оцінив її відсторонено, об'єктивно, з позицій мовця. Так говорить у романі В. Винниченка «Записки Кирпатого Мефістофеля» ображена Клавдія до Якова Михайлюка: *Мені дали грошей, прийшли подивитись. Чого ж більше* (В. Винниченко, с. 167).

У реченнях із предикативами на *-но, -то* друга особа демонструє менший прагматичний потенціал, ніж перша, що, очевидно, й зумовлює нечастотність таких висловлювань. Вони виступають насамперед як безпосередня реакція на дії та слова співрозмовника, зокрема їхня оцінка, напр.: – *Після того як до мого рідного міста вступили чужі війська, кожен, хто до них належить, мій ворог. – Сміливо сказано* (П. Загребельний, с. 186). Завдяки безособовій формі мовної репрезентації дія постає відстороненою від суб'єкта і висловлена оцінка сприймається як така, що стосується наслідків діяльності співрозмовника, а не його особистості.

Отже, вираження низки семантико-прагматичних варіантів категорійного значення другої особи реалізується завдяки транспозиції форм зі значенням першої особи множини (різновиди *ми* причетності) та третьої особи однини та множини, уживання неозначено-особових речень обох типів. *Ми* причетності усуває соціальну дистанцію між комунікантами, маркуючи вищий соціальний статус мовця. Воно охоплює випадки позитивного й негативного ставлення до адресата мовлення, що реалізуються в межах розмовного стилю. Повнозначні та займенникові іменники, що мають граматичну семантику третьої особи, виражають значення адресата мовлення, акцентуючи соціальну відстань між комунікантами. Повнозначні іменники можуть виявляти шанобливе ставлення до співрозмовника, об'єктивувати висловлене, актуалізувати істотні риси адресата мовлення та слугувати виразниками його емоційної оцінки. Указування на адресата мовлення за допомогою займенникового іменника, дієслівних

форм третьої особи, вживані в міжперсональному спілкуванні, є виразно експресивними. Вони притаманні розмовному мовленню й, окрім об'єктивації висловлюваного, найчастіше виражають негативну оцінку співрозмовника, що має нижчий соціальний статус, ніж мовець.

4.4. Семантико-прагматичне варіювання категорійного значення третьої особи

Значеннєва різноманітність третьої особи реалізується переважно в площині номінації, а не дейксису. Мовець може назвати соціальний статус, соціальну роль третьої особи, передати своє ставлення до неї, дібравши відповідний власне-іменник, напр.: *З повозки вискочив генерал, як слід генералові: у мундирі, в палетах, срібний пояс з китицями стягував тонкий перехват* (Панас Мирний, с. 395); *В а р к а. Що мені Гнат? Пройдисвіт, волоцюга, та й більш нічого* (І. Карпенко-Карий, с. 201); *Хлопчик зразу був посміхнувся, потім насурмився...* (Г. Тютюнник, с. 79); – *Добре заливає старий опеньок...* (О. Гончар 1992, с. 192); – *Замовляйте, – сказала, спиняючись біля столу, офіціантка* (В. Шевчук 1986, с. 20). Номінації не мають такого тісного зв'язку з конкретним комунікативним актом, як дейктичні слова. Носії мови не сприймають їх як одиниці, що безпосередньо відбивають параметри комунікації, права її учасників. Однак у сфері третьої особи реалізуються й такі семантичні зміни, що пов'язані з характером персональних співвідношень у межах певного комунікативного акту.

Мовець констатує особливий стосунок третьої особи до учасників мовленнєвого спілкування переважно в тому разі, коли вона належить до класу людей, отже, потенційно може бути одним із комунікантів. Семантико-прагматична варіативність категорійного значення третьої особи найчастіше відбиває співвідношення соціальних статусів мовця й того, про кого він повідомляє. Оскільки мотивацію, зміст, структуру комунікативної діяльності зумовлюють ціннісні орієнтири та ідеали і мовця, і адресата мовлення, на вибір певного способу позначення третьої особи впливають не лише відношення мовець – третя особа, а й мовець – адресат, адресат – третя особа. Створюючи висловлювання, мовець враховує обставини комунікації, взаємини з адресатом, ставлення останнього до згаданої особи.

В українській мові реалізація семантико-прагматичних різновидів категорійного значення третьої особи нерідко пов'язана з граматичним

значенням середнього роду, що зазвичай маркує нижчий соціальний статус третьої особи або зневажливе ставлення до неї, та граматичним значенням множини, що може засвідчувати як особливий соціальний статус, так і іронію. Специфічні семантико-прагматичні варіанти категорійного значення третьої особи виражає займенниковий іменник *воно*, що вказує на людину, та дієслівні й прикметникові форми середнього роду. Ужиті щодо дитини, вони оприявнюють її соціальну незрілість, нижчий соціальний статус у порівнянні з дорослим / старшим мовцем, напр.: – *І як воно згадало, що з Керелівки?* (С. Васильченко, с. 196); – *Ванюшко! А підійди-но сюди! Підійди-підійди... Воно підходить* (Остап Вишня, 1, с. 171). *Не годиться, щоб воно нехристом росло. Не цуценья ж, а людина* (Г. Тютюнник, с. 254). Дитяче *воно* може бути емоційно нейтральним або ж поєднуватись із позитивною або негативною оцінкою. Часто мовець обирає такий спосіб указування для вираження співчуття до незахищеної, слабкої в порівнянні з дорослими дитини, напр.: *Зо мною, слухай же, остались // Данило, чура мій, та я, // Та Прися, дочечка моя! // Воно ще тільки виростало, // Ще тільки-тільки наливалось, // Мов та черешенька!..* (Т. Шевченко, с. 524); *Підбігцем підійшла до дитини, протягнула руки, щоб узяти його... а воно, сердешеньке, виспавиись, прокинулось і собі протягнуло рученяточки...* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 305); «*Бідне моє, – тужить він [Мирон Данилович], – ми старі мучимось, бо грішні, а воно безвинне терпить за нас*» (В. Барка, с. 79).

Ужитий щодо дорослого, займенниковий іменник *воно* характеризується значною експресивністю, виражає передусім негативне ставлення, зокрема осуд, зневагу, напр.: *Люди, слухаючи його [Дениса], так і вжахнулись, та аж об поли руками вдарили і кажуть: «Хто ж на нього надіявся, що воно таке ледацю? Ми думали, що його розумнішого, моторнішого і чеснішого і у селі нема, а воно ось яке виявилось! Самий перший злодій, мошенник і душогубець!»* (Г. Квітка-Основ'яненко, с. 388); *Я тут одна карячуся, у школі діти чекають, а воно десь вештається* (Люко Дашвар 2011, с. 13); *Воно поштового ящика покрасило в синє та жовте, сала-почеревини врізало і вже думає, що патріот* (В. Шкляр 2015, с. 94–95). Як і дитяче, зневажливе *воно* властиве передусім розмовному мовленню. Його вживають також у художньому та публіцистичному стилях.

Опозиція однина / множина в третій особі не має такої змістової багатогранності, як у другій. Вираження шанобливого ставлення до третьої особи за допомогою займенникового іменника, дієслів і прикметників

у формі множини співвідноситься з відповідним семантико-прагматичним варіюванням категорійного значення другої особи – відбиває вищість соціального і комунікативного статусів згаданої людини щодо мовця, напр.: – *Бувай здорова... Гляди ж, не забувай мого дідуся... Перекажи, хай вони не журяться* (М. Коцюбинський, 2, с. 36); – *Я не вбивав. Не мучте мене. Вони [батько] самі на кулю напоролись* (О. Довженко, с. 169); ... *шапка упала їм [батькові] з рук, а вони, задкуючи, низько кланялись аж до дверей* (Г. Косинка, с. 10).

Шанобливе ставлення до третіх осіб за допомогою граматичного значення множини у своєрідний спосіб виражає і власне-іменник. Якщо займенникові іменники третьої особи мають морфологічні показники множини, то власне-іменники мають форму однини, яка свідчить про кількість денотатів. Пошання множини в разі вживання власне-іменника виражається аналітично: формами узгоджуваних і координованих слів, напр.: «*В його сивих очах усе сумно, бо сирота...*» – *кажуть мої мама* (Г. Тютюнник, с. 590); *Оцю тополю батько посадили* (Л. Костенко 1989, с. 518). Інколи узгоджуваний і координований компоненти, що стосуються одного слова, мають різні числові форми: означення вказує на кількість денотатів, а присудок зорієнтований на прагматичний зміст, напр.: *Йди додому, бо он мій батько йдуть*, – *крикнула Варка з двору* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 246); *Моя мати лягли спочивати та й кажуть: піди до Євфросини та погуляй трошки* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 548); *Ще мій дід мосму батькові розказували, і дідові – яго дід...* (В. Дрозд, 1, с. 36).

Майже не властиву сучасному мовленню пошанну множину третьої особи вживали найчастіше щодо батьків, напр.: *Бачить Василь: вийшли з хати на танок мати...* (Г. Косинка, с. 218); – *А потім, – взявся далі розказувати найменший, Марко, – тато як крикнуть нам: «Тікайте! Хто куди!»* (Є. Гуцало, 1, с. 275); інших старших родичів або й просто старших осіб: *Все мої // Бабуня не такі, щоби брехали* (І. Франко, 1, с. 85); *Почекай, баба співати будуть* (В. Шевчук 1986, с. 41); *Підбігаю я до тітки, а вони лежать і ротом отак, отак – наче позіхнути хочуть...* (Г. Тютюнник, с. 353). Ужита в нетиповій ситуації, щодо молодшого члена сім'ї, множина звучить комічно, напр.: *С и д і р С в и р и д о в и ч. Як моя дочка Євфросина Сидорівна хотять, то нам, старим, нічого перечити* (І. Нечуй-Левицький, 1, с. 186).

Множина засвідчувала також безумовну соціальну вищість особи, про яку згадував мовець, напр.: *О м е л ь к о. <...> А потім пан зізліз з коня, стали пить воду, трусяться та й упали як неживі...*

(І. Карпенко-Карий, с. 186) – слуга говорить про пана; – *А матушка ігуменя ї сьогодні сердиті...* – обізвалась Варвара (М. Коцюбинський, 2, с. 123) – черниця повідомляє про ігуменю; *Увійшла служниця і сказала, що «пані» кличуть* (М. Яцків, с. 82); *От і батьюшка живуть...* (Г. Косинка, с. 75); – *Голова приїхали з Глинська, мають якусь термінову справу...* (В. Земляк, с. 162).

У сучасному мовленні множинні форми, вжиті щодо третьої особи, реалізують переважно іронічне значення, напр.: *А он за столиком сидять дядя, пиво «дують»* (Остап Вишня, 1, с. 149); *Балсерона перебувають в «сучасний момент» з кошенятами маленькими <...> Вони, Балсерона наша, 15 липня пригирли нам аж восьмеро кошенят, двох самі задали...* (Остап Вишня, 4, с. 420); *Листа вкину у Пилипах на поштовій, щоб Харитон Онуфрійович Гапочка не читали* (В. Земляк, с. 340).

Мовна репрезентація низки семантико-прагматичних варіантів категорійного значення третьої особи пов'язана з розширенням функційного діапазону займенникових слів. Зокрема, займенникові прикметники *той, цей* можуть виступати у функції іменників. Ужиті в ситуації, коли зазвичай використовують власне-іменники, вони виражають додаткові експресивно-оцінні відтінки. Мовець свідомо послуговується дейктичним засобом, ніби відмовляючи згаданій особі в номінації, оскільки негативно оцінює її дії, ображається, сердиться або й зневажає її, напр.: *Г а н н а (одна). Куди ж це Гната занесло – і досі нема? А та [Софія], певно, побігла одишувать його!* (І. Карпенко-Карий, с. 231) – за допомогою займенникового слова свекруха говорить про ненависну невістку; – *Десь ходиш!* – сказала вона [мати], і її обличчя стало знову дитинне й добре. – *Той* [батько] *десь поїхав, а ти...* (В. Шевчук 1986, с. 287) – дружина висловлює образу на чоловіка; – *Уже всі діти зібралися в клубі, а ця [дочка] десь по парку ганяє* (В. Слапчук, с. 57) – мати засуджує поведінку дочки; – *Отакі в нас діти, Дмитре. Твоя значно краща. Вона добре вчиться, а цей це й двійочник* (Є. Кононенко, с. 103) – мати сердиться на сина. Такі експресивні вказування, що їх використовують у розмовному мовленні, частіше стосуються відсутньої під час розмови особи, рідше – того, хто присутній під час комунікації. Часто мовець має вищий соціальний статус, ніж той, про кого він говорить. Якщо вищий соціальний статус має третя особа, експресивні *той, цей* стосовно неї звучать грубо.

На винятково високий соціальний статус третьої особи вказує означальний займенниковий прикметник *сам* у функції іменника, напр.: *...аж ось і сам, // Високий, сердитий, // Виступас; обок його // Цариця-небога, // Мов*

опеньок засушений, // Тонка, довгонога... <...> За богами – панства, панства // В сребрі та златі! // Мов кабани годовані, – // Пикаті, пузаті!.. // Аж потіють, та товпляться, // Щоб то ближче стати // Коло самих... (Т. Шевченко, с. 244); *Ще генеральша в дорозі, а вже Потапович цілі Піски зганяє: муштрує «хохліков», як треба «гаспажу» зустрічати. Аж ось – і сама приїхала...* (Панас Мирний, с. 399). Слово *сам* може не лише засвідчувати беззаперечну вищість соціального статусу згаданої особи щодо мовця, адресата мовлення, інших третіх осіб, а й виражати іронію.

У «Словнику української мови» констатовано вживання слова *сам* як евфемістичної народної назви нечистої сили; біса, чорта: – *Я й питаю: – З чого він Палієм став? – Та з того, – кажуть, – що «самого спалив». – Якого такого «самого», бабусенько? – питають дівчата. – Та «самого ж», дівоньки, не при криниці святей згадуючи... – Та самого «нечисто-го»... чортяку!* (Данило Мордовець, I, 1958, с. 96) [389, с. 23]. Таке використання цього займенникового прикметника відійшло в минуле, проте збереглося вживання особових займенникових іменників *він, вона, вони* у функції евфемізмів, напр.: *А я ж його як облупленого знаю: не спалив хату – значить для орієнтиру залишив* (Г. Тютюнник, с. 51) – боєць говорить про дії ворога;

- *Авжеж, – погодився Сіроманець. – Сама приходить тільки вона.*
- *Хто? – спитав Єгер.*
- *Х-га-га. Смерть, хто ж їще? (В. Шкляр 2015, с. 29).*

З-поміж семантико-прагматичних варіантів категорійного значення третьої особи вирізняється вказування на Бога. У конфесійних текстах усі займенникові слова, що стосуються Бога, традиційно записують з великої літери. Таке саме графічне оформлення використовують у філософських і художніх творах. На відміну від звичайного займенникового іменника третьої особи, що може стосуватися будь-яких осіб або предметів, *Він*, як і сакральне *Ти*, характеризується референційною однозначністю, сприймається як ім'я Бога, напр.: *Відповідаючи на Його заклик, дістасмо запевнення, що незалежно від того, якою є наша праця або ноша, – завдяки цій посвяті вона стане легшою і світлішою* (Наша віра, № 9–10 (293–4), 2012); *У суперечці моїй із Ним – Він переміг* (Наша віра, № 7–8 (306), 2013); *Солодких грон і променистих вин – // Доволі на столах Його веселих* (О. Ольжич, с. 110); *Ти, вигнана Богом, // стоїш при свічі // на чорній землі, // питаєшся в Нього: // для кого мечі // кують ковалі?* (В. Герасим'юк, с. 168).

Значення третьої особи рідко виражають одиниці іншої персональної семантики. Транспозиція переважно спрямована зі сфери третьої

особи до першої або другої осіб. Проте інколи займенниковий іменник *ми* може втілювати специфічний семантико-прагматичний варіант категорійного значення третьої особи: мовець вказує на дію, стан того, ким опікується і з ким відчуває тісний емоційний зв'язок. Такі вживання співвідносні з тими, де *ми* вказує на адресата мовлення, – мовець засвідчує свою причетність, соціальну вищість і мінімальну соціальну дистанцію з діячем. Останній маркується як залежний від мовця, неспроможний самостійно виконувати певні дії. Здебільшого так висловлюються про маленьких дітей, важкохворих, старих людей або й домашніх тварин, напр.: ...*Пейзаж козирного, зразково-показового ліцею на Печерську, куди нас прийняли, геть не відображає загальної ситуації в середній освіті України* (Український тиждень, № 22 (342), 2014); *Ми ходимо в садок; Ми з'їли кашку; Ми любимо гратися з дітками*. Б. Успенський зазначає, що мовець згадує про когось, уживаючи *ми*, як правило, в присутності цієї особи [436, с. 66]. На нашу думку, вживання першої особи множини замість третьої в присутності того, про кого розмовляють, виразно демонструє його соціальну залежність, безумовну домінантність мовця, проте й за відсутності згадуваної особи чи тварини вживання такого різновиду *ми* причетності цілком можливе.

Опосередкований стосунок третьої особи до процесу комунікації зумовлює обмеженість семантико-прагматичного варіювання відповідного категорійного значення, його зв'язок із мовленнєвими змінами семантики другої особи. З широкої та різноманітної сфери третьої особи лише центральні її елементи, що стосуються людини, беруть участь у творенні семантико-прагматичних варіантів. Останні відбивають оцінку мовцем третіх осіб як потенційних учасників мовленнєвого спілкування.

Видозміни категорійного значення третьої особи, представлені в межах певного висловлювання, безпосередньо не впливають на перебіг комунікації, характер взаємодії мовця та адресата мовлення. Водночас під час комунікації актуалізуються певні зв'язки мовця з іншими членами соціуму. З-поміж них найістотнішими для творення семантико-прагматичних варіантів категорійного значення третьої особи є вікові співвідношення, що є підґрунтям для творення дитячого *воно*, пошанної множини, *ми* причетності. До релевантних щодо семантико-прагматичного варіювання чинників належать також емоційна (переважно негативна) оцінка, виняткова вищість соціального статусу, владні повноваження третьої особи щодо мовця й адресата, виняткова роль Бога в релігійній картині світу.

Висновки до 4 розділу

Основним варіантам категорійних значень особи, що виражають власне персональний дейксис, протистоять вторинні семантико-прагматичні варіанти, що, крім указування на мовця та адресата як учасників описуваної події, передають додаткову інформацію, істотну для реалізації комунікативної взаємодії. Семантико-прагматичне варіювання категорійних персональних значень у висловлюванні виражається експліцитно або імпліцитно. У першому випадку тип супровідної інформації засвідчують займенникові іменники та форми дієслів. Експліцитно виражене семантико-прагматичне варіювання персональних значень реалізується через взаємодію граматичних значень персональності й числа (специфічної семантико-прагматичної функції набувають форми множини або однини) та завдяки взаємодії категорійних значень персональності різного типу – унаслідок прагматичних чинників відбувається транспозиція репрезентантів персонального значення до невласливої їм функційної зони. У разі імпліцитного вираження семантико-прагматичного варіювання типовий засіб референції до мовця або адресата мовлення реалізує нетипову функцію в межах певної ситуації мовлення.

Оскільки мовець і адресат є стрижневими компонентами комунікативної ситуації, прагматична варіативність виявляється передусім щодо категорійних значень першої та другої осіб й охоплює наслідки взаємодії категорії персональності з категоріями соціального статусу особи та ввічливості. Певні способи вказування мовцем на самого себе, співрозмовника й третю особу в різноманітних ситуаціях спілкування становлять єдину систему для представників однієї лінгвокультурної спільноти, оцінюючись позитивно або негативно, як такі, що відповідають прийнятим традиціям спілкування або суперечать їм.

До семантико-прагматичних варіантів категорійного значення першої особи, експлікованих завдяки тісній взаємодії категорій персональності й числа, зараховуємо *ми* авторське, царське, скромне, родинне, батьківське (опікунське), корпоративне, *ми* соціальної вагомості, ідеологічне, універсальне (філософське), *ми* привілейованої групи.

Для вказування на себе мовець може вживати мовні засоби, первинною функцією яких є репрезентація граматичних значень другої або третьої осіб. Окрім указування на комунікативний статус мовця, ці одиниці передають різноманітну інформацію, зміст якої залежить від властивостей транспонованих форм. За допомогою повнозначних іменників мовець найчастіше номінує соціальні ролі, що підвищують його комунікативний

статус. У деяких ситуаціях офіційного спілкування, науковому тексті така форма самопрезентації мовця стала типовою. Поширена вона у спілкуванні з дітьми, які ще не досягнули природи дейктичних слів.

На позначення власних дій використовують також неозначено-особові речення. Їх уживають для об'єктивації висловленого, послаблення уваги до себе як справжнього агенса або підсилення вагомості сказаного. У такій функції неозначено-особові висловлювання, у яких характеристики суб'єкта не зазнали повної нейтралізації на формально-граматичному рівні, є виразно експресивними, а висловлювання з предикативами на *-но*, *-то* – емоційно нейтральними.

Транспозиція другоособових форм сприяє нівелюванню унікальної ролі мовця в комунікативному акті та поданню його дії як узагальнено-особової або вимушеної. Такі експресивні висловлювання характерні для розмовного мовлення.

3-поміж семантико-прагматичних варіантів категорійного значення другої особи вирізняються одиниці, що відбивають багатовекторну взаємодію семантики персональності з прагматичною категорією ввічливості й стосуються протиставлення *ти* – *ви*. Перший компонент опозиції втілюється в таких семантико-прагматичних варіантах: *ти* близьке, зверхнє, командне, фамільярне, нахабне, грубе, співчутливе, дитяче, *ти* старшого, а також узагальнено-особове. Поняття «пошання множина» охоплює такі семантико-прагматичні варіанти: *ви* старшого співрозмовника, вищого соціального статусу, офіційне, холодне, іронічне, горизонтальної соціальної дистанції (*ви* незнайомого співрозмовника).

Окрему групу різновидів категорійного значення другої особи становлять указування на квазіспіврозмовника. До неї належать автокомунікаційний, риторичний, ритуальний, віддалений, бестіальний, персонажа та читацький семантико-прагматичні варіанти. Подібні риси виявляє варіант категорійного значення другої особи, що функціонує у звертаннях до Бога, Матері Божої, святих, – сакральне *ти*. Загалом бачення функцій такого адресата мовлення залежить від релігійних переконань. Виразна окремішність притаманна звертанням до Бога в конфесійних і художніх текстах завдяки написанню з великої літери.

За допомогою транспозиції форм зі значенням першої особи множини експлікується група семантико-прагматичних варіантів, що є різновидами *ми* причетності. Притаманні розмовному мовленню, ці варіанти вказують на мінімальність соціальної дистанції між комунікантами. *Ми* причетності маркує вищий соціальний статус мовця і вказує на тісний емоційний зв'язок між ним і співрозмовником, поблажливе або

критичне, іронічне ставлення до адресата мовлення, пом'якшує спонукання до дії, сприяє встановленню емоційного зв'язку зі слухацькою аудиторією.

Вираження значення адресата мовлення за допомогою форм третьої особи однини та множини повнозначних і займенникових іменників третьої особи акцентує соціальну відстань між комунікантами. Повнозначні іменники можуть передавати шанобливе ставлення до співрозмовника, об'єктивувати висловлене, актуалізувати істотні риси адресата мовлення та виражати його емоційну оцінку. Експресивні вказування на адресата мовлення за допомогою займенникового іменника, дієслівних форм третьої особи притаманні розмовному мовленню й, окрім об'єктивації висловлюваного, найчастіше засвідчують негативну оцінку співрозмовника, що має нижчий соціальний статус.

На позначення дій адресата мовлення вживають неозначено-особові структури, що уможливають дистанціювання дії від суб'єкта, об'єктивоване подання та оцінювання.

Мовленнєві видозміни значення третьої особи найчастіше відбивають оцінку мовцем інших осіб як потенційних учасників комунікації. До семантико-прагматичних варіантів відповідного категорійного значення зараховуємо *воно* дитяче і зневажливе; пошанну множину старшого віку, вищого соціального статусу та іронічну множину; експресивно-оцінні вказування за допомогою займенникових слів *той, цей, сам* винятково високого соціального статусу, іронічне та евфемістичне; *він, вона, вони* у функції евфемізмів; сакральне *Він; ми* причетності, що вказує на дію третьої особи.

ВИСНОВКИ

Персональність – функційно-семантична категорія, що характеризує учасників позначуваної ситуації щодо їхньої ролі в комунікативному акті, – має універсальну поняттєву основу, що об'єднує множини похідних функційних варіантів персональних значень, утілюваних різнорівневими мовними засобами. Поняттєву основу персональності становлять протиставлені одне одному значення першої, другої і третьої осіб, співвідносні з найпростішою канонічною комунікативною ситуацією. Першу й другу особи поєднує безпосередній stosунок до комунікації, натомість третя особа дотична до цього процесу опосередковано й перебуває на периферії персональності. Інваріантні значення, що становлять поняттєву основу персональності, реалізуються в українській мові через систему основних (первинних) і похідних (вторинних) функційних варіантів.

Концептуальну важливість персональності у формуванні самосвідомості людини, пізнанні себе та світу засвідчує тривалий досвід філософського осмислення сутності людини та соціальних взаємин. Філософські категорії Я, Ти, Інший, Воно, які розглядають у протиставленні та взаємодії, корелюють із поняттєвими складниками персональності. Концептуальний поділ на Я та не-Я, що є початком пізнання, у мові втілено, зокрема, у властивій категорії персональності опозиції І особа – не І особа. Протиставленість і внутрішній зв'язок, взаємозумовленість Я і Ти на рівні мови реалізовано в опозиції І особа – II особа.

З погляду онтології персональність пов'язана з диференціюванням перцептивного простору в кількох вимірах. Важливість свідомого перцептора для формування просторових і часових уявлень зумовлює центральне місце першої особи в структурі категорії персональності. Опозиція І особа – не І особа відбиває онтологічно первісне членування простору. Загалом протиставлення трьох осіб

пов'язане з його поділом на зони за ступенем віддаленості від мовця й стосунком до комунікації. Менш виразним є зв'язок персональності з орієнтуванням у часі.

В українській мові функційно-семантична категорія персональності інтегрує сукупність відповідних відношень і різнорівневих засобів їхнього вираження, що утворюють ієрархічно організовану систему, стрижнем якої є граматична категорія особи.

Мовне вираження основних варіантів категорійних значень персональності здійснюється за допомогою морфологічних форм іменника і дієслова, вжитих у своїх первинних функціях. Реалізація категорійної семантики персональності на морфологічному рівні залежить від лексичного значення слів та їхньої спеціалізації в реченні, тому є відмінною в центральних частинах мови – іменнику та дієслові. На периферії поля репрезентантів семантики персональності перебувають різноманітні одиниці, функційно співмірні з центральними компонентами, однак менш формалізовані й залежніші від контексту та прагматичних чинників.

На рівні речення персональність збагачується новими значеннями та засобами мовної репрезентації. З погляду реалізації персональних значень з-поміж усієї множини синтаксичних конструкцій прототиповими є структури, у яких персональний статус суб'єкта експліковано через взаємодію персональних значень суб'єктної і предикатної синтаксем. У мовленні складники персональної семантики речення модифікуються, виникають семантико-прагматичні варіанти категорійних значень персональності, що кваліфікують комунікантів за низкою ознак, зокрема соціальним статусом, виражають емоції мовця, його інтенції.

Специфічною сферою реалізації персональності є текст. Персональність забезпечує його цілісність, співвідносить з актом комунікації, де текст виступає посередником, а також бере участь у творенні його змісту. Надскладна, багатошарова природа тексту зумовлює багатофункційність репрезентантів персональності. Реалізація персональних значень у тексті залежить від його призначення, належності до певного дискурсу та інтенцій автора. Текст може мати загальну персональну належність (певну персональну тональність), персональну домінанту (семантично акцентоване персональне значення), окремі семантично й стилістично вмотивовані вживання граматичних форм особи. Найяскравіше виражальні можливості персональності реалізуються в художньому стилі.

Ядро функційно-семантичної категорії персональності становить морфологічна категорія особи, якій притаманне зосередження диференційних семантичних ознак і послідовне втілення відповідної семантики на формальному рівні. Представлена в центральних частинах мови – іменнику та дієслові, – морфологічна особа має виразне комунікативне спрямування і взаємодіє з граматичною категорією ієрархічно вищого рівня – синтаксичною категорією персональності. Протиставлення трьох осіб, властиве персональності на поняттєвому рівні, відбито в структуруванні морфологічної категорії особи, що складається з трьох граєм: першої, другої та третьої осіб. Вона виступає як загальна категорія, що охоплює дві частини мови, та як часткова категорія іменника й дієслова, зорієнтована на формальне закріплення їхньої частиномовної семантики. З формального погляду центр морфологічного втілення семантики персональності становить особа дієслова. Семантично центральною є особа іменника.

Іменникова особа поєднує ознаки класифікаційної та словозмінної морфологічних категорій. Як класифікаційна категорія особа виступає в розподілі іменників на три функційно відмінні групи одиниць. Граєма першої особи представлена займенниковими іменниками *я* і *ми*, другої особи – займенниковими іменниками *ти*, *ви*. Значення третьої особи виражають решта займенникових і всі власне-іменники. Центр іменникової особи формують займенникові субстантиви першої та другої осіб.

Як словозмінна морфологічна категорія особи іменника репрезентована через кореляцію відмінкових форм власне-іменників. Кличний відмінок, що виконує функцію апеляції, є спеціалізованим засобом вираження семантики другої особи. Він протиставлений решті відмінків, що стосуються сфери репрезентації і мають граматичне значення третьої особи. Спорідненість семантико-синтаксичних функцій вокатива та номінатива зумовлює часткову омофлексію та виразність протиставлення цих відмінків за особою.

Невласне-дієслівна категорія особи дієслова характеризує роль суб'єкта названої дієсловом дії чи стану в комунікативному акті та є функційно найважливішою з-поміж низки морфологічних категорій, зорієнтованих на кваліфікацію суб'єкта. Вона тісно пов'язана з невласне-дієслівною категорією числа та власне-дієслівними категоріями способу і часу.

Синтаксична зумовленість окремих аспектів значення дієслова, взаємозв'язок парадигматичних і синтагматичних компонентів змісту зумовлюють взаємопроникнення морфологічної категорії особи

дієслова й синтаксичної категорії персональності. Попри тісний семантичний взаємозв'язок дієслівної форми у функції присудка із займенниковими іменниками в ролі підмета, останні зберігають синтаксичну автономність. Особова парадигма дієслова охоплює форми теперішнього і майбутнього часу дійсного способу, а також форми наказового способу. 3-поміж форм, що не мають морфологічних показників особи, вирізняються потенційно-особові – форми минулого часу та умовного способу, здатні брати участь у вираженні персональної належності суб'єкта в разі формального координування із займенниковими іменниками в позиції підмета, опосередковано стосуючись особової парадигми. Решті дієслівних форм (інфінітиву, дієприкметникові, дієприслівникові) у структурі речення не властива формально-граматична координація з підметом.

Функціонування граматичної категорії особи дієслова зумовлене його лексичною семантикою. Значення особи є граматичними показниками синтаксичного потенціалу дієслова, який відповідає параметрам закріпленої в дієслівній лексемі суб'єктної семантики.

Низка семантичних явищ, які реалізуються у взаємодії лексичної семантики дієслова з граматичним значенням першої особи, засвідчують особливий статус цього значення в структурі морфологічної категорії особи. Периферійність, немаркованість третьої особи в системі відповідних морфологічних значень зумовили функційну модифікацію третьоособової семантики: в одноособових дієсловах вона маркує синтаксичний потенціал дієслова з огляду на характер дії.

Функційна специфічність персональності в реченні виявляється в кількох взаємопов'язаних площинах: референційно-семантичній та семантико-прагматичній. Категорія персональності виконує функцію співвіднесення учасників позначуваної ситуації з учасниками акту мовлення, структурні функції координації підмета й присудка та семантико-прагматичні функції, що виявляють оцінку мовцем учасників і обставин комунікації. Як і категорії часу та модальності, які традиційно зараховують до складників предикативності, персональність актуалізує повідомлюване через стосунок до комунікативного акту.

Належність до певної особи є обов'язковою характеристикою субстанційних компонентів речення: суб'єкта, об'єкта й адресата. Ієрархічно найвищим є персональний статус суб'єкта. Персональні різновиди суб'єктів пов'язані з їхньою типологією за означеністю / неозначеністю. На рівні речення реалізуються специфічні варіанти категорійних значень персональності, зокрема неозначено-особовий,

узагальнено-особовий, неозначено-предметний, що характеризують речення як одиниці мовної системи.

На поняттєвому рівні поділ на особи є її ступенюванням за означеністю: максимальний її рівень властивий першій особі, мінімальний – третій. Незважаючи на форму мовного вираження, суб'єкти першої та другої осіб не втрачають означеності завдяки безпосередньому стосунку до комунікації. Семантика третьої особи реалізується в низці функційних варіантів, відмінних за рівнем означеності суб'єкта та способами його мовної експлікації. У першій та другій особах референтній означеності суб'єкта протистоїть її нейтралізація і творення узагальненого значення. Для третьої особи характерне протиставлення власне означеності й неозначеності суб'єкта.

Узагальнено-особове значення є специфічною персональною характеристикою суб'єкта речення, що полягає в нейтралізації його конкретно-особової належності та співвіднесенні предикативної ознаки з будь-яким учасником комунікації. Персональна належність денотата суб'єкта в узагальнено-особових реченнях є нерелевантною.

Вираження узагальнено-особового значення в українській мові відбувається завдяки втраті семантики означеності, яка властива первинним конкретно-особовим варіантам персональності, що вказують на учасників комунікації. Найвиразніше узагальнено-особове значення репрезентоване в реченнях із Ти-суб'єктом, проте його відтінки реалізують і речення із суб'єктами першої та третьої осіб.

Інваріантне значення третьої особи втілюється у функційних варіантах конкретно-особової і неозначено-особової семантики. За відсутності суб'єктної синтаксеми на синтаксичному рівні формуються специфічні функційні варіанти семантики третьої особи: неозначено-особовий і неозначено-предметний. Власне неозначено-особова семантика репрезентована в українській мові конструкціями трьох типів: 1) реченнями, у яких відповідний статус суб'єкта реалізується через граматичні значення третьої особи множини; 2) реченнями, у яких предикат позбавлений граматичних показників особи; 3) реченнями, у яких предикат у формі третьої особи однини, що характерна для репрезентації дій предметних суб'єктів, виражає дію невідомої особи.

У реченнях першого типу дієслівна форма головного члена передбачає синтаксичний зв'язок із підметом, проте він не реалізований. Граматичне значення множини, обов'язково властиве предикатам конструкцій цього типу, є засобом кваліфікації суб'єкта через належність до множини осіб. Неозначеність суб'єкта в таких реченнях не

обов'язково зумовлена його невідомістю й виявляється різною мірою. У власне неозначено-особових реченнях суб'єктом виступають: 1) обмежена, скінченна множина неозначених осіб, номінація яких не потрібна для розуміння висловлювання; 2) неозначені представники означеної множини осіб; 3) неозначений представник або представники нечітко окресленої множини; 4) неозначена множина неозначених осіб; 5) неозначений представник (представники) неозначеної множини осіб; 6) будь-яка особа з неокресленої, необмеженої множини реальних чи потенційних суб'єктів. Неоднотипні за рівнем означеності суб'єкта такі структури, з одного боку, межують з конкретно-особовими, з другого – з узагальнено-особовими реченнями. Якщо предикат позначає дію, не локалізовану в часі, речення, суб'єктом яких є неозначена множина осіб, можуть набувати генералізованого значення, що зближує їх із узагальнено-особовими структурами. Проте персональні характеристики суб'єктів у цих реченнях відмінні: дія неозначено-особових речень стосується третіх осіб, а не будь-якого учасника комунікації.

До неозначено-особових речень другого типу, яким властива повна нейтралізація суб'єкта дії та стану на формально-граматичному рівні, належать речення з предикатами результативного стану на *-но*, *-то* та безособовими дієсловами, утвореними від особових за допомогою постфікса *-ся*. Хоч предикати позбавлені граматично навантажених афіксів, що характеризували б суб'єкт дії чи стану, на власне семантичному рівні вони мають виразний зв'язок із суб'єктом-особою.

Тривала історія вивчення речень із предикативами на *-но*, *-то* засвідчує їхню семантичну складність та ідіоспецифічність. Потрактування цих структур у радянському мовознавстві часто було упередженим через намагання наблизити будову речення української мови до російської пасивної конструкції, а також через некритичне ставлення до мовного матеріалу, що зазнавав суттєвого впливу російської.

Своєрідність речень із предикативами на *-но*, *-то* зумовлена семантичною специфікою відповідної дієслівної форми, що є організаційним центром семантично складного речення. Такі речення описують результативний стан, поява якого спричинена діяльністю людини, дуже рідко інших живих істот. Вираження суб'єктного компонента за допомогою спеціалізованої синтаксеми не можливе, бо суперечить призначенню конструкції. Персональний статус суб'єкта реалізується завдяки взаємодії лексичної семантики дієслівного предиката, що позначає гомональну дію, аргументів і конструктивних характеристик речення,

де позиція суб'єкта не заповнена спеціалізованою синтаксемою, а також завдяки ситуації спілкування та контексту.

Речення з предикативами на *-но*, *-то* найчастіше позначають стан, що виник унаслідок діяльності третіх осіб. Такі структури реалізують спектр неозначено-особових значень, співвідносних із семантикою речень першої групи, відрізняючись від них виразним значенням результативного стану, меншою динамічністю, граничною неактуальністю характеристик суб'єкта. Коли діячем є мовець або адресат мовлення, таку форму зображення ситуації дійсності використовують для дезактуалізації їхньої суб'єктної функції, посилення уваги до результативності дій, об'єктивації викладу, оцінки дій співрозмовника, кваліфікації мовця як можливого діяча.

Семантика неозначено-предметного суб'єкта реалізується в структурах, де предикатами виступають одноособові дієслова або функційно-одноособові дієслова у формі однини теперішнього / майбутнього часу або однини середнього роду минулого часу за відсутності суб'єктної синтаксеми. Інваріантне значення неозначеного предметного суб'єкта втілюється в таких функційних варіантах: неозначено-невідомому, неозначено-неактуальному, неозначено-незбагненному, неозначено-локативному. Конструкції цього ж структурного типу внаслідок абстрактності семантики предметності використовують для експлікації дій невідомого суб'єкта-особи.

Основним варіантам категорійних значень особи, що виражають власне персональний дейксис, протистоять вторинні семантико-прагматичні варіанти, що, крім указування на мовця та адресата як учасників описуваної події, передають додаткову інформацію, істотну для реалізації комунікативної взаємодії. Семантико-прагматичне варіювання категорійних персональних значень у висловлюванні виражене експліцитно або імпліцитно. У першому випадку тип супровідної інформації засвідчують займенникові іменники та форми дієслів. Експліцитно виражене семантико-прагматичне варіювання персональних значень реалізується через взаємодію граматичних значень персональності й числа (специфічної семантико-прагматичної функції набувають форми множини або однини) та завдяки взаємодії категорійних значень персональності різного типу (транспозиція репрезентантів персонального значення до невластивої їм функційної зони). У разі імпліцитного вираження семантико-прагматичного варіювання типовий засіб референції до мовця або адресата мовлення реалізує специфічну функцію в межах певної ситуації мовлення.

Оскільки мовець і адресат є стрижневими компонентами комунікативної ситуації, прагматична варіативність виявляється передусім щодо категорійних значень першої та другої осіб і охоплює наслідки взаємодії категорії персональності з категоріями соціального статусу особи та ввічливості. Певні способи вказування мовця на самого себе, співрозмовника й третю особу в різноманітних ситуаціях спілкування становлять єдину систему для представників однієї лінгвокультурної спільноти, оцінюючись позитивно або негативно, як такі, що відповідають прийнятим традиціям спілкування або суперечать їм. Українській мові властива розгалужена система семантико-прагматичних варіантів категорійних значень першої, другої та третьої осіб, що сформувались унаслідок впливу різноманітних прагматичних чинників.

До семантико-прагматичних варіантів категорійного значення першої особи, експлікованих завдяки тісній взаємодії категорій персональності й числа, належать: *ми* авторське, царське, скромне, родинне, батьківське (опікунське), корпоративне, *ми* соціальної вагомості, ідеологічне, універсальне (філософське), *ми* привілейованої групи.

Для вказування на себе мовець може вживати мовні засоби, первинною функцією яких є репрезентація граматичних значень другої або третьої осіб. Окрім вказування на комунікативний статус мовця, ці одиниці є виразниками різноманітної інформації, зміст якої залежить від властивостей транспонованих форм. За допомогою повнозначних іменників мовець найчастіше номінує соціальні ролі, що підвищують його комунікативний статус. У деяких ситуаціях офіційного спілкування, науковому тексті така форма самопрезентації мовця є традиційною. Поширена вона в спілкуванні з дітьми, які ще не досягнули природи дейктичних слів.

Для позначення власних дій використовують також неозначено-особові речення. Їх уживають для об'єктивації висловленого, послаблення уваги до себе як справжнього агенса або підсилення вагомості сказаного. У такій функції неозначено-особові висловлювання, у яких характеристики суб'єкта не зазнали повної нейтралізації на формально-граматичному рівні, є виразно експресивними, а висловлювання з предикативами на *-но*, *-то* – емоційно нейтральними.

Транспозиція другоособових форм сприяє нівелюванню унікальної ролі мовця в комунікативному акті та поданню його дії як узагальнено-особової або вимушеної. Такі експресивні висловлювання властиві розмовному мовленню.

З-поміж семантико-прагматичних варіантів категорійного значення другої особи вирізняються одиниці, що відбивають багатовекторну взаємодію семантики персональності з прагматичною категорією ввічливості й стосуються протиставлення *ти* – *ви*. Перший компонент опозиції втілюється в таких семантико-прагматичних варіантах: *ти* близьке, зверхне, командне, фамільярне, нахабне, грубе, співчутливе, дитяче, *ти* старшого до молодшого, а також узагальнено-особове. Поняття «пошання множина» охоплює такі семантико-прагматичні варіанти: *ви* старшого співрозмовника, вищого соціального статусу, офіційне, холодне, іронічне, горизонтальної соціальної дистанції (*ви* незнайомого співрозмовника).

Окрему групу різновидів категорійного значення другої особи становлять указування на квазіспіврозмовника. До неї належать автокомунікаційний, риторичний, ритуальний, віддалений, бестіальний, персонажа та читацький семантико-прагматичні варіанти. Подібні риси має варіант категорійного значення другої особи, що функціонує у звертаннях до Бога, Матері Божої, святих, – сакральне *ти*. Загалом бачення функцій такого адресата мовлення залежить від релігійних переконань. Виразна окремішність притаманна звертанням до Бога в конфесійних і художніх текстах завдяки написанню з великої літери.

Завдяки транспозиції форм зі значенням першої особи множини експлікується група семантико-прагматичних варіантів, що є різновидами *ми* причетності. Притаманні розмовному мовленню, ці варіанти виражають мінімальність соціальної дистанції між комунікантами. *Ми* причетності маркує вищий соціальний статус мовця і вказує на тісний емоційний зв'язок між ним і співрозмовником, поблажливе або критичне, іронічне ставлення до адресата мовлення, пом'якшує спонукання до дії, сприяє встановленню емоційного зв'язку зі слухацькою аудиторією.

Вираження значення адресата мовлення за допомогою форм третьої особи однини та множини повнозначних і займенникових іменників третьої особи акцентує соціальну відстань між комунікантами. Повнозначні іменники можуть передавати шанобливе ставлення до співрозмовника, об'єктивувати висловлене, актуалізувати істотні риси адресата мовлення та слугувати виразниками його емоційної оцінки. Експресивні вказування на адресата мовлення за допомогою займенникового іменника, дієслівних форм третьої особи притаманні розмовному мовленню й, окрім об'єктивації висловлюваного, найчастіше виражають негативну оцінку співрозмовника, що має нижчий соціальний

статус. Для вербалізації дій адресата мовлення вживають і неозначено-особові структури, що уможливають дистанціювання дії від суб'єкта, її об'єктивоване подання та оцінювання.

Категорійне значення третьої особи втілюється в таких вторинних семантико-прагматичних варіантах: *воно* дитяче і *воно* зневажливе; пошання множина старшого віку, вищого соціального статусу та іронічна множина; експресивно-оцінні вказування за допомогою займенникових слів *той, цей, сам* винятково високого соціального статусу, іронічне та евфемістичне; *він, вона, вони* у функції евфемізмів; сакральне *Він; ми* причетності, що вказує на дію третьої особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов Б. А. О моделировании семантических структур / Б. А. Абрамов // Значение и смысл речевых образований : межвуз. тематич. сб. – Калинин : КГУ, 1978. – С. 5–13.
2. Абушенко В. Л. Самосознание / В. Л. Абушенко // Новейший философский словарь. – Минск : Изд-во В. М. Скакун, 1998. – С. 593–595.
3. Азарова Н. М. Язык философии и язык поэзии – движение навстречу (грамматика, лексика, текст) : [монография] / Н. М. Азарова. – М. : Логос / Гнозис, 2010. – 496 с.
4. Актуализация предложения : в 2 т. – Т. 2 : Синтаксические модели и их варианты / [А. В. Зеленщиков, В. В. Бурлакова, Е. С. Петрова и др.] ; под ред. А. И. Варшавской. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1997. – 176 с.
5. Алефиренко Н. Ф. Спорные проблемы семантики : [монография] / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Гнозис, 2005. – 326 с.
6. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Й. Ф. Андерш. – К. : Наук. думка, 1987. – 191 с.
7. Апресян Ю. Д. Избранные труды / Ю. Д. Апресян. – Т. II : Интегральное описание языка и системная лексикография. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1995. – 767 с.
8. Апресян Ю. Д. Прагматика и лексикография: прагматическая информация для толкового словаря / Ю. Д. Апресян // Пропозициональные предикаты в логическом и лингвистическом аспекте : тезисы докладов рабочего совещания / Ин-т языкознания АН СССР. – М. : Наука, 1987. – С. 6–10.
9. Апресян Ю. Д. Уникальное значение: конструкция *Мне (хорошо) работает* / Ю. Д. Апресян // Языковая картина мира и системная лексикография / [В. Ю. Апресян, Ю. Д. Апресян, Е. Э. Бабаева и др.] ; отв. ред. Ю. Д. Апресян. – М. : Языки славянских культур, 2006. – С. 36–39.
10. Арват Н. М. Про компонентний аналіз семантичної структури простого речення / Н. М. Арват // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 38–45.
11. Арват Н. М. Про лексичне наповнення структурних схем простого речення / Н. М. Арват // Мовознавство. – 1973. – № 4. – С. 42–49.
12. Арват Н. Н. Грамматическая и семантическая структура односоставных «причастных» предложений в современных русском и украинском языках / Н. Н. Арват // Сопоставительное исследование русского и украинского языков. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 250–273.

13. Арутюнова Н. Д. Морфология / Н. Д. Арутюнова, Т. В. Булыгина // *Общее языкознание. Внутренняя структура языка*. – М. : Наука, 1972. – С. 210–258.
14. Арутюнова Н. Д. О значимых единицах языка / Н. Д. Арутюнова // *Исследования по общей теории грамматики / АН СССР ; Ин-т языкознания*. – М. : Наука, 1968. – С. 58–116.
15. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл : Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
16. Арутюнова Н. Д. Речеповеденческие акты в зеркале чужой речи / Н. Д. Арутюнова // *Человеческий фактор в языке : Коммуникация, модальность, дейксис*. – М. : Наука, 1992. – С. 40–51.
17. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1999. – I–XV, 896 с.
18. Ахманова О. С. Современные синтаксические теории / О. С. Ахманова, Г. Б. Микаэлян. – [2-е изд.]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 165 с.
19. Ахутина Т. В. Порождение речи. Нейролингвистический анализ синтаксиса : [монография] / Т. В. Ахутина. – [3-е изд.]. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 224 с.
20. Ачилова О. Опозиційний характер функційно-семантичної категорії кратності в сучасній українській мові / Олена Ачилова // *Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. / Донецький нац. ун-т ; гол. ред. А. П. Загнітко*. – Вип. 26. – Донецьк : ДонНУ, 2013. – С. 32–35.
21. Бабаев К. В. О происхождении личных местоимений в языках мира / К. В. Бабаев // *Вопросы языкознания*. – 2009. – № 4. – С. 119–138.
22. Бабайцева В. В. Система членов предложения в современном русском языке : [монография] / В. В. Бабайцева. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2011. – 496 с.
23. Баган М. П. Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви : [монографія] / М. П. Баган. – К. : Вид. дім Дмитра Бурого, 2012. – 376 с.
24. Баган М. П. Семантико-синтаксичні параметри безособового вживання особових дієслів у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. П. Баган. – К., 2000. – 18 с.
25. Базилевський В. Лук Одиссеїв : статті, есеї, діалоги / Володимир Базилевський. – К. : Ярославів вал, 2005. – 655 с.
26. Баландіна Н. Ф. Перформативи як індикатори функцій конвенційних висловлень / Н. Ф. Баландіна // *Мовознавство*. – 2010. – № 2–3. – С. 194–203.
27. Баракатова Н. А. Парадигма дієслова в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. А. Баракатова. – К., 1999. – 17 с.
28. Баранник Д. Х. Поняттєва категорія порядковості (до питання про включення в категоріальну систему мовних явищ) / Д. Х. Баранник // *Мовознавство*. – 1992. – № 5. – С. 17–19.
29. Бардина Н. В. Языковая гармонизация сознания / Н. В. Бардина. – Одесса : Астропринт, 1997. – 272 с.
30. Барнет В. Дифференциация национального языка и социальная коммуникация / Владимир Барнет // *Новое в зарубежной лингвистике*. – Вип. XX : Теория литературного языка в работах ученых ЧССР. – М. : Прогресс, 1988. – С. 188–198.

31. Барчук В. М. Граматична темпоральність : Інтервал. Час. Таксис : [монографія] / В. М. Барчук. – Івано-Франківськ : Сімік, 2011. – 416 с.
32. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики : [монографія] / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
33. Бацевич Ф. С. Російське дієслово в функціонально-ономасіологічному аспекті вивчення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Російська мова» / Ф. С. Бацевич. – К., 1995. – 48 с.
34. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : [підручник] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
35. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) / О. К. Безпояско. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.
36. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Эмиль Бенвенист. – [2-е изд.]. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 448 с.
37. Бережан С. Г. Онтологический статус семантики языка и ее единиц / С. Г. Бережан // Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях. – Кишинев : Штиица, 1982. – С. 58–66.
38. Берестнев Г. И. Самосознание личности в аспекте языка / Г. И. Берестнев // Вопросы языкознания. – 2001. – № 1. – С. 60–84.
39. Бирвиш М. Семантика / М. Бирвиш // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. X : Лингвистическая семантика / сост., общ. ред. и вступ. статья В. А. Звегинцева. – М. : Прогресс, 1981. – С. 177–199.
40. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С. К. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с.
41. Богданов В. В. Роль грамматических категорий в семантике предложения / В. В. Богданов // Значение и смысл речевых образований : межвуз. тематич. сб. – Калинин : КГУ, 1979. – С. 14–24.
42. Болдырев Н. Н. Инварианты и прототипы в системной и функциональной категоризации английского глагола / Н. Н. Болдырев // Проблемы функциональной грамматики: семантическая инвариантность / вариативность. – СПб. : Наука, 2003. – С. 54–74.
43. Болдырев Н. Н. Репрезентация языковых и неязыковых знаний синтаксическими средствами / Н. Н. Болдырев, Л. А. Фурс // Филологические науки. – 2004. – № 3. – С. 67–74.
44. Болух О. В. Семантико-синтаксична структура безособового речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Болух. – К., 1992. – 16 с.
45. Бондарко А. В. Введение. Полевые структуры в системе функциональной грамматики / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики. Полевые структуры / [Я. Э. Ахапкина, А. В. Бондарко, М. Д. Воейкова и др.] ; отв. ред. А. В. Бондарко, С. А. Шубик. – СПб. : Наука, 2005. – С. 12–28.
46. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1971. – 114 с.
47. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, ЛЮ, 1978. – 175 с.
48. Бондарко А. В. Инварианты и прототипы в системе функциональной грамматики / А. В. Бондарко // Проблемы функциональной грамматики: семантическая инвариантность / вариативность. – СПб. : Наука, 2003. – С. 5–36.

49. Бондарко А. В. Категории в системе функциональной грамматики / А. В. Бондарко // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста : сб. статей, посвященный юбилею Галины Александровны Золотовой. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – С. 15–21.
50. Бондарко А. В. К интерпретации одушевленности – неодушевленности, разрядов пола и категории рода (на материале русского языка) / А. В. Бондарко // Славянское и балканское языкознание. Проблемы морфологии современных славянских и балканских языков. – М. : Наука, 1976. – С. 25–39.
51. Бондарко А. В. Лингвистика текста в системе функциональной грамматики [Электронный ресурс] / А. В. Бондарко // Текст. Структура и семантика. – Т. 1. – М., 2001. – С. 4–13. – Режим доступа: <http://www.philology.ru/linguistics1/bondarko-01.htm>. – Загл. с экрана.
52. Бондарко А. В. Методологические принципы функциональной грамматики / А. В. Бондарко // Методологические проблемы языкознания / [А. В. Бондарко, А. Н. Гаркавец, Ю. А. Жлуктенко и др.] ; отв. ред. А. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 88–106.
53. Бондарко А. В. Об актуализационных признаках предложения / А. В. Бондарко // Теоретические проблемы синтаксиса индоевропейских языков. – Л. : Наука, 1975. – С. 139–147.
54. Бондарко А. В. О структуре грамматических категорий (отношения оппозиции и неопозитивного различия) / А. В. Бондарко // Вопросы языкознания. – 1981. – № 6. – С. 17–28.
55. Бондарко А. В. Понятийные категории и языковые семантические функции в грамматике / А. В. Бондарко // Универсалии и типологические исследования. Мецциановские чтения : сб. ст. / [отв. ред. Н. В. Ярцева]. – М. : Наука, 1974. – С. 54–79.
56. Бондарко А. В. Русский глагол : [пособие для студентов и учителей] / А. В. Бондарко, Л. Л. Буланин ; под ред. Ю. С. Маслова. – Л. : Просвещение, 1967. – 192 с.
57. Бондарко А. В. Системные и коммуникативные аспекты анализа грамматических единств / А. В. Бондарко // Проблемы функциональной грамматики: категории морфологии и синтаксиса. – СПб. : Наука, 2000. – С. 9–35.
58. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1976. – 255 с.
59. Бонч-Осмоловская А. А. Подлежащее в дативе, сказуемое в инфинитиве: опыт корпусного анализа одной русской конструкции / А. А. Бонч-Осмоловская // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 2003. – № 6. – С. 92–103.
60. Борщ Е. Г. Граматична особа і персональність (на матеріалі східнослов'янських мов) / Е. Г. Борщ // Мовознавство. – 1973. – № 4. – С. 50–58.
61. Борщ Е. Г. Категорія особи дієслова в сучасній українській літературній мові (у порівнянні з російською та білоруською): дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Е. Г. Борщ. – К., 1973. – 199 с.
62. Брицин В. М. Односкладні речення в українській мові: до питання методології їхнього дослідження / В. М. Брицин // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 81–87.
63. Брицин В. М. Когнітивні аспекти теорії модальності (на матеріалі східнослов'янського художнього дискурсу) / В. М. Брицин, В. В. Мозгунов // Мовознавство. – 2013. – № 2/3. – С. 128–147.

64. Бубер М. Я и Ты / Мартин Бубер ; [пер. с нем. Ю. С. Терентьева, Н. Файнгольда]. – М. : Высшая шк., 1993. – 175 с.
65. Бугайски М. Язык коммуникации / Мариан Бугайски ; [пер. с польск. Э. Г. Артеменко]. – Харьков : Изд-во «Гуманитарный Центр», Артеменко Э. Г., 2010. – 544 с.
66. Бузаров В. В. Круговорот диалогической речи, или Взаимодействие грамматики говорящего и грамматики слушающего / В. В. Бузаров. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2001. – 168 с.
67. Булаховський Л. А. Вибрані праці : у 5 т. / Л. А. Булаховський. – Т. 2 : Українська мова. – К. : Наук. думка, 1977. – 631 с.
68. Бульгина Т. В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Бульгина, А. Д. Шмелёв. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 576 с.
69. Бунтман Н. В. Ирония как речевая установка (на материале памфлетов Поля-Луи Курье) / Н. В. Бунтман, Т. Б. Алисова // Пропозициональные предикаты в логическом и лингвистическом аспекте : тезисы докладов рабочего совещания / Ин-т языкознания АН СССР. – М. : Наука, 1987. – С. 29–32.
70. Бурячок А. А. Про мову популярних журналів / А. А. Бурячок // Питання мовної культури : зб. ст. – Вип. 4. – К. : Наук. думка, 1970. – С. 87–96.
71. Бэбби Л. К построению формальной теории «частей речи» / Леонард Бэбби // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XV : Современная зарубежная лингвистика / [сост. и общ. ред. Т. В. Бульгиной, А. Е. Кибрика]. – М. : Прогресс, 1970. – С. 163–249.
72. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка / Карл Бюлер. – М. : Прогресс, 2000. – 528 с.
73. Вавринюк Т. І. Односкладні речення в художньому тексті / Т. І. Вавринюк // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького національного університету : зб. наук. пр. – Вип. 8. – Кривий Ріг : ОКТАН-ПРИНТ, 2012. – С. 155–168.
74. Важнік С. Специфіка категоризаційної семантики дієслова і дієслівної намінації (вопыт сістэматызацыі) / Сяргей Важнік // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту : [зб. наук. пр., присвячений ювілею Загнітка Анатолія Панасовича]. – Донецьк : ДонУ, 2004. – С. 164–172.
75. Васильева Л. Семантико-, формально-синтаксичні та морфологічні особливості вокатива (на матеріалі української та хорватської мов) / Людмила Васильева // Kategorie w języku. Język w kategoriach / pod red. M. Cichońskiej. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2009. – S. 145–153.
76. Ваулина С. С. Специфика функциональной соотносённости категорий модальности и персональности в художественном тексте / С. С. Ваулина // Вестник Волгоградского гос. ун-та. Серия 2. Языкознание. – 2013. – № 3 (19). – С. 34–39.
77. Вежбицкая А. Семантика грамматики / Анна Вежбицкая. – М. : РАН, ИНИОН, 1992. – 31 с.
78. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Анна Вежбицкая. – М. : Языки русской культуры, 1999. – I–XII, 780 с.
79. Вейнрейх У. О семантической структуре языка / У. Вейнрейх // Новое в лингвистике. – Вып. V : Языковые универсалии / [пер. с англ., под ред. и с предисл. Б. А. Успенского]. – М. : Прогресс, 1970. – С. 163–249.

80. Вендлер З. Иллокутивное самоубийство / З. Вендлер // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVI : Лингвистическая прагматика / [сост. и вст. ст. Н. Д. Арутюновой и Е. В. Падучевой ; общ. ред. Е. В. Падучевой]. – М. : Прогресс, 1985. – С. 238–250.
81. Вердербер Р. Психология общения / Рудольф Вердербер, Кэтрин Вердербер. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 320 с.
82. Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1975. – 559 с.
83. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М. : Высшая шк., 1986. – 640 с.
84. Винокур Т. Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения / Т. Г. Винокур. – М. : Наука, 1993. – 172 с.
85. Вихованець І. Аналітизм у граматичній структурі сучасної української мови / Іван Вихованець // Українська мова. – 2002. – № 3. – С. 3–8.
86. Вихованець І. Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови / Іван Вихованець // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 3–10.
87. Вихованець І. Концепція нової академічної «Граматики сучасної української літературної мови» у 3-х томах / Іван Вихованець // Українська мова. – 2006. – № 3. – С. 3–47.
88. Вихованець І. Навколо проблем предикативності, предикації і предикатності / Іван Вихованець // Українська мова. – 2002. – № 1. – С. 25–31.
89. Вихованець І. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
90. Вихованець І. Різновиди транспозиції / Іван Вихованець // Актуальні проблеми граматики : Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка : [зб. наук. пр.] / [ред. кол.: Василь Ожоган (відп. ред. випуску) та ін.]. – Кіровоград : КДПУ ім. Володимира Винниченка, 1997. – Вип. 2. – С. 57–60.
91. Вихованець І. Студії про українські відмінки: термінологічний аспект / Іван Вихованець // Українська мова. – 2005. – № 4. – С. 3–7.
92. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академічна грамика української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пulsари», 2004. – 400 с.
93. Вихованець І. Теоретичні засади категорійної граматики української мови / Іван Вихованець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського : зб. наук. пр. Серія: Філологія. – 2000. – Вип. 2 / відп. ред. Н. Л. Іваницька. – Вінниця : ВДПУ. – С. 3–6.
94. Вихованець І. Чи є безвалентні дієслова? / І. Вихованець // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Вип. 3. – Донецьк : ДонДУ, 1997. – С. 38–41.
95. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
96. Вихованець І. Р. Комунікативна реченнєва надкатегорія актуалізації в її підкатегорійних, категорійних та грамемних виявах / І. Р. Вихованець // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2002. – № 5. – С. 20–23.
97. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 232 с.

98. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
99. Владимірова Т. Е. Призванные в общение : Русский дискурс в межкультурной коммуникации / Т. Е. Владимірова. – М. : КомКнига, 2007. – 304 с.
100. Волкова Т. П. Философская концепция Другого в контексте формирования мультикультурного общества / Т. П. Волкова // Вестник МГТУ. – 2008. – Т. 11, № 1. – С. 84–88.
101. Володин А. П. Лицо // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – [2-е изд.]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 271–272.
102. Вольф Е. М. Грамматика и семантика местоимений (на материале иберо-романских языков) / Е. М. Вольф. – М. : Наука, 1975. – 224 с.
103. Всеволодова М. В. Поля, категории и концепты в грамматической системе языка / М. В. Всеволодова // Вопросы языкознания. – 2009. – № 3. – С. 76–99.
104. Гайдеггер М. Дорогою до мови / М. Гайдеггер ; пер. з нім. В. Кам'янець. – Л. : Літопис, 2007. – 232 с.
105. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – 768 с.
106. Галич О. Б. Поняттєва категорія «містичне» в англійському готичному романі як об'єкт лінгвістичного аналізу / О. Б. Галич // Studia Linguistica. – 2012. – Вип. 6. – С. 58–62.
107. Гард П. Структура русского местоимения / Поль Гард // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XV : Современная зарубежная русистика. – М. : Прогресс, 1985. – С. 215–226.
108. Гин Я. И. Проблемы поэтики грамматических категорий : Избранные работы / Я. И. Гин. – СПб. : Академический проект, 1996. – 224 с.
109. Гиро-Вебер М. К определению понятия «субъект» в синтаксисе русского языка / М. Гиро-Вебер // Теория функциональной грамматики. Полевые структуры / [Я. Э. Ахаткина, А. В. Бондарко, М. Д. Воейкова и др.]. – СПб. : Наука, 2005. – С. 333–345.
110. Гінзбург М. Синтаксичні конструкції у фахових текстах: практичні висновки з рекомендацій мовознавців / М. Гінзбург // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2008. – № 620. – С. 26–32.
111. Глушак Т. С. К проблеме обоснования статуса функционально-семантических категорий в языке / Т. С. Глушак, С. К. Семенова // Вопросы языкознания. – 1980. – № 2. – С. 73–79.
112. Гнатюк Г. М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові / Г. М. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1982. – 248 с.
113. Горбова Е. В. Грамматическая категория аспекта и контекст (на материале испанского и русского языков) : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Е. В. Горбова. – СПб., 2011. – 44 с.
114. Городенська К. Симетрія та асиметрія між'ярусних співвідношень / Катерина Городенська // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Вип. 4. – Донецьк : ДонДУ, 1998. – С. 11–16.
115. Городенська К. Синтаксична специфіка української наукової мови / Катерина Городенська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. – Вип. IV. – К. : КНЕУ, 2001. – С. 11–14.

116. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
117. Городенська К. Г. Дієслівна лексема в традиційному і новітньому українському мовознавстві / К. Г. Городенська // Життя – у слові : зб. наук. праць на пошану академіка В. М. Русанівського. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2011. – С. 152–160.
118. Городенська К. Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу і часу / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 39–42.
119. Городецька В. А. Деякі спостереження над партиципним класом односкладних речень української мови / В. А. Городецька // Проблемні питання синтаксису : зб. наук. пр. / відп. ред. Н. В. Гуїванок. – Чернівці : ЧДУ, 1997. – С. 116–119.
120. Городецька В. А. Структура односкладного речення української мови (у порівнянні з російською) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Вероніка Анатоліївна Городецька. – К., 1997. – 17 с.
121. Грамматика современного русского литературного языка / [отв. ред. Н. Ю. Шведова]. – М. : Наука, 1970. – 767 с.
122. Гранева И. Ю. Местоимение *мы* в современном русском языке: коммуникативно-прагматический подход : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / И. Ю. Гранева. – М., 2009. – 27 с.
123. Гранева И. Ю. О референтном и нереферентном употреблении местоимения *мы* // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Филология. Искусствоведение. – 2008. – № 4. – С. 206–209.
124. Гринберг Дж. Меморандум о языковых универсалиях / Дж. Гринберг, Ч. Осгуд, Дж. Дженкинс // Новое в лингвистике. – Вып. V : Языковые универсалии / пер. с англ., под ред. и с предисл. Б. А. Успенского. – М. : Прогресс, 1970. – С. 31–44.
125. Гринберг Дж. Некоторые грамматические универсалии, преимущественно касающиеся порядка значимых элементов / Дж. Гринберг // Новое в лингвистике. – Вып. V : Языковые универсалии / пер. с англ., под ред. и с предисл. Б. А. Успенского. – М. : Прогресс, 1970. – С. 114–162.
126. Грищенко А. Додаток : Засади парадигматично-синтагматичного функціонування (синтаксичний нарис) / Арнольд Грищенко // Українська мова. – 2011. – № 3. – С. 19–28.
127. Гронская Н. Э. Сопоставление тоталитарных дискурсов: три риторы, три текста, три языка [Электронный ресурс] / Н. Э. Гронская, В. Г. Зусман, Т. С. Батищева // Вестник Нижегородского ун-та им. Н. И. Лобачевского. – 2013. – № 1 (2). – С. 56–62. – Режим доступа: http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99999999_West_2013_1%282%29/11.pdf. – Загл. с экрана.
128. Груньський М. Українська мова. Фонетика. Морфологія. Синтаксис. Фразеологічний словник : пора́дник для самонавчання / М. Груньський, Г. Сабалдир. – [3-тє вид.]. – К. : Час, 1927. – 156 с.
129. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / Вильгельм фон Гумбольдт // Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М. : Прогресс, 1984. – С. 37–298.
130. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольдт ; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1985. – 451 с.

131. Гуреев В. А. Языковой эгоцентризм в новых парадигмах знания / В. А. Гуреев // Вопросы языкознания. – 2004. – № 2. – С. 57–67.
132. Гуссерль Эд. Собрание сочинений. Т. 3 (1): Логические исследования. Исследования по феноменологии и теории познания / Эдмунд Гуссерль; пер. с нем. В. И. Молчанова. – М.: Гнозис, Дом интеллектуальной книги, 2001. – 471 с.
133. Гухман М. М. Грамматическая категория и структура парадигм / М. М. Гухман // Исследования по общей теории грамматики. – М.: Наука, 1968. – С. 117–174.
134. Гухман М. М. Понятие системы в синхронии и диахронии / М. М. Гухман // Вопросы языкознания. – 1962. – № 4. – С. 25–35.
135. Гухман М. М. Понятийные категории, языковые универсалии и типология / М. М. Гухман // Вопросы языкознания. – 1985. – № 3. – С. 3–12.
136. Гловінський М. Новомова / Міхал Гловінський // 12 польських есеїв / [упоряд. Оля Гнатюк]. – К.: Критика, 2001. – С. 158–182.
137. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк; пер. с англ.; сост. В. В. Петров. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
138. Делёз Ж. Логика смысла / Ж. Делёз; пер. с фр. // Делёз Ж. Логика смысла; Фуко М. Theatrum philosophicum; пер. с фр. – М.: Раритет, Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – С. 13–326.
139. Демьянков В. З. Прототипический подход / В. З. Демьянков // Краткий словарь когнитивных терминов / [Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина]; под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – М.: МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. – С. 140–145.
140. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен / [Л. Р. Безугла, Є. В. Бондаренко, П. М. Донець та ін.]; за заг. ред. І. С. Шевченко. – Харків: Константа, 2005. – 356 с.
141. Дмитрук В. І. Квантитативні слова в сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. І. Дмитрук. – Кіровоград, 1998. – 17 с.
142. Доброва Г. Р. Освоение детьми функционально-семантической категории личности / Г. Р. Доброва // Семантические категории в детской речи / [Я. Э. Ахаткина, Е. Л. Бровко, М. Д. Воейкова и др.]; отв. ред. С. Н. Цейтлин. – СПб.: Нестор-История, 2007. – С. 181–200.
143. Докулил М. К вопросу о морфологической категории / М. Докулил // Вопросы языкознания. – 1967. – № 6. – С. 3–16.
144. Дорофеев Ю. Грамматика и языковая категоризация / Юрий Дорофеев // Лінгвістичні студії: зб. наук. пр. / гол. ред. А. П. Загнітко. – Вип. 26. – Донецьк: ДонПУ, 2013. – С. 15–17.
145. Доценко О. Л. Комунікативний ритуал у судовому дискурсі / О. Л. Доценко // Освітнянські обрії: реалії та перспективи: зб. наук. пр. – К.: ІТПО, 2008. – № 1 (4). – С. 14–20.
146. Доценко О. Л. Комунікативні та статусно-рольові характеристики учасників судового дискурсу / О. Л. Доценко // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. Володимира Винниченка, 2008. – Вип. 75 (3): Філологічні науки (мовознавство): у 5 ч. – С. 260–264.

147. Дроботенко В. Категорія особи і категорія персональності: специфіка функційно-структурної ієрархії / Валентина Дроботенко // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Вип. 22. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – С. 101–103.
148. Дроботенко В. Ю. Засоби вираження ритуальної та інклюзивної адресантності в українській публіцистиці / В. Ю. Дроботенко // Стиль і текст : наук. зб. / за ред. В. В. Різуна ; Ін-т журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. – Вип. 13. – К. : КНУ імені Тараса Шевченка, 2012. – С. 81–85.
149. Дубровская Т. В. Судебный дискурс как культурный феномен: национально-культурные особенности речи судей (на материале русских, английских и австралийских судебных заседаний) / Т. В. Дубровская // Вопросы языкознания. – 2014. – № 2. – С. 76–88.
150. Дудик П. С. Из синтаксису простого предложения : [навч. посіб.] / П. С. Дудик. – Вінниця : ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, 1999. – 297 с.
151. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення; еквіваленти речення) / П. С. Дудик. – К. : Наук. думка, 1973. – 288 с.
152. Дудко І. В. Займенникове вираження категорії означеності-неозначеності в українській мові : [монографія] / І. В. Дудко. – К. : Довіра, 2011. – 232 с.
153. Елисеева А. Г. Семантическая структура местоименного значения / А. Г. Елисеева, О. Н. Селиверстова // Вопросы языкознания. – 1987. – № 1. – С. 79–81.
154. Ельмслев Л. О категориях личности – неличности и одушевленности – неодушевленности / Л. Ельмслев // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М. : Наука, 1972. – С. 114–152.
155. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка / Л. Ельмслев ; пер. с англ. ; сост. В. Д. Мазо. – М. : КомКнига, 2006. – 248 с. – (Лингвистическое наследие XX века).
156. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен ; пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. Б. А. Ильина. – [2-е изд.]. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 408 с. – (Лингвистическое наследие XX века).
157. Ємельянова О. В. Мовленнєве вираження статусу адресата / О. В. Ємельянова // Вісник СумДУ. Серія: Філологія. – 2007. – № 2. – С. 112–116.
158. Єрмоленко С. С. Знакова структура мовної одиниці в комунікативно-епістемічній перспективі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / С. С. Єрмоленко. – К., 2007. – 32 с.
159. Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць : [монографія] / С. С. Єрмоленко. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2006. – 384 с.
160. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1982. – 207 с.
161. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – Ч. І. – [4-те вид.]. – К. : Вища шк., 1972. – 402 с.
162. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1984. – 255 с.
163. Завальнюк І. Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти : [монографія] / І. Я. Завальнюк. – Вінниця : Нова Книга, 2009. – 400 с.

164. Завгородня Н. Ф. Про пасивність конструкцій з *-но*, *-то* / Н. Ф. Завгородня // Українська мова в школі. – 1953. – № 5. – С. 13–16.
165. Загнітко А. Прагматичний аспект речення і прагматичний аспект висловлення / Анатолій Загнітко // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії : зб. наук. пр. Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 13. – Рівне : РДГУ, 2005. – С. 3–7.
166. Загнітко А. Проблема односкладного речення у сучасній лінгвістиці / Анатолій Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – 1997. – Вип. 3. – Донецьк : ДонДУ, 1997. – С. 17–26.
167. Загнітко А. Референційна семантика граматичних форм (напрями аналізу) / Анатолій Загнітко // Актуальні проблеми граматики : Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка : [зб. наук. пр.] / [ред. кол.: Василь Ожоган (відп. ред. випуску) та ін.]. – Кіровоград : КДПУ ім. Володимира Винниченка, 1997. – Вип. 2. – С. 60–66.
168. Загнітко А. П. Аналітизм у системі дієслівних категорій / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 25–32.
169. Загнітко А. П. Семантико-граматичне енергетичне ядро дієслівності / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 2014. – № 5. – С. 3–13.
170. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с.
171. Зарецький О. В. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950–80-ті роки в УРСР : [монографія] / О. В. Зарецький. – [2-ге вид.]. – К. : Ін-т української мови НАН України, 2008. – 440 с.
172. Затовканюк М. До характеристики українських конструкцій типу «козаченька вбито» / М. Затовканюк // *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii.* – Praha, 1984. – R. 53. – S. 1. – С. 1–11.
173. Затовканюк М. Проблематика украинского пассива (на фоне русского языка) / Миколаш Затовканюк // *Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity.* – 1985. – A. 33. – С. 45–50.
174. Зборовский Г. Е. Пространство и время как формы социального бытия / Г. Е. Зборовский. – Свердловск : Свердловский юрид. ин-т, 1974. – 222 с.
175. Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи / В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1976. – 307 с.
176. Зененко Н. В. Диалектика структурных доминант: грамматика и дискурс (на материале иберо-романских языков) : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Н. В. Зененко. – М., 2010. – 38 с.
177. Золотова Г. А. Говорящее лицо и структура текста / Г. А. Золотова // Язык – система. Язык – текст. Язык – способность : сб. ст. – М. : Ин-т русского языка РАН, 1995. – С. 120–132.
178. Золотова Г. А. Категория лица в синтаксическом аспекте / Г. А. Золотова // Исследования по славянской филологии : сб., посвященный памяти академика В. В. Виноградова. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1974. – С. 109–116.
179. Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онищенко, М. Ю. Сидорова ; под общ. ред. Г. А. Золотовой. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 1998. – 528 с.
180. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – [3-е изд.]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 368 с.

181. Золотова Г. А. К понятию предикативности / Г. А. Золотова // Теоретические проблемы синтаксиса индоевропейских языков. – Л. : Наука, 1975. – С. 147–154.
182. Золотова Г. А. О возможностях грамматической науки / Г. А. Золотова // Вопросы языкознания. – 2006. – № 3. – С. 14–21.
183. Золотова Г. А. О субъекте предложения в современном русском языке / Г. А. Золотова // Науч. докл. высш. шк. : Филол. науки. – 1981. – № 1. – С. 33–42.
184. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.
185. Золотова Г. А. Понятие личности / безличности и его интерпретации / Г. А. Золотова // Russian Linguistics. – 2000. – Vol. 24. – P. 103–115.
186. Иванов Вяч. Вс. Избранные труды по семиотике и истории культуры / Вяч. Вс. Иванов. – Т. 1 : Знаковые системы. Кино. Поэтика. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – 912 с.
187. Ильенко С. Г. Русистика : Избранные труды / С. Г. Ильенко. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2003. – 674 с. – (Серия «Герценовская антология»).
188. Исаченко А. В. О грамматическом значении / А. В. Исаченко // Вопросы языкознания. – 1961. – № 1. – С. 28–43.
189. Історія української мови. Синтаксис / [Г. П. Арполенко, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, Г. Ф. Щербатюк] ; відп. ред. А. П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1983. – 501 с.
190. Калько М. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові : [монографія] / М. І. Калько. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.
191. Калиновська О. В. Лексико-семантичний аналіз газетно-публіцистичного дискурсу 70-х рр. / О. В. Калиновська // Наукові записки НаУКМА. – 2002. – Т. 20 : Філологічні науки. – С. 19–22.
192. Кантино Ж. П. Сигнификативные оппозиции / Ж. П. Кантино // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М. : Наука, 1972. – С. 61–94.
193. Карасик В. И. Язык социального статуса : [монография] / В. И. Карасик. – М. : Гнозис, 2002. – 333 с.
194. Касевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфология / В. Б. Касевич. – М. : Наука, 1988. – 309 с.
195. Касевич В. Б. Языковые структуры и когнитивная деятельность / В. Б. Касевич // Язык и когнитивная деятельность. – М. : Наука, 1989. – С. 8–18.
196. Катц Дж. Семантическая теория / Дж. Катц // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. X : Лингвистическая семантика / сост., общ. ред. и вступ. статья В. А. Звегинцева. – М. : Прогресс, 1981. – С. 33–49.
197. Кацнельсон С. Д. Категории языка и мышления : Из научного наследия / С. Д. Кацнельсон. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 864 с.
198. Кацнельсон С. Д. О категории субъекта предложения / С. Д. Кацнельсон // Универсалии и типологические исследования. Мещаниновские чтения / АН СССР ; Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1974. – С. 104–124.
199. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, ЛО, 1972. – 216 с.
200. Киклевич А. К типологии количественных выражений в естественном языке / Александр Киклевич // Quantität und Graduierung als kognitiv-semantische

- Kategorien / hrsg. von H. Jachnow, B. Norman, A. E. Suprun. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2001. – S. 41–61.
201. Киклевич А. Персональность и другие семантические категории / Александр Киклевич // *Personalität und Person* / hrsg. von H. Jachnow, N. Mečkovskaja, B. Norman, B. Plotnikov. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 1999. – S. 173–202.
 202. Китиця О. В. Категорія персональності та засоби її вираження в публіцистичному стилі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Китиця. – Дніпропетровськ, 2001. – 19 с.
 203. Клименко О. В. Типи неозначеного суб'єкта-діяча в англійській та українській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 «Зіставно-історичне та типологічне мовознавство» / О. В. Клименко. – Донецьк, 2003. – 21 с.
 204. Князев Ю. П. Нейтрализация морфологических противопоставлений в ряду смежных явлений грамматики (на материале русского языка) / Ю. П. Князев // Категория определенности-неопределенности в славянских и балканских языках : сб. ст. / отв. ред. Т. М. Николаева. – М. : Наука, 1979. – С. 268–288.
 205. Кобрин Н. А. Понятийные категории и их реализация в языке / Н. А. Кобрин // Понятийные категории и их языковая реализация : межвуз. сб. науч. тр. – Л. : ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1989. – С. 40–49.
 206. Ковалик І. І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові / І. І. Ковалик // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 25–28.
 207. Ковалик І. І. До питання про поняттєві і мовні категорії / І. І. Ковалик // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 15–20.
 208. Ковалик І. І. Про лінгвальні категорії, їх властивості і види / І. І. Ковалик // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 10–13.
 209. Ковалів П. Безособові речення на *-но, -то*, їх значення та норми вживання / П. Ковалів. – Авгсбург : [б. в.], 1947. – 16 с.
 210. Коваль Л. Формально-граматичні вияви простого головного компонента узагальнено-особового речення в українській мові / Людмила Коваль // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. / гол. ред. А. П. Загнітко. – Вип. 26. – Донецьк : ДонУ, 2013. – С. 85–90.
 211. Кокорина С. И. О семантическом субъекте и особенностях его выражения в русском языке / С. И. Кокорина. – М. : Изд-во МГУ, 1979. – 77 с.
 212. Колесников А. А. Аналитизм в грамматической системе современного русского языка / А. А. Колесников. – Измаил : Измайльский пед. ин-т, 1992. – 125 с.
 213. Коломийцева В. В. Проблема синтаксичної кваліфікації означено-, неозначено- та узагальнено-особових речень / В. В. Коломийцева // *Studia Linguistica* : зб. наук. пр. – Вип. 2. – К. : КНУ імені Тараса Шевченка, 2009. – С. 195–200.
 214. Колтунова М. В. Конвенциональность как основа делового общения : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / М. В. Колтунова. – М., 2006. – 45 с.
 215. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Г. В. Колшанский. – [3-е изд.]. – М. : КомКнига, 2006. – 124 с. – (Лингвистическое наследие XX века).

216. Корди Е. Е. Безличные конструкции в современном французском языке (Синтактико-деривационный и типологический подход) / Е. Е. Корди // Вопросы языкознания. – 1994. – № 3. – С. 115–128.
217. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : [монографія] / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.
218. Коциба Н. Семантична функція як засіб вираження категорії означеності в англійській та українській мовах [Електронний ресурс] / Наталя Коциба. – Режим доступу: <http://www.domeczek.pl/~natko/papers/Partenit2006NK.pdf>. – Назва з екрана.
219. Кочеткова Т. Ю. Акт мовлення як об'єкт філософського осмислення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.01 «Онтологія, гносеологія, феноменологія» / Тетяна Юріївна Кочеткова. – К., 1998. – 18 с.
220. Кротевич Є. В. Словник лінгвістичних термінів / Є. В. Кротевич, Н. С. Родзевич ; заг. ред. Є. В. Кротевича. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1957. – 236 с.
221. Кручинкина Н. Д. Интерпретация понятия инвариант в современной лингвистике // Гуманитарные исследования : сб. науч. тр. – Вып. 2. – Саранск : МГУ им. Н. П. Огарева, 2006. – С. 49–55.
222. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е. С. Кубрякова. – М. : ЛКИ, 2008. – 158 с.
223. Кубрякова Е. С. Противопоставление имен и глаголов как важнейшая черта организации и функционирования языковых систем / Е. С. Кубрякова // Теория грамматики: лексико-грамматические классы и разряды слов : сб. научно-аналитических обзоров. – М. : ИНИОН АН СССР, 1990. – С. 29–50.
224. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) / Е. С. Кубрякова // Язык и наука конца 20 века / под ред. Ю. С. Степанова. – М. : Ин-т языкознания РАН, 1995. – С. 144–238.
225. Кубрякова Е. С. Язык и знание : На пути получения знаний о языке : Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
226. Кузьмина Е. М. Субъективная модальность в научном дискурсе: семантика и средства выражения : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Екатерина Михайловна Кузьмина. – СПб., 2011. – 23 с.
227. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / Олена Курило. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 303 с.
228. Курилович Е. Очерки по лингвистике : сб. ст. / Ежи Курилович ; пер. с польск., фр., англ., нем. ; под общ. ред. В. А. Звегинцева. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
229. Курс сучасної української літературної мови : у 2 т. / за ред. Л. А. Булаховського. – Т. 1 (1. Вступ. 2. Лексика. 3. Фонетика. 4. Морфологія. 5. Наголос). – К. : Рад. шк., 1951. – 519 с.
230. Курс сучасної української літературної мови : у 2 т. / за ред. Л. А. Булаховського. – Т. 2 : Синтаксис (1. Просте речення. 2. Складне речення. 3. Пунктуація). – К. : Рад. шк., 1951. – 408 с.

231. Куссе Х. Семантика интерпретации А. Ф. Лосева и семантические теории в XX веке / Хольгер Куссе // Вестник МГУ. – 2010. – Т. 13, № 2. – С. 295–302.
232. Кучеренко І. Актуальні проблеми граматики / І. Кучеренко. – Львів : Світ, 2003. – 227 с.
233. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія / І. К. Кучеренко. – [2-ге вид.]. – Вінниця : «Поділля 2000», 2003. – 464 с.
234. Кучман І. М. Функціонально-семантична категорія каузативності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Ігор Миколайович Кучман. – К., 2011. – 19 с.
235. Лаврінець О. З історії вивчення предикативних форм на *-но*, *-то* в українській мові / Олена Лаврінець // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 45–57.
236. Лаврінець О. Пасивні конструкції з предикативними формами на *-но*, *-то* та предикативними пасивними дієприкметниками на *-ний*, *-тий* у сучасній українській науковій мові / Олена Лаврінець // Українська мова. – 2013. – № 1. – С. 24–38.
237. Лаврінець О. Я. Суб'єктна синтаксема в пасивних конструкціях сучасної української наукової мови / О. Я. Лаврінець // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. пр. – Вип. 46, ч. 2. – К. : Київський університет, 2013. – С. 301–315.
238. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Джон Лайонз ; [пер. с англ. под ред. и с предисл. В. А. Звегинцева]. – [2-е изд.]. – М. : Прогресс, 2010. – 542 с.
239. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика : Введение / Джон Лайонз ; [пер. с англ. В. Морозова, И. Шатуновского ; под общ. ред. И. Шатуновского]. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 400 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
240. Лакофф Дж. Лингвистические гештальты / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. X : Лингвистическая семантика / сост., общ. ред. и вступ. ст. В. А. Звегинцева. – М. : Прогресс, 1981. – С. 350–368.
241. Лангаккер Р. У. Когнитивная грамматика / Рональд У. Лангаккер. – М. : ИНИОН РАН, 1992. – 56 с.
242. Левин Ю. И. О семантике местоимений / Ю. И. Левин // Проблемы грамматического моделирования. – М. : Наука, 1973. – С. 108–121.
243. Левинас Э. Избранное. Тотальность и Бесконечность / Эммануэль Левинас. – М. ; СПб. : Университетская книга, 2000. – 416 с.
244. Левицкий А. Э. Частеречное пространство языка / А. Э. Левицкий // Язык и пространство: проблемы онтологии и эпистемологии : [монография] / [А. Э. Левицкий, С. И. Потапенко, Л. И. Белехова и др.] ; под ред. А. Э. Левицкого, С. И. Потапенко. – Нежин : Изд-во НГУ имени Николая Гоголя, 2011. – С. 175–206.
245. Лекомцева М. И. Семантика личных и указательных местоимений в старославянском языке / М. И. Лекомцева // Категория определенности – неопределенности в славянских и балканских языках : сб. ст. / отв. ред. Т. М. Николаева. – М. : Наука, 1979. – С. 204–230.
246. Леонтьев А. А. Возникновение и первоначальное развитие языка / А. А. Леонтьев. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 139 с.
247. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность / А. А. Леонтьев. – [4-е изд.]. – М. : КомКнига, 2007. – 216 с.

248. Леута О. І. Проблема системного семасіологічного опису дієслівної лексики / О. І. Леута // Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр. / НПУ імені М. П. Драгоманова. – К. : НПУ, 2004. – С. 5–12.
249. Леута О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові : [монографія] / О. І. Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 205 с.
250. Литвиненко Н. Автокомунікація в медичному дискурсі (на матеріалі діалогів лікар-пацієнт) / Ніна Литвиненко // Українська мова. – 2009. – № 3. – С. 83–96.
251. Литвиненко Н. П. Граматичне вираження імперативної семантики в медичному дискурсі / Н. П. Литвиненко // Українська мова. – 2008. – № 3. – С. 73–83.
252. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории / Т. П. Ломтев. – [3-е изд.]. – М. : URSS, 2007. – 200 с.
253. Лопатин В. В. Грамматическая категория / В. В. Лопатин // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – [2-е изд.]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 115–116.
254. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство–СПб, 2001. – 704 с.
255. Луценко Н. А. К истолкованию принципов анализа взаимодействия грамматических категорий / Н. А. Луценко // Грамматическая семантика глагола и имени в языке и речи : [сб. науч. тр.] / ред. кол. : Н. А. Луценко (отв. ред.) и др. – К. : УМКВО, 1988. – С. 28–43.
256. Майборода Д. В. Другой / Д. В. Майборода // Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – Минск : Изд. В. М. Скакун, 1998. – С. 226–227.
257. Майсак Т. А. Пространство говорящего в категориях грамматики, или Чего нельзя сказать о себе самом / Т. А. Майсак, С. Г. Татевосов // Вопросы языкознания. – 2000. – № 5. – С. 68–80.
258. Майтинская К. Е. Местоимения в языках разных систем / К. Е. Майтинская. – [2-е изд.]. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 312 с.
259. МакКоли Дж. Д. О месте семантики в грамматике языка / Дж. Д. МакКоли // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. X : Лингвистическая семантика / сост., общ. ред. и вступ. ст. В. А. Звегинцева. – М. : Прогресс, 1981. – С. 235–301.
260. Мамардашвили М. К. Философские чтения / М. К. Мамардашвили. – СПб. : Азбука-классика, 2002. – 832 с.
261. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності : [монографія] / Т. Є. Масицька. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 204 с.
262. Матвійчук Т. П. Займенникова реалізація текстових категорій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. П. Матвійчук. – К., 2010. – 21 с.
263. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові / І. Г. Матвіяс. – К. : Рад. шк., 1974. – 184 с.
264. Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в українській мові / І. Г. Матвіяс. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 131 с.
265. Матезиус В. Избранные труды по языкознанию / Вилем Матезиус ; пер. с чешск., англ. ; закл. ст. Д. В. Сичинавы. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 232 с. – (Лингвистическое наследие XX века).
266. Мегентесов С. В пространстве субъектно-предикатных форм / С. Мегентесов // Философия языка: в границах и вне границ / [Ю. С. Степанов, В. В. Прокопенко, Ю. И. Сватко и др.]. – Т. 2. – Харків : Око, 1994. – С. 85–110.

267. Медведєва Л. М. Слово як сфера взаємодії лексичних і граматичних значень / Л. М. Медведєва // Мовознавство. – 1987. – № 3. – С. 28–34.
268. Мединська Н. М. Специфіка категорійних значень дієслова у функції предиката / Н. М. Мединська // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. пр.] / [ред. кол.: М. Я. Пшоц (відп. ред. випуску) та ін.]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 162–167.
269. Межов О. Семантична диференціація об'єктної синтаксеми / Олександр Межов // Українська мова. – 2005. – № 1. – С. 17–32.
270. Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. Г. Межов. – К., 1998. – 19 с.
271. Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : [монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 183 с.
272. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : [монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.
273. Мелашенко Ю. Предикативні форми на *-но*, *-то* у лінгвістичній термінології / Юлія Мелашенко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. – Вип. IV. – К. : КНЕУ, 2001. – С. 261–264.
274. Мельничук О. М. Український мовленнєвий етикет: синтаксично-стилістичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Мельничук. – Чернівці, 2005. – 20 с.
275. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1966. – 324 с.
276. Мельчук И. А. Курс общей морфологии : в 3 т. / И. А. Мельчук. – Т. 2. – М. – Вена : Языки русской культуры, 1998. – 544 с.
277. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття / Моріс Мерло-Понті ; пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенка. – К. : Український центр духовної культури, 2001. – 552 с.
278. Мещанинов И. И. Глагол / И. И. Мещанинов. – Л. : Наука, 1982. – 271 с.
279. Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи / И. И. Мещанинов. – Л. : Наука, 1978. – 387 с.
280. Мигирин В. Н. Верен ли постулат о существовании лексического и грамматического значения и какова его конструктивная ценность в грамматике / В. Н. Мигирин // Теоретические проблемы семантики и её отражение в одноязычных словарях. – Кипинёв : Штиица, 1982. – С. 89–94.
281. Мирченко Н. В. Категория лица в семантико-синтаксической структуре предложения : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский)» / Н. В. Мирченко. – К., 1981. – 26 с.
282. Мірченко М. Категорії предикативності і предикатності у системі категорій речення / Микола Мірченко // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Вип. 3 / укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонДУ, 1997. – С. 27–37.
283. Мірченко М. Категорійна (функційна) типологія синтаксичних одиниць / Микола Мірченко // Типологія та функції мовних одиниць : наук. журн. / [ред. кол.: Н. М. Костусяк (гол. ред.) та ін.]. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – № 1. – С. 187–199.

284. Мірченко М. Парадигма речення і синтаксичні дериваційні процеси / Микола Мірченко // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії : зб. наук. пр. – Вип. 13. – Рівне : РДГУ, 2005. – С. 12–17.
285. Мірченко М. В. Категорія особи чи персональності? / М. В. Мірченко // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2002. – № 5. – С. 31–36.
286. Мірченко М. В. Синтаксичні категорії речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. В. Мірченко. – К., 2002. – 35 с.
287. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.
288. Можейко М. А. Я / М. А. Можейко // Новейший философский словарь / [сост. А. А. Грицанов]. – Минск : Изд. В. М. Скакун, 1998. – С. 862–863.
289. Мозер М. Історія української літературної мови Івана Огієнка і «ми» / Міхаль Мозер // Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи = Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe : матеріали міжнар. наук. конф. (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.). – К. : Ін-т історії України, 2014. – С. 203–218.
290. Мразек Р. Синтаксис русского творительного / Роман Мразек. – Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1964. – 285 с.
291. Мустайоки А. Возможна ли грамматика на семантической основе? / Арто Мустайоки // Вопросы языкознания. – 1997. – № 3. – С. 15–25.
292. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам / Арто Мустайоки. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – 512 с. – (Studia philologica).
293. Мухин А. М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка / А. М. Мухин. – Л. : Наука, ЛОУ, 1980. – 303 с.
294. Насенко Г. Адресантність наукових текстів середньоукраїнського періоду / Галина Насенко // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 112–128.
295. Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (Функціонально-стилістичний аспект) / Н. Ф. Непийвода. – К. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1997. – 303 с.
296. Никитина Е. И. Субъектные нули и перцептивный модус (к вопросу о выражении категории эвиденциальности в русском языке) / Е. И. Никитина // Вопросы языкознания. – 2013. – № 2. – С. 69–82.
297. Николаева Т. М. Определенности / неопределенности категория / Т. М. Николаева // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – [2-е изд.]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 349.
298. Николаева Т. М. Теория функциональной грамматики как представление языковой данности (на материале четырех выпусков кн. «Теория функциональной грамматики») / Т. М. Николаева // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 68–79.
299. Одинцова М. П. Вместо введения : К теории образа человека в языковой картине мира / М. П. Одинцова // Язык. Человек. Картина мира. Лингвоантропоцентрические и философские очерки (на материале русского языка). – Часть I / под ред. М. П. Одинцовой. – Омск : Омский гос. ун-т, 2000. – С. 8–11.

300. Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови : [монографія] / Василь Ожоган. – К. : Ін-т української мови НАН України, 1997. – 231 с.
301. Озадовська Л. В. Парадигма діалогічності в сучасному мисленні : [монографія] / Л. В. Озадовська. – К. : Парапан, 2007. – 164 с.
302. Озерова Н. Г. Лексическая и грамматическая семантика существительного / Н. Г. Озерова. – К. : Наук. думка, 1990. – 192 с.
303. Онипенко Н. К. Теория коммуникативной грамматики и проблема системного описания русского синтаксиса / Н. К. Онипенко // Русский язык в научном освещении. – 2001. – № 2. – С. 107–121.
304. Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка / [отв. ред. Н. Ю. Шведова]. – М. : Наука, 1966. – 211 с.
305. Остин Дж. Л. Перформативы – констати́вы / Дж. Л. Остин // Философия языка / [пер. с англ. ; ред.-сост. Дж. Р. Сёрл]. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – С. 23–34.
306. Остин Дж. Л. Чужое сознание / Дж. Л. Остин // Философия, логика, язык / [пер. с англ. и нем. ; сост. и предисл. В. В. Петрова ; общ. ред. Д. П. Горского и В. В. Петрова]. – М. : Прогресс, 1987. – С. 48–95.
307. Охріменко В. І. Поняття модального когнітивно-семантичного поля / В. І. Охріменко // Мовні і концептуальні картини світу. – Вип. 34. – К. : КНУ імені Тараса Шевченка : Вид. дім Дмитра Бураго, 2011. – С. 89–97.
308. Павилёнис Р. И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка / Р. И. Павилёнис. – М. : Мысль, 1983. – 286 с.
309. Падучева Е. В. Высказывание и его соотносённость с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений) / Е. В. Падучева. – [3-е изд.]. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 288 с.
310. Падучева Е. В. Говорящий: субъект речи и субъект сознания / Е. В. Падучева // Логический анализ языка. Культурные концепты / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко]. – М. : Наука, 1991. – С. 164–168.
311. Падучева Е. В. Неопределённо-личное предложение и его подразумеваемый субъект / Е. В. Падучева // Вопросы языкознания. – 2012. – № 1. – С. 27–41.
312. Падучева Е. В. Эгоцентрические валентности и деконструкция говорящего / Е. В. Падучева // Вопросы языкознания. – 2011. – № 3. – С. 3–18.
313. Палійчук А. Л. Соціальна дистанція та поняття інтимізації / А. Л. Палійчук // Мова і культура. – 2009. – Вип. 11, т. XI (123). – С. 16–20.
314. Панкрац Ю. Г. Глагол и особенности его категориальной семантики / Ю. Г. Панкрац // Теория грамматики: лексико-грамматические классы и разряды слов : сб. науч.-аналит. обзоров / [ред.-сост. Л. Д. Пузина, Г. Д. Стрельцов]. – М. : ИНИОН АН СССР, 1990. – С. 51–72.
315. Панфилов В. З. Философские проблемы языкознания (Гносеологические аспекты) / В. З. Панфилов. – М. : Наука, 1977. – 287 с.
316. Панчевска А. Личните заменки во дијалог / Ангелина Панчевска // Зборник матице српске за филологију и лингвистику. – Л. – Нови Сад : Матица српска, 2007. – С. 637–642.
317. Перцов Н. В. Инварианты в русском словоизменении / Н. В. Перцов. – М. : Языки русской культуры, 2001. – 279 с.

318. Петличний І. З. Безособові речення на **-но, -то** в мові художньої прози І. Франка / І. З. Петличний // Питання українського мовознавства. – Кн. 4. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1960. – С. 21–37.
319. Петров В. В. От философии языка к философии сознания (Новые тенденции и их истоки) / В. В. Петров // Философия, логика, язык / [пер. с англ. и нем. ; сост. и предисл. В. В. Петрова ; общ. ред. Д. П. Горского и В. В. Петрова]. – М. : Прогресс, 1987. – С. 3–17.
320. Петрова О. В. Местоимения в системе функционально-семантических классов слов / О. В. Петрова. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1989. – 138 с.
321. Петрухина Е. В. Об универсальном и идиоэтническом компонентах языкового значения / Е. В. Петрухина // Исследования по языкознанию : [сб. ст. к 70-летию А. В. Бондарко]. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2001. – С. 56–66.
322. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – [7-е изд.]. – М. : Гос. уч.-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1956. – 509 с.
323. Пишинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пишинський. – К. : Наук. думка, 1976. – 287 с.
324. Пипер П. Семантичке категорије у простој реченици: синтаксичка семантика / Предраг Пипер // Синтакса савременог српског језика. Проста реченица / у ред. Милке Ивић. – Београд : Београдска књига ; Нови Сад : Матица српска ; Београд : Институт за српски језик САНУ, 2005. – С. 575–982.
325. Півторак Г. П. Оповідання написано – оповідання написане / Г. П. Півторак // Питання мовної культури. – К. : Наук. думка, 1970. – С. 52–55.
326. Плунгян В. А. Грамматические категории, их аналоги и заместители : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.19 «Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика» / Владимир Александрович Плунгян. – М., 1998. – 48 с.
327. Плунгян В. А. Теория грамматики и грамматическая типология: о некоторых пересечениях / В. А. Плунгян // Исследования по языкознанию : [сб. ст. к 70-летию А. В. Бондарко]. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2009. – С. 78–83.
328. Плющ М. Граматична природа категорії особи в іменах і дієсловах / Марія Плющ // Актуальні проблеми граматики : Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка : [зб. наук. пр.] / [ред. кол.: Василь Ожоган (відп. ред. випуску) та ін.]. – Кіровоград : КДПУ ім. Володимира Винниченка, 1997. – Вип. 2. – С. 100–103.
329. Плющ М. Референційні аспекти семантики займенників / Марія Плющ // Проблемні питання синтаксису : [зб. наук. пр.] / [відп. ред. Н. В. Гуїванок та ін.]. – Чернівці : ЧДУ, 1997. – С. 3–6.
330. Плющ М. Я. Граматика української мови : у 2 ч. – Ч. 1 : Морфеміка. Словотвір. Морфологія : [підручник] / М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 2005. – 286 с.
331. Плющ М. Я. Категория падежа в семантико-синтаксической структуре предложения : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / М. Я. Плющ. – К., 1983. – 48 с.

332. Плющ М. Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1986. – 175 с.
333. Плющ М. Я. Семантична категорія особи в сучасній українській мові / М. Я. Плющ // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. пр.] / [ред. кол.: М. Я. Плющ (відп. ред. випуску) та ін.]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 83–86.
334. Плющ М. Я. Словоформа в семантично елементарному та ускладненому реченні. Вибрані праці / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 362 с.
335. Погиба Л. Г. Формальная и семантическая структура глаголов неполной парадигмы лица и числа в современном украинском литературном языке : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / Л. Г. Погиба. – К., 1983. – 24 с.
336. Подорога В. А. Феноменология тела. Введение в философскую антропологию / В. А. Подорога. – М. : Ad Marginem, 1995. – 339 с.
337. Поліщук Л. В. Граматична парадигма суб'єктного імені в структурі тексту української народної пісні / Л. В. Поліщук // Дослідження з лексикології і граматики української мови : зб. наук. пр. / Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ : [б. в.], 2011. – Вип. 10. – С. 205–215.
338. Пономаренко В. В. Історичні та сучасні тенденції розвитку категорії звертання в індоєвропейських мовах / В. В. Пономаренко // Мовознавство. – 2006. – № 4–5. – С. 92–100.
339. Пономаренко В. П. О. О. Потебня і проблема становлення форм увічливості у східнослов'янських мовах / В. П. Пономаренко // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур : зб. наук. пр. – Спец. випуск. – К. : Освіта України, 2010. – С. 104–109.
340. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття / М. В. Попович. – К. : Сфера, 1997. – 290 с.
341. Попович М. М. Категорія означеності / неозначеності іменника в контексті теорії актуалізації ІІІ. Баллі / М. М. Попович // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 58–66.
342. Потапенко С. И. Вербализация действительности в ракурсе ориентационного пространства / С. И. Потапенко // Язык и пространство: проблемы онтологии и эпистемологии : [монография] / [А. Э. Левицкий, С. И. Потапенко, Л. И. Белехова и др.]; под ред. А. Э. Левицкого, С. И. Потапенко. – Нежин : Изд-во НГУ имени Николая Гоголя, 2011. – С. 13–57.
343. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. / А. А. Потебня. – Т. I–II. – М. : Учпедгиз, 1958. – 536 с.
344. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. / А. А. Потебня. – Т. IV. – Вып. II : Глагол. – М. : Просвещение, 1977. – 406 с.
345. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.
346. Почепцов Г. Г. Коммуникативные аспекты семантики : [монография] / Г. Г. Почепцов. – К. : Вища шк., 1987. – 131 с.
347. Почепцов Г. Г. О коммуникативной типологии адресата / Г. Г. Почепцов // Речевые акты в лингвистике и методике : межвуз. сб. науч. тр. / редкол. В. В. Лазарев (отв. ред.) и др. – Пятигорск : ПГТИИЯ, 1986. – С. 10–17.

348. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації / Г. Г. Почепцов. – [2-ге вид.]. – К. : Вид. центр «Київський ун-т», 1999. – 308 с.
349. Почепцов О. Г. Комунікативний статус як параметр мовленнєвої взаємодії / О. Г. Почепцов // Мовознавство. – 1989. – № 4. – С. 40–45.
350. Пряженцева К. В. Лінгвістичний поворот в філософії та його вплив на філософію науки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.09 «Філософія науки» / К. В. Пряженцева. – К., 2000. – 16 с.
351. Пугач В. М. Історія формування та функціонування предикативних форм на *-но, -то* в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. М. Пугач. – К., 1996. – 20 с.
352. Пупынин Ю. А. О роли перцептора в функционировании грамматических категорий вида, залога и времени в русском языке / Ю. А. Пупынин // Проблемы функциональной грамматики: категории морфологии и синтаксиса в высказывании / [отв. ред. А. В. Бондарко, С. А. Шубик]. – СПб. : Наука, 2000. – С. 36–51.
353. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Я. К. Радевич-Винницький. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2008. – 291 с.
354. Рассел Б. Человеческое познание: его сфера и границы / Бертран Рассел ; пер. с англ. Н. В. Воробьева. – К. : Ника-Центр, 2001. – 556 с.
355. Рахимов С. Проблема дейксиса как категории типологической лингвистики : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языкознания» / Сатиболди Рахимов. – М., 1990. – 45 с.
356. Ремчукова Е. Н. Морфологическая транспозиция как тип функционального варьирования грамматической формы / Е. Н. Ремчукова // Проблемы функциональной грамматики: категории морфологии и синтаксиса в высказывании / [отв. ред. А. В. Бондарко, С. А. Шубик]. – СПб. : Наука, 2000. – С. 79–90.
357. Рогачова Г. Г. Орудий діяча та знаряддя при пасивних дієприкметниках і дієслівних формах на *-но, -то* / Г. Г. Рогачова // Наукові записки НаУКМА. – 2000. – Т. 18 : Філологічні науки. – С. 29–31.
358. Розеншток-Хюсси О. Речь и действительность / Ойген Розеншток-Хюсси. – М. : Лабиринт, 1994. – 213 с.
359. Романова Н. П. Представление о лексическом и грамматическом значении в лингвистической литературе / Н. П. Романова // Лексическая и грамматическая семантика : [межвуз. сб. науч. тр.]. – Новосибирск : Новосибирский ун-т, 1986. – С. 24–32.
360. Руденко Д. Пространство: грань бытия / Д. Руденко // Философия языка: в границах и вне границ / [Ю. С. Степанов, В. В. Прокопенко, Ю. И. Сватко и др.]. – Т. 2. – Харків : Око, 1994. – С. 129–167.
361. Русанівський В. М. Граматична категорія особи в усному і писемному літературному мовленні / В. М. Русанівський // Українське усне літературне мовлення. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 192–201.
362. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.
363. Русская грамматика : в 2 т / [гл. ред. Н. Ю. Шведова]. – Т. 2 : Синтаксис. – М. : Наука, 1980. – 709 с.
364. Рылов Ю. А. Аспекты языковой картины мира: итальянский и русский языки / Ю. А. Рылов. – М. : Гнозис, 2006. – 304 с.

365. Сазонова Я. Ю. Міжрівневі зв'язки у системі української мови (на матеріалі дієслів з безособовим конструктивно зв'язаним значенням) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Я. Ю. Сазонова. – Х., 1997. – 19 с.
366. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто : Опыт феноменологической онтологии / Жан-Поль Сартр ; пер. с фр., предисл., примеч. В. И. Колядко. – М. : Республика, 2000. – 639 с.
367. Селиверстова О. Н. Местоимения в языке и речи / О. Н. Селиверстова. – М. : Наука, 1988. – 151 с.
368. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
369. Семенова Т. И. Феномен «другого» в концептуализации внутренней сферы человека / Т. И. Семенова // Лингвистика и аксиология. Этносемиотрия ценностных смыслов / [Е. Ф. Серебрянникова, Н. П. Антипов, Л. Г. Викулова и др.]. – М. : Тезаурус, 2011. – С. 117–127.
370. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Эдвард Сепир ; пер. с англ., общ. ред. и вступ. ст. А. Е. Кибрик. – [2-е изд.]. – М. : Прогресс, 2002. – 656 с.
371. Серебрянская Н. А. Статус дейктических проекций в художественном тексте / Н. А. Серебрянская // Вестник ВГУ. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – 2005. – № 1. – С. 24–27.
372. Сидоров Е. В. Онтология дискурса / Е. В. Сидоров. – [2-е изд.]. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 232 с.
373. Симонова К. Граматичні категорії дієслова: основні підходи до вивчення / Катерина Симонова // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 34–44.
374. Синельникова Л. Н. Местоимения в дискурсе : [монография] / Л. Н. Синельникова. – Луганск : Изд-во ГУ «ЛНУ имени Тараса Шевченко», 2009. – 412 с.
375. Синявський О. Норми української літературної мови / Олекса Синявський. – Львів : Українське видавництво, 1941. – 363 с.
376. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці / Василь Сімович. – [2-ге вид.]. – К. ; Ляйпціг : Українська накладка, [1919]. – 584 с.
377. Сімович В. Праці : у 2 т. / Василь Сімович. – Т. 1 : Мовознавство / упоряд. і передм. Л. Ткач. – Чернівці : Книги–XXI, 2005. – 520 с.
378. Скаб М. Вокатив на тлі взаємодії рівнів мови / М. Скаб // Мовознавство. – 1990. – № 5. – С. 30–33.
379. Скаб М. Другоособовість як основна інтегральна семантико-синтаксична ознака апеляційних проявів / Мар'ян Скаб // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту : [зб. наук. пр., присвячений ювілею Загнітка Анатолія Панасовича]. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – С. 103–108.
380. Скаб М. Прагматичні функції номінації адресата мовлення / Мар'ян Скаб // Українська мова. – 2003. – № 2. – С. 71–77.
381. Скаб М. Семантико-синтаксичні функції українського вокатива / Мар'ян Скаб // Мовознавство. – 1987. – № 5. – С. 62–65.
382. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові : [монографія] / М. С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.

383. Скаб М. С. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, грамати́ка, прагматика, стилістика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. С. Скаб. – К., 2002. – 34 с.
384. Слинко І. І. Парадигматика простого речення української мови / І. І. Слинко // Мовознавство. – 1980. – № 3. – С. 22–29.
385. Слобин Д. И. Когнитивные предпосылки развития грамматики / Д. И. Слобин // Психолингвистика : [сб. ст.] / [сост. А. М. Шахнарович]. – М. : Прогресс, 1984. – С. 143–208.
386. Слободинська Т. Методологія дослідження функціонально-семантичної категорії таксису / Т. Слободинська // Українська мова. – 2007. – № 2. – С. 55–70.
387. Слободинська Т. С. Функціонально-семантична категорія таксису в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Тамара Степанівна Слободинська. – К., 2012. – 35 с.
388. Словник української мови : в 11 т. – Т. 4. – К. : Наук. думка, 1973. – 840 с.
389. Словник української мови : в 11 т. – Т. 9. – К. : Наук. думка, 1979. – 916 с.
390. Словник української мови : в 11 т. – Т. 11. – К. : Наук. думка, 1980. – 700 с.
391. Слово и грамматические законы языка : Имя / [В. В. Лопатин, В. А. Плотникова, А. С. Белоусова и др.]. – М. : Наука, 1989. – 352 с.
392. Смагленко Ф. П. Про безособові речення з словами на *-но, -то* у присудку / Ф. П. Смагленко // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Серія філологічних наук. – 1961. – Вип. 11. – С. 85–88.
393. Смерчинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою) / Сергій Смерчинський. – Харків : Рад. пк., 1932. – 283 с.
394. Смирнова Т. Н. Экспликация пропозициональной установки в предложениях с предикатами состояния / Т. Н. Смирнова // Пропозициональные предикаты в логическом и лингвистическом аспекте : тезисы докладов рабочего совещания / Ин-т языкознания АН СССР. – М. : Наука, 1987. – С. 113–115.
395. Соколов О. М. Імпліцитна морфологія російської мови / О. М. Соколов // Мовознавство. – 1990. – № 3. – С. 11–17.
396. Соколова С. О. Граматична категорія особи українського дієслова (функціональний аспект) / С. О. Соколова // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Черкаси : БРАМА-ІСУЕП, 1999. – Вип. 3. – С. 86–94.
397. Соловей Е. Українська філософська лірика : [навч. посіб. із спецкурсу] / Е. Соловей. – К. : Юніверс, 1998. – 368 с. – (Трансформація гуманіт. освіти в Україні).
398. Степаненко К. А. Категория лица в функционально-семантическом аспекте (на материале русского и португальского языков) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / К. А. Степаненко. – Калининград, 2009. – 21 с.
399. Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення / М. І. Степаненко. – К. : НАН України, Український мовно-інформаційний фонд, 1997. – 216 с.
400. Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення : [монографія] / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМП, 2004. – 463 с.
401. Степанов Ю. С. В трёхмерном пространстве языка (Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства) / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1985. – 335 с.

402. Степанов Ю. С. Изменчивый «образ языка» в науке XX века / Ю. С. Степанов // Язык и наука конца 20 века / под ред. Ю. С. Степанова. – М. : Институт языкознания РАН, 1995. – С. 7–34.
403. Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения (Семиотическая грамматика) / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 358 с.
404. Степанов Ю. С. Индоевропейское предложение / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1989. – 248 с.
405. Степанов Ю. С. Личности / безличности категория / Ю. С. Степанов // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – [2-е изд.]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 272–273.
406. Степанов Ю. С. Пространства и миры – «новый», «воображаемый», «ментальный» и прочие / Ю. С. Степанов // Философия языка: в границах и вне границ / [Ю. С. Степанов, В. В. Прокопенко, Ю. И. Сватко и др.]. – Т. 2. – Харків : Око, 1994. – С. 3–18.
407. Стратийчук Е. Ю. Персональність як текстообразуюча категорія художественного тексту (на матеріалі російського та англійського мов) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Е. Ю. Стратийчук. – Ростов-на-Дону, 2006. – 23 с.
408. Сулима М. Українська фраза. Коротенькі начерки / М. Сулима. – Харків : Рух, 1928. – 97 с.
409. Сусов И. П. Лингвистическая прагматика / И. П. Сусов. – Винница : Нова Книга, 2009. – 272 с.
410. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
411. Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.
412. Сятковский С. И. Некоторые вопросы типологического и сравнительно-исторического синтаксиса (В связи с составлением синтаксического вопросника к общеславянскому лингвистическому атласу) / С. И. Сятковский // Вопросы языкознания. – 1963. – № 6. – С. 69–83.
413. Тарасова И. П. Структура личности коммуниканта и речевое взаимодействие / И. П. Тарасова // Вопросы языкознания. – 1993. – № 5. – С. 70–82.
414. Телеки М. М. Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру : [монографія] / М. М. Телеки, В. Д. Шинкарук. – К. ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 176 с.
415. Телия В. Н. О специфике отображения мира психики и знания в языке / В. Н. Телия // Сущность, развитие и функции языка. – М. : Наука, 1987. – С. 65–74.
416. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – М. : Прогресс, 1988. – 654 с.
417. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость / [А. В. Бондарко, Т. В. Булыгина, Н. Б. Вахтин и др.]; отв. ред. А. В. Бондарко. – СПб. : Наука, 1991. – 670 с.
418. Теория функциональной грамматики. Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определённость / неопределённость / [А. В. Бондарко, В. Гладков, И. Б. Долинина и др.]; отв. ред. А. В. Бондарко. – СПб. : Наука, 1992. – 304 с.

419. Терехова С. І. Система орієнтаційних координат у мові і мовленні (на матеріалі української, російської та англійської мов) : [монографія] / С. І. Терехова. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2007. – 400 с.
420. Тимофеев К. А. Соотношение лексической и грамматической семантики / К. А. Тимофеев // Лексическая и грамматическая семантика : [межвуз. сб. науч. тр.]. – Новосибирск : Новосибирский ун-т, 1986. – С. 18–23.
421. Тимошенко П. Д. Питання нормалізації синтаксису української літературної мови / П. Д. Тимошенко // Синтаксична будова української мови. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 182–191.
422. Тимченко Є. Вокатив і інструменталь в українській мові / Євген Тимченко. – К. : Українська Академія Наук, 1926. – 117 с.
423. Тимченко Є. Українська грамати́ка / Є. Тимченко. – К. : Друкарня Університету св. Володимира Акц. т-ва друк. і видавн. діла Н. Т. Корчак-Новицького, 1917. – 168 с.
424. Типология императивных конструкций / отв. ред. В. С. Храковский. – СПб. : Наука, 1992. – 301 с.
425. Титов В. Т. Роль скрытых категорий в типологическом описании грамматики романских языков / В. Т. Титов, А. А. Кретов // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2010. – № 1. – С. 7–12.
426. Ткачук М. П. Наративні моделі українського письменства / М. П. Ткачук. – Тернопіль : ТНПУ, Медобори, 2007. – 464 с.
427. Тондл Л. Проблемы семантики / Ладислав Тондл ; пер. с чешск. Ю. И. Зуева и А. А. Корчагина ; под ред. и с предисл. А. И. Умова. – М. : Прогресс, 1975. – 484 с.
428. Топоров В. Н. О некоторых предпосылках формирования категории притяжательности / В. Н. Топоров // Славянское и балканское языкознание. Проблемы диалектологии, категория посессивности. – М. : Наука, 1986. – С. 142–167.
429. Тошович Б. Экспрессивный синтаксис глагола русского и сербского/хорватского языков / Бранко Тошович. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – 560 с. – (Studia philologica).
430. Трунова О. В. К проблеме понятийных категорий / О. В. Трунова // Понятийные категории и их языковая реализация : межвуз. сб. науч. тр. – Л. : ЛГТИ им. А. И. Герцена, 1989. – С. 105–111.
431. Українська мова. Енциклопедія / [В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
432. Українська система найменувань адресата мовлення : [монографія] / [М. С. Скаб, Н. Д. Бабич, М. В. Скаб та ін.]. – Чернівці : Рута, 2008. – 304 с.
433. Уорф Б. Л. Грамматические категории / Б. Л. Уорф // Принципы типологического анализа языков различного строя : сб. ст. / [отв. ред. Б. А. Успенский ; сост. О. Г. Ревзина]. – М. : Наука, 1972. – С. 44–60.
434. Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку / Бенджамин Л. Уорф // Новое в лингвистике. – Вып. 1 / [сост., ред. и вступ. ст. В. А. Звегинцева]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1960. – С. 157–201.
435. Успенский Б. А. Дейксис и вторичный семиозис в языке / Б. А. Успенский // Вопросы языкознания. – 2011. – № 2. – С. 3–30.

436. Успенский Б. А. Ego Loguens : Язык и коммуникационное пространство / Б. А. Успенский. – М. : Российский гос. гуманитар. ун-т, 2007. – 320 с.
437. Филлмор Ч. Дело о падеже / Чарлз Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. X : Лингвистическая семантика / [сост., общ. ред. и вступ. ст. В. А. Звегинцева]. – М. : Прогресс, 1981. – С. 269–495.
438. Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь / Чарлз Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. X : Лингвистическая семантика / [сост., общ. ред. и вступ. ст. В. А. Звегинцева]. – М. : Прогресс, 1981. – С. 496–530.
439. Формановская Н. И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика / Н. И. Формановская. – М. : ИКАР, 2007. – 480 с.
440. Фортейн Э. Полисемия императива в русском языке / Э. Фортейн // Вопросы языкознания. – 2008. – № 1. – С. 3–24.
441. Фрейд З. «Я» и «Оно». Труды разных лет / Зигмунд Фрейд. – Кн. 1. – Тбилиси : Мерани, 1991. – 398 с.
442. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Юрген Хабермас ; [пер. с нем. под ред. Д. В. Складнева]. – СПб. : Наука, 2000. – 380 с.
443. Харченко С. Проблема дієслівного зв'язкового компонента *бути* у структурі речення з предикативом на *-но, -то* / Світлана Харченко // Українська мова. – 2011. – № 2. – С. 44–56.
444. Химик В. В. Категория субъективности и её выражение в русском языке / В. В. Химик. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1990. – 184 с.
445. Хоккет Ч. Ф. Проблема языковых универсалий / Ч. Ф. Хоккет // Новое в лингвистике. – Вып. V : Языковые универсалии / пер. с англ., под ред. и с предисл. Б. А. Успенского. – М. : Прогресс, 1970. – С. 45–76.
446. Храковский В. С. Семантика и типология императива. Русский императив / В. С. Храковский, А. П. Володин. – Л. : Наука, ЛО, 1986. – 272 с.
447. Худяков А. А. Категория персональности / имперсональности: опыт когнитивного анализа [Электронный ресурс] / А. А. Худяков // Когнитивная лингвистика: ментальные основы и языковая реализация. – Ч. 1 : Лексикология и грамматика с когнитивной точки зрения : сб. статей к юбилею профессора Н. А. Кобрин. – СПб. : Тритон, 2005. – С. 190–198. – Режим доступа: <http://professor-hudyakov.ru/pdf/2005-personality.pdf>. – Загл. с экрана.
448. Худяков А. А. Понятийные категории как объект лингвистического исследования [Электронный ресурс] / А. А. Худяков // Аспекты лингвистических и методологических исследований : сб. науч. тр. – Архангельск : ПГУ им. М. В. Ломоносова, 1999. – С. 3–13. – Режим доступа: <http://lingvolab.chat.rulibrary/hudyakov.htm>. – Загл. с экрана.
449. Худяков А. А. Прагматика: переосмысление термина в свете новых лингвистических идей [Электронный ресурс] / А. А. Худяков // Studia Linguistica : сб. ст. – Вып. 10 : Проблемы теории европейских языков. – СПб. : Тритон, 2001. – Режим доступа: <http://professor-hudyakov.ru/pdf/2001-pragmatics.pdf>. – Загл. с экрана.
450. Циганенко Г. П. Категорія особи і суб'єктність дієслова (на матеріалі російської мови) / Г. П. Циганенко // Мовознавство. – 1994. – № 4–5. – С. 40–45.
451. Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.) / Василь Чапленко. – Нью-Йорк : [б. в.], 1970. – 448 с.

452. Чаплыгина И. Д. Средства адресованности: Ты категория в современном русском языке : [монография] / И. Д. Чаплыгина. – М. : МПУ, 2001. – 270 с.
453. Человеческий фактор в языке : Коммуникация, модальность, дейксис / [Н. Д. Арутюнова, Т. В. Булыгина, А. А. Кибрик и др.]. – М. : Наука, 1992. – 281 с.
454. Черемисина М. И. Теоретические проблемы синтаксиса и лексикологии языков разных систем / М. И. Черемисина. – Новосибирск : Наука, 2004. – 896 с. – (СО РАН. Избранные труды).
455. Черноглазов Д. А. К кому византийцы обращались на «Въ»? Pluralis reverentiae в византийских текстах VI–X веков [Электронный ресурс] / Д. А. Черноглазов // Тезисы и материалы III Международной конференции по эллинистике памяти И. И. Ковалевой (Москва, 20–22 апреля 2015). – С. 152–154. – Режим доступа: http://www/philol.msu.ru/Kovaleva2015/Kovaleva2015_tezisy.pdf. – Загл. с экрана.
456. Чирва Г. М. Безличные предложения украинского языка (на материале литературы 50–70 гг. XX в.) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / Г. М. Чирва. – Днепропетровск, 1975. – 28 с.
457. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – [2-е изд.]. – Л. : Гос. уч.-пед. изд-во Наркомпроса РСФСР, 1941. – 620 с.
458. Шведова Н. Ю. Входит ли лицо в круг синтаксических категорий, формирующих предикативность? / Н. Ю. Шведова // Русский язык за рубежом. – 1971. – № 4. – С. 48–56.
459. Шевельов Ю. Вибрані праці : у 2 кн. / Юрій Шевельов. – Кн. I : Мовознавство / упоряд. Л. Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 583 с.
460. Шелякин М. А. Знаковые функции умолчания синтаксисом в простых предложениях русского языка / М. А. Шелякин // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста : сб. статей, посвященный юбилею Галины Александровны Золотовой. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – С. 190–197.
461. Шелякин М. А. О происхождении и употреблении безличной формы русского глагола / М. А. Шелякин // Вопросы языкознания. – 2009. – № 1. – С. 35–49.
462. Шемякина А. В. Стратегии персонализации в институциональном дискурсе (на материале английских и русских перформативных высказываний) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / А. В. Шемякина. – Волгоград, 2004. – 23 с.
463. Шендельс Е. И. Совместимость / несовместимость грамматических и лексических значений / Е. И. Шендельс // Вопросы языкознания. – 1982. – № 4. – С. 78–82.
464. Шехтер В. Реалізація категоріальних значень «означеність / неозначеність» суб'єкта у синтаксичному полі третьої особи / Валерій Шехтер // Актуальні проблеми граматики : Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка : [зб. наук. пр.] / [ред. кол.: Василь Ожоган (відп. ред. випуску) та ін.]. – Кіровоград : КДПУ ім. Володимира Винниченка, 1997. – С. 104–106.

465. Шехтер В. Г. Категорія означеності / неозначеності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. Г. Шехтер. – К., 1995. – 25 с.
466. Шинкарук В. Д. Категорія модусу і диктуму у структурі речення : [монографія] / В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 272 с.
467. Щепка О. Різномовні засоби вираження семантики компаративності в українській мові / Оксана Щепка // Українська мова. – 2008. – № 1. – С. 100–107.
468. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – [3-е изд.]. – М. : ЛКИ, 2008. – 432 с.
469. Юрчишин Т. В. Речення узагальненого змісту: структурно-семантичний і комунікативно-прагматичний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Тетяна Василівна Юрчишин. – Харків, 2008. – 16 с.
470. Якобсон Р. Язык и бессознательное / Р. Якобсон ; [пер. с англ., фр. К. Голубович, Д. Елифанова, Д. Кротовой, К. Чухрукидзе, В. Шеворопкина ; составл., вст. слово К. Голубович, К. Чухрукидзе ; ред. пер. Ф. Успенский]. – М. : Гнозис, 1996. – 248 с.
471. Якобсон Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол / Р. О. Якобсон // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М. : Наука, 1972. – С. 95–113.
472. Яковлева Е. В. Референтное и нереферентное употребление указательных местоимений в испанском языке [Электронный ресурс] / Е. В. Яковлева // Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). – 2012. – № 1 (116). – С. 152–156. – Режим доступа: http://vestnik.tspu.edu.ru/files/vestnik/PDF/articles/yakovleva__e._v._152_156_1_116_2012.pdf. – Загл. с экрана.
473. Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия) / Е. С. Яковлева. – М. : Гнозис, 1994. – 343 с.
474. Ярцева В. Н. Взаимоотношение грамматики и лексики в системе языка / В. Н. Ярцева // Исследования по общей теории грамматики / АН СССР ; Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1968. – С. 5–57.
475. Ярцева В. Н. Проблема универсалий и классификация языков / В. Н. Ярцева // Универсалии и типологические исследования. Мещаниновские чтения / АН СССР ; Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1974. – С. 5–28.
476. Ясакова Н. Персональність: мовна категорія крізь призму філософії / Наталія Ясакова // Spheres of Culture. – Vol. V. – Lublin : Maria Curie-Skłodowska University, 2013 – P. 184–191.
477. Ясакова Н. Своєрідність суб'єкта і структура речень із предикативами на *-но*, *-то* / Н. Ясакова // Spheres of Culture. – Vol. VII. – Lublin : Maria Curie-Skłodowska University, 2014. – P. 367–375.
478. Ясакова Н. Семантична своєрідність і мовне оформлення узагальнено-особових речень / Н. Ясакова // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. – Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2015. – Вип. 39. – С. 85–92.
479. Ясакова Н. Семантична типологія і мовна репрезентація неозначено-предметного суб'єкта / Н. Ясакова // Studia Ucrainica Varsoviensia 4. – Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2016. – S. 311–324.

480. Ясакова Н. Семантична типологія та мовна репрезентація неозначено-особового суб'єкта / Н. Ясакова // Українська мова. – 2014. – № 4 (52). – С. 52–64.
481. Ясакова Н. Ступенювання різновидів семантики персональності за рівнем означеності / Н. Ясакова // Українська мова. – 2015. – № 3 (55). – С. 77–90.
482. Ясакова Н. Чинники та способи експлікації семантико-прагматичного варіювання категорійних значень персональності / Н. Ясакова // Українське мовознавство : міжвідомч. наук. зб. / КНУ імені Тараса Шевченка. – 2015. – Вип. 45/1. – С. 443–448.
483. Ясакова Н. Ю. Актуалізація граматичних значень персональності в семантиці тексту / Н. Ю. Ясакова // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр. / відп. ред. М. Я. Плющ. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 6. – С. 160–164.
484. Ясакова Н. Ю. Кваліфікація граматичних значень особи в іменнику / Н. Ю. Ясакова // Наукові записки НаУКМА. – 2014. – Т. 164 : Філологічні науки (Мовознавство). – С. 39–42.
485. Ясакова Н. Ю. Поняттєва основа семантичної категорії персональності / Н. Ю. Ясакова // Науковий вісник кафедри Юнеско КНЛУ. Серія Філологія. Педагогіка. Психологія. – 2014. – Вип. 28. – С. 83–89.
486. Ampel-Rudolf M. Kategoria rodzaju gramatycznego i semantyczna kategoria istotności poznawczej (żywołności) [Електронний ресурс] / Miroslawa Ampel-Rudolf // *Linguistica Copernicana*. – 2009. – № 2 (2). – S. 209–221. – Режим доступу: http://www.Linguistica.umk.pl/teksty/02_rudolf/pdf. – Назва з екрана.
487. Cornisc F. Indexicality by degress: Deixis, “anadeixis”, and (discourse) anaphora [Електронний ресурс] / Francis Cornisc // Symposium “Quel sens pour la linguistique?” organised to mark the award of docteur honoris causa to Professor Sir John Lyons, Université de Toulouse – Le Mirail, 23rd–24th April 2009. – Режим доступу: http://w3.erss.univ-tlse2.fr/textes/pagespersos/cornish/web/Pap_Symp_Hon_J-Lyons_UTM.pdf. – Назва з екрана.
488. Gehling T. ‘Ich’, ‘du’ und andere: Eine sprachtypologische Studie zu den grammatischen Kategorien “Person” und “Numerus” / Thomas Gehling. – Münster : LIT Verlag, 2004. – 353 S.
489. Grimm J. Über den Personenwechsel in der Rede [Електронний ресурс] / Jacob Grimm. – Berlin : Königl. Akademie der Wissenschaften, 1856. – 63 S. – Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=NQwJAAAAQAAJ&pg=PP5&hl=ru&source=gb_s_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false. – Назва з екрана.
490. Hoarță Cărașu L. Pragmatische Funktionen des Pronomens im aktuellen rumänischen Sprachgebrauch [Електронний ресурс] / Luminița Hoarță Cărașu // *Philologica Jassyensia*. – 2010. – An VI, № 2 (12). – P. 31–40. – Режим доступу: http://www.philologica-jassyensia.ro/upload/VI_2_Carusu.pdf. – Назва з екрана.
491. Helbig G. Grammatik und Lexikon / Gerhard Helbig ; Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. – Stuttgart ; Leipzig : Hirzel, 1997. – 15 S.
492. Helbrecht J. Ikonizität in Personalpronomina / J. Helbrecht // Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt. – Nr. 5. – Januar 2003. – 24 S.

493. Ito T. Kategorie der Sozialdeixis [Електронний ресурс] / Ito Tsuyoshi // Ito T. Zur Struktur der Sozialdeixis. – Режим доступу: <http://ito.userweb.mwn.de/sozdeix/kategori.htm>. – Назва з екрана.
494. Kiklewicz A. Reguly konwersacji H. P. Grice'a: pragmatyka czy semantyka? [Електронний ресурс] / Aleksander Kiklewicz // *Linguistica Copernicana*. – № 2. – 2011. – S. 25–38. – Режим доступу: http://www.linguistica.umk.pl/teksty/06_kiklewiczn.pdf. – Назва з екрана.
495. Kordić S. Personal- und Reflexivpronomina als Träger von Personalität / Snježana Kordić // *Personalität und Person* / hrsg. von H. Jachnow, N. Mečkovkaja, B. Norman, B. Plotnikov. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 1999. – S. 125–154.
496. Kordić S. Die grammatische Kategorie des Numerus / Snježana Kordić // *Quantität und Graduierung als kognitiv-semantische Kategorien* / hrsg. von H. Jachnow, B. Norman, A. E. Suprun. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2001. – S. 62–75.
497. Kotsyba N. О wykładnikach semantycznej kategorii określoności w ukraińskiej frazie nominalnej (aspekty kognitywne) [Електронний ресурс] / N. Kotsyba. – Режим доступу: http://www.domeczek.pl/~natko/papers/Ukr_NP_Frankivsk.pdf (дата звернення: 28.02.2015). – Назва з екрана.
498. Lewandowski T. Pragmatische Aspekte in Grammatiken des Deutschen / Theodor Lewandowski // *Pragmatik in der Grammatik: Jahrbuch 1983 des Instituts für deutsche Sprache* / hrsg. von Gerhard Stickel. – Düsseldorf : Pädagogischer Verlag Schwann-Bagel, 1984. – S. 11–33.
499. Müller D. Zu einigen Problemen des deutsch-polnischen Sprachvergleichs (am Beispiel der grammatischen Kategorie der Person) / D. Müller // *Zeitschrift für Slavistik*. – 1977. – B. XXII, H. 5. – S. 607–614.
500. Pianka W. Nieścisłości związane z terminem „kategoria” w polskiej i słowiańskiej terminologii lingwistycznej / Włodzimierz Pianka // *Kategorie w języku. Język w kategoriach* / pod red. M. Cichońskiej. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2009. – S. 11–22.
501. Plank F. Zur Rechtfertigung der Numerierung der Personen / Franz Plank // *Pragmatik in der Grammatik: Jahrbuch 1983 des Instituts für deutsche Sprache* / hrsg. von Gerhard Stickel. – Düsseldorf : Pädagogischer Verlag Schwann-Bagel, 1984. – S. 195–205.
502. Plank F. Die Ordnung der Personen [Електронний ресурс] / Franz Plank. – Режим доступу: http://ling.uni-konstanz.de/pages/home/plank/for_download/publications/45_Plank_Ordnung_der_Personen_1985.pdf. – Назва з екрана.
503. Plank F. Über den Personenwechsel und den anderer deiktischer Kategorien in der wiedergegebenen Rede [Електронний ресурс] / Franz Plank. – Режим доступу: http://ling.uni-konstanz.de/pages/home/plank/for_download/publications/60_Plank_PersonenwechselRedewiedergabe_1986.pdf. – Назва з екрана.
504. Ružička J. О vetách s nulovým gramatickým subjektem / Jozef Ružička // *Otázky slovanské syntaxe II : Sborník symposia “Strukturní typy slovanské věty a jejich vývoj”*. Brno 20–22.X.1966. – Brno : Universita J. E. Purkuně, 1968. – S. 115–117.
505. Schlobinski P. Funktionale Grammatik und Sprachbeschreibung. Eine Untersuchung zum gesprochenen Deutsch sowie zum Chinesischen [Електронний ресурс] / Peter Schlobinski. – Режим доступу: <http://www.mediensprache.net/archiv/pubs/3-531-12348-3.pdf>. – Назва з екрана.

506. Schmidt W. Skizze der Kategorien und Methode der funktionalen Grammatik / Wilhelm Schmidt und Kollektiv // Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. – 1969. – B. 22, Heft 5. – S. 518–531.
507. Schmidt W. Zur Theorie der funktionalen Grammatik / Wilhelm Schmidt // Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. – 1969. – B. 22, Heft 2. – S. 135–153.
508. Slabczyński R. Semantyka form czasowników trzeciej osoby w dyskusie szkolnym / Robert Slabczyński // SŁOWO. Studia językoznawcze. – 2012. – № 3. – S. 168–180.
509. Sternefeld W. Zur Interpretierbarkeit von morpho-syntaktischen Merkmalen [Електронний ресурс] / Wolfgang Sternefeld. – Режим доступу: [s395910558.online.de/Downloads/Aufsatz-Interpretierbar.pdf](https://www.s395910558.online.de/Downloads/Aufsatz-Interpretierbar.pdf) (дата звернення: 02.10.2014). – Назва з екрана.
510. Topolińska Z. Vocativus – kategoria gramatyczna / Zuzanna Topolińska // Otázky slovanské syntaxe. – Sv. 3. – Brno, 1973. – S. 269–274.
511. Tošović B. Gramatička kategorija kao razlika / Branko Tošović // Kategorije w języku. Język w kategoriach / pod red. M. Cichońskiej. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2009. – S. 24–30.
512. Wiese E. Bedeutungen des Subjekts “subjektloser” Sätze im Russischen und Polnischen / E. Wiese // Zeitschrift für Slawistik. – 1977. – B. XXII, H. 4. – S. 494–502.
513. Wunderlich D. Pragmatik, Sprechsituation, Deixis / Dieter Wunderlich // Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik. – 1971. – H. 1/2. – S. 153–190.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Андрухович Ю. Московіада : [роман жаків] / Юрій Андрухович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. – 152 с.
2. Андрухович Ю. Дванадцять обручів : [роман] / Юрій Андрухович. – [5-те вид.]. – К. : Критика, 2007. – 275 с.
3. Антологія українського міфу : у 3 т. / зібрав та упоряд. В. Войтович. – Т. 1 : Етіологічні, космогонічні, антропогонічні, теогонічні, солярні, лунарні, астральні, календарні, історичні міфи. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 912 с.
4. Антоненко-Давидович Б. Д. Смерть ; Сибірські новели ; Завищені оцінки : [повісті, новели, оповідання] / Б. Д. Антоненко-Давидович ; упоряд. Б. О. Тимошенко ; передм. Л. С. Бойка. – К. : Рад. письменник, 1989. – 559 с.
5. Антонич Б.-І. Велика гармонія : [поезії] / Богдан-Ігор Антонич. – К. : Веселка, 1993. – 271 с.
6. Багряний І. Сад Гетсиманський : [роман] / Іван Багряний. – К. : Час, 1991. – 512 с.
7. Багряний І. Тигролови : [роман та оповідання] / Іван Багряний. – К. : Молодь, 1991. – 264 с.
8. Базилевський В. Лук Одиссеїв : [статті, есеї, діалоги] / Володимир Базилевський. – К. : Ярославів вал, 2005. – 655 с.
9. Барка В. Жовтий князь : [роман] / Василь Барка. – К. : Дніпро, 1991. – 265 с.
10. Бачинська О. А. Колонізація українським населенням Придніпунських земель XVIII – початок XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Бачинська. – Одеса, 2002. – 34 с.
11. Бирик С. П. Оповідність в українській художній прозі : [монографія] / С. П. Бирик ; за наук. ред. С. Я. Єрмоленко. – К. ; Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – 288 с.
12. Білик І. І. Меч Арєя : [роман] / І. І. Білик. – К. : Дніпро, 1990. – 448 с.
13. Брати Капранови. Нові розділи до Кобзаря 2000 : роман / Брати Капранови. – К. : Гамазин, 2008. – 272 с.
14. Васильченко С. В. Мужичий ангел : [оповідання, повість, п'єси] / С. В. Васильченко ; упоряд., передм. та приміт. Н. М. Шумило. – К. : Веселка, 2000. – 287 с. – (Шк. б-ка).

15. Винниченко В. Записки Кирпатого Мефістофеля : [роман] / Володимир Винниченко ; упоряд. І. О. Кошова ; передм. М. Г. Жулинського. – Черкаси : Брама-Україна, 2005. – 264 с.
16. Винничук Ю. Місце для дракона / Юрій Винничук. – Львів : ЛА «Піраміда», 2002. – 256 с.
17. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна грамати́ка української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
18. Вишня Остап. Твори : у 4 т. / Остап Вишня. – Т. 1 : Усмішки, фейлетони, гуморески, 1919–1925. – К. : Дніпро, 1988. – 526 с.
19. Вишня Остап. Твори : у 4 т. / Остап Вишня. – Т. 2. : Усмішки, фейлетони, гуморески, 1925–1933. – К. : Дніпро, 1988. – 461 с.
20. Вишня Остап. Твори : у 4 т. / Остап Вишня. – Т. 4. : Усмішки, фейлетони, гуморески, 1951–1956 ; 3 неопублікованого: 1934–1943 ; Чиб'ю ; Матеріали к истории Ухтинской экспедиции, 1934-й год ; 3 листування. «Думи мої, думи мої» (Щоденникові записи). – К. : Дніпро, 1989. – 606 с.
21. Вінграновський М. С. В глибині дощів : [повіді, оповідання] / М. С. Вінграновський. – К. : Рад. письменник, 1985. – 255 с.
22. Вінграновський М. С. З обійнятих тобою днів : [поезії] / М. С. Вінграновський. – К. : Веселка, 1993. – 303 с.
23. Вовчок Марко. Твори : у 2 т. / Марко Вовчок. – Т. 1 : Оповідання. Повісті. – К. : Дніпро, 1983. – 439 с.
24. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / Олекса Воропай. – К. : Оберіг, 1993. – 590 с.
25. Гевко М. Р. Обґрунтування параметрів секційних гвинтових конвєсєрів для транспортування сипких сільськогосподарських матеріалів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. техн. наук : спец. 05.05.11 «Мапи́ни і засоби механізації сільськогосподарського виробництва» / М. Р. Гевко. – Тернопіль, 2013. – 21 с.
26. Герасимчук В. А. Філософський роман ХХ століття. Специфіка тексту : [монографія] / В. А. Герасимчук. – К. : Парапан, 2007. – 392 с.
27. Герасим'юк В. Була така земля : [вибране] / Василь Герасим'юк. – К. : Факт, 2003. – 392 с.
28. Глазовий П. П. Веселий світ і чорна книга : [гумор, лірика, проза] / П. П. Глазовий. – К. : Укр. письменник, 1993. – 366 с.
29. Голобородько В. І. Слова у вишиваних сорочках : [вірші] / В. І. Голобородько. – К. : Укр. письменник, 1999. – 110 с.
30. Головка А. В. Твори : у 3 т. / А. В. Головка. – Т. 1 : Повісті, оповідання, роман «Бур'ян». – К. : Дніпро, 1987. – 479 с.
31. Гончар О. Т. Людина і зброя : [роман] / О. Т. Гончар. – К. : Молодь, 1978. – 338 с.
32. Гончар О. Т. Собор : [роман] / О. Т. Гончар. – К. : Веселка, 1992. – 286 с.
33. Гуцало Є. П. Вибрані твори : у 2 т. / Є. П. Гуцало. – Т. 1. – К. : Рад. письменник, 1987. – 571 с.
34. Гуцало Є. П. Вибрані твори : у 2 т. / Є. П. Гуцало. – Т. 2. – К. : Рад. письменник, 1987. – 527 с.
35. Даниленко В. Г. Сон із дзьоба стрижа : [оповідання] / В. Г. Даниленко. – Львів : ЛА «Піраміда», 2006. – 384 с.

36. Дашвар Люко. РАЙ. центр : [роман] / Люко Дашвар. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. – 272 с.
37. Дашвар Люко. Село не люди : [роман] / Люко Дашвар. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2011. – 270 с.
38. Дімаров А. А. В тіні Сталіна : [повісті] / А. А. Дімаров. – К. : Дніпро, 1990. – 176 с. – (Серія «Романи й повісті», № 1).
39. Драч І. Ф. Вибрані твори : у 2 т. / І. Ф. Драч. – Т. 1 : Поезії. – К. : Дніпро, 1986. – 315 с.
40. Дрозд В. Листя землі : у 2 кн. / В. Дрозд. – Кн. І. – К. : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2012. – 703 с.
41. Довженко О. Кіноповісті. Оповідання / Олександр Довженко. – К. : Наук. думка, 1986. – 710 с.
42. Досвітній О. Ф. Твори : у 2 т. / О. Ф. Досвітній. – Т. 1 : Романи. – К. : Дніпро, 1991. – 572 с.
43. Зарівна Т. Хроніка від жінки : [романи] / Теодозія Зарівна. – К. : Укр. письменник, 2003. – 253 с.
44. Загребельний П. А. Диво : [роман] / П. А. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2006. – 638 с.
45. Зеров М. Українське письменство / Микола Зеров. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 1301 с.
46. Калинець І. Зібрання творів : у 2 т. / Ігор Калинець. – Т. 1 : Пробуджена муза. – К. : Факт, 2004. – 416 с.
47. Калинець І. Зібрання творів : у 2 т. / Ігор Калинець. – Т. 2 : Невольнича муза. – К. : Факт, 2004. – 544 с.
48. Калько М. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові : [монографія] / М. І. Калько. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.
49. Карпенко-Карий І. К. Драматичні твори / І. К. Карпенко-Карий. – К. : Наук. думка, 1989. – 608 с. – (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.).
50. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Повісті та оповідання. Драматичні твори / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К. : Наук. думка, 1982. – 542 с.
51. Кожелянко В. Срібний павук : [роман] / Василь Кожелянко. – Львів : Кальварія, 2004. – 160 с.
52. Кокотюха А. Шукачі скарбів / Андрій Кокотюха. – К. : Нора-Друк, 2005. – 336 с. – (Лауреати конкурсу «Коронація слова»).
53. Корнієнко М. М. Сходинки до інформатики : [підруч. для 2 кл. загальноосвіт. навч. закладів] / М. М. Корнієнко, С. М. Крамаровська, І. Т. Зарецька. – Харків : Ранок, 2012. – 144 с.
54. Косинка Г. М. Заквітчаний сон : [оповідання, спогади про Григорія Косинку] / Г. М. Косинка. – К. : Веселка, 1991. – 287 с.
55. Костенко ЛІ. Вибране / Ліна Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
56. Костенко ЛІ. Записки українського самашедного / Ліна Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 414 с.
57. Коцюбинський М. М. Твори : у 3 т. / М. М. Коцюбинський. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1979. – 287 с.
58. Коцюбинський М. М. Твори : у 3 т. / М. М. Коцюбинський. – Т. 2. – К. : Дніпро, 1979. – 285 с.

59. Коцюбинський М. М. Твори : у 3 т. / М. М. Коцюбинський. – Т. 3. – К. : Дніпро, 1979. – 375 с.
60. Кочерга І. Драматичні твори / Іван Кочерга. – К. : Наук. думка, 1989. – 736 с.
61. Куліш П. О. Чорна рада : [хроніка 1663 року та оповідання] / П. О. Куліш. – К. : Веселка, 1990. – 256 с.
62. Лис В. Соло для Соломії : [роман] / Володимир Лис. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. – 368 с.
63. Лис В. Століття Якова : [роман] / Володимир Лис. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. – 240 с.
64. Малик В. К. Твори : у 2 т. / В. К. Малик. – Т. 1 : Тасмний посол : Роман. Посол Урус-шайтана ; Фірман султана. – К. : Дніпро, 1986. – 440 с.
65. Малишко А. С. Твори : у 5 т. / А. С. Малишко. – Т. 2 : Поезії. – К. : Дніпро, 1987. – 411 с.
66. Малишко А. С. Твори : у 5 т. / А. С. Малишко. – Т. 3 : Поезії. – К. : Дніпро, 1987. – 454 с.
67. Матіос М. Майже ніколи не навпаки / Марія Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 176 с.
68. Матіос М. Солодка Даруся / Марія Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2005. – 176 с.
69. Мирний Панас. Твори : у 2 т. / Панас Мирний. – Т. 1 : Оповідання. Повісті. Роман. Драматичні твори (1872–1898). – К. : Наук. думка, 1989. – 752 с.
70. Мушкетик Ю. М. Яса : [роман] / Ю. М. Мушкетик. – К. : Дніпро, 1990. – 831 с. – (Б-ка іст. прози).
71. Нестайко В. Тореадори з Васюківки / Всеволод Нестайко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2014. – 543 с.
72. Нечуй-Левицький І. Твори : у 2 т. / І. Нечуй-Левицький. – Т. 1 : Повісті та оповідання. П'єса. – К. : Наук. думка, 1985. – 638 с.
73. Нечуй-Левицький І. Твори : у 2 т. / І. Нечуй-Левицький. – Т. 2 : Повісті та оповідання. – К. : Наук. думка, 1986. – 638 с.
74. Олесь О. Твори : у 2 т. / Олександр Олесь. – Т. 1 : Поетичні твори. Лірика. Поза збірками. З неопублікованого. Сатира. – К. : Дніпро, 1990. – 959 с.
75. Ольжич О. Поезія, проза / Олег Ольжич. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2007. – 544 с.
76. Орел Л. Україна в обрядах на межі тисячоліть / Л. Орел. – К. : ПП «Верещинські», 2001. – 280 с.
77. Павличко Д. Ялівець : [поезії] / Дмитро Павличко. – К. : Веселка, 2004. – 399 с.
78. Пагутяк Г. Писар Східних Воріт Притулку / Галина Пагутяк. – Львів : ЛА «Піраміда», 2003. – 176 с.
79. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. – К. : Наук. думка, 1976. – 287 с.
80. Підмогильний В. П. Оповідання. Повість. Романи / В. П. Підмогильний. – К. : Наук. думка, 1991. – 800 с. – (Б-ка укр. літ. Рад. укр. літ.).
81. Поети «Нью-Йоркської групи». Антологія / [упоряд. текстів О. Г. Астаф'єва, А. О. Дністрового]. – Харків : Веста : Ранок, 2003. – 288 с. – (Серія «Програма з літератури»).

82. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття / М. В. Попович. – К. : Сфера, 1997. – 290 с.
83. Рильський М. Твори : у 2 т. / Максим Рильський. – Т. 1 : Лірика. – К. : Дніпро, 1976. – 430 с.
84. Рильський М. Твори : у 2 т. / Максим Рильський. – Т. 2 : Поєми і цикли. – К. : Дніпро, 1976. – 366 с.
85. Роздобудько І. Ескорт у смерть : [роман] / Ірен Роздобудько. – Львів : Кальварія, 2002. – 144 с.
86. Рутківський В. Джури і підводний човен : [роман] / Володимир Рутківський. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛІА-МА-ГА, 2015. – 336 с.
87. Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси / Анатолій Свидницький. – К. : Наук. думка, 1985. – 574 с. – (Б-ка укр. літ. Дожовтн. укр. літ.).
88. Сенченко І. Ю. Діамантовий берег : [повість, оповідання] / І. Ю. Сенченко. – К. : Веселка, 1991. – 351 с.
89. Симоненко В. Берег чекань / Василь Симоненко. – К. : Наук. думка, 2001. – 248 с.
90. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові : [монографія] / М. С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.
91. Слапчук В. Клітка для неба : [повісті] / Василь Слапчук. – К. : Факт, 2006. – 280 с.
92. Старицький М. П. Поетичні твори. Драматичні твори / М. П. Старицький. – К. : Наук. думка, 1987. – 576 с. – (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.).
93. Стельмах Я. М. Митькозавр із Юрківки : Повісті та оповідання / Я. М. Стельмах. – К. : Веселка, 1983. – 152 с.
94. Стус В. Палімпсест : [вибране] / Василь Стус. – К. : Факт, 2006. – 432 с.
95. Сучасне діловодство : зразки документів, діловий етикет, інформація для ділової людини / [уклад. : Н. Г. Горголюк, І. А. Казімірова ; за ред. В. М. Бріцина]. – К. : Довіра, 2007. – 687 с.
96. Трублаїні М. П. Глибинний шлях : [роман та оповідання] / М. П. Трублаїні. – К. : Веселка, 1988. – 331 с.
97. Тютюнник Г. М. Облога : [вибр. твори] / Г. М. Тютюнник. – [2-ге вид.]. – К. : Унів. вид-во «Пулсари», 2004. – 832 с.
98. Українка Леся. Вибране : Поезії. Поєми. Драматичні твори / Леся Українка. – К. : Дніпро, 1977. – 637 с.
99. Українка Леся. Драматичні твори / Леся Українка. – К. : Дніпро, 1989. – 761 с. – (Б-ка укр. класики «Дніпро»).
100. Франко І. Я. Украдене пастя / І. Я. Франко. – Харків : Фоліо, 2005. – 415 с. – (Укр. класика).
101. Франко І. Твори : у 2 т. / Іван Франко. – Т. 1 : Поезія. – К. : Дніпро, 1986. – 622 с.
102. Хвильовий М. Г. Твори : у 2 т. / М. Г. Хвильовий. – Т. 2 : Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Pamфлети. Листи. – К. : Дніпро, 1990. – 925 с.
103. Шевченко Т. Г. Кобзар. Вперше зі щоденником автора / Т. Г. Шевченко ; упоряд. та комент. С. А. Галіченка ; передм. І. М. Дзюби. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2012. – 960 с.
104. Шевчук В. О. Барви осіннього саду : [повісті, оповідання] / В. О. Шевчук. – К. : Дніпро, 1986. – 488 с.

105. Шевчук В. О. Птахи з невидимого острова : [роман, повісті] / В. О. Шевчук. – К. : Рад. письменник, 1989. – 470 с.
106. Шкляр В. Ключ : [роман] / Василь Шкляр. – Львів : Кальварія, 2003. – 208 с.
107. Шкляр В. Чорне Сонце : [збірка] / Василь Шкляр. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. – 304 с.
108. Яновський Ю. І. Мир. Київська соната : [роман, оповідання] / Ю. І. Яновський. – К. : Рад. письменник, 1988. – 237 с.
109. Яцків М. Ю. Новели / М. Ю. Яцків. – Львів : Каменяр, 1985. – 200 с.

Періодичні видання

«Газета по-українськи»
«Голос України»
«День»
«Дзеркало тижня»
«Експрес»
«Коментарі»
«Літературна Україна»
«Наша віра»
«Порадниця»
«Слово і час»
«Слово Просвіти»
«Україна молода»
«Український тиждень»
«Урядовий кур'єр»

SUMMARY

Category of personality: nature, structure and representation in Ukrainian standard language

Monograph is a complex investigation of functional semantic category of personality, which characterizes the participants of the designated situation regarding their role in the communicative act.

The interpretation of personal meanings that are characteristic to Ukrainian standard language is built on the invariant correlation (definitions of personality) and multistage system of functional variants that comprise the manifestations of personal meanings in language and speech. The means of explication of the personality semantics have been systematized for the first time on different levels based on the material of Ukrainian language; the morphologic category of personality as the grammatical kernel of personality has been characterized; the sentence has been classified and interpreted taking into account personal status of the subject; the semantic pragmatic variants of the categorical meanings of the personality that are realized in different communicative situations have been systematized and analyzed.

The kernel of functional semantic category of personality composes the morphologic category of the person, characteristic to which is concentration of differential semantic signs and consequential implementation of corresponding semantics on the formal level. The morphologic person that is represented in the central parts of speech – noun and verb, has vivid communicative direction and interacts with the grammatical category of hierarchically higher level – syntactic category of personality. From the formal point of view, the center of morphologic embodiment of the personality semantics forms the person of the verb. The person of the noun is semantically central.

The person of the noun combines the signs of classification and inflectional of the morphologic categories and is represented in the differentiation of the

nouns on three functionally distinct groups of units and through correlation of case forms particularly nouns. The category of verb person is functionally the most important among the raw of morphologic categories, oriented on the subject qualification. Syntactical conditionality of certain aspects of the verb meaning, interrelation of paradigmatic and syntagmatic components of the content precondition the interpenetration of morphologic category of the verb person and syntactical personality category.

Functional specificity of the personality in the sentence is determined in several interconnected planes: referentially semantic and semantically pragmatic. As categories of time and modality, personality is the component part of predicativity, actualizing the reported through the attitude to communicative act. The belonging to certain person is the obligatory characteristics of substantive components of the sentence: subject, object and the addressee. Hierarchically the highest is the personal status of the subject.

The personal varieties of the subjects are connected with their typology upon definiteness. The subjects of the first and second persons do not lose the definiteness thanks to direct relationship to communication. In this sphere the referential definiteness of the subject withstands its neutralization and creation of generalized meaning. The most distinctly the generalized personal meaning is represented in the sentences with You-subject, but its shades realize also the sentences with subjects of first and third persons.

The semantics of the third person is realized in the raw of functional variants, which differ by the level of the subject definiteness and the methods of its language explication. In the absence of subject syntaxeme the indefinite personal and indefinite objective functional variants are formed on the syntactical level. The indefinite personal semantics is represented in the Ukrainian language by the constructions of three types: 1) sentences, where the corresponding status of the subject is realized through grammatical meanings of the third person plural; 2) sentences where the predicate is deprived of grammatical indices of the person; 3) sentences where the predicate is in the form of the third person singular, which is characteristic for the representation of the actions of the objective subjects, expresses the action of unidentified person. Invariant meaning of the indefinite objective subject is embodied in such functional variants: indefinite unidentified, indefinite out-of-date, indefinite unperceivable, indefinite locative.

The branched system of semantic pragmatic variants of categorical meanings of the first, second and third persons are peculiar for the Ukrainian language. To the variants of the categorical meaning of the first person belong: *mu* authors, kinglike, decent, family like, paternal (custodial), corporative, *mu*

of social importance, ideological, universal (philosophic), *mu* of the preferred group. To point at herself/himself the speaker can use linguistic means, the primary function of which is the representation of grammatical meanings of the second and third persons that enables the expression of different additional information.

Among semantic pragmatic variants of the categorical meaning of the second person show up units that reflect multiple-vector interaction of the semantics of personality with pragmatic category of politeness and concern the opposition *mu* – *vu*. The first component of the opposition is embodied in such semantic pragmatic variants: *mu* close, neglectful, domineering, unceremonious, bold, abrupt, sympathetic, and childish, *mu* of the older to the younger, and also generalized personal. The notion “honorable plurality” embraces such semantic pragmatic variants: *vu* of the older conversation partner, of higher social status, official, cold, ironic, of horizontal social distance (*vu* of the stranger). The row of semantic pragmatic variants of categorical meaning of the second person is realized through transposition of forms of the first person plural (*mu* of involvement), form of the third person singular and plural. The separate group of the varieties of categorical meaning of the second person forms the indication on quasi-recipient. Here belong auto communicative, rhetoric, ritual, remote, bestial, of the character and reader semantic pragmatic variants. Similar features characterize the sacral *mu*, which functions in the appeals to the God, Holy Mother, and the holy.

The categorical meaning of the third person is embodied in such secondary semantic pragmatic variants: *воно* childish and *воно* scornful; honorable plurality of the older age, higher social status and ironic plurality; expressive appraisive pointing using the pronoun words *той*, *цей*; *сам* of solely high social status, ironic and euphemistic; *він*, *вона*, *вони* in the function of euphemisms; sacral *Він*; *mu* of involvement that indicates the action of the third person.

Наукове видання

ЯСАКОВА Наталія Юріївна

**Категорія персональності:
природа, структура та репрезентація
в українській літературній мові**

Редактор і коректор *Н. Мінько*
Художнє оформлення та верстка *А. Шмаркатука*

Підп. до друку 15.11.2016.
Формат 60 x 84 1/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 20,5
Наклад 300 прим.

Адреса редакційно-видавничого відділу НаУКМА:
вул. Г. Сковороди, 2, Київ, 04655,
тел.: (044) 463-66-68

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів книжкової продукції
серія ДК № 3631 від 23.11.2009

Надруковано у ТОВ «ГЛІФ МЕДІА»,
вул. Полупанова, 21, м. Київ, тел./факс: (044) 221-71-75,
свідоцтво про реєстрацію від 24.01.2014, № 10691020000031465

Ясакова Н.

Я80 Категорія персональності: природа, структура та репрезентація в українській літературній мові : монографія / Наталія Ясакова. – К. : НаУКМА, 2016. – 328 с. ISBN 978-966-2410-76-1.

У монографії комплексно досліджено функційно-семантичну категорію персональності, що характеризує учасників позначуваної ситуації щодо їхньої ролі в комунікативному акті. Запропоновано теоретичну модель інтерпретації персональних значень, побудовану на співвідношеннях інваріанта (поняттєвої основи персональності) і багатоступеневої системи функційних варіантів, що охоплюють вияви персональних значень у мові й мовленні. Уперше систематизовано різнорівневі засоби вираження семантики персональності в українській літературній мові, схарактеризовано морфологічну категорію особи як граматичне ядро персональності, класифіковано й потрактовано речення з огляду на персональний статус суб'єкта, виокремлено й проаналізовано семантико-прагматичні варіанти категорійних значень персональності, що реалізуються в різноманітних комунікативних ситуаціях.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

УДК 811.161.2'366.56'367
ББК 81.2-2Укр